ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LI

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LI

Editor in chief
SRDJAN STOJANOVIĆ

Redaction comitee
Srdjan Stojanović, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2011.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LI

Одговорни уредник
СРЂАН СТОЈАНОВИЋ

Редакциони одбор
Срђан Стојановић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2011.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ 7

Милорад Стојић, ОДНОС СРЕДЊЕГ ПОДУНАВЉА И БАСЕНА ЈУЖНЕ МОРАВЕ У ГВОЗДЕНО ДОБА I (ПРИБЛИЖНО 1350 – 1100. ГОДИНЕ ПРЕ Н. Е.) НА ОСНОВУ МЕТАЛНИХ НАЛАЗА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ 9

Александар Булатовић, Смиља Јовић, АНТРОПОМОРФНА ФИГУРИНА ИЗ БРАТМИЛОВЦА 31

Јулијана Пешић, КЕРАМИЧКИ КАЛУП СА ПРЕДСТАВОМ АПОЛОНА И МАРСИЈЕ 39

Вујадин Иванишевић, У СУСРЕТ СТОГОДИШЊИЦИ ИСТРАЖИВАЊА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА 53

Соња Стаменковић, МИЛУТИН ГАРАШАНИН И ИЗУЧАВАЊЕ АНТИЧКОГ НАСЛЕЂА ЛЕСКОВАЧКЕ КОТЛИНЕ 67

Хаџи-Радомир Петровић, ДУБОРЕЗНИ КРСТ СРПСКОГ МАЈСТОРА ЈЕРОМОНАХА СТЕФАНА, КТИТОРА ПАТРИЈАРХА ПАЈСЕЈА ИЗ 1626. ГОДИНЕ У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦИ НА КОСОВУ 77

Небојша Ђокић, Оливера Думић, ЈАШУЊСКИ МАНАСТИРИ И ДУХОВНИ ЖИВОТ У ЛЕСКОВЦУ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА 97

Марија Илић, МИГРАЦИЈЕ СВИХ НАШИХ РОЂАКА 121

Владимир Стојанчевић, ЈЕДНА РЕТКА КЊИГА ШТАМПАНА У ЛЕСКОВЦУ КРАЈЕМ 19. ВЕКА 133

Хранислав Ракић, НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ ПЕЧЕЊЕВЦА 137

Иван Брборић, ШКОЛСТВО У МОРАВСКОЈ БАНОВИНИ 163

Живан Стојковић, КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА IV 173

Добросав Туровић, О ЖЕНАМА УЧЕСНИЦАМА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ 191

Александра Стаменковић, ГРАДИТЕЉСКА БАШТИНА СУРДУЛИЦЕ 197

Живојин Прокоповић, ПРВА САМОСТАЛНА ИЗЛОЖБА МИЛАНА ВРБИЋА У СИСКУ 215

Душан А. Јањић, РУСКЕ И ФРАНЦУСКЕ ТЕМЕ У ДЕЛУ СРЕТЕНА ДИНИЋА 235

Коста Николић, О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА У РАДУ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1942-1944. 255

Бојан Б. Димитријевић, ЈЕДИНИЦЕ ГАРНИЗОНА ЛЕСКОВАЦ 1945-2010 277

Дмитар Тасић, ОСНИВАЊЕ И РАД ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1944-1945. ГОДИНЕ 299

Александар Животић, ЈУЖНА СРБИЈА У РАТНИМ ПЛАНОВИМА ЈА/ЈНА (1947-1954) 315

Слободан Селинић, ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ЛЕСКОВЦУ 1953. ГОДИНЕ 329

Драгомир Бонџић, ЈОСИП БРОЗ ТИТО У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1968. ГОДИНЕ 343

Иван М. Бецић, „МАЛА ИСТОРИЈА" У „ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ" 361

Ивица Тодоровић, ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ ОСНОВНИХ САВРЕМЕНИХ ПРОБЛЕМА СРПСКОГ ЈУГА И СРПСКОГ ИСТОКА – „УНУТРАШЊИ АСПЕКТИ" 371

Милан Ж. Трајковић, ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ПРОТЕ ДРАГУТИНА М. ЂОРЂЕВИЋА 395

Мира Ниношевић, ТУРСКА САБЉА К'ЛЧ ТИПА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 405

Слађана Рајковић, НАКИТ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 419

Живојин Тасић, МАНУЕЛНИ И КОМПЈУТЕРИЗОВАН СИСТЕМ МУЗЕЈСКЕ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ 439

Момчило Павловић, Срђан Цветковић, КЊИГА СТРЕЉАНИХ 1944/1945. - ЈУГ СРБИЈЕ 447

ПРИКАЗИ

Александар Кадијевић, ПРИЛОГ КУЛТУРНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ: НЕНАД МАКУЉЕВИЋ (ПРИРЕЂИВАЧ), САБОРНИ ХРАМ СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ВРАЊУ 1858-2008, ВРАЊЕ 2008. 469

Хранислав Ракић, ХРОНИКА СА ДОСТА НЕЈАСНОЋА 473

Иван М. Бецић, СМРТ КАО НАЧИН ЖИВОТА 479

Живан Стојковић, КА БОЉЕМ СТАНДАРДУ СТАРИЈИХ ЛИЦА 483

Слађана Здравковић, ЕВРОПСКО ПИТАЊЕ ДАНАС 487

In memoriam 491

УВОДНА РЕЧ

Својом 51. свеском *Лесковачки зборник* започиње другу половину века свога постојања. У протеклих педесет година он је своје странице отворио стотинама научника, научних истраживача и истраживача прошлости Лесковца и околине, али југоистока и југа Србије. Али не само прошлости, он је увек живео са својим градом пратећи у стопу његов развој и покушавајући у највећој могућој мери да том развоју и сам допринесе.

Будући мултидисциплинаран часопис, годишњак, *Лесковачки зборник* је објављивао научна саопштења из најразличитијих области друштвених, али и природних наука, настојећи да увек буде научан, информативан, аналитичан и актуелан, ширећи свој утицај и сазнања о лесковачком научном тренутку и свој утицај и ван граница локалног окружења. На његовим страницама могу се прочитати текстови из археологије, историје, нумизматике, етнологије, историје уметности, историје архитектуре, музеологије, лингвистике, историје књижевности, социологије, али и из ботанике, ветерине, економије, и многих других области друштвеног живота.

Покренут је 1961. године као први и једини часопис иницран од стране неког музеја у Србији ван Београда и успео је да одржи континуитет у излажењу пуних педесет година, претварајући се у институцију једнако важну, ако не и важнију, као и музеј који га је покренуо, будући да се његови примерци могу наћи у многим великим светским библиотекама. Мрежу сарадника налазио је на многим институтима и институцијама Републике Србије, али и бивших југословенских република чији су научни сарадници радо прихватали да своје креативно време посвете истраживања културне баштине и проблема Лесковца и југа Србије. Овде треба поменути, најпре, Српску академију наука и уметности и њене институте, археолошки, византолошки и етнографски, Институт за савремену историју у Београду, Филозофски факултет у Београду и његова одељења за Историју уметности, етнологију и археологију, многе друге институције, као и самосталне научне истраживаче. Сви они значајно су допринели најпре компетентности и научности прилога који су штампани на страницама *Лесковачког зборника*, као и његовом опстајању у полувековном временском периоду. Педест прва свеска Зборника право је место да се

свима њима, свима чије се име може прочитати у садржајима претходних 50 свезака, каже хвала на поверењу, доброј вољи и времену које сте посветили раду на текстовима које сте поверили Лесковачком зборнику. Сви ви заслужујете ову захвалност утолико пре што никада за свој труд и напор нисте тражили никакав хонорар.

Педесет прва свеска *Лесковачког зборника* у целини обухвата научна саопштења презентована на 13. бијеналном Научном скупу Културно-историјска баштина југа Србије, одржаном 22 – 23. октобра 2010. године у Народном музеју у Лесковцу. Она доноси 29 радова који су своју научну верификацију стекли на овом скупу, будући да су тада први пут презентовани јавности и били изложени могућности критичког сагледавања. Она доноси пет радова из археологије, четрнаест из историје, три из историје уметности, један из историје књижевности, два из историје културе, два из етнологије и два из музеологије. У додатку, штампано је пет приказа књига објављених у претходном периоду. На крају дат је in memoriam, др Борислави Лилић, дугогодишњој сарадници *Лесковачког зборника* која је преминула прошле године, из пера академика Владимира Стојанчевића.

То је, углавном, кратка скица садржаја *Лесковачког зборника* који се налази пред Вама, а који овом свеском улази у најзрелије доба свога живота. На овом, првом кораку, пожелимо му дуго путовање у будућност, барем још онолико дуго колико је и досад путовао, а све на ползу грађана Лесковца и околине, и српског народа.

Срђан Стојановић

УДК 903”638”(497.11)
903.4”638”(497.11)

Милорад Стојић

ОДНОС СРЕДЊЕГ ПОДУНАВЉА И БАСЕНА ЈУЖНЕ МОРАВЕ У ГВОЗДЕНО ДОБА I (ПРИБЛИЖНО 1350 – 1100. ГОДИНЕ ПРЕ Н. Е.) НА ОСНОВУ МЕТАЛНИХ НАЛАЗА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: Бронзани предмети из Лесковца: игле декорисане главе, наруквица отворених крајева, брijачи, секире с вертикалним усадником – келтови, као и калуп за ливење секира - келтова указују на веома изражене утицаје култура из На А из басена Велике Мораве и средњег Подунавља на брњичку културу у басену Јужне Мораве
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Однос средњег Подунавља и басена Јужне Мораве у гвоздено доба I, бронзани предмети, гвоздени предмети, брњичка културна група.

На археолошком локалитету Хисар у Лесковцу у целини је документована генеза и развој брњичке културне групе.[1] На основу вертикалне стратиграфије и затворених целина на локалитету Хисар у Лесковцу, као и великог броја једнослојних налазишта, констатована су два основна развојна периода те културе са по две фазе, обележене као период Брњица **I a-b** и период Брњица **II a-b** датоване у раздобље приближно 1350 – 950. године пре н. е.[2]

Период Брњица I на локалитету Хисар (стратум I – II = Брњица I a-b) карактерише, највећим делом, керамика која је позната са некропола те културне групе.[3] Период Брњица II на истом локалитету (стратум III – IV

[1] Овај прилог је допуњен рад који је објављен у Зборнику посвећеном др Валери Србу на енглеском језику у: Stojić, M., 2010, Tracii şi veciniilor în antichitate, *The Thracians and Their Neighbours in Antiquty,* Studia in honorem Valerii Sîrbu, Brăila, 487-501. Stojić, M., 2001, The Brnjica cultural group in the south Morava basin, *Старинар,* L. Beograd 2000, 9-59.

[2] Ibid., 22-24.

[3] Ibid., 12-15.

= Брњица II a-b) одликује мешавина традиционалних облика керамике брњичке културне групе са канелованом керамиком типа Белегиш II – Гава, с тим што у фази Брњица II b у орнаментисаној керамици - канелована керамика доминира.[4] Керамика, којој посебно обележје даје канеловани стил, знатно је лошије фактуре и непрецизнијег украса него што је то канелована керамика из Подунавља. Сам крај фазе Брњица II b обележава керамика украшена жлебовима и урезаним линијама, слично, донекле, керамици типа Калакача. С обзиром на предочене чињенице, поставило се питања да ли се период Брњица II, посебно њена фаза II b, уопште може третирати као иста - брњичка култура.[5] Археолошки слој на локалитету Хисар у Лесковцу и чињеница да канелована керамика, као што је речено, само опонаша канеловану керамику типа Белегиш II – Гава а, поготово, чести типични облици брњичке културе указују на континуитет културе, који се у свом другом периоду одвијао уз значајне утицаје са севера - могућно и уз известан прилив становништва из тог смера. Изглед станишта а посебно архитектонска пластика, такође, указују на везе басена Јужне Мораве са басеном Велике Мораве и Подунављем у свим фазама брњичког насеља у Лесковцу.[6] Археоагрономска и археозоолошка грађа из Лесковца такође је веома слична одговарајућој грађи у средњем Подунављу.[7] На утицаје са севера у периоду Брњица II на локалитету Хисар у Лесковцу указују и бронзани предмети.

Приликом археолошких ископавања на локалитету Хисар у Лесковцу 1999 – 2007. године у слоју брњичке културне групе нађено је више десетина бронзаних предмета и седам гвоздених предмета. Највећи део тих предмета има поуздан контекст (у затвореним целинама или одређеном слоју)

Брњица I a-b

У најстаријем слоју брњичке културне групе – Брњица I a- b нађено је више од 10 бронзаних предмета. На овом месту приказаће се цели предмети, као и фрагменти предмета чије се типолошке и стилске одлике могу утврдити.

---

[4] Ibid., 16.

[5] Ibid., 26-29.

[6] Капуран, А., 2009, Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLIX, Лесковац, 197-218.

[7] Археоагрономске експертизе делимично су објављене: Медовић, А., 2005, О биљној економији градинског насеља Хисар код Лесковца, јужно Поморавље, са краја бронзаног доба, *Лесковачки зборник* XLV, 201-210.

Бронзани предмети

- Игла кружног пресека раскуцане (трапезасте) главе (Слика 1)
- Игла зашиљена на оба краја (Слика 2)
- Игла топузасте (неорнаментисане) главе (Слика 3)
- Игла коничне главе (Слика 4)
- Шиваћа игла (Слика 5)
- Калотасто дугме с малом алком на средини (Слика 6)
- Минијатурни нож (Слика 7)
- Минијатурни нож [8]
- Врх стреле дугог конусног тулца (тип *Tullenpfeilspitze mit gerader Blattbasis*) (Слика 8)
- Врх стреле типа ластиног репа тракастог трна. (тип *Stielspitze mit Flugelhakem*) (Слика 9)
- Врх стреле типа ластиног репа тракастог трна. (тип *Stielspitze mit Flugelhakem*) (Слика 10)

Гвоздени предмети

Из укопаног дела архитектонског објекта (објекат бр. 42/) из најстаријег стратума брњичке културне групе, који је секундарно послужио за смештај згуре, нађена су три гвоздена предмета: Фрагмент предмета у виду игле овалне главе

- Длето (Слика 11)
- Рачвасти клин у виду слова V – секира типа келт (?)-(Слика 12)
- Фрагмент игле овалне главе (Слика 13)

На основи једне пећи нађен је:

- Аморфни комад гвожђа масе више од 2500 гр. (Слика 14)

Испод калоте једне пећи нађен је:

- Аморфни предмет начињен од мешавине: (већег дела) бронзе и гвожђа

Приликом археолошких ископавања 2002. године потврђено је:

- Да случајно пронађени предмет у виду игле дужине 0,64 м такође потиче из најстаријег стратума брњичке културне групе на овом локалитету (Слика 115).[9]

[8] Stojić, M., 2000, 31, Kat. br. 17.

[9] Stojić, M., 2006, Ferrours metallurgy centar of the Brnjica Cultural Group (14th – 13th Centuries BC) at the Hisar Site in Leskovac, *Metalurgija – Journal of Metallurgy*, Beograd, 105-110.

- И случајно пронађен предмет истог типа као претходно описани припада истом културном стратуму (Слика 16).[10]

Брњица II а

Највећи број бронзаних предмета брњичке културне групе из Лесковца потиче из фазе Брњица II а. На граници стратума који документују фазе Брњица I b и II а нађен је гвоздени нож, као и једна бронзана игла за шивење (с ушицом). Остали предмети су из фазе Брњица II а.

Бронзани предмети:

- Игла (незарубљене) биконичне главе (Слика 17)
- Игла типа са биконичном главом и топузасто формираним вратом (Слика 18 – 18а)
- Игла типа са кугластом главом и надувеним вратом (Слика 19 – 19а)
- Наруквица отворених крајева украшена вертикалним дужима и цик-цак линијама распоређеним у метопе (Слика 20)
- Бријач у виду лабриса (Слика 21)
- Фрагмент бријача истог типа као претходни, али знатно већи (Слика 22)
- Нож наглашене профилације, украшен жлебом дуж горње ивице сечива. (Слика 23)
- Секира с вертикалним усадником - келт; сечиво благо лепезасто, уз отвор се налазе три пластична ребра, од којих су два повезана ушицом (Слика 24) - (Та секира нађена је заједно са трапезастом гвозденом секиром с трновима на бочним странама).

Из истог стратума је и:

- Фрагмент каменог калупа за ливење бронзаних секира типа келт, који су уз отвор пластично наглашене, док им је сечиво украшено лучним ребром унутар којег се налазе три праволинијска ребра (Слика 25).

Гвоздени предмети

- Заједно са секиром типа келт нађена је трапезаста гвоздена секира с трновима на бочним странама (Слика 26).

Приликом археолошких ископавања у слоју изван затворених археолошких целина нађен је још известан број бронзаних и гвоздених предмета брњичке културе чију хронологију није било могућно прецизно одредити (којој развојној фази брњичке културе припадају), и то: фрагмент бронзане игле с раскуцаном главом (Слика 27) сличне игли из фазе

[10] Ibid.

Брњица I а, фрагмент бронзане игле – средњи део без главе и врха кружног пресека (Слика 28), фрагмент бронзане игле – средњи део, кружног пресека (Слика 29), Бронзана алка (Слика 30), фрагмент – средњи део изразито дуге гвоздене игле приближно кружног пресека (Слика 31), фрагмент изразито дуге гвоздене игле биконичне главе, призматичног врата, тордираног тела (Слика 32), гвоздени нож овалног сечива и дуге, надоле повијене дршке са три гвоздене нитне (Слика 33).

Аналогије
Предмети из стратума Брњица I а - b

За део бронзаних предмета из најстаријег стратума брњичке културне групе не постоје аналогије, као што је то игла раскуцане – трапезасте главе, као и игла зашиљена на оба краја. На централнобалканском подручју нађено је 15-ак игала неукрашене топузасте главе; а географски најближи је примерак из Јагодине.[11] Калотаста дугмад с малом алком производе се у дугом раздобљу бронзаног и гвозденог доба, и то у различитим културама. Минијатурни ножеви ненаглашене профилације израђују се у позно бронзано доба и гвоздено доба I (Br. C – Ha A, приближно XIV-XI век пре н. е.).

Врхови стрелица типа ластиног репа тракастог трна (тип Stielspitze mit Flugelhakem) нађену су у Земуну и Тањи (Tallya), а особене су за крај позног бронзаног доба.[12] Географски, хронолошки и културно најближа аналогија потиче из некрополе брњичке културне групе у Великој Лукањи код Пирота.[13] Сам лист стрелица из Лесковца донекле је сличан примерцима из Грчке, означеним као Klase I a – i.[14] У Грчкој, највећим делом на Пелопонезу и Атици, нађен је и већи број врхова стрела облика ластиног репа с тракастим трном, које су означене као Класе 2 а и б 3.[15] Врхови стрела попут ових из Лесковца (с тракастим трном) почели су да се израђују у Грчкој негде од прелаза из познохеладског II у познохеладско

[11] Vasić, R., 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan, *PBF*, Ab. XIII, 11. Band, Tafel 34/638-652, primerak iz Jagodine: Tafel 34/643.

[12] Тодоровић, Ј., 1971, *Каталог праисторијских металних предмета*, Београд, Т. XXIV/5; Mozsolics, A., 1985, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest, Taf. 162/14; Vasić, R., Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan, PBF V (redakciona obrada).

[13] Пејић, П., 2001, Селиште праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* XLI, 188, Т. V/1 (стрелица нађена покрај урне).

[14] Avila, R. A. J., Avila, 1983, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, München., Tafel 23-26.

[15] Ibid., Tafel 27, posebno Tafel 27/694-696, 705, 707, 713-717, 722-723 itd.

III A1.[16] Врхови стреле дугог тулца такође су нађени у Пироту и Великој Лукањи.[17] Извесне сличности има неколико примерака опредељених у позно бронзано доба Грчке, прецизније у SH IIIb.[18] Врх стрелице тог типа нађен је у Малији у стратуму MH/MMI.[19]

Предмети у виду дугих гвоздених игала (дужине до 0,64 м) извесне сличности у облику и величини имају са дугим бронзаним иглама с коничном или биконичном главом и пластично наглашеног врата, какве су налажене у на Косову (Прчево, Игларево), али и на Гласинцу (тумул II из села Боровско, тумул I у Маравићу.[20] Занимљиво је да су на подручју западне Мађарске у већем броју налажене бронзане игле биконичне главе чији је врат пластично наглашен и квадратног пресека, као и гвоздени предмети у виду игала из Лесковца.[21] И из Словачке потиче већи број бронзаних игала кугласте и биконичне главе и пластично наглашеног врата.[22] Ипак, типолошки најсличнија бронзана игла гвозденим иглама из Лесковца потиче са локалитета Орбара у Арадцу код Зрењанина.[23] За гвоздени предмет у виду рачвастог клина – секире типа келт (издуженог слова V), нађен заједно са још два гвоздена предмета у укопаном делу из најстарије фазе културне групе Брњица (Брњица I а) и још један предмет истог типа нађен у слоју, није утврђена намена нити су констатоване типолошке аналогије. Један од преостала два предмета из Лесковца могућно је да је служио као длето, док за трећи предмет у виду игле овалне главе намена није утврђена. Гвоздена длета помињу се на Блиском Истоку из времена које одговара гвозденим налазима из најстаријег периода брњичке културне групе .[24] Могућно је да су сва три ова гвоздена предмета, као и предмет у виду слова V (секира - келт полупроизводи намењени за израду одређених предмета. Занимљиво је да се код Хетита помињу предмети у виду клина - секире.[25]

[16] Ibid., 121-124.

[17] Јевтић, М., 1990, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник САД* 6, 94, Т. I; Пејић, П., 2001, Селиште праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* XLI, 188, T. V/1 (стрелица из урне).

[18] Avila, R. A. J., Ibid., Tafel 29/772-773.

[19] Ibid., i citirana literatura, 114, 772.

[20] *Археолошко благо Косова и Метохије*, katalog izložbe, 1998, Kat. 142. 126; Benac, A./Čović, B., 1956, 19, T. XXVII/9, 21, T. XXXI/2, 20, T. XXVIII/5.

[21] Říhovský J., 1983, Die Nadeln in Westungarn I, *PBF*, Abteilung XIII, 10. Band. Tafel 6/80-85.

[22] Novotna, M., 1980, Tafel 24/568-578. Tafel 25-34, Tafel 35/707, 714-715.

[23] Стојић, М./Бакалов, Ј., 2011, Зрењанин, археолошка збирка Јоце Бакалова.

[24] Pleiner, R., 2000, *The Iron In Archaeology*, The European Bloomery Smelters, Praha.

[25] Ibid.

Предмети из периода Брњица II a-b

Бронзани предмети

Игле (незарубљене) биконичне главе које су украшене хоризонталним линијама особене су за басен Велике Мораве, подручје које се налази непосредно северно од басена Јужне Мораве; такве украсне игле нађене су у Параћину, Ћуприји, Јагодини, а, спорадично, у Подунављу.[26] Игле незарубљене биконичне главе знатно су бројније и карактеристичније за нека подручја даље према северу, на пример за западну Мађарску; појединични примерци украшени су као и игла из Лесковца.[27] Географски најближе аналогије за иглу биконичне главе чији је врат („у виду коца“) украшен густо урезаним цик-цак линијама, потичу из средњег Подунавља (доња Посавина и југоисточни Банат) депоа из Салаша Ноћајског (Мачва) и из Вршца (Козлук), такође највероватније из оставе.[28] Игле кугласте главе украшене по средини широм оивиченом траком испуњеном вертикалним дужима су ретке; с подручја Србије познат је само један примерак – из Угриноваца код Београда.[29] Највероватније из западне Мађарске је и примерак игле који има истоветну главу као и игла из Лесковца, али има пластично наглашен и украшен врат.[30] Игле с малом ушицом и релативно дугим делом изнад ње нађене су на насељима брњичке културне групе у Читлуку и Гологлави (код Крушевца) и Кончуљу (код Врања), али и на неколико насеља других културних група из последњих векова II миленијума пре н. е.[31] Наруквици отворених крајева, украшеној вертикалним дужима и цик-цак линијама распоређеним у метопе стилско-типолошки, географски и хронолошки најближи су примерци из Горњег Штипља код Јагодине, из гвозденог доба I a (приближно Br D – Ha A1).[32]

Бронзани бријачи у виду минијатурних двојних секира из Лесковца припадају двосеклом типу (тип Großmugl) који је распрострањен у делу средње Европе (Словачка, Мађарска, Аустрија, Мађарска, Хрватска, Србија). У Србији је регистровано више од 20 налазишта бронзаних брија-

[26] Vasić, R., 2003, Die Nadlen im Zentralbalkan, *PBF*, Ab. XIII, 11. Band, Tafel 26/408, Tafel 27/429, 441, Tafel 26/402, Tafel 28/459, 466, Tafel 60.

[27] Říhovský J., Ibid., Tafel 8, 128, 140.

[28] Vasić, R., ibid., Tafel 31/530-531.

[29] Ibid., Tafel 20/284.

[30] Říhovský J., Ibid., Tafel 5/72.

[31] Vasić, R., ibid.,., Tafel 48/980-981, 985, Tafel 48/981-991.

[32] Stojić, M., 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd-Svetozarevo, 58-59, T. 22/7-8.

ча, од чега значајан део потиче из остава.[33] Готово идентичан примерак потиче из урне спаљеног покојника са локалитета Винча (код Београда).[34] Р. Васић сматра да бријач из Винче датира из фазе На А1.[35]

Секира с вертикалним усадником – келт, која је нађена заједно са гвозденом секиром има бројне аналогије, а датују се у На А. Типолошки и географски најближе аналогије постоје међу примерцима из басена Велике Мораве.[36] Примерак из Лесковца је нешто већи од тих примерака, а, уз то, има и три пластична прстена у делу уз отвор и ушицу, према чему му је сличан једино примерак из Медојевца.[37] Секире – келтови које су ливене у калупу из Лесковца према облику имају бројне аналогије, али према начину украшавања не; према облику и према томе што има само пластични прстен око самог отвора, лесковачки примерак је најсличнији секири из Беочића код Јагодине.[38]

Гвоздена трапезаста секира с по једним трном на бочним странама из Лесковца има аналогије у гвозденим секирама истог облика које су нађене у већем броју у средњој и југоисточној Европи а, спорадично, у западној Европи и Анадолији.[39] Гвоздене секире тог типа израђиване су приближно један миленијум (приближно од око 1300 – 300. године пре н. е.).[40] Географски, типолошки и хронолошки најближи примерак секире тог типа потиче из урне са некрополе парађинске културне групе у Рајкинцу крај Јагодине, која се на основу карактеристика урне датује у XIV – XIII век пре н. е.[41] Гвоздена секира у Лесковцу нађена је заједно са описаним веома распрострањеним типом бронзане секире вертикалног усадника типа келт особеном за Ха А1 (приближно XII век пре н. е.).

---

[33] Васић, Р., 1997, Бријачи из бронзаног доба у Србији, *Антидорон Драгославу Срејовићу*, 273-278.

[34] Васић, М. М. 1908, Преисторијски обредни предмети; Старинар III, 97, sl. 10.

[35] Vasić, R., 1997, ibid., 274.

[36] Stojić, M., 1986, Ibid., T. 21/1-3,5.

[37] Ibid., T. 21/3.

[38] Ibid., T. 21/4.

[39] Wesse, A., 1990, Die Ärmchenbeile nder Alten Welt, Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 3, Aus dem Institut für Ur- und Frügeschte der Universität Kiel, Bonn, 73-179, Karte 15.

[40] Ibid., 166-168.

[41] Stojić, M., 2002, Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji, *Godišnjak*, knjiga XXXII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 30, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg, 236.

ЗАКЉУЧАК

Бронзани предмети из Лесковца, и то: игле декорисане главе, наруквица отворених крајева, брijачи, секире с вертикалним усадником – келтови, као и калуп за ливење секира - келтова указују на веома изражене утицаје култура из гвозденог доба I a – I b (На А, приближно XII – XI век пре н. е.) из басена Велике Мораве и средњег Подунавља на брњичку културу у басену Јужне Мораве. Осим у поменутим предметима, ти утицаји веома су изражени у архитектонској декоративној пластици, као и у подражавању облика и украшавања керамичког посуђа типа Гава - Белегиш II, које се у позним раздобљима брњичке културе масовно израђује. То керамичко посуђе брњичке културе из Лесковца, које подражава узоре са севера, указује само на утицаје, али не и на значајније етничке промене у басену Јужне Мораве, регије у чијем се средишту налази велико вишеслојно насеље Хисар у Лесковцу.

Гвоздене трапезасте секире, које су израђиване приближно 1000 година (приближно 1300 – 300. године пре н. е.), особене су за средњу Европу и северни Балкан, док су у мањем броју налажене на југоистоку Европе, а спорадично – на југу Балканског полуострва и у Малој Азији. Гвоздене трапезасте секире из последњих столећа II миленијума пре н. е. веома су ретке; два примерка, и то у поузданом контексту, једна у урни параћинске културе (Br D, приближно XIV век пре н. е.) из околине Јагодине и примерак брњичке културе из Лесковца, нађен заједно са бронзаном секиром типа келт особеном за На А, указују на Поморавље као могућно матично подручје те врсте гвоздених предмета. Гвоздени предмети у виду великих игала биконичне главе и призматичног врата са Хисара уникатни су; велике бронзане игле са гласиначког подручја, као и остале бронзане игле биконичне главе и призматичног врата, нису могли бити узори за предмете из Лесковца, јер они потичу са почетка културе Брњица, из XIV века пре н. е., док су наведене бронзане игле сличног облика млађе.

Може се закључити да су на занатство у бронзи брњичке културе у басену Јужне Мораве одлучујући утицај имале заједнице из гвозденог доба I a – I b из басена Велике Мораве и из средњег Подунавља, на исти начин као што се тај утицај испољавао у изради керамичког посуђа, украшавању станишта итд.

Слика 1

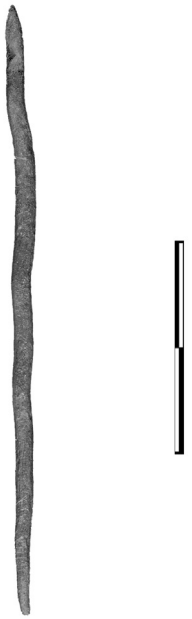

Слика 2

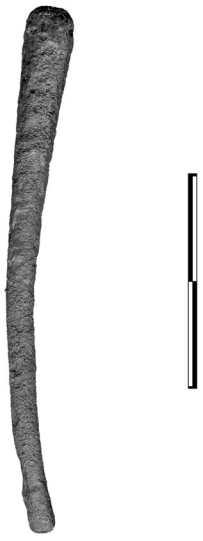

Слика 3

Слика 4

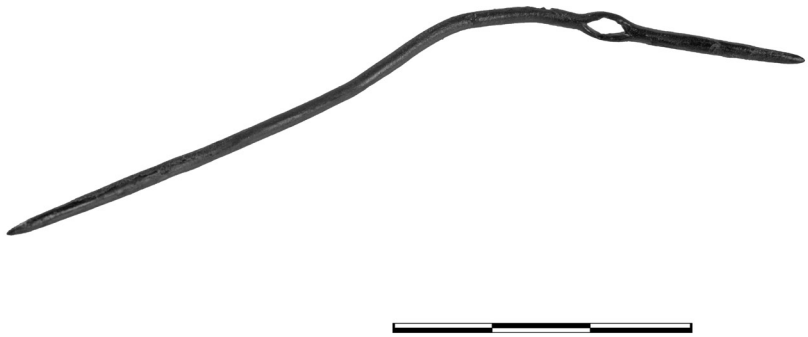

Слика 5

Слика 6

Слика 7

Слика 8

Слика 9

Слика 10

Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

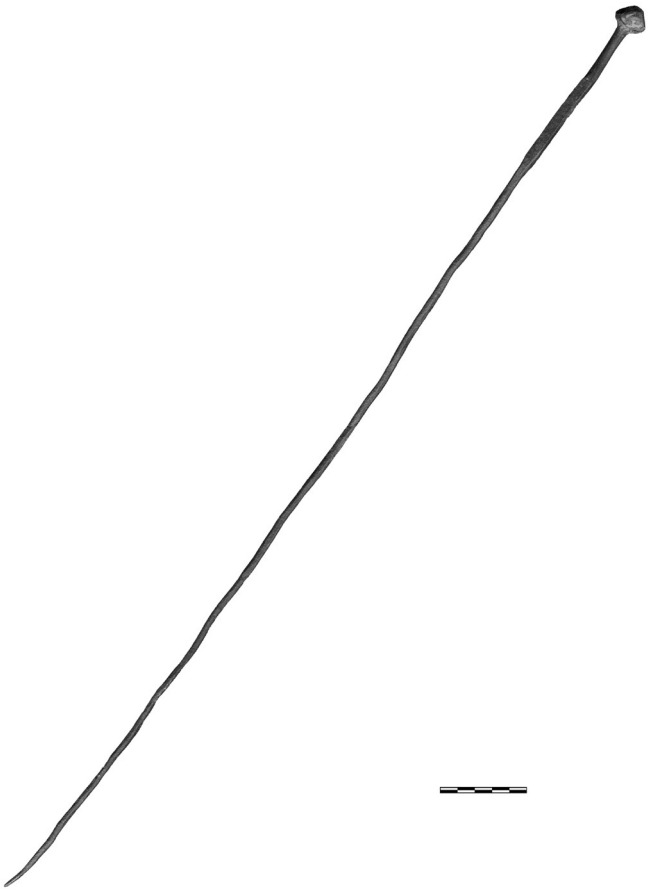

Слика 15

Слика 16

Слика 17

Слика 18

Слика 18а

Слика 19а

Слика 19

Слика 20

Слика 21

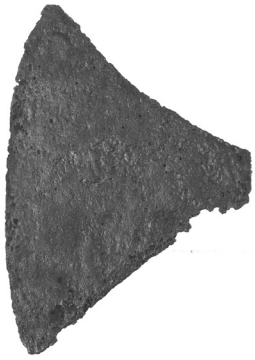

Слика 22

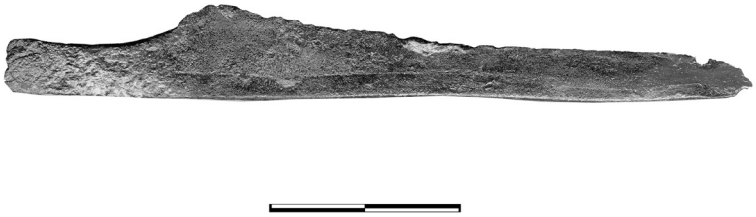

Слика 23

Слика 24

Слика 25

Слика 26

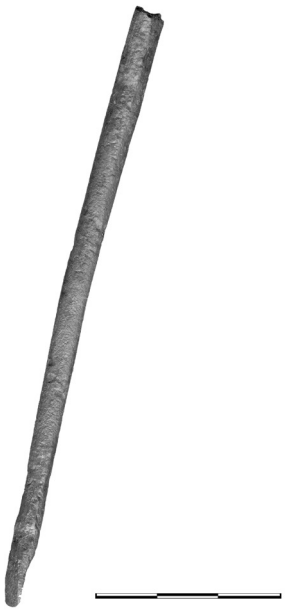

Слика 27

Слика 28

Слика 29

Слика 30

Слика 31

Слика 32

Слика 33

БИБЛИОГРАФИЈА

Археолошко благо Косова и Метохије, каталог изложбе, 1998.

Avila, R. A. J., 1983, Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *PBF*, Abteilung V, 1 Band, München.

Benac, A./Čović, B., 1956, *Glasinac* Teil1, Sarajevo.

Јевтић, М., 1990, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник САД* 6, 92-103.

Капуран, А., 2009, Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLIX, Лесковац, 197-218.

Медовић, А., 2005, О биљној економији градинског насеља Хисар код Лесковца, јужно Поморавље, са краја бронзаног доба, *Лесковачки зборник* XLV, 201-210.

Mozsolics, A., 1985, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest.

Пејић, П., 2001, Селиште праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* XLI, 179-217.

Novotna, M., 1980, Die Nadeln on der Slowakei, *PBF*, Abteilung XIII, 6. Band

Pleiner, R., 2000, *The Iron In Archaeology*, The European Bloomery Smelters, Praha.

Říhovský J., 1983, Die Nadeln in Westungarn I, *PBF*, Abteilung XIII, 10. Band.

Stojić, M., 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd-Svetozarevo.

Стојић, М., 2000, *Брњичка културна група у лесковачком крају*, Лесковац 2000.

Стојић, М., 2001, (са А. Капураном), Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар – југоисточна падина у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLI, 95-130.

Стојић, М., 2001, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, Генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник* XLI, 15-93

Stojić, M., 2001, The Brnjica cultural group in the south Morava basin, *Старинар,* L. Београд 2000, 9-59.

Stojić, M., 2002, Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji, *Godišnjak*, knjiga XXXII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 30, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg, 235-249.

Stojić, M., 2006, Ferrours metallurgy centar of the Brnjica Cultural Group (14 th – 13 th Centuries BC) at the Hisar Site in Leskovac, *Metalurgija – Journal of Metallurgy*, Beograd, 105-110.

Stojić, M., 2010, Relations of the Middle Danube Basin and the Južna Morava Basin during the Iron Age I (approximately 1350 – 1100 BC) on the Basis of Metal Finds at the Hisar Site in Leskovac in: Tracii şi veciniilor în antichitate, *The Thracians and Their Neighbours in Antiquty,* Studia in honorem Valerii Sîrbu, Brăila, 487-501.

Тодоровић, J., 1971, *Каталог праисторијских металних предмета*, Београд.

Васић, М. М. 1908, Преисторијски обредни предмети; *Старинар* III, 97, сл. 10.

Vasić, R., 2003, Die Nadlen im Zentralbalkan, *PBF*, Ab. XIII, 11. Band.

Vasić, R., Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan, *PBF* V (redakciona obrada).

Васић, Р.,1997, Бријачи из бронзаног доба у Србији, Антидорон Драгославу Срејовићу, 273-278.

Wesse, A., 1990, Die Ärmchenbeile nder Alten Welt, Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* Band 3, Aus dem Institut für Ur- und Frügeschte der Universität Kiel, Bonn, 73-179, Karte 15.

Summary

Milorad Stojić

RELATION - MIDDLE DANUBE BASIN AND THE SOUTH MORAVA RIVER DURING THE IRON AGE I (APP. 1350 - 1100 BC) BASIS ON THE METAL ARTIFACTS FROM THE SITE HISAR, LESKOVAC

Bronze objects from Leskovac, including: decorated head pin, an open-end bracelet, razors, axes with a vertical cut - the celts, as well as a casting mold for axe-like tools-celtic, indicate impact of the cultures from the Iron Age I a - I b (Ha A, approximately XII - XI centuries BC) from the Velika Morava river basin and the Middle Danube on Brnjica culture in the South Morava River basin. Except these artifacts, this impact can be seen in architectural decoration designs, as well in imitating the shape and decoration of ceramic ware type Gava - Belegiš II, mass-produced in later periods of culture Brnjica. These ceramic wares of Brnjica Culture from Leskovac, imitating the role models from the north, indicates only the effects of the major ethnic changes in the South Morava River basin, a region with multi-layered archaeological site in the centre, the site Hisar, Leskovac. Iron trapezoidal axes, made app. 1300 - the year 300 BC, are specific for Central Europe and the northern Balkans,

while a only a few were found in southeastern Europe, and sporadically - in the south of the Balkan Peninsula and Asia Minor.Iron trapezoidal axes from the last century of the second millennium BC are uncommon, including two copies using reliable context - one of them within an urn of Paracin culture (Br D, app. fourteenth century BC) from the vicinity of Jagodina and an artifact of Brnjica Culture from Leskovac, found along with bronze ax - celt, type Ha A, especially highlighting on Pomoravlje District (refer to location of a possible main territory origin of that kind of iron items). Iron items large needles with biconical eye form and prismatic length from Hisar, are unique; large bronze pins from Glasinac areas and other large needles with biconical eye form and prismatic length from Central Europe could not be role models for items from Leskovac, since their emergence coincides with the beginning of the culture Brnjica (from the fourteenth century BC) while the bronze pins with similar shape are from the earlier period.

It might be concluded that Iron Age I a - I b communities, covering the area of Velika Morava river basin and the Middle Danube, had a decisive influence on the basic techniques of bronze-working of Brnjica culture in the South Morava River basin in the same way as the effect was demonstrated in making ceramic tableware, decoration solutions for habitat and similar.

УДК 903:73.031”636”(497.11)
069.51:903(497.11)

Александар Булатовић, Смиља Јовић

АНТРОПОМОРФНА ФИГУРИНА ИЗ БРАТМИЛОВЦА

-прилог проучавању генезе раног енеолита у јужноморавском басену-

Праисторијска збирка Народног музеја у Лесковцу је у лето 2010. године обогаћена једним изузетно занимљивим предметом. Наиме, Шћепан Туровић сарадник музеја, приликом обиласка терена у селу Братмиловцу пронашао је антропоморфну фигурину од печене земље.[1] Братмиловце, које је смештено у алувијалној равни Јужне Мораве, око 3 км источно од Лесковца, од раније је познато у стручној литератури.[2] У атару овог села евидентирана су три праисторијска локалитета, а фигурина је констатована на локалитету Селиште, са кога од раније потичу керамички налази из неолита и развијеног енеолита.[3]

Фигурина је сивомрке боје, а израђена је од непречишћене земље (сл. 1 и 2). Висина фигурине је 6,9 цм, ширина бокова 6,5 цм, а дебљине глутеја, односно груди, јесу 3,6 и 2,8 цм. Полуседећег је типа, са веома наглашеним женским атрибутима, нарочито глутејима и боковима, док је њен горњи део пљоснат. Недостају јој горњи део торзоа и доњи део ногу. С предње и задње стране фигурине, испод појаса налази се по један вертикалан жлеб који раздваја ноге. На горњем делу бутина, испод пубичног дела, урезана је хоризонтална линија која одваја горњи, украшени, од доњег, неукрашеног дела фигурине. Орнаментална представа на очуваном делу фигурине подељена је хоризонталним урезаним линијама на три хоризонталне композиције. Најнижа композиција обухвата бокове, глутеје и пубични део. Пубични део је представљен урезаним троуглом већих димензија, унутар кога су урезане две сучељене спирале и кратке урезане линије. На оба бока налазе се лучне паралелне линије које се на горњем

[1] Фигурина је необјављена, а налази се у инвентару праисторијске збирке музеја под бројем A-PZ/414.

[2] Дејановић 1971, кат. Бр. 155; Ђурић 1993, 277-289; Стојић, Јоцић 2006, 55-57, T.III.

[3] Булатовић, Јовић 2010, 115-120.

делу бокова, односно на врховима глутеја завршавају спиралама. Између лучних линија уз пубични део, као и унутар урезаног троугла налазе се јамичаста удубљења. Централна композиција је орнаментисана урезаним линијама у виду текућег меандра, налево, док се на горњој композицији, чији већи део недостаје мотиви не могу са сигурношћу дефинисати.

Фигурина из Братмиловца није усамљен примерак овог типа фигурина на територији централног Балкана, са мањим разликама у димензијама, телесним пропорцијама и начину и мотивима украшавања. Веома сличан тип полуседеће фигурине чији су глутеји украшени урезаним спиралама констатован је на оближњем локалитету Градац у Злокућанима код Лесковца.[4] Фигурина истог типа, украшена на сличан начин као примерак из Братмиловца позната је из Страгара код Крушевца, где је евидентирана са керамиком винчанске културе, али и керамиком која припада Бубањ-Салкуца-Криводол културном комплексу из раног енеолита.[5] Полуседећа фигурина украшена урезаним спиралама на глутејима, али много скромније, констатована је у Кривељу код Бора, а припада Бубањ-Салкуца-Криводол комплексу.[6]

Овај тип фигурине у великом броју је евидентиран у источној Македонији, а културно се опредељује у Шуплевец-Бакарно гумно културну групу, која је једна од енеолитских група које припадају комплексу Бубањ-Салкуца-Криводол. Неке од њих су готово идентичне примерку из Братмиловца и на централном Балакану најбројније су на локалитетима у околини Кочана, Кратова и Струмице.[7] Даље према југу, спорадично се могу пратити до јужне Албаније и северне Грчке, где су констатоване у слоју Малич IIа, односно у насељу I у Макриалосу.[8] Слој у Маличу припада раном енеолиту, а аутор помиње паралеле са Криводолом и Салкуцом, док се поменуто насеље у Грчкој опредељује у позни неолит.[9]

Иако се тип антропоморфних фигурина релативно често јавља на локалитетима из раног енеолита на централном Балкану и јужније, територија одакле оне потичу налази се знатно севернije, на просторима данашње Молдавије, Украјине и источне Румуније, где су евидентиране у великом броју, са разликом што су ови примерци виткије

[4] Сталио 1972; Булатовић, Јовић 2010, сл. 25.

[5] Стојић, Чађеновић 2006, Т. CXX/26.

[6] Tasić 1995, Pl. XII/1.

[7] Колиштркоска-Настева 2005, кат. бр. 89-93. У Спанчеву код Кратова на локалитету из раног енеолита, током ископавања 2010. године пронађено је неколико таквих фигурина. Фигурине нису публиковане, а на информацијама захваљујемо колегиници И. Атанасовој, руководиоцу ископавања.

[8] Prendi 2008, 48-94, Pl. X/a; Pappa 2007, 257-272, Fig. 15.

[9] Prendi 2008a, 398-430.

моделовани у односу на примерке са централног Балкана. Откривене су на локалитетима Кукутени културе, у хоризонтима А3-В1, затим на локалитетима позне Трипоље културе, као и на локалитетима културе Варна, затим локалитетима Коџадермен-Гумелница-Караново VI комплекса и налазиштима Криш-Лет комплекса или Калојановец културне групе.[10] Наведене културне групе и комплекси припадају позном неолиту, односно раном енеолиту, осим комплекса Криш-Лет, који припада средњем неолиту.

Намена ових фигурина није у потпуности одређена. У Думештију су откривене у групи, поређане укруг, док су у Овчареву биле постављене на клупе, а око њих су се налазили предмети од печене земље у облику сунца и месеца. Према Х. Тодоровој, та култна сцена је својеврстан доказ о постојању класе свештеница у то време.[11] У сваком случају, пренаглашени женски атрибути ових фигурина свакако указују да су биле коришћене у извесним култовима у вези са плодношћу и рађањем новог живота.

Када је реч о апсолутном датовању фигурина, културни слојеви у којима су констатоване на налазиштима у Трушештију и Думештију, који припадају Кукутени култури датовани су радиоугљениковом методом у време 4200-4050. године пре н.е., док је слој у Галаештију нешто млађи (3700-3500. године пре н.е.), али је фигурина из тог слоја украшена истим мотивима и техником сликања, а не урезивања.[12] У североисточној Бугарској културне групе у којима су констатоване ове фигурине датоване су у период од средњег неолита, до раног енеолита. Караново VI култура се према новијим радиоугљениковим анализама опредељује у 4500-4300. годину пре н.е., приближно као и хоризонти II и III у Салкуца културној групи.[13] На централном Балкану не постоји апсолутни датум за слојеве у којима су констатоване ове фигурине, али се Бубањ-Салкуца-Криводол комплекс на овом простору, у оквиру кога су фигурине, у највећој мери, констатоване, према датумима за хоризонте II и III Салкуца културне групе у Олтенији, затим датумима за позну Винчанску културу која претходи овом комплексу, односно Чернавода III културну групу која је млађа од овог комплекса, може оквирно датовати у другу половину V и почетак IV миленијума пре н.е.[14]

---

[10] Mantu et al. 1997, inv. 52, 226-228; Petrescu Dimbovita et al. 1999, Fig. 352, 354/5-8, 357; Ruttkay, 2006, 399-414, Abb. 3, 4; Muller-Karpe 1974, Taf. 670/19, 26, 29, Taf. 678/5; Bailey 2002, 153-192, Fig. 6.8; Todorova 2003, Fig. 13/B, 16/A, B, C.

[11] Todorova 2003, 287.

[12] Mantu et al. 1997, 191, 230.

[13] Todorova 2003, 317, Fig. 7, 8; Lazarovici 2006, 290, Fig. 10, 11.

[14] Todorova 2003, 317, Fig. 7, 8; Lazarovici 2006, Fig. 8, 15; Boyadziev 1995, 167-173.

Чињеница да је идентичан тип фигурине, украшен сличним мотивима, са извесним разликама у техници украшавања (урезивање, глачане траке, сликање) евидентиран на пространој територији од источне Европе, преко доњег Подунавља и Балкана, до северне Грчке и јужне Албаније, није занемарљива и поново актуелизује тему евентуалних миграција које су се, према неким ауторима, у више таласа догодиле у енеолиту, управо на овој територији (карта 1).[15] Правци тих миграција, које је изложио Д. Срејовић, у великој мери се подударају са дистрибуцијом антропоморфних фигурина као што је примерак из Братмиловца и други примерци наведени у раду. Према дистрибуцији ових фигурина, затим њиховом датовању и квантитету у појединим регијама, није неоправдано поменути могућност да су на просторе централног Балкана оне доспеле миграцијама са североистока, у другој половини V миленијума пре н.е.

Ово је, међутим, опширна проблематика која превазилази тематске и хронолошке оквире овог рада и захтева шири интердисциплинарни приступ. Налаз из Братмиловца је поново указао на једну од могућих варијанти генезе раног енеолита на централном Балкану.

Слика 1

Слика 2

[15] Gimbutas 1982, 1-19; Srejović 1987, 45-49, као и многи други.

3
Кукутени А3-В1
Триполье
10
2
1
4
14
18
Б-С-К
11
6
Коцадермен-
Гумелница-
Караново VI
7
8
5
17
Братмиловце
9
Калojановец
12
Шуплевец-
Бакарно гумно
13
15
Late Neolithic
16
0
300 km

Карта 1

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bailey, D., 2002, *Balkan Prehistory*, London and New York.
- Boyadziev, Y., 1995, Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, *Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology No. 22*, Madison Wisconsin, 149–191.
- Булатовић, А., Јовић, С., 2010*, Културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац.
- Mantu C. M., Dumitroaia, G., Tsaravopoulos, A., (Eds.) 1997*, Cucuteni - the Last Great Chalcolithic Civilization of Europe,* Thessaloniki.
- Дејановић, Д., (ур.) 1971, Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, каталог изложбе, Ниш.
- Gimbutas, M., 1982, Old Europe in the Fifth Millennium B.C.: The European situation on the arrival of Indo-Europeans, *The Indo-Europenas in the Fourth and Third Millennia,* Ed. E. C. Polome, Ann Arbor, 1-34.
- Ђурић, Н. 1993, Керамика старијег гвозденог доба из с. Братмиловца, *Лесковачки зборник*, XXXIII, 277-289.
- Lazarovici, C. M. 2006, Absolute Chronology of the Late Vinča Culture in Romania and its role in the Development of the Early Copper Age, *Homage to Milutin Garašanin,* Eds. N. Tasić, C. Grozdanov, Belgrade, 277-293.
- Muller-Karpe, H., 1974, *Handbuch der Vorgeschichte, band III, Kupferzeit, Dritter Teilband, Tafeln,* Munchen.
- Колишткоска-Настева, И., 2005, *Праисториските дами од Македонија*, каталог на изложбата, НУ Музеј на Македонија, Скопје.
- Pappa, M., 2007, Neolithic Societes: Recent Evidence from Northern Greece, *The Struma/Strymon river Valley in Prehistory*, Eds. H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 257-272.
- Petrescu Dimbovita, M., Florescu, M., Florescu, A. C., 1999, *Trusesti*, monografie Arheologica, Bucuresti-Iasi.
- Prendi, F., 2008, La Civilisation prehistorique de Maliq, *Archaeological Studies*, Prishtina, 48-94.
- Prendi, F., 2008a, La Culture Eneolithique Maliq II en Albanie du Sud-Est, *Archaeological Studies*, Prishtina, 398-430.
- Ruttkay, E., 2006, Das Fragment einer „Denkefigur“ der mahrischen Bemaltkeramik, *Homage to Milutin Garašanin*, Eds. N. Tasić and C. Grozdanov, Belgrade, 399-414.

• Srejović, D., 1987, Die Hauptwege des Vorstosses der Steppenkulturen auf den Balkan, u: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolitischen periode,* Internationales symposium, Donji Milanovac 1985, Eds. R. Samardžić i A. Cermanović-Kuzmanović. Beograd, 45-49.

• Сталио, Б., 1972, *Градац, праисторијско насеље*, Београд.

• Стојић, М., Јоцић, М. 2006, *Ниш-културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд-Ниш.

• Стојић, М., Чаћеновић, М., 2006, *Културна стратиграфија праисторијских налазишта у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве*, Београд-Крушевац.

• Tasić, N., 1995, *The Eneolithic Cultures of the Central and West Balkans*, Belgrade.

• Todorova, H., 2003, Prehistory of Bulgaria*, Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Ed. D. V. Grammenos, Thessaloniki, 257–328.

Summary

Aleksandar Bulatović, Smilja Jović

ANTHROPOMORPHIC FIGURINE FROM BRATMILOVCE

National Museum in Leskovac, in summer of 2010, received as a gift a type of baked clay figure - an anthropomorphic clay figurines, found in the village Bratmilovce, location Selište.A grayish-brown figurine made of raw earth (Fig. 1 and 2); 6.9 cm height, 6.5 cm wide hips and 3.6 and 2.8 cm thick of glutes i.e. breasts.It is half-sitting type with a very prominent female attributes, especially glutejima and hips, while her upper part is flat. The figurines is richly decorated with incised lines and pothole-looking indentations. Incised lines are designed featuring motives of arched lines, spirals and meanders, and short dashes as well.Analogies for this type of figurine are discovered on the sites of early Eneolithic Age in Eastern Macedonia (cultural group Šuplevec-Bakarno gumno), eastern Serbia (Bubanj - Salcuta- Krivodol complex), and they are mostly aroused in northeastern Bulgaria (Gumelnica-Kodžadermen-Karanovo VI complex), eastern Romania, Moldova and Ukraine (Kukuteni-Tripolje culture). Sporadically, these figurines appeared in southern Albania and northern Greece. According to radiocarbon dating of layers in which they were found, these figurines dated to the latter half of V millennium BC. Artifacts Bratmilovce re-actualized thesis about migrations during Eneolithic period, which, according to many authors, occurred right on the territory where

these figurines were recorded, from Moldova and Ukraine, through the lower and middle Danube basin to southern Albania and northern Greece (map 1).

УДК 904:738.8“652“(497.11)
069.51:904(497.11)

Јулијана Пешић

КЕРАМИЧКИ КАЛУП СА ПРЕДСТАВОМ АПОЛОНА И МАРСИЈЕ

У античкој збирци Народног музеја у Лесковцу (инв. АЗ 188) чува се керамички калуп откупљен 2003. године од породице Илић.[1] Откривен је у дворишту породичне куће у селу Мала Копашница 500 м ј-и од локалитета „Каменитица“, на коме је откривена и већим делом истражена некропола са спаљеним покојницима из римског доба.[2] Калуп је, дакле, откривен у насељу - у „граду живих“. Трагови овог насеља - остаци архитектуре, археолошки предмети и новац налажени су, како у самом селу М. Копашница, тако и на површинама око њега.

Калуп је кружне форме израђен од црвеномрке, добро пречишћене и добро печене земље, пречника 9,3 цм, дебљине 1,5 цм. (сл. 1)

Слика 1 - Калуп из М. Копашнице

[1] (уг. Бр. 193/1); Калуп је откривен приликом копања канала. Према казивању, у истом дворишту откривене су и керамичке водоводне цеви.

[2] Некропола је откривена, случајно 1960. године, приликом изградње аутопута Ниш – Скопље.Током пет кампања у археолошким ископавањима од 1960. до 1964. године откривен је 151 гроб. Према начину сахрањивања, врсти и типолошким одликама прилога у гробовима, некропола се датује у период од II до почетка IV века. Године 2003. извршена су заштитна археолошка истраживања која су претходила изградњи трасе новог аутопута: Пешић 2010. 45-58, са старијом литературом.

Једна страна је равна, а друга благо испупчена. На равној (аверсној) страни - у двоструко профилисаном пољу, приказана је, у негативу, сцена надметања у свирању између бога Аполона[3] и сатира Марсије.[4] Аполон је приказан на десној страни (на отиску – лево, сл. 3 и 4), како седи на профилисаном престолу и доминира својом величином. Одевен је у дугачак, високо потпасан хитон, са рукавима. Коса, скупљена позади у чвор, увојцима се спушта низ рамена. У десној руци држи китару,[5] а

[3] Аполон је старо олимпијско божанство, син бога Зевса и титанке Лете, брат близанац богиње Артемиде. Рођен је на острву Делу, одакле је, примивши дарове свога оца (кола са запрегом лабудова, златну митру и лиру), отишао у Делфе где је убио аждају Питона који је чувао Гејино светилиште и присвојио га. Питона је сахранио испод омфалоса и у његову част увео Питијске игре. Светилишту је посветио троножац који од тада постаје његов симбол. Светилиште у Делфима је делио са богом Дионисом који је у њему био током зиме док је Аполон боравио међу Хиперборејцима. Грци су ово божанство преузели из хетитско-вавилонског пантеона посредством Крита или микенских колонија у Малој Азији где је поштован већ средином II миленијума п.н.е. Хетитски бог Apullunas био је заштитник капија и улаза (Речник 40). Имао је више функција, а најстарија је да штити, брани и одбија свако зло. Повезан је и са вегетацијом, али не као аграрно божанство, већ као онај који штити усеве. Једна од његових најважнијих функција је исцелитељство. Он је бог пророк и његово светилиште у Делфима је најпознатије пророчиште у грчком свету. Бог је музике и уметности – музицирањем на лири увеселављао је богове на Олимпу, а и саме музе певале су под његовим вођством. Као бог поморства, повезан је са грчким колонијама.

Он је бог светлости, али не елементарне већ духовне - небески чисте и сјајне – отуда епитет „Фебос“. Он је бог мере, реда, закона, позитивних стваралачких снага и уметничког надахнућа (речник 41). Од VI века у Грчкој се поистовећује са Хелијем и постаје бог Сунца.

У Риму се његов култ, пренет посредством грчих колонија или Етрурије, почео ширити половином V века. п.н.е. У републиканском периоду је поштован као бог здравља и његов храм (Appolinar) налазио се ван градских зидина. По налогу Сибилинских књига - 212. године п.н.е., у његову част установљене су свечане игре – Ludi Apollinares. У време Августа Аполон је постао један од највећих богова и подигнут му је храм на Палатину 28. године. У овом храму су чуване Сибилинске и свете књиге. У доба Царства, такође је поштован, првенствено као бог здравља: Срејовић, Церамовић-Кузмановић 1987, 38-42; Grevs 2002, 64-69.

[4] Марсија је сатир (или силен) из Фригије, следбеник богиње Кибеле. Сатири су демони шума, дивљи и раскалашни. Првобитно приказивани са козјим ногама и ушима, тупим и широким носем, рашчупаном косом и малим роговима на глави, временом су све више добијали потпуно људско обличје. Стални су пратиоци бога Диониса. Уз вино, жене и нимфе, проводили су време у песми, весељу и игри: Срејовић, Церамовић-Кузмановић 1987,377; Grevs 2002, 65.

[5] Китара је жичани инструмент сличан лири. Разликују се по материјалу од кога је израђен резонатор. Лира има резонатор од корњачиног оклопа, а китара од дрвета. Такође, лира се више користила за кућно, а китара за концертно извођење: Enciklopedija leksikografskog zavoda, 4 Zagreb 1959, 226.

у левој плектум – справу помоћу које се свира. Испод престола нејасна представа – можда ловора или палме. (сл. 2, 3 и 4)

Слика 2 - Цртеж калупа (П. Димитријевић)

Сатир стоји на левој страни (на отиску – десно), приказан као наг, брадати мушкарац који свира на аулосу – двострукој фрули.[6] Коврџава коса је скупљена траком, а изнад чела се примећују мали рогови. Левом ногом је благо искорачио напред, док десном стоји на земљи. У доњем делу леђа уочава се мали коњски реп – уобичајени атрибут свих сатира.

На калупу је приказано надметање у свирању између бога Аполона и сатира Марсије, којим је овековечен тријумф бога и божанске хеленске музике над дивљом, необузданом пастирском музиком сатира и силена Дарданије. Али, цела прича је, у ствари, почела знатно раније... Аулос је изумела, по легенди, богиња Атена која је музиком забављала богове на Олимпу. Када се једнога дана, свирајући на обали, огледала у језеру Тритон, видела је да овај инструмент веома изобличује и чини ружним њено божанско лице. Стога га је истог часа са гнушањем бацила на земљу, проклињући и њега и онога ко би покушао да свира на њему. Тај исти аулос је, међутим, пронашао сатир по имену Марсија док је, лутајући шумом, пратио богињу Кибелу - чији је следбеник био. Још увек надахнуте божанским бићем Атениним, двојнице су и у Марсијиним рукама производиле предивну музику. Сви су били опчињени, а Марсија је - у својој гордости, поверовао да може бити раван, или чак бољи, од самога бога музике - Аполона, који је свирањем на лири разгаљивао богове. Зато га је је изазвао на јавно надметање у свирању. Такмичење се, по пре-

[6] Аулос је дувачки инструмент сличан фрули, који се састоји од цеви (начињене од бамбуса, трске или слонове кости) са избушеним рупицама за пролаз ваздуха. Писак је начињен од двоструког језичка. У употреби су били једноструки или двоструки аулоси (са једном или две цеви). Претходник је данашње обое: Enciklopedija leksikografskog zavoda, 1 Zagreb 1955, 280.

дању, одиграло у фригијском граду Ниси, у М. Азији, а судије су били становници овог града, или саме музе. Како су оба такмичара свирала дивну музику, судије су биле неодлучне.Тада је Аполон окренуо своју лиру наопако и наставио да свира, чикајући свог противника да учини то исто са својим инструментом. Марсија, наравно, није могао да свира на изокренутим двојницама, па су судије доделиле победу Аполону. Марсија је тако поражен у овом музичком надметању, а уједно је изгубио и живот. Наиме, још пре почетка такмичења договорено је да победник може казнити побеђеног по својој вољи. Аполон је казнио Марсију тако што му је живом одрао кожу и обесио га на тргу у граду Келени.[7]

Овај мит о победи грчке китаре, над фригијском фрулом, бога над сатиром, као симбол победе аполонијске над дионисијском страном људске природе, интелектуалног и духовног над чулним и телесним аспектима човека, био је инспирација грчким, римским, и ренесансним уметницима: Мирон је у V веку п.н.е. извајао групу - Атена и Марсија, која је стајала на атинском Акропољу. Сликовна интерпретација те скулптуре приказана је и на бројним грчким вазама.[8] Током хеленистичког периода често је приказивано ово сурово кажњавање Марсије, који се дрзнуо да изазове бога.[9] На рељефу из Мантинеје 320. год. п.н.е. приказан је и сам чин такмичења.[10] На вази са медаљонском апликацијом из Галије (II век н.е.), која је откривена у долини Роне, (сл. 5) у центру композиције приказан је такође „музички двобој“ коме присуствују музе, богиње Кибела, Минерва и Венера, те Олимп (Марсијин отац) и Меркур.[11]

[7] Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987, 246-247.

[8] На црвенофигуралној вази из Музеја ликовних уметности у Бостону из 370-360. године п.н.е насликана је композиција са Атеном и Марсијом. Атена свира на аулосу и огледа се у огледалу, које је персонификација језера Тритон. Десно је приказан Марсија како стоји – на исти начин као у Мироновој групи. Сцени присуствује и Зевс са Менадама: http://www.theoi.com/Galery/T61.5.html. Познат је и Финлајев кратер из I века п.н.е. који се чува у Националном археолошком музеју у Атини: Zamarovsky, 1985, 208; копије ове скулптуре у мермеру налазе се у Латеран музеју и Ермитажу: http://sr.wikipedia.org/sr-el

[9] Копије хеленистичке скулптуре – Марсија обешен на стубу које се чувају у Лувру, Берлину и Истанбулу:Zamarovsky, 1985, 208.

[10] Присутан је и роб који ће одрати кожу Марсији. Рељеф се данас чува у Националном археолошком музеју у Атини. Рељеф је део постоља Праксителове групне скулптуре -Леда, Аполон, Артемида: http://www.mlahanas.de/Greeks/Mythology/Marsyas.html_; Такође, познат је и саркофаг с рељефним украсима из времена око 200. године, који се налази у глиптотеци Ny Carlsberg у Копенхагену: Zamarovsky 1985, 208.

[11] Vertet 1969, fig. 9a; Ваза се чува у Музеју народних старина N°9684. На другој страни ове вазе, fig. 9b, такође у медаљону, представа надметања у пићу између Херкула и Баха. Сцена „Кажњавање Марсије“ приказана је на медаљонима ваза из Лиона, Лијежа и на тзв. Оверње вази: Vertet 1969, 109,110.

Слика 3 - Отисак калупа у гипсу

У доба Августа израђена је гема са представом Аполона и Марсије која је касније названа „Неронов печат“.[12] Ова гема ће - током ренесансе - бити модел и инспирација многим уметницима, па и аутору тзв. „Хрватског медаљона“ са рељефа на саркофагу у цркви Св. Шимуна у Задру, с краја XV века.[13] Најпознатија је, ипак, Тицијанова слика „Аполон скида кожу Марсији“.[14] Године 1985, у част европске године музике, у Атини је издата поштанска марка са представом такмичења између Аполона и Марсије.[15]

Калупи овакве врсте имали су вишеструку намену. Најчешће су коришћени за израду апликација у облику медаљона са рељефним представама (lat. oscillum), којима су декорисани зидови луксузних керамичких посуда и лампи, као на вази из Музеја народних старина у Лиону (сл. 4 и 5).[16] Велики број оваквих медаљона и посуда са апликацијама откривени су у долини Роне, у римској провинцији Галији - у керамичким радионицама Лиона и Беча. Овде је керамичарска производња достигла

[12] Данас се ова гема чува у Археолошком музеју у Напуљу: R. Tomić, Renesansa u Zadru.

[13] Медаљон је начињен према узору тзв. Неровог печата – геме која је настала у доба Августа. Данас се ова гема чува у Археолошком музеју у Напуљу: R. Tomić, Renesansa u Zadru.

[14] Слика се налази у Историјском музеју у Кромержижу у Чешкој, настала је у периоду 1570-1576. године: Palukini, 1977, T. LXIII

[15] Као компилација две различите представе из античке иконографије: http://www.hellenica.de/Griechenland/Mythos/GR/Marsyas.html

[16] Види напомену 11.

највећи успон током II века.[17] Занимљиво је напоменути да се и данас у Енглеској користе слични калупи за израду рељефних апликација чувених „вецвудових“ порцуланских чајника и прибора за чај.[18]

Осим тога, овакви калупи су употребљавани и као матрице за израду керамичких медаљона – празничних колача - crustullum - који су се користили као вотивни дарови за време прославе годишњих верских празника, царских јубилеја и других јавних, или породичних свечаности, такмичења и игара. На керамичким медаљонима (са једне или са обе стране), најчешће су приказивана божанстава из грчко-римског пантеона и оријенталних култова, затим антички хероји и њихова дела, царски тријумфи, различите жанр-сцене – циркуске игре, такмичења, еротске сцене. На неким примерцима исписано је и име цара, божанства или мајстора, а на појединима се налази и посвета или честитка.[19] Инспирацију за овако разноврсне иконографске представе на калупима, мајстори су проналазили на вазама, рељефима, накиту, кутијама за накит, новцу, на гемама, огледалима и сл.[20] Поједини керамички медаљони су налажени на некрополама - као прилози у гробовима, па се може претпоставити да су имали одређену улогу и у погребном, одн. посмртном култу.[21]

Такође, можемо претпоставити да су се помоћу оваквих калупа, поред керамичких медаљона, а поводом верских, јавних или породичних празника, декорисани и вотивни колачи, али начињени од теста. Наиме, грчким и римским божанствима су приношене жртве, и то, како крвне – ситна стока (нарочито јагањци), тако и бескрвне – разне врсте теста, колача и тзв. „схадокарија“ (колача од меда и ораха), као што стоји у

[17] Vertet 1969, 93-135; Фидановски 1996, 183-186; Mitrofan 1991, 173-200, Moga 1979, 184.

[18] Сам поступак изгледа овако: Најпре се добро „умеси“ овећи комад пречишћене глине (каолина), од кога се затим откидају мањи комадићи, који се прстима снажно утискују у удубљени калуп округлог обика, рељефног дна а равног обода дебљине неколико милиметара) и величине овећег бисквита. Затим се ивицом грнчарског ножа пажљиво уклони вишак глине, чиме се њена спољна површина изравна са ободом калупа. Онда се калуп окрене наопако и лаганим ударцима о тврду подлогу истреса се његов глинени садржај, облика танког, округлог „медаљона“. Овај се онда пажљиво, уз помоћ ножа или танког лима, одваја од подлоге и одмах прилепљује на одговарајуће место на сировој, тек обликованој, керамичкој посуди. Након сушења на врелом ваздуху, овако декорисана посуда се накратко потапа у течну глазуру, а затим пече у специјалним керамичарским пећима: www.wedgwood.netau.net./1_19_Plaques-and-Medallions.html.

[19] Фидановски 1996, 183-186; Брукнер 1997, 97-102; Ивановски 2001, 199-207.

[20] Фидановски 1996, 184; Брукнер 1997, 97.

[21] Као на некрополи Губеревац-Гомилице на Космају, где су откривени на устрини: Глумац 2009, 221-232, или у Марвинцима, у Македонији, на простору некрополе античког града (Идомене?): Ивановски 2001, 199, 202.

тестаменту Е.Л. Аргестијана Титијана, на натпису из Беле цркве код Прилепа.[22] Нажалост, нема писаних извора на које можемо да се ослонимо када је реч о декорисању вотивних колача од теста, нити било каквих материјалних потврда са археолошких налазишта. Зато се (премда то води у домен спекулација), ослањамо на аналогије у нашој народној традицији, у савременим обредима и обичајима где се, као што знамо, припремају пригодни обредни колачи – хлепчићи, поводом различитих празника (на пример – „чесница“ за Божић, или „младенчићи“ за Младенце и сл.). Ови обредни колачи се декоришу тзв. „шаралицама“ које су, такође, једна врста калупа декорисана различитим геометријским мотивима религиознога карактера. У збиркама Етнографског музеја у Београду налази се доста предмета овакве врсте.[23]

Слика 4 - Цртеж отиска у гипсу (Д. Цветковић)

Калупи-матрице су израђивани у специјалистичким атељеима, а сами медаљони у локалним грнчарским радионицама.[24] Откривени су широм некадашњег римског царства (калупи мање, а керамички медаљони у великом броју). Највише и са најразноврснијим репертоаром представа, откривени су у провинцији Галији (око 533 медаљона и 380 различитих представа).[25] У провинцији Дакији у кермичарским радионицама Apu-

[22] Он је тестаментом заветовао одређену суму новца граду и филама да сваке године празнују његов рођендан другог дана маја и да Зевсу и Хери жртвују јагње и петла, колаче и *shadokariju*: Марић 2003, 71-75.

[23] Srpski mitološki rečnik, 1970, 186, 203..

[24] Брукнер 1997, 97.

[25] Vertet 1969, 93.

lum,[26] радионицама у Микасаси[27] и Августи Трајани,[28] где су откривени медаљони, али и калупи.[29]

У Панонији су откривени у већим градским центрима: у Аквинкуму, Емони, Сирмијуму.[30] На медаљонима из Сирмијума приказана је Хераклова победа над Немејским лавом, затим Церера, Либер и Либеро, а *Sol invictus* - из доба цара Константина, на медаљону из Шашинаца.[31]

Слика 5 - Ваза из Музеја народних старина (Вертет 1969, фиг. 9а)

У провинцији Македонији (у Марвинцима) – медаљони са представом Херакла, Хермеса, Сераписа и Изиде.[32]

Калупи откривени у Улпијани су са представом богиње Хекате,[33] затим у Сочаници (Municipium DD) са представом Викторије,[34] а на некрополи Губеревац-Гомилице - на Космају, два калупа са приказима богиња Телус и Кибеле.[35]

[26] Moga 1979, 182-194.
[27] Mitrofan 1991, 173-200, fig.16/1.
[28] Kalcev 1991,266, Abb. 17, 18.
[29] Moga 1979, fig. 2, 3, 4a, 4b.
[30] Alfoldi 1938, 328-339; Фидановски 1996, 184.
[31] Брукнер 1997, 97-98; Јовановић 2007а, 15-24.
[32] Ивановски 2001, 199-207.
[33] Фидановски 1996, 183-186.
[34] Чершков 1970, 29, TXVI/1.
[35] Глумац 2009, 221-232.

На крају, било би занимљиво, али и тешко одговорити на питање који је разлог за израду матрице са оваквом митолошком сценом, односно какав је био евентуални *сакрални* повод за репродукцију и умножавање медаљона. Да ли је у насељу романизованих Дарданаца у лесковачкој котлини (чије римско име не знамо), поштован култ бога Аполона и да ли је, можда, негде у близини постојао олтар или храм посвећен њему? Да ли су као у Грчкој, поводом неког празника посвећеног Аполону, одржавана и пригодна такмичења - можда музичка? Наиме, у античкој Грчкој - у част Аполона - прослављане су Хијакинтије, Карнеје, Таргелије и тзв. „питијске игре“. У Риму су - 212. г. п.н.е., по налогу Сибилинских књига, установљене свечане игре у част Аполона (Ludi Apollinares).[36] У прилог претпоставци о постојању култа бога Аполона на овим просторима, постоји и налаз једног бронзаног троношца (сл. 6), који је случајно откривен на локалитету „Кале“ у Грделици.[37] Троножац је, као Аполонов атрибут, повезан са изрицањем пророчанстава. Почасни троношци (који су могли бити и украшени) даривани су и победницима игара. Чувани су у кућама, или су посвећивани одређеним божанствима.[38] Иначе, локалитет Кале у Грделици је удаљен од М. Копашнице (и некрополе на локалитету Каменитица) око 2 км. То је омање, али стрмо узвишење - на десној обали Јуж. Мораве, на коме се током римског периода налазило мање утврђење.[39]

Такође се може претпоставити и постојање керамичарске радионице - за израду грнчарије и медаљона, иако за то (на овом степену истражености) немамо непосредних доказа.

На простору Србије, из римског времена потиче неколико латинских натписа који су посвећени Аполону: Вотивна ара из села Ситарце код Ваљева посвећена је Аполону Гангаресу,[40] као и натпис из Јанкове клисуре код Бруса.[41] Вотивна плоча из села Крупац код Пирота посвећена је Аполону и Асклепију, са натписом на грчком језику. На рељефу су приказана два коњаника, а на дрвету између њих је обавијена змија (заштитница лекара-исцелитеља).[42] Из Македоније потичу две плоче - једна исписана

[36] Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987,41; Аполонијске свечаности су се славиле седмог дана у месецу. Аполон је рођен 7. дана у месецу и овај број има значајну улогу у његовом култу: Ševalije, Gerbran 2004, 817.

[37] Предмет је Музеју поклонио М Димитријевић.из Грделице (инв. АЗ 224)

[38] Ševalije, Gerbran 2004, 991.

39 Пешић, Перић 2001, 271-285.

[40] Овај атрибут - Гангарски је изведен или из топонима (дедикација неког досељеника из грчког града Гангре у Пафлагонији, римски Германикополис) или је interpretatio romana неког локалног божанства (неко локално божанство које је идентификовано са Аполоном): Лома 1995, 173-179.

[41] Марић 2003, 61, напомена 12.

[42] Петровић 1966, 245-251.

на латинском, друга на грчком. У натпису на грчком језику Аполон се помиње као спаситељ.[43] Са простора Далмације, из Солина, потичу споменици у којима се Аполон назива Deus, Pius, Sandus.[44] Аполон је *interpretatio romana* трачког божанста Тадена, које се помиње на натпису из Илиџе код Сарајева. Ово божанство се спомиње и на више натписа у Бугарској.[45] Култ Аполона – у чисто римском аспекту – присутан је у античкој Монтани (данашњи Михајловград), где је откривено светилиште посвећено Аполону и Дијани.[46]

Слика 6 - Троножац (Кале, Грделица)

У предримско доба дедикације Аполону на простору централног Балкана нису откривене.[47] Али, на чињеницу да је и тада постојао култ Аполона указују бројни налази археолошких предмета (новац, фалере, амулети, рељефи) са иконографским садржајем који упућују на хиперборејски циклус соларног и хтонског хода.[48] Аполон, по предању, три сезоне проводи на југу, а једну на крајњем северу - у земљи Хипербо-

[43] Марић 2003, 61.

[44] Марић 2003, 61

[45] Марић 2003, 37-38

[46] Гочева 1975, 48-55.

[47] Пророчиште у Делфима је било цењено међу становницима грчких колонија у Приморју: Са једног натписа се сазнаје да су становници града Фара упутили посланство у Делфе са питањем коме богу да жртвују да би били безбедни и успешни: Марић 2003, 61-62.

[48] Јовановић 2003, 9-20.

рејаца.[49] То је идеја повратка и вечитог постојања, где се покојник заједно са Аполоном враћа из хиперборејских простора и започиње ново пролеће.[50]

Хиперборејска идеја је на нашем тлу присутна још од бронзаног доба, а најизразитије је представљена на тзв. Дупљајским и Вршачким колицима. Већина аутора сматра да је управо Аполон оно култно божанство које се налази на Дупљајским колицима у која су упрегнути лабудови.[51]

Керамички калупи, и керамички медаљони се датују у период од I до IV века. Они немају велику уметничку вредност, међутим, доприносе познавању религијских, друштвених и породичних прилика становништва у римским провинцијама.

ЛИТЕРАТУРА

Alföldi 1938 – A. Alföldi, *Tonmodel und reliefmedaillons aus den Donauländern Diss. Pann. ser. 2, N° 10*, Budapest 1938, 312-341.

Брукнер 1997 – О. Брукнер, Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Рад Музеја Војводине 39*, Нови Сад 1997, 97-102.

Vertet 1969 – H.Vertet, Observations sur les vases a medaillons d¨applique de la vallee de Rhone, *Gallia 27, fasc. 1*, Paris 1969, 108.

Вулић 1934 – Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик Српске Краљевске Академије LXXVII, Београд 1934, 66.

Глумац 2009 – М. Глумац, Калупи са некрополе Губеревац-Гомилице, *Зборник Народног музеја XIX-1*(археологија), Београд 2009, 221-230.

Гочева 1975 – З. Гочева, Култът на Аполон по Долнодунавския лимес, *Археология* 1975/II, София 1975, 48-55.

Grevs 2002 – R. Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd, 2002.

Zamarovsky 1985 – V. Zamarovsky, *Junaci antičkih mitova*- leksikon grčke i rimske mitologije, Zagreb 1985.

Ивановски 2001 – М. Ивановски, Керамички печати из Марвинаца код Валандова, *Vestigatio vetvstatis:* Александрини Цермановић-Кузмановић: од пријатеља, сарадника и ученика, Београд, 2001, 199-207.

[49] Хиперборејци су митски народ који је живео на далеком северу. Били су побожни, праведни и мудри. Посебно су поштовали Аполона. По Делској легенди, он је дошао у њихову земљу одмах после рођења и живео међу њима. Касније је у Делфима боравио од пролећа до јесени, а враћао се у земљу Хиперборејаца у јесен и са њима проводио зиму: Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987, 484-485.

[50] Јовановић 2003, 12-13; Јовановић 2007, 9-14.

[51] Јовановић 2007, 9 , напомена 2 са старијом литературом.

Јовановић 2003 – А. Јовановић, Култ Аполона у предримском периоду на простору северног Балкана у : *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Крагујевац 2003, .9-20.

Јовановић 2007 – А. Јовановић, Белешке уз култ Аполона на нашем простору у: *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007. 9-14.

Јовановић 2007а – А. Јовановић, Керамички медаљони из Сирмијума у: *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007.15-24.

Kalcev 1991 – K. Kalcev, Zur herstellung der antiken keramik in Augusta Traiana/stara zagora, *Rei cretariae romanae fautorum, Acta XXIX/XXX*, 1991, 245-273

Кулишић, Петровић, Пантелић 1970 – Ш. Кулишић, П.Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

Лома 1995 – С. Лома, Аполонова ара са тромеђе Далмације, Паноније и Мезије, *Старинар XLV-XLVI*, Београд, 1995, 173-179.

Марић 2003 – Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 2003. Репринт издање.

Mitrofan 1991 – I. Mitrofan, Les recherches archeologiques dans le centre ceramique de Micasasa, *Rei cretariae romanae fautorum, Acta XXIX/XXX*, 1991, 173-200, fig. 16/1.

Moga 1979 – V. Moga, Moules romains decouverts a Apulum, *Rei cretariae romanae fautorum, Acta XIX/XX*, 1979, 182-194.

Palukini 1977 - R. Palukini, *Ticijan*, Beograd 1977.

Петровић 1966 – П. Петровић, Нови вотивни натписи из Јужне Србије, *Старинар XV-XVI*, Београд, 1966, 245-251.

Пешић, Перић 2001 – Ј. Пешић, С. Перић, Сондажна ископавања на локалитету Кале у Грделици, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац, 2001, 271-285.

Пешић 2010 - Ј. Пешић, Некропола спаљених покојника у Малој Копашници, *Лесковачки зборник L,* Лесковац 2010, 45-58.

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987 – Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987.

Tomić, Renesansa u Zadru - R. Tomić, Renesansa u Zadru, http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac296.nsf/AllWebDocs/lik5

Фидановски 1996 - С. Фидановски, Керамички калуп из Улпијане, *Зборник Народног музеја XVI-1*(археологија), Београд 1996, 183-186.

Чершков 1970 – Е. Чершков, *Municipium DD код Сочанице*, Приштина-Београд 1970.

Ševalije, Gerbran 2004 – Ž.Ševalije, A. Gerbran, Rečnik simbola, Novi Sad 2004.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac296.nsf/AllWebDocs/lik5
http://www.theoi.com/Galery/T61.5.html
http://www.mlahanas.de/Greeks/Mythology/Marsyas.html
http://www.hellenica.de/Griechenland/Mythos/GR/Marsyas.html
http://www.wedgwood.netau.net./1_19_Plaques-and-Medallions.html

Summary

Julijana Pešić

CERAMIC MOLD WITH APPLICATION OF APOLLON AND MARSYAS

National Museum in Leskovac (antique collection Inv. AZ 188) owns a ceramic mold discovered at village Mala Kopasnica.Several fragmentary structures/settlement from the Roman period were registered in this village. The Roman settlement was not explored. There was discovered and mostly explored only necropola with burnt dead person's bodies dating from II to the beginning of IV century, located at the site Kamenitica s-z of the modern settlement M. Kopasnica.The circle-type mold is made of a dark brownish-red color, well-refined and well-baked earth, 9.3 cm diameter, 1.5 cm thick. One side of the mold is flat and the other slightly convex. Mold is straight on the front side and slightly convex on back surface. On the flat side of the double profiling field is shown, in negative, the scene of musical contest between the god Apollon and feminized satyr-musician Marcia. Apollon - on the right, sits on the profiling throne and dominates by its size.He's holding the cithara or kithar in his right hand, and plektum in the left hand. Marsyas - on the left, is playing the aulos/tibia. The myth about the triumph of God and divine hellenic music over wild, unbridled pastoral music of satire and silenus, was the inspiration for many Greek, Roman and Renaissance artists in painting art, music and in literature. The paper ponts out the most important monuments depicting/with the myth of the musical contest of Apollo and Marcia. This type of moulds had multiple purposes. They were used commonly used to create medallion-forms of applications with profile contours, with the sides decorated with luxurious ceramic vessels.In addition, those moulds were used as a matrix for making ceramic medallion-holiday cakes - crustullum - used as votive gifts/testimonial gifts during the annual celebration of religious holidays, the royal jubilees and other public, or family celebrations, contests

and games/competitions. Furthermore, it was assumed that these molds were used for decoration of votive cakes, but made with bread dough because cult to Roman deities was served by bloodless sacrifice - bread doughs and cakes. Ceramic medallions depicted a list of Greek deities and their Roman counterparts and oriental cults (covering a broad range of deities), ancient heroes and their deeds, the imperial triumphs, different genre scenes- circus games, contests.They have been discovered around the former Roman Empire. The most of them, including most diverse repertoire of scenes were discovered in the Roman province of Gaul. They were discovered in Roman province in the central Balkan. At this point of exploring level of settlement, we can not answer the function of mold or a possible religious motive for the reproduction of the medallion. Hen ce, there's proposed the possibility of a pottery workshop as location for design of ceramic medallions, including vessels with medalion-types of applications. As sacred cause, existence of the god Apollon cult was assumed.The mold dated to a period of II-IV century. Finally, as a contribution to the cult of the god Apollon, there was shown bronze tripod discovered at site Kale in Grdelica located near the necropola and the settlement assumed and were collected, including votive inscriptions from the nearest environment.

УДК 902.2(497.11)”1912/2012”
904:711.42”653”(497.11)

Вујадин Иванишевић

У СУСРЕТ СТОГОДИШЊИЦИ ИСТРАЖИВАЊА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

Године 2012. навршава се сто година од првих ископавања Царичиног града, једног од најзначајнијих урбаних центара на простору некадашњег централног Илирика. Вишедеценијска истраживања изнела су на светло дана велики број грађевина, међу које свакако треба поменути комплекс епископске базилике са остацима епископског двора, бројне базилике, принципију, терме, кружни трг, улице са пространим портицима, делове велике цистерне и акведукта, бројне друге грађевине и четири прстена бедема који су бранили град. Ова открића плод су дугогодишњих истраживања, уз учешће великог броја еминентних домаћих и страних истраживача.

Прича о Царичином граду започиње 1880. године објављивањем чланка „Изгубљени град у долини Пусте Реке“ у листу Отаџбина из пера Мите Ракића.[1] Траг о постојању античког града на висоравни обраслој шумом, на ушћу Свињаричке и Царичинске реке забележио је и Феликс Каниц у својој студији *Србија земља и становништво*.[2] Било је потребно пуних 30 година од прве вести да започну истраживања овог значајног античког града смештеног на источним рубовима Радан планине.

Владимир Петковић, тада помоћник чувара Народног музеја у Београду, први је увидео значај и важност Царичиног града. Његово занимање за овај локалитет није случајно ако се има на уму да је као ученик чувеног минхенског византолога Карла Крумбахера (Carl Krumbacher) стекао завидно знање из области ранохришћанске цивилизације. Понесен овим далеким светом, Владимир Петковић, у лето 1912. године, започиње прва ископавања на највишој коти града. Ту, на горњем делу платоа открива монументалну тробродну базилику дужине 70 м са трочланим олтарским

[1] М. Ракић, Из нове Србије, *Отаџбина* 4, 1880, 362-363.

[2] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво* I, Београд 1985, 332.

простором, седиштима, портиком, остацима мозаика и капителима. Своје прве резултате објављује у Годишњаку Српске академије наука у којем наговештава значај града и идентификује га са Јустинијаном Примом, градом који је подигао византијски цар Јустинијан I (527-565) у близини места свог рођења. На основу првих резултата истраживања, претпоставио је да је живот у граду трајао кратко и да се угасио већ у време цара Ираклија (610-641) као последица продора Словена.[3]

Сл. 1: Акрополь, крстионица 1937.

Услед ратних вихора, балканских ратова и Првог светског рата, ископавања су обустављена. Настављају се две деценије касније 1936. године под руководством првог истраживача и уз издашну помоћ Српске академије наука и Универзитета у Београду. Радови који су трајали до 1940. године премашили су сва очекивања. Откопана је епископска базилика, атријум са писцином оивичен портиком са стубовима. У нартексу базилике откривени су мозаици са представама птица и еухаристичких котарица. Поред овога, истражени су комплекс управних зграда познат као „епископски двор", „консигнаторијум" и крстионица са кубетом на четири

[3] В. Петковић, Извештај о ископавању у Царичиноме Граду код Лебана у 1912 год., *Годишњак Српске краљевске академије* XXVII, 1913, 285-291.

стуба и капителима са овнујским главама и са писцином од мермерних плоча и мозаиком са геометријским и фигуралним украсом. **(Сл. 1)** Делом су ископани централна улица са портицима, бедем са четири куле и источна капија Акропоља. Поред овога, истраживања су обухватила и простор Горњег града где су откопани део кружног трга, делимично улице са портицима, јужна капија и део фортификације, делови објеката уз јужну улицу, крстообразна црква и црква са криптом.[4] **(Сл. 2-4)**

Сл. 2: Горњи град, крстообразна базилика 1938.

Пажњу научника привукли су и објекти у непосредној и даљој околини града, као што су брана на Царичинској реци, утврђење код цркве Св. Илије, базилика у Свињарици, базилика и терме у Радиновцу, рушевине Злате. Велики број откривених грађевина у овом кратком периоду указао је на важност Царичиног града и на његов значај у историји византијског урбанизма. Захваљујући овим ископавањима, Царичин Град је заузео заслужено место у научним круговима. Резултати ових истраживања објављени су у виду годишњих извештаја у Старинару, док је преглед дугогодишњих радова објављен у *Cahiers archéologique* за 1948. годину од стране Владимира Петковића и са ширим коментаром Андреа Грабара (André Grabar). Оба прегледа допринела су да истраживања Царичиног града добију своје заслужено место у рановизантијској археологији. Ан-

[4] В. Петковић, Ископавање Царичина Града код Лебана, *Старинар* XII, 1937, 81-92; Ф. Месеснел, Ископавање Царичина Града код Лебана год. 1937, *Старинар* XIII, 1938, 179-198; В. Петковић, Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. године, *Старинар* XIV, 1939, 141-152, Т. I.

дре Грабар је у свом чланку подржао и оснажио хипотезу да Царичин град јесте некадашња Јустиниана Прима.[5]

Сл. 3: Горњи град, портик испред базилике с криптом 1940.

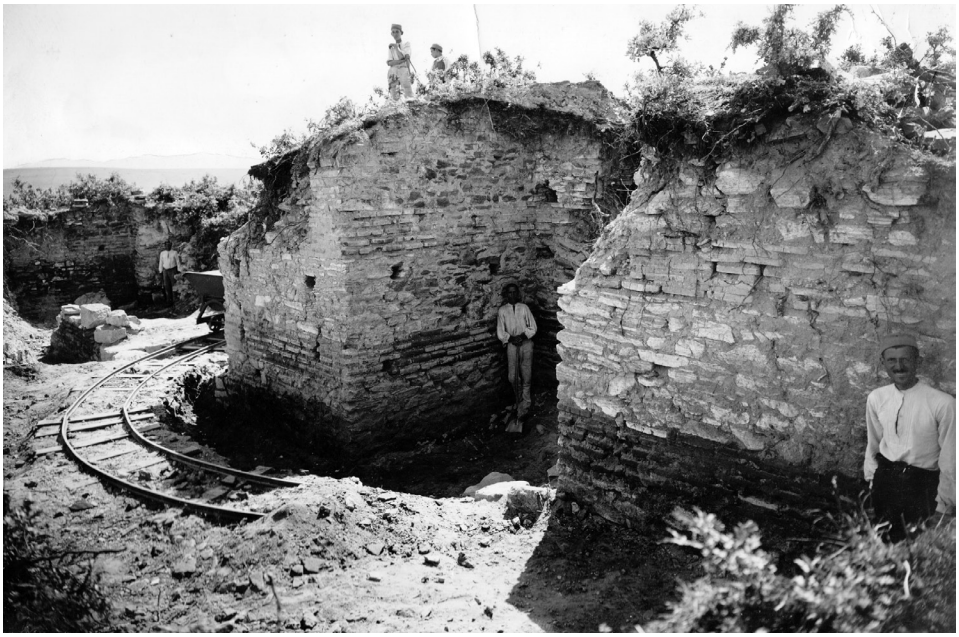

Сл. 4: Горњи град, јужни бедем – улаз у кулу 1939.

[5] V. Petković, Les fouilles de Tsaritchin Grad, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 40-48, pl. I-X; A. Grabar, Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 49-63.

Ископавања су прекинута избијањем Другог светског рата и обновљена су брзо након ослобођења, већ 1947. године и трајала су све до 1970, са краћим прекидима 1948, 1967. и 1969. године. Радови на локалитету поверени су новооснованом Археолошком институту Српске академије наука. Руководиоци прве кампање истраживања били су Александар Дероко и Светозар Радојчић, док је осталим руководио Ђорђе Мано-Зиси. Истраживањима се касније придружила Невенка Спремо-Петровић, која је дала посебан печат изучавањем архитектуре. Поменути посленици истражили су бројне нове објекте на простору Горњег града, Доњег града и ван бедема, у Подграђу, чиме су допринели потпунијој спознаји урбанизма и архитектуре, архитектонске пластике и посебно мозаика.

Александар Дероко и Светозар Радојчић започињу 1947. године нови циклус истраживања следећи започети пут у претходним кампањама. Настављају ископавања у четвртима око кружног трга, источне улице у њеној целој дужини и источне капије Горњег града, као и дела северне улице. Овом приликом приводе крају истраживања базилике са криптом, где су у подземној просторији откривени урушени стубови и капители, делови мозаика и фресака који су красили цркву.

Нови истраживачи чине важан искорак у спознаји града започињањем ископавања, у првом реду сондажних, на простору Доњег града на јужном бедему, са циљем дефинисања обима градског језгра. Том приликом откопани су делови западног, источног и јужног бедема, угаоних кула и делимично јужна капија. Поред овога, Александар Дероко и Светозар Радојчић су, на основу анализа авио-снимака и топографије терена, указали на постојање широког Подграђа које је било брањено земљано-палисадном фортификацијом. Трагови ове фортификације јасно су уочљиви у конфигурацији терена. Уједно су спровели и прве истраживачке радове на брани на Царичинској реци. Овим радовима они су указали на развијени урбанизам Царичиног града који је чинио низ целина са утврђеним урбаним језгром са три јасно издвојене целине: Акропољ, Горњи град и Доњи град, са Подграђем са посебном одбрамбеном линијом и целинама у непосредној околини, попут бране и утврђења изнад ње на узвишењу на коме се данас налази црква посвећена Св. Илији. Ова истраживања сумирана су у опширном прегледу објављеном у новој серији обновљеног Старинара за 1950. годину, органа Археолошког института у Београду.[6]

[6] А. Дероко, С. Радојчић, Откопавање Царичина града 1947 године, *Старинар* I, 1950, 119-142; С. Ненадовић, О неким споменицима из Царичиног града и околине, *Музеји* 5, 1950, 140-166.

Сл. 5: Доњи град, базилика с трансептом – детаљ мозаика 1950.

Након једногодишње паузе, истраживања се обнављају 1949. године под руководством Ђорђа Мано-Зисија који је започео планско истраживање с циљем употпуњавања урбанизма града, допунских истраживања раније откривених грађевина и откривање нових објеката. Други важан искорак чинила је заштита локалитета и откупљивање приватних парцела на простору античког града. Важан партнер у истраживању Царичиног града чинио је тада новоосновани Народни музеј у Лесковцу.

Први објекат који је откопан у овом раздобљу, од 1949. до 1950. године, била је тробродна базилика са трансептом у Доњем граду, са изузетним мозаицима у централном броду и бројним остацима камене пластике, међу којима се издваја капител са монограмом цара Јустинијана I. **(Сл. 5)**

Остаци мозаика и фресака у висини сокла откривени су у триконхалној базилици подигнутој ван бедема, чије је истраживање започело 1952. године. У овом периоду употпуњен је план кружног трга и грађевина уз северну, источну и западну улицу Горњег града, а довршена су и истраживања цркве са криптом, западне и источне улице, источне капије заједно са северном кулом, јужне улице и трема крстообразне цркве.[7]

Интензивна археолошка ископавања трајала су до 1953. године. Између 1954. и 1959. године обим истраживања се смањује. И поред овога, откопано је неколико важних објеката, као базилика испод Акропоља и велике терме ван града, у којима је откривен одлично очуван мозаик у атријуму. У Доњем граду сондажно је истражена велика цистерна, која представља један од највећих објеката на Царичином граду, приближне величине 40 x 40 м. Од 1959. до 1968. године активности на истраживању Царичиног града се даље смањују. У поменутом раздобљу у Горњем граду истражени су делимично »*villa urbana*«, подигнута уз базилику испод Акропоља, а у Доњем граду двојна базилика, источна улица и источна капија, као и објекти северно од базилике са трансептом у Доњем граду. Започето је истраживање малих терми подигнутих подно јужног бедема Горњег града. Годишњи извештаји са ових ископавања објављивани су редовно у часопису Старинар.[8]

Уследио је вишегодишњи прекид истраживања који је трајао до 1975. године, када се радови обнављају под руководством Владимира Кондића и Владислава Поповића. У периоду од 1975. до 1977. године довршено је истраживање двојне базилике у Доњем граду и триконхалне базилике ван бедема, започето у време Ђорђа Мано-Зисија. **(Сл. 6)** Посебна пажња посвећена је југозападном делу Горњег града где су откопавани простор уз јужни бедем Горњег града, угаона југозападна кула – водени торањ и јужна капија Горњег града. Године 1976. проучени су и објекти у ближој околини града - утврђење на простору цркве Св. Илије и цигларска пећ у подножју Царичиног града уз Свињаричку реку.

---

[7] Ђ. Мано-Зиси, Ископавање на Царичину Граду 1949-1952 године, *Старинар* III-IV, 1955, 127-168 ; Н. Петровић, Базилика са криптом у Царичином Граду, *Старинар* III-IV, 1955, 169-180.

[8] Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године, *Старинар* V-VI, 1956, 155-180 ; Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956 године, *Старинар* VII-VIII, 1957, 311-328 ; Ђ. Мано-Зиси, Нова Базилика у Царичином Граду, *Старинар* IX-X, 1959, 295-305; Н. Петровић, Терме у Царичином Граду, *Старинар* XII, 1961, 11-20; Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином граду, *Старинар* XVII, 1967, 163-166, Т. I-IV ; Ђ. Мано-Зиси, Царичин Град, *Старинар* XIX, 1969, 111-114, Т. I-II ; Ђ. Мано-Зиси, Терме код средње капије у субурбиуму, *Старинар* XX, 1970, 205-212.

Сл. 6: Доњи град, двојна базилика 1977.

Посебан допринос новог тима било је организовање 1977. године значајне изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности посвећене истраживању Царичиног града. Тим поводом штампан је још увек актуелан каталога изложбе *Царичин град – утврђено насеље у византијском Илирику*. У каталогу су приказани истражене споменици и грађевине у Царичином граду, споменици у ближој и даљој околини, резултати истраживања и каталог изложених предмета. Овај каталог је у великој мери допринео афирмацији истраживања на Царичином граду.[9]

Као плод те афирмације, започет је нови циклус истраживања, успостављањем међународног научног пројекта између француских и српских стручњака, на чијем су се челу налазили Ноел Дивал (Noël Duval), Владислав Поповић, Жан Мишел Спизер (Jean-Michel Spieser) и Владимир Кондић. Ова плодотворна сарадња траје, потребно је нагласити, до данашњих дана, што представља најдужи период истраживања Царичиног града.

Овај нови пројект одвијао се у више фаза и програма. У периоду од 1978. до 1984. године истраживања су спроведена у оквиру два истраживачка програма. Први је подразумевао истраживања сакралне архитектуре, а други споменика профаног карактера. У међувремену, 1981.

[9] В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, утврђени град у византијском Илирику, Београд 1977.

године започиње реализација новог пројекта - истраживања насеља и фортификације у Доњем граду - који ће представљати окосницу вишедеценијских радова на Царичином граду, све до 2008. године. Поред овога, током 1980, 1981, 1991. и 2007. године, спроведен је програм геофизичких истраживања Доњег града, широког Подграђа ван бедема и северног платоа Горњег града. Нови циклус радова започет је 2009. године који има за циља истраживање северног платоа Горњег града. Тим поводом потписан је нови уговор истраживања до 2014. године између Француске школе у Риму, испред француске и Археолошког института у Београду, испред српске стране.

У оквиру првог периода научне сарадње и програма истраживања сакралне архитектуре којима су руководили Ноел Дивал и Владислав Поповић спроведена су ревизиона ископавања архитектонских целина на Акропољу - епископске базилике са крстионицом, такозваног „консигнаторијум", комплекс грађевина познат као „епископска палата" и улице. Поред овога, обављено је и сондажно истраживање фортификације Акропоља. У оквиру истог програма истражени су и други сакрални објекти: крстообразна базилика, базилика са трансептом и једнобродна црква ван града, као и некропола.[10] Део ових истраживања објављен је 1984. године у првом тому нове едиције *Царичин град* коју су заједнички покренули Француска школа у Риму и Археолошки институт у Београду.[11] У трећем тому, који је изашао из штампе крајем 2010. године, објављена су истраживања комплекса Акропоља са архиепископском базиликом, крстионицом, управним зградама и фортификацијом.[12]

У оквиру другог програма истраживања споменика профаног карактера, под руководством Жана Мишела Спизера и Владимира Кондића, истражен је део комплекса у југозападном углу Горњег града са низом грађевина који је протумачен као седиште војног команданта - *principia*. Резултати ових важних истраживања објављени су у другом тому серије Царичин град, 1990. године.[13] **(Сл. 7)**

---

[10] V. Popović, La signification historique de l'architecture religieuse de Tsaritchin Grad, *XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1979, 249-311; M. Jeremić, The Caričin Grad Necropolis, *Starinar* XLV-XLVI, 1995, 181-195.

[11] N. Duval, V. Popović, Caričin Grad I : Les basiliques B et J de Caričin Grad, quatre objets remarquables de Caričin Grad, le trésor de Hajdučka Vodenica (Collection de l'École française de Rome, 75), Belgrade-Rome, 1984.

[12] N. Duval, V. Popović, Caričin Grad. III, L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes), Collection de l'École française de Rome 75/3, Rome 2010.

[13] B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, *Caričin Grad II : Le quartier sud-ouest de la Ville Haute* (Collection de l'École française de Rome, 75), Belgrade-Rome, 1990.

Сл. 7: Доњи град, Principia 1980.

Поред ископавања, успешна сарадња се огледала и у организацији колоквијума у Риму 1982. године под називом *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* у коме су историчари и археолози дискутовали о питањима везаним за црквену и административну организацију, као и за процесе сукцесивних продора Варвара и њиховог насељавања на подручју Илирика. Радови са овог скупа објављени су у посебном зборнику 1984. године.[14]

Од 1981. године па до 2008. године трајао је вишедеценијски програм истраживања насеља у југозападном углу Доњег града и фортификације у јужном делу Доњег града. Овај програм се одвијао у две фазе. Првом фазом истраживања руководили су Жан Мишел Спизер и Владимир Кондић до 1990. године, када су радови прекинути због међународне изолације Југославије.[15] Радови су обновљени 1997. године, а за нове руко-

[14] N. Duval, L'Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au VIe siècle, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* (Collection de l'École française de Rome, 77), Rome 1984, 399-481; I. Nikolajević, La décoration architecturale de Caricin Grad, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* (Collection de l'École française de Rome, 77), Rome 1984, 483-499 ; B. Bavant, La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie), in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* (Collection de l'École française de Rome, 77), Rome 1984, 245-288.

[15] B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, Caričin Grad, fouilles de la Ville Basse, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, 97, 1985, 883-887; 98, 1986, 1177-1181; 101, 1989, 327-332; 102, 1990, 277-282; 103, 1991, 442-448.

водиоце истраживања именовани су Бернар Баван (Bernard Bavant) и Вујадин Иванишевић. Захваљујући овим истраживањима, добијена је нова слика о урбанизму Царичиног града, са посебним освртом на стамбену архитектуру и материјалну културу. **(Сл. 8)** Резултати ових истраживања објављивани су у Mélanges de l'École française de Rome, Старинару и Лесковачком зборнику, док ће целокупна грађа бити публикована у петом тому серије Царичин град.[16]

Сл. 8: Доњи град, насеље – детаљ куће 2003.

Овом програму истраживања прикључили су се 2006. године и стручњаци из Немачке из Римско-германског централног музеја у Мајнцу, са циљем физичкохемијских анализа предмета и сировина ради изучавања технологије, производње и ресурса. Плод ове сарадње чине радови по-

[16] B. Bavant, V. Ivanišević, Caričin Grad, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 109, 1997, 645-651; 110, 1998, 973-976; 112, 2001, 1087-1094; 113, 2002, 963-969; 114.2 2002, 1095-1102, 115.2, 2003, 1021-1027, 117.2, 2005, 791-796, 118.2, 2006, 387-394, 120.2, 2008, 329-341; Б. Бавант, В. Иванишевић, Царичин Град - рановизантијски град, *Старинар* XLVIII, 1998, 213-217; LIII-LIV, 2004, 301-309; Б. Бавант, В. Иванишевић, Царичин Град – Истраживања, *Лесковачки зборник* XXXVI-II, 1997, 419-424; XXXIX, 1998 (1999), 489-496; XL, 2000, 335-340; XLII, 2002, 55-68; XLV, 2005, 23-36, XLIX, 2009, 247-258.

свећени технологији стакла из пера Сузан Грајф (Susanne Greiff) и Јерга Драшкеа (Jörg Drauschke).[17]

Нови програм истраживања започет је са француским партнерима 2009. године и он подразумева истраживање северне падине Горњег града смештене подно Акропоља. Ова посебно издвојена целина Царичиног града није била предмет истраживања. Радовима су претходила геофизичка истраживања која су указала на постојање бројних зграда и већих грађевина лепезасто постављених на падини, одвојених улицама и мањим пролазима. Први резултати ископавања су врло охрабрујући и у великој мери допуњују слику урбанизма Царичиног града.

На крају, треба поменути значајне изложбе које су организоване с циљем популаризације истраживања на Царичином граду у којима су учествовали бројни стручњаци. Поменимо изложбе из 2003. и 2008. године организоване у Француском културном центру у Београду и Народном музеју у Лесковцу са пратећим каталозима,[18] 2004. године изложба у Бечу и, као круну, велику изложбу у Бону Byzanz: Pracht und Alltag из 2010. године у организацији Фалка Даима (Falko Daim) и тима стручњака. Међу бројним експонатима из најугледнијих светских музеја приказан је материјал с Царичиног града и реализована је 3D анимација града и споменичких целина, аутора Владана Здравковића, која представља круну вишедеценијских радова на овом изузетном споменику византијске цивилизације.[19]

Наведена истраживања Царичиног града нису у потпуности разрешила дилему да ли импозантне рушевине града код Лебана представљају Јустинијану Приму, град који је подигао цар Јустинијан I у славу места

[17] J. Drauschke, S. Greiff, Produktion und Distribution von Glas in frühbyzantinischer Zeit – Analyse der Glasfunde aus der frühbyzantinischen Stadt von Caričin Grad/ Iustiniana Prima (Serbien). In: W. Krull, B. Graf (Eds.), „*Was heißt und zu welchem Ende betreibt man Forschung in Museen*?". Mitteilungen und Berichte aus dem Institut für Museumsforschung 48, Berlin 2009, 79-81; J. Drauschke, S. Greiff, Early Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia): first results concerning the composition of raw glass chunks. In: B. Zorn, A. Hilgner (Eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000.* RGZM Tagungen 9, Mainz 2010, 53-67; J. Drauschke, S. Greiff, Chemical aspects of Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia). In: J. Drauschke, D. Keller (Eds.), *Glass in Byzantium – Production, usage, analyses*. RGZM Tagungen 8, Mainz 2010, 25-46; V. Ivanišević, S. Stamenković, S. Greiff, *„Glass" Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima)*, in: B. Zorn, A. Hilgner (Eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000.* RGZM Tagungen 9, Mainz 2010, 39-52.

[18] B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd 2003 (Dopunjeno izdanje Leskovac 2006); В. Иванишевић (уред.), *Француско-српска сарадња у области археологије*, Београд 2008.

[19] *Byzanz - Pracht und Alltag*" Hirmer Verlag, Munchen 2010, 180-196.

свог рођења.[20] С друге стране, ова ископавања су умногоме допринела да данас значајан број истраживача идентификује Царичин град с Јустинијаном Примом.[21]

Summary

Vujadin Ivanišević
TOWARDS THE CENTENARY OF RESEARCH OF CARIČIN GRAD

The author illustrates the history of archaeological excavations that began in 1912 and brought to light numerous basilicas, public buildings, a main square, streets and porticos, ramparts, towers, gates, an aqueduct, a large cistern, and many other buildings. The excavations were carried out in five main stages 1936-1940, 1947-1970, 1975-1977, 1978-1990 and 1997-2010.

Summing up all the data collected thus far, Caričin Grad was undoubtedly an important regional centre. In view of the records from historical sources, the architectonic vestiges and archaeological finds, the remains of the city may well be those of Justiniana Prima, the metropolis erected by the Emperor Justinian I close to his birthplace.

[20] М. Милинковић, О потреби научног проучавања локалитета Злата –Кале, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 191-203; М. Милинковић, Прилог питању убикације Јустинијане Приме, *Лесковацки зборник* 49, 2009, 239-246.

[21] Ф. Баришић, Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима, *Зборник Филозофског факултета* VII-1, 1963, 127-142; Ђ. Мано-Зиси, *Царичин Град - Iustiniana Prima*, Лесковац 1979; В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, утврђени град у византијском Илирику, Београд 1977; В. Поповић, Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане, *Глас Српске академије наука и уметности*, 355, 1990, 53-108; C. S. Snively, "Iustiniana Prima (Caričin Grad)", *Reallexikon für Antike und Christentum*, fasc. 149-150, 1999, col. 638-668; B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd 2003 (Допуњено издање Leskovac 2006); B. Bavant, Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century. In: A. G. Poulter (ed.), The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. Proceedings of the British Academy 141, Chippenham 2007, 337-374; The Cambridge Ancient History, Vol. XIV, Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600, Eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2008, 932-933.

УДК 902/904:929 Гарашанин М.
904”652”(497.11)

Соња Стаменковић

МИЛУТИН ГАРАШАНИН И ИЗУЧАВАЊЕ АНТИЧКОГ НАСЛЕЂА ЛЕСКОВАЧКЕ КОТЛИНЕ

(О белешкама са рекогносцирања М. Гарашанина из 1951. године)

У другој половини 19. века знаменити истраживачи су својим интересовањем и радом, између осталог, утрли пут ка изучавању античког наслеђа Лесковачке котлине. Феликс Каниц, најпре, а затим и Милан Милићевић и Мита Ракић забележили су значајан број археолошких локалитета на простору Лесковачке котлине (Милићевић 1884; Каниц 1985; Ракић 1987). Истакнути аустријски путописац, Феликс Каниц, обишао је области већих притока Јужне Мораве, “од Лесковца уз Ветерницу ка Врању, преко Масуричког поља у област Власине” и “од Куршумлије кроз Косаницу, Пусту реку и Јабланички арнаутски срез до Лесковца”. Том приликом он је забележио низ важних података о остацима утврђења, насеља и култних споменика из античког, византијског и средњовековног периода и знатно допринео изучавању прошлости овог краја (Каниц 1985, 237-282, 318-347).

Овакав приступ, као неопходан и изузетно важан корак у истраживању античког наслеђа Лесковачке котлине, захтевао је, међутим, проверу одређених података. Недостајале су писане речи археолога утемељене на археолошким рекогносцирањима, ископавањима и подацима о остацима материјалне културе лесковачког краја. Услови за овакав вид истраживања стекли су се 1948. године, када је основан Градски музеј у Лесковцу. Идеја је била да се ради према методологији систематског археолошког проучавања једног подручја. Најпре се приступило рекогносцирању области, како би се установила нова археолошка налазишта, утврдио њихов географски положај, хронологија и стекла слика о распрострањености насеља у појединим периодима, као и начину живота и насељавања овог простора. Тада су предузета и мања археолошка ископавања са циљем да се ближе одреди карактер и хронологија локалитета.

У оквиру тих прегнућа, 1949. године извршено је рекогносцирање терена у долини Пусте реке, а 1951. и веће систематско рекогносцирање

у области Јужне Мораве, Власине, као и у сливу Ветернице и Јабланице. Резултати ових истраживања допуњени су и обиласком терена на улазу у Грделичку клисуру 1953. године, као и рекогносцирањем на траси аутопута спроведеним 1959. године. Из овог периода треба поменути и мања археолошка ископавања у Доњој Слатини и Медвеђи из 1952. и 1953. године, затим она која су уследила у Малој Грабовници, на локалитету Прогон или Чука, као и на локалитету Градац код Злокућана од 1956. до 1959. године. На траси аутопута ископавања су вршена у Братмиловцу и Великој Грабовници 1959. и у Малој Копашници 1960, 1962. и 1964. године (Зотовић 1960, 123-127, Т. XX, сл. 1, TXXI, сл.1; 1962, 221-223, Т. XVI, сл.1-2; 1964, 106; Костић 1961, 136; Garašanin 1968, 5-34; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988; Булатовић, Јовић 2010, 11-12).

Слика 1

У овом временском оквиру, када се приступило систематским археолошким истраживањима Лесковца и околине, која су спроведена у релативно кратком периоду, и донела веома добре резултате, изузетан допринос пружио је академик Милутин Гарашанин, доајен српске и југословенске археологије (сл. 1).

Милутин Гарашанин рођен је 1920. године у Београду, где је дипломирао на одсеку за класичну археологију на Филозофском факултету. Докторат је одбранио 1950. године у Љубљани са темом *Хронологија винчанске групе*. Године 1945. и 1946. радио је у Музеју града Београда као

вршилац дужности управника, након чега одлази у Народни музеј где остаје до 1950. године. Исте године постаје научни сарадник Археолошког института САН, све до 1957, када ступа на дужност ванредног професора археологије на Филозофском факултету у Београду. За редовног професора изабран је шест година касније. Дописни члан САНУ био је од 1963, све до 1973, када постаје редовни члан Академије. Био је председник Одбора за археологију, секретар одељења историјских наука и генерални секретар САНУ од 1977. до 1981. године, као и почасни члан Немачког и Аустријског археолошког института, члан Института за праисторију Италије и члан Центра за балканолошка истраживања Академије наука и уметности Босне и Херцеговине, од његовог оснивања. Ерудиција и научни углед Милутина Гарашанина донеле су му бројне југословенске и међународне почасти и награде. Био је члан највиших тела бројних професионалних организација, као што су Асоцијације за истраживање југоисточне Европе и Међународни савет за Филозофска и хуманистичка истраживања. Професионална активност Милутина Гарашанина трајала је више од шездесет година. Преминуо је 2002. године (Кондић 1991, 2; Tasić 2006, 11-13).

Милутин Гарашанин један је од истраживача који је поставио темеље модерне Европске праисторијске археологије. Он је оставио дубоко обележје у изучавању ове области, како у теоријском раду, тако и на пољу теренских истраживања. У археологију је унео низ нових појмова који се тичу неолитских, енеолитских култура, као и оних из раног бронзаног и гвозденог доба. Обрадио је и поставио периодизацију винчанске културе и периодизацију гвозденог доба Србије и Македоније. Са посебном пажњом посветио се проблемима енеолита и изучавању индоевропеизације Балкана и Средње Европе (Кондић 1991, 2-3). Његова обимна библиографија, поред бројних радова из праисторије, укључује и теме из античке археологије, пре свега Србије, али и некадашње територије Југославије и југоисточне Европе у целини. Оставио је за собом бројне монографије, студије, чланке и велики број извештаја са археолошких ископавања (Tasić 2006, 11).

Овај великан српске и југословенске археологије дао је изузетан подстицај изучавању прошлости Лесковачке котлине. Године 1951, заједно са Драгом Гарашанин, публиковао је монографију *Археолошка налазишта у Србији* (сл. 2), где су поред прегледа археолошких локалитета на територији Србије, који су издвојени по периодима и окрузима, дати и подаци о античким археолошким локалитетима у Власотиначком, Јабланичком и Лесковачком срезу (Гарашанин, М. и Д. 1951). Као резултат њиховог рада, у монографији су издвојена 33 античка археолошка налазишта са простора Лесковачке котлине (карта 1). Поред већег броја локалитета које је својевремено Феликс Каниц обишао и описао, аутори су издвојили

неколико нових на територији града Лесковца и његове околине. Треба истаћи да том приликом нису публикована сазнања до којих се дошло током рекогносцирања 1951. године, о којима ће бити речи даље у тексту. Неколико година касније, 1958, штампана је и монографија *Праисторија лесковачког краја*, где се поред Милутина Гарашанина као аутор појављује и Вељa Ивановић, тадашњи директор Градског музеја у Лесковцу (Гарашанин, Ивановић 1958) (сл. 3).

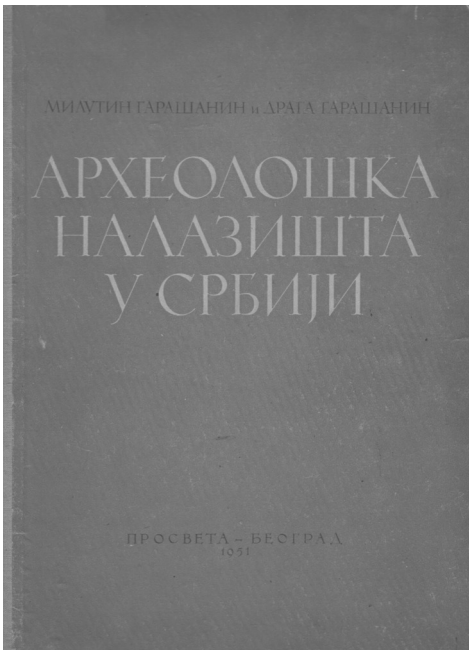

Слика 2

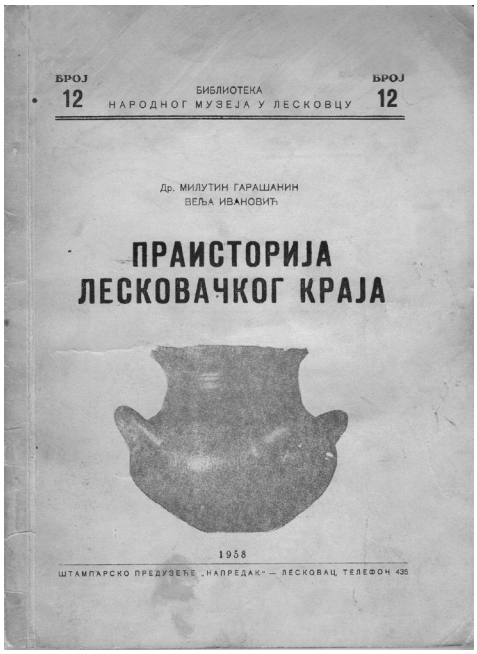

Слика 3

Допринос Милутина Гарашанина у изучавању праисторијског наслеђа Лесковачке котлине познат је и изузетан. Међутим, премда се о његовом учинку у осветљавању античке прошлости овог краја мање зна, он је драгоцен у истој мери.

У документацији Археолошког института у Београду чувају се белешке Милутина Гарашанина са рекогносцирања Лесковца и околине из 1951. године (сл. 4-5). Оне чине део материјала прикупљеног за израду рукописа *Историја Лесковца и околине* који је, како је планирано, требало да буде штампан 1977. године поводом обележавања стогодишњице ослобођења Лесковца од Турака (Пешић 1996, 302). На предлог Милутина Гарашанина, као коаутори ове монографије појављују се Љубица Зотовић и професор Јован Ковачевић. Нажалост, ова монографија никада није штампана. Подаци о појединим локалитетима делимично су познати, захваљујући каснијим рекогносцирањима Десанке Костић, Славенке Ерцеговић-Павловић и

Мирославе Јоцић, међутим, грађа из Гарашанинових белешки, из неког разлога, никад није у целости била укључена у публикације које се тичу античког наслеђа Лесковачке котлине (Ерцеговић-Павловић, Костић 1979, 349-352; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988; Павловић, Костић 1980, 359-360; Павловић, Костић 1984, 513-515; Јоцић 1999, 47-60).

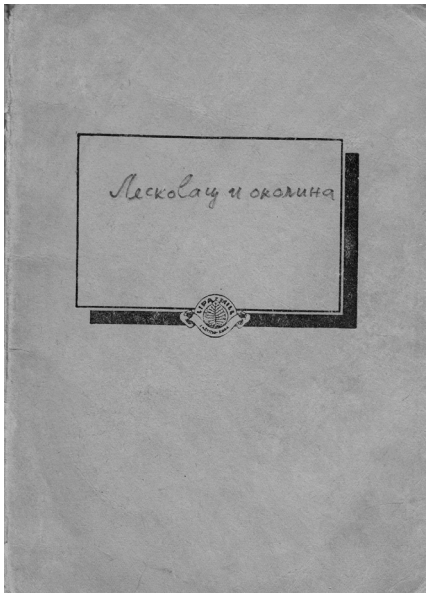

Слика 4

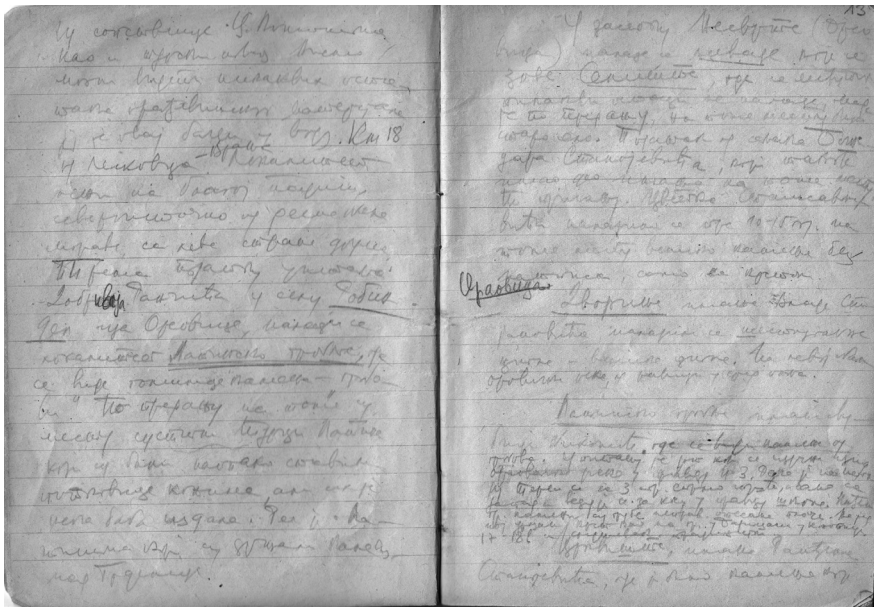

Слика 5

У својим белешкама из 1951. године, Милутин Гарашанин је забележио 36 античких локалитета (карта 1). Он је приликом рекогносцирања овог краја обишао долину Јужне Мораве, од Разгојне на северу до Грделице на југу, као и области њених већих притока Пусте реке, Јабланице, Ветернице и Власине.

На десној обали Јужне Мораве, североисточно од Лесковца, Милутин Гарашанин је забележио постојање античких археолошких локалитета у Разгојни, Грајевцу, Горњој Слатини, али и на обронцима и у подножју Бабичке горе, где се могу издвојити села Ступница, Јарсеново и Орашац.

На западној обали Јужне Мораве, Гарашанин даје значајне податке о локалитетима у атару села Печењевце, где је издвојио четири налазишта из римског периода. Настављајући ка југу, уз Јужну Мораву, он обилази Малу Грабовницу, Малу Копашницу, Грделицу и Ораовицу, и доноси нове податке о античком наслеђу овог подручја.

Када је реч о већим притокама Јужне Мораве, треба споменути положај Кале или Гргец у Горњем Бријању у области Пусте реке, село Залужње на левој обали Јабланице и Хисар у Лесковцу на Ветерници, утврђење о којем су и раније писали Артур Еванс, Феликс Каниц, Сергије Димитријевић, али и други истраживачи. Нешто већи број локалитета забележен је око тока реке Власине. Овде се са више археолошких налазишта издваја село Конопница, које се налази северно од реке Власине и самог Власотинца. У близини Конопнице, локалитети су убицирани и у селима Скрапеж и Шишава.

У својим белешкама, Милутин Гарашанин је највише података дао за уже подручје Лесковачке котлине, за простор који гравитира Јужној Морави. Поред ових, он наводи и локалитете смештене на самом рубу котлине, у њеном југозападном делу. Реч је о налазиштима у Сијарини и Сијаринској Бањи.

Учинак Милутина Гарашанина у истраживању античке прошлости Лесковачког краја оснажује и чињеница да је 1960, 1962. и 1964. године, заједно са Љубицом Зотовић, руководио систематским ископавањима римске некрополе у Малој Копашници, која представља веома значајно археолошко налазиште из 2-4. века н. е. (Зотовић 1960, 123-127, Т. XX, сл. 1, TXXI, сл.1; 1962, 221-223, Т. XVI, сл.1-2; 1964, 106).

Ако се сумира рад академика Милутина Гарашанина у изучавању античког наслеђа Лесковачке котлине, долази се до великог броја римских и рановизантијских локалитета које је он обишао, забележио, ископавао (карта 1). Његов допринос на том пољу је изузетан и комплексан рад и, свакако, треба да представља водиљу савременим истраживачима.

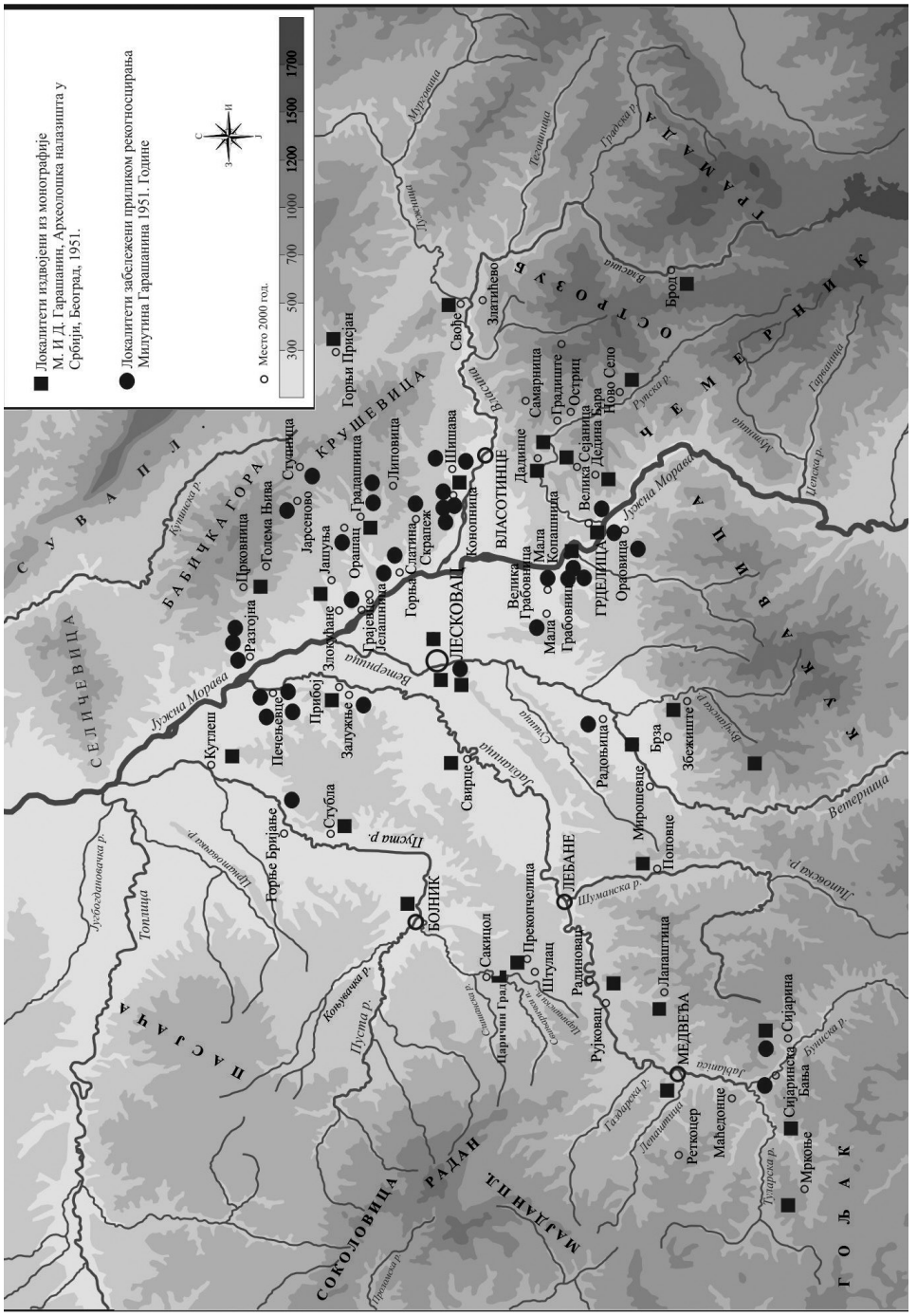
Локалитети издвојени из монографије М. И. Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд, 1951.
Локалитети забележени приликом рекогносцирања Милутина Гарашанина 1951. Године
Место 2000 год.
300 500 700 1000 1200 1500 1700
С
З
И
Ј
СУВАПЛА
БАБИЧКА ГОРА
СЕЛИЧЕВИЦА
КРУШЕВИЦА
ЧЕМЕРНИК
ГРАМАЛА
ОСТРОЗУБ
ПАСЈАЧА
СОКОЛОВИЦА
РАДАН
МАЈДАНПЕК
ГОЛЪАК
ЛЕСКОВАЦ
ВЛАСОТИНЦЕ
ГРДЕЛИЦА
ЛЕБАНЕ
БОЈНИК
МЕДВЕЂА
Јужна Морава
Пчиња р.
Топлица
Пуста р.
Кутлеш
Печењевце
Прибој
Залужье
Стубла
Горње Брнјање
Разгојна
Црковница
Голема Њива
Стуница
Јарсеново
Јапуљка
Орашац
Градашница
Липовица
Горњи Присјан
Злокућане
Грајевац
Јелашница
Горња Слатина
Скрапеж
Шишава
Конопница
Свође
Златићево
Самарница
Дадине
Градиште
Остриц
Велика Грабовница
Мала Грабовница
Копашница
Велика Сејаница
Дедина Бара
Ново Село
Брод
Оравовица
Свирце
Радоњица
Брза
Збежиште
Мирошевце
Поповце
Прекопчелица
Штулац
Радиновац
Сакиџол
Ћурчин Град
Рујковац
Лапаштица
Ретковац
Мађедонце
Сијаринска Бања
Сијаринска
Мрмоње
Бистрица
Јабланица
Гаџарска р.
Летанинци
Тумарска р.
Шумanska р.
Јашуњска р.
Ветерница
Јужна Морава
Бистрица
Мутровица
Трудовица
Грделица
Брестица
Рунска р.
Јужница
Гаранина
Дејска р.
Кутлешка р.
Јубодиновачка р.
Ћирилковска р.
Коњучка р.
Свирчанска р.
Прекопчелска р.
Штулачка р.
Радиновачка р.
Шумanska р.
Јашуњска р.
Ветерница
Јужница
Бистрица
Мутровица
Трудовица
Грделица
Брестица
Рунска р.
Јужница
Гаранина
Дејска р.

Карта 1

Колико је заправо Милутин Гарашанин оставио у наслеђе генерацијама за собом најлепше могу осликати речи Владимира Кондића у Старинару (XL-XLI) из 1991, посвећеном овом великану: «И када се појаве људи који својим радом, вредностима и талентом достигну звездане домете, добију одговарајуће светско признање, и одговарајуће место у историји властитог народа, ми понекад касно схватимо колико смо њиховим заслугама добили на укупној афирмацији нације и у којој су мери прокрчени и олакшани путеви онима који долазе иза оваквих великана са угледом њихових ученика и следбеника. Једно такво име и личност у историји српског народа био је академик Милутин Гарашанин.» (Кондић 1991, 1-2)

БИБЛИОГРАФИЈА

Булатовић, Јовић 2010 А. Булатовић, С. Јовић, *Лесковац*, Лесковац.

Гарашанин, М. и Д. 1951 М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.

Гарашанин, Ивановић 1958 М. Гарашанин, В. Ивановић, *Праисторија Лесковачког краја*, Лесковац.

Garašanin 1968 M. V. Garašanin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, Ka etničkom razgraničenju Ilira i Dačana u rimsko doba, *Godišnjak*, *knjiga* VI*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga* 4, Sarajevo 1968, 5-34.

Ерцеговић-Павловић, Костић 1979 С. Павловић, Д. Костић, Рекогносцирање и сондирање археолошких локалитета горње Јабланице, Пусте Реке, Поречја и Заплања, Извештај о извршеним радовима у 1978. години, Хроника, *Лесковачки зборник* XIX, Лесковац 1979, 349-352.

Ерцеговић-Павловић, Костић 1988 С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Лесковац 1988.

Зотовић 1960 Љ. Зотовић, Мала Копашница - некропола, *Археолошки преглед* 2, Београд 1960, 123-127, Т. XX, сл. 1, TXXI, сл.1.

Зотовић 1962 Љ. Зотовић, Мала Копашница - Римска некропола, *Археолошки преглед* 4*,* Београд 1962, 221-223, Т. XVI, сл.1-2.

Зотовић 1964 Љ. Зотовић, Мала Копашница - римска некропола спаљених покојника, *Археолошки преглед* 6, Београд 1964, 106.

Јоцић 1999 М. Јоцић, Резултати рекогносцирања горње Јабланице, *Лесковачки зборник* XXXIX, Лесковац 1999, 47-60.

Каниц 1985 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, друга књига, Београд 1985.

Кондић 1991 В. Кондић, Милутин Гарашанин, *Старинар* XL-XLI, 1989/1990, Београд 1991, 1-3.

Костић 1961 Д. Костић, Рад археолошког одељења, *Лесковачки зборник* I, Лесковац 1961, 136-137.

Милићевић 1884 М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884.

Павловић, Костић 1980 С. Павловић, Д. Костић, Рекогносцирање лесковачког подручја, *Лесковачки зборник* XX, Лесковац 1980, 359-360.

Павловић, Костић 1984 С. Павловић, Д. Костић, Рекогносцирање археолошких локалитета лесковачког подручја у 1982. години, Хроника, *Лесковачки зборник* XXIV, Лесковац 1984, 513-515.

Пешић 1996 Ј. Пешић, 45 година идавачке делатности Народног музеја у Лесковцу - библиографија, *Лесковачки зборник* XXXVI, Лесковац 1996, 299-328.

Ракић 1987 М. Ракић, *Из нове Србије (Отаџбина, књ.* 4*,* 5 *и* 6*,* 1880-1881*)*, Лесковац.

Tasić 2006 N. Tasić, Milutin Garašanin (1920-2002), in: *Homage to Milutin Garašanin*, N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), Belgrade, 11-13.

Summary

Sonja Stamenković

MILUTIN GARAŠANIN AND THE RESEARCH OF THE ROMAN AND EARLY BYZANTINE HERITAGE OF THE LESKOVAC BASIN

Milutin Garašanin, the doyen of Serbian and Yugoslav archaeology, left a profound mark on research of the Leskovac Basin, both in his theoretical and in his field work. His contribution to the study of the prehistoric heritage of this region is well-known and exceptional. However, although not as much is known about his work in shedding light on the Antiquity in this region, it just as valuable.

The notes of Milutin Garasanin on his reconnaissance of Leskovac and its surroundings from 1951 are kept in the documentation centre of the Archaeological Institute in Belgrade. They are part of the material collected for his manuscript *The History of Leskovac and Its Surroundings*, which was planned for publication in 1978. Unfortunately, this monograph was never published. The data about some of the archaeological sites are partly known, thanks to the later explorations of Desanka Kostić, Slavenka Ercegović-Pavlović and Miroslava Jocić, however, for some reason the material from

Garašanin's notes were never fully included in publications dealing with the heritage of Antiquity in the Leskovac Basin. In his notes from 1951, Milutin Garašanin recorded 36 Roman and Early Byzantine archaeological sites. While exploring this region, he travelled around the valley of the Southern Morava river, from Razgojna in the north to Grdelica in the south, as well as the areas of its larger tributaries: the Pusta reka, Jablanica, Veternica and Vlasina rivers. Most of his data referred to the more central area of the Leskovac Basin, for the area gravitating towards the Southern Morava river.

In summing up the work of academician Milutin Garašanin in the study of the ancient heritage of the Leskovac Basin, one comes across a large number of Roman and Early Byzantine archaeological sites which he explored, recorded and excavated. His contribution in this domain consists of exceptional and complex work and it should definitely serve as a guide to present-day researchers.

УДК 761.1:27-526.6(497.115)"1626"
271.222(497.11)-523.6-526(497.115)

Хаџи-Радомир Петровић

ДУБОРЕЗНИ КРСТ СРПСКОГ МАЈСТОРА ЈЕРОМОНАХА СТЕФАНА, КТИТОРА ПАТРИЈАРХА ПАЈСЕЈА ИЗ 1626. ГОДИНЕ У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦИ НА КОСОВУ

Владици Рашко-призренском Господину Теодосију

Манастир Грачаница на Косову, од своје обнове у XIV веку те све до краја XX века, имао је веома богату ризницу, за коју је познато из историјских извора да је бивала више пута похарана и спаљивана у време владавине Турака и Албанаца.[1] Ризница манастирска више пута је обнављана у време патријарха Макарија Соколовића и митрополита Дионисија и Антонија Соколовића после 1565. године,[2] нарочито у првој половини XVII века, када су сагрђена и два велика дуборезна крста и осликана из 1621. и 1626. године (сл. 1), као поклон ктитора српског патријарха Пајсија.[3]

У капиталном делу Светозара Радојчића: „*Мајстори старог српског сликарства*", где су, углавном, објављени сви значајнији потписи уметника, налази се и помен о грачаничком тзв. *Пајсијевом крсту*, делу мајстора Стефана из 1626. године.[4]

Аутор овог рада, у време рада у „Покрајинском заводу за заштиту споменика културе и природе" у Приштини (1970-1975), обавио је сликарско-конзерваторске радове 1971. године на овом великом крсту мајстора

[1] Др Мита Костић, *Хајдук Јеген-пашина похара патријаршијског блага из Грачанице 1688. године*, Јужни преглед, јануар (Скопље, 1934), 163-182.

[2] Р. Д. Петровић, *Дионисијеве царске двери из 1564. године*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, књ. XIV (Београд, 1984), 163-182 (старија литература).

[3] С. Радојчић, *Грачаница*, Хришћанско дело, год. IV, бр. 1 (Скопље, 1938), 27; М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, САНУ, Археолошки институт књ. 5 (Београд, 1988), 89, таб. XXXIX; Б. Тодић, *Грачаница*. *Сликарство*, Београд-Приштина, 1988, 273, сл. 137 (Омашком погрешно датује крст мајстора Стефана у 1621. годину).

[4] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд, 1955, 53-54 и 65-71.

јеромонаха Стефана[5] (сл. 2 - 4) и на још неким грачаничким, пећким и дечанским иконама у 1974-75. години;[6] док је истраживања историјско-уметничка и старих записа и натписа наставио до 2010. године.[7]

Велики дуборезни и позлаћени крст са водоравном пречагом у средини је насликано *Распеће Христово*, две иконе са стране *Богородица* и *св. Јован Богослов* у доњем делу је постоље, са иконом *Оплакивање Христово*, две афронтиране аждаје и ктиторским текстом, (димензије: 1, 77 м х 39,5 см) (сл. 1 и 2).[8]

1. КТИТОРСКИ НАТПИС ПАТРИЈАРХА ПАЈСИЈА НА ПОСТОЉУ КРСТА, ДЕЛО МАЈСТОРА ЈЕРОМОНАХА СТЕФАНА

У почетном делу је симболична ивонакција крста.

Текст гласи:

= + сы҃и ст҃ыи и ч(с)т҃нци кр(с)т‹ц› сцтв(о)ри се пов(е)лхн·:ем прхњсѣ(е)ниаг(о) ары·:еп(с)к҃па и п(а)тр(·:)ар(ы)а кѵ̈р паѵ̈с(е)а тњг(д)а лхтц ми(мо)тек(8)ѣ(8) ⁘

[5] У „Покрајинском заводу за заштиту споменика културе" у Приштини, на овом грачаничком крсту раније је обављена конзервација и лош ретуш пигментиа на оштећеним местима: радили су заводски техничари конзерватори Петар Балабановић и Абдула Гргури. Аутор овог рада механичким путем је скинуо китирана места и лоше ретуше и повратио на првобитно стање оштећености у намери да поново све рестаурира, али, због лоше политичке ситуације и од шиптарских физичких претњи и егзистицијалне угрожености морао је да напусти Косово и Метохију 1975. године и врати се у Београд. Од 1978. до 2005. године био је запослен као саветник, сликар-конзерватор у „Републичком заводу за заштиту споменика културе Србије" у Београду.

[6] Р. Петровић, *Дионисијеве царске двери из 1564. године*, Саопштења РЗЗСК, књ. XIV (Београд, 1982), 162-163, + 16. слика.

[7] Р. Петровић, *Монограми краља Уроша II-Милутина у Грачаници*. Посвећено проф. Светозару Радојчићу, Саопштења РЗЗСК, књ. XIII (Београд, 1981), 105-114, + 7 слика, таб. IV; исти, *Угребани записи на сцени „Свети Алимпије" у припрати манастира Грачанице*. Успомени на академика Павла Ивића, Археографски прилози, књ. 22/23, Народна библиотека Србије (=НБС) (Београд, 2001), 479-508. + 5 цртежа, + 15 слика; исти, *Угребани записи на сцени „Свети Луп" у припрати манастира Грачанице*. Успомени на академика Митра Пешикана, Археографски пролози НБС, књ. 24 (Београд, 2002), 267-288, + 5 цртежа + 15 слика; исти, *Угребани записи на сценама столпника „Свети Симеон"*, *„Свети Давид Солунски"*, и *„Свети Данило" у припрати манастира Грачанице*. Успомени на др Гордану и проф. Александра Томашевића, Археографски прилози НБС, књ. 25 (Београд, 2003), 279-316, + 19 цртежа, + 10 слика; исти, *Угребани записи и натписи на фрескама зографа Лонгина из XVI века у ексонартексу манастира Грачанице*, Археографски прилози НБСм књ. 26-27 (Београд, 2004-2005), 329-369 + 20 цртежа, + 16. слика.

[8] Т. П. Вукановић, *Дуборез манастира св. Прохора Пчињског из XVI –XVII столећа*, Врањски гласник, књ. VII (Врање, 1971), 2. *Дуборезне двери мајстора Стефана из* 1608-1609, 51-91, *Дуборезни крст са Распећем мајстора Стефана из* 1609.таб. II и VIII и X (*Велико Распеће из Грачанице*) (старија литература са примерима на Балкану); П. Пајкић, *Иконе манастира св. Прохора Пчињског*, Врањски гласник, књ. VII (Врање, 1970), 316-317, таб. I-II (у боји), бел. 7 (није упоредио са дуборезним Великим крстом, радом истог мајстора Стефана у Грачаници).

҂ѱ҃ и р҃ и л҃ и д҃ (=7134)[9] ⁘ р8књ(ю) ⁘ ⁘єрњ(м)на(ы) кѵѦр ст(є)фа(н)а м(сц)а ап҃ ⁘ и(нд)књ(н) ⁘ ѳ҃ ⁘ (9) кр(8) ⁘ с(л) к҃(в) (22) (и) л8(н) ѳ҃ (9) · (сл. 1, г , 11-20; црт. 1-3).[10]

= + Сы҃и с<вє>тыи и ч<а>(с)т҃нцѝ кр(с)т<ц> сцтв(о)ри сє пов(є)лхн⁘єм прхњсѢ(є) ниаг(о) ары⁘єп(с)к<о>па и п(а)тр(⁘)ар(ы)а кѵ̈р<ц> Паѵ̈с(є)а тњг(д)а лхтц ми(мо) тєк(8)Ђ(8) ⁘ ҂ѱ҃ и р҃ и л҃ и д҃ (7134=1626) ⁘ р8књ(ю) ⁘ ⁘єрњ(м)<о>на(ы)<а> кѵѦр Ст(є)фа(н)а м<є>(сц)а ап<рила> ⁘ и(нд)књ(н) ⁘ ѳ҃ (9)⁘ кр(8)<г> ⁘ с(л)<нц8> к҃(в) (22) (и) л8(н)<и> ѳ҃ (9)·

= + (**У име Оца и сина и светога Духа**) **Овај частни крст створи се наредбом преосвештенаго архиепископа и патријарха кир (господина) Пајсеја**, **године 1626**; **руком јеромонаха кир (господина) Стефана, месеца ап(рила)**; **индиктиона 9**; **круг сунца 8**; **месеца 9**.

Резбарена испупчена позлата слова је сасвим плитка, дужина натписа је 1 метар и 56,7 см; висина слова је око 0,1 - 3,5 - 4 см. Печат свих слова је леп, са украсним флоралним детаљима. Постоје доста лигатурно решена слова. Неке речи изгубиле су временом првобитно словно значење, јер су поједина слова оштећена, и то: инвокација крста, последње слово **Т** и меки знак **Ъ**, уништен је десни лучни део, и средишњи део хасте слова **Т**; реч: *повелением*, оштећен је први део хасте у доњем делу слова **П**, и средишњи део слова **Є**, и горњи део последњег слова **М**; реч: *преосвештенаго*, оштећена су слова **Х**, средишњи део слова и леви део пречаге са троугластим делом завршетка; слово **Њ**, десни део средишњег слова је ошећен. Код речи: *архиепископ*, оштећено слово **Ѧ**, средишњи део хасте и слово **Ы**, доњи део првог дела слова. Реч: *кир*, оштећен је доњи део слова **К**. Име: *Пајсије*, слово **П**, оштећено је на више места код вертикалних делова хасте. Реч: *тогда*, оштећено је слово **Ѧ**, доњи лучни део слова. Код речи: *године*, слово **є**, мање оштећење је на средишњем делу слова. Истина, нека од наведених оштећења могла су да буду нанета омашком и у току рада на дуборезној изради испупчених слова још 1626. године. Могуће је да је у току рада „одлетело" метално длето мајстору и јеромонаху Стефану, као код слова: **ТЪ**, у речи: *крст*; потом у речи: *преосвештенаго*, код слова: **ХЊ**, као и у још неким уништеним словима и надредним и интерпукцијским знацима. Међутим, очигледно је и да су

[9] А. Серафимова, *Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану*, *Манастир Црна Ријека и свети Петар Коришки*, (Приштина-Београд, 1998), 158-159 (датује погрешно у 1625. годину).

[10] Аутор овог рада, објављује *Крст мајстора јермонаха Нестора*…, први пут са комплетном документацијом.

нека слова уништена у току ранијег скидања са иконостаса у манастиру Грачаници.

Посебним графичким цртежом раздвојили смо сваку реч у ктиторском тексту, ради бољег читања лигатурних слова, или као азбучник морфолошких ћириличних облика слова (сл. 3-5).

Кир (господин) Јеромонах Стефан, као мајстор-*рукоделац* грачаничког крста, по својој прилици, могао је да буде и иконописац овог крста. Мајстор јеромонах господин Стефан, додаје да је он *рукоделац* дуборезац у дрвету, позлатар и иконописац овог грачаничког крста. У нашој науци њему су приписиване и царске двери са сликаним Благовестима из манастира Прохора Пчињског, са годином 1608-1609. и натписом: **Иѱволениєм (оц)а и (поспх)шениє(мъ с)ина и с(въвр)шениємъ с(вє)таго дꙋыа писа сє си(є) (дверф) Стєфанъ ва лєто ҂ѱпсф** .[11]

Ранији истраживач Татомир Вукановић упоређује грачанички крст са пчињским крстом и царским дверима и приписује их истом мајстору Стефану: „писећа да се ради о једном истом уметнику, који је првобитно урадио и иконописао велики крст на иконостасу манастира Грачанице. На грачаничком Распећу, мотив дводимензијалног преплета, има аналогију и на крсту Распећа манастира Прохора Пчињског, за који сматрамо да је резбарен и иконописан 1608 – 1609. год., а датог и на олтарским дверима овог манастира”.[12]

Јеромонах мајстор Стефан био је изванредни дуборезац и позлатар и иконописац, са сликаним иконама *Распећем Христовим* и *Оплакивање Христово* које стоје у саркофагу, према иконографском типу има и светогорских и млетачких узора, Христос је на глави са мученичким белим трновим венцем.[13]

2. ОПИС ВЕЛИКОГ КРСТА МАЈСТОРА ЈЕРОМОНАХА СТЕФАНА

Грачанички крст као део првобитног иконостасног преградног простора у грачаничком храму одише као надградња стила с краја XVI века из манастира Пећке патријаршије, Дечана, Мораче, Црне Реке и Грачанице.

[11] Т. П. Вукановић, *Дуборез манастира Св. Прохора Пчињског из XVI-XVII века*. Врањски зборник, књ. VII (Врање, 1971), 85; П. Пајкић, *Иконе манастира Св. Прохор Пчињски*, Врањски гласник, књ. VI (Врање, 1970), 316-317, таб. I-II, бел. 7 (није упоредио са Стефановим Распећем из Грачанице).

[12] Т. П. Вукановић, *исто*.

[13] С. Радојчић, *Грачаница*, 27; исти, *Мајстори…*, 88-89; М. Ћоровић- Љубинковић, *Средњевековни дуборез…*, 89, 116, 136; Р. Љубинковић, *Мајстори старог српског сликарстава*. Поводом књиге професора Светозара Радојчића, у: *Студије из средњовековне уметности и културне историји* (Београд, 1982), 35.

У њему се осећа композицијски и архитектонски иконографски дух новог стваралаштва мајстора Стефана из прве половине XVII века.

Сви ови велики крстови на високим деловима иконостаса припадају уметничким тенденцијама у храмовима у Светој Гори, грчким и српским црквама са иконографским истицањем *Христовог страдања на крсту* као победу над смрћу, и то над иконостасом олтарског простора и наоса.

Овај иконостасни грачанички крст састоји се од великог *Распећа* са симболима јеванђелиста у краковима крајним деловима крста, са посебним двема иконама *Богородице* и св. јеванђелисте *Јована* са стране и сцене *Оплакивања* у подножју Распећа између два конфронтирана лава са отвореним устима, зубима и цревним исплаженим језицима, на средини тела налазила су се два вертикална крила (оштећена), а на крајевима дугачких тела животиње имају повијене кружне репове.

Цео дрвени крст је богато украшен у дуборезу, са различитим позлаћеним плитким цветовима: шестолатична ружа и зрнастим гроздовима (уз вертикалну и хоризонталну страну крста), у унутрашњем делу је филигрански преплет. До Христове главе и тела је истакнут позлаћени четворолатични цвет миришљавог нарциса (чији су врхови уништени), уз представу мртвог тела Христовог.

3. СЦЕНА РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО

У средишњем делу великог крста и попречном краку насликано је *Распеће Христово* на светлоплавом крсту и златној позадини (сл. 1-2, 8-10). Сигнатура је цинобер боје (делимично оштећена и уништен је други део): **Распе‹т›ие ШЬГ҃ѡѢ** – *Распеће Христово* (сл. 8-10).[14] Христове разапете руке и стопала причвршћене су ексерима на хоризонталне и вертикалне кракове крста светлоплаве боје. Христово обнажено тело насликано је у тамној гами браон боје, са истакнутим светлијим тоновима светлољубичасте и жућкасте боје на грудним и трбушним мишићима, што приказује мртво тело Христово. Руке и ноге су танке и дугачке, преко појаса тела повезан је бели пешкир (*перизмом*) украшен на појединим местима црвеном и плавом бојом. При дну обнажене ноге са раздвојеним стопалима прикованим за подножје крста. При дну Распећа налази се насликано једно узвишење, испод кога је било насликана *Адамова лобања* као „*лобно место*”. На доњем крају налази се испупчени кружни облик са плитком рупом у којој су се налазила у дуборезу рељефно испупчене и позлаћене флоралне форме. На сваком од испупчених делова кружог седмочланог облика налазила се метална веза на којој су били прикачени дуборезни украсни делови (непознатог облика?).

[14] Први пут се публикују натписи.

4. ИКОНА БОГОРОДИЦЕ

Икона Богородице у дуборезном позлаћеном оквиру постављена је на хрбату змаја, у троугластом врху још се виде кружни позлаћени цветићи купине са лишћем. Цела вертикална икона је оперважена трочланим позлаћеним тракама. Богородица (оштећена) насликана је на златној позадини са ореолом око главе, сигнатура је исписана цинобер словима: **ΜшИΡ Θшϒ** (сл. 1-2). Она је полуокренута према распетом и мртвом Сину, са десном руком и дланом на образу и забринутог израза главе, док је лева рука, усмерена према њему у молитвеном ставу молбе за спас људског рода. Испод иконе Богородице налази се троугласто рељефно подножје, у чијем је средишту позлаћена рељфна глава младог лавића, са стране се налазе две конопчасте косе траке, у дну је једночлана валовита водена танка трака.

5. ИКОНА ЈОВАНА

Икона са младим апостолом Јованом налази се на десној страни, у горњем троугаоном завршетку је оштећен троугласти део рељефног дрвореза у чијем је центру очувана округла седмочлана розета (симбол сунца). На златној је позадини, са ореолом око главе, уништене сигнатуре. Глава је лепо очувана, окренута на десно према распетом Христу, са десном руком и дланом приљубљеним уз десни образ, у знак чуђења и жалости. Обучен је у црвени хитон, сачуван у доњем делу тела, који у превојима истиче облик тела. На босим ногама има апостолске сандале причвршћене танком траком око глежњева (сл. 1).

Испод иконе Јована налази се троугласто рељефно подножје у чијем је средишту позлаћен рељфни четворочлани цвет, са стране се налазе две косе траке, у дну је једночлана валовита водена танка трака (подсећа на круну).

6. СЦЕНА ОПЛАКИВАЊА МРТВОГ ХРИСТА

У малој сцени на подножју, на златној подлози иконе у горњем средишњем делу суженом је тзв. *Сарацески лук*. Христос је насликан мртав, са склопљеним очима и главом клонулом на десно раме, са рапуштеним праменовима косе (браон боје).

Приказан је обнажен допојасно, са прекрштеним рукама на телу *мртви Христос-Пијета*, у зеленом, правоугаоном, мермерном саркофагу. Глава

мртвог Христоса пада на десну страну, са расплетеним увојцима косе. У угребаном кружном златном ореолу цинобером је нацртан крст, исписана су цинобером слова почетних речи: **ѥ҃ѣ**, **Шѡ҃Ѣ҃**, **н҃** = „*Онај који јесте*”.[15] Изнад ореола са леве и десне стране налазе се почетна цинобер слова: **Ф‹соу›с Ы‹ристо›с** = *Исус Христос*. Изнад ореола и лучног орнаменталног дела је оштећен цинобер натпис: **Сѵ̀нєтиє ⁘ Ыр‹ист›о‹во›**.

Са стране су насликане две допојасне фигуре *Богородица* са ореолом, у тамнољубичастом мафориону, окренута према мртвом Христу, сигнирана почетним цинобер словима: **Мр̄ѵ̀ ѳ̄у̀**. И *млади апостол Јован*, окренут према Христу са ореолом, забринут са десном руком и шаком на лицу, обучен у цинобер хаљини са цинобер сигнатуром: **Шсв҃Ѣ‹єты› Фњ‹ванꙗ›**.

Оплакују мртвог Христоса (сл. 1, 11 и 14). Са симболима јеванђелиста и са двема иконама са стране *Богородице и Јована*. Иконе *Распећа Христовог* и *Оплакивања Христовог* имају апокалиптични смисао страдања српског народа и пећког патријарха Јована III (1592-1614), који је обешен код Јени капије у Стамболу, чији је наследник био патријарх Пајсеј.

Несумњиво, иконографско истицање мртвог Христа, Богородице и апостола Јована, имењака страдалог патријарха Јована, навело је великог и дарежљивог патријарха Пајсеја, да у цркви Св. Апостола у Пећкој патријаршији, буде ктитор фигуралне представе мученички страдлог патријарха Јована са ктиторским текстом и повељом посвећеном молби *Богородице и Детета* и *Христа Спаситеља*, да буде милостив према мученицима патријарху Јовану и српском народу на Страшном суду.

7. ДВА ЗМАЈА

С леве и десне стране, испод вертикалног крста, у водоравном положају изрезбарена су и позлаћена два конфронтирана лава. Великих глава, са по једним оком, отвореним чељустима, оштрим зубима и исплаженим црвеним језицима, покушавају да прегризу доњи део крста са Распећем Христовим. На главама су им уши дугуљасте и повијена косната волута, са вратом и телом крљуштима украшеним, предње ноге им се налазе уз средишњу икону, са оштећеним крилима (види се метални део на коме су се налазили горњи делови крила), задњи делови тела лавова су повијени кружно (змијски) (сл. 1).

Грачанички крст са Распећем Христовим са два контрафирана водоравна лава, назива се „змијски” или „змајски крст”, према тумачењу Апокалипсе 12,9: „*И би збачена велика змија, би звана ђаво и сотона*”.

[15] То су слова почетних речи, које је Бог изговорио кад се јавио Мојсију Боговидцу у купини.

Иконе Богородице и Јована стоје на змајевима, које символишу: „*ђавола и сатану*”.

Стиче се, наиме, утисак да су у готово исти временски период обављени дуборезачки и сликарски радови на ова два сачувана крста у Грачаници, можда се млађи налазио у цркви у Јањеву, одакле је патријарх Пајсије био родом, а старији за грачаничку епископију, где је он замонашен и постављен за патријарха, о чему се налази у историјским изворима, а посебно у зграфитима на фрескама из ексонартекса Грачанице и припрате Пећке патријаршије.

Године 1621. патријарх је ктитор великог дуборезног крста са Распећем са цинобер писаним натписом: „*Благовољењем Оца и поспешением Сина и свршењем светога Духа створи се и пописа овај часни крст наређењем и усрђем преосвештеног архиепископа пећског кир Пајсеја године 7129*”.[16]

Грачанички мајстор, јеромонах господин Стефан, са ауторским потписом у првој половини XVII века, наставља традицију старих српских дуборезаца, позлатара, зографа и иконописаца из редова монаха, као што је *Крст мајстора Никодима јеромонаха* из 1564-1565. године из манастира Високи Дечани и Пећка патријаршија.[17]

У закључном делу овог рада желимо да укажемо на досада неуочени графички и дуборезни утицај на слова на грачаничком Распећу Христовом, а то су дуборезна слова и графика која се јавља у црквеним књигама штампаним у Венецији за зетског војводу Ђурђа Црнојевића у његовој књизи штампној у *Октоиху осмогласнику* (1-4 глас) из 1494. године. Потом, Божидара Вуковића-Подгоричанина (око 1517-18. год.) и Божидара Љубавића-Горажданина (око 1518-19. год). А потом у првој штампарији у манастиру Грачаници, у резиденцији Липљанске епископије на Косову Пољу: *Октоих осмогласник* (5-8 глас), Дрворез митрополита Никанора манастира Грачанице из 1539. године,[18] са ликовима три црквена песника и ктиторском изрезбареном испупченом тексту: „**Смхрен·: Никанњ(р), Но(во) бръ(д)скы Митро(п)ли(т) :·**”[19] = *Смерни Никанор Новобрдски Митрополит*.

Очигледно је да је грачанички мајстор јеромонах Стефан за писање и резање слова на крсту Распеће Христово имао узор у манастиру Гра-

[16] С. Радојчић, *Грачаница*, 27; Б. Тодић, *Грачаница*, 273, бел. 30.

[17] Хаџи-Радомир Петровић, *Крст мајстора Никодима јеромонаха из 1564-1565. године у скопском музеју*, Лесковачки зборник, књ. XLIX (Лесковац, 2009), 279-288, сл. 5, црт. 2.

[18] Рад. М. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији, 1539 године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV- XVI (Скопље, 1936), 81-96, сл. 2.

[19] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*, Броград, 1958, 223, таб. XCVII (старија литература).

чаници у Никаноровом *Октоиху осмогласнику*, 5-8 глас из 1539. године. У Никаноноровом ктиторском натпису мајстор и јеромонах Стефан је користио читка слова и лигатуре са испреплетеношћу слова у декоративне графичке сврхе.

Слика 1

Слика 2

Слика 3

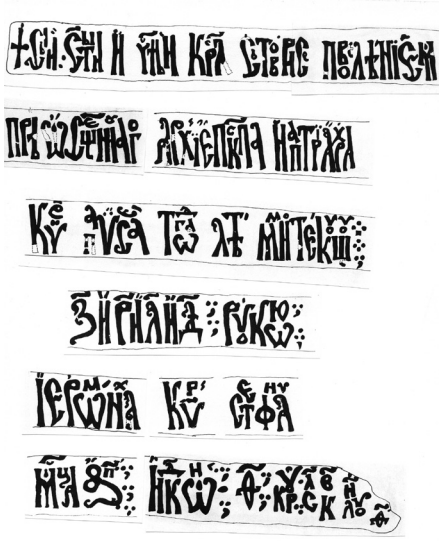

Слика 4

Слика 5

Слика 6

Слика 7

Слика 8

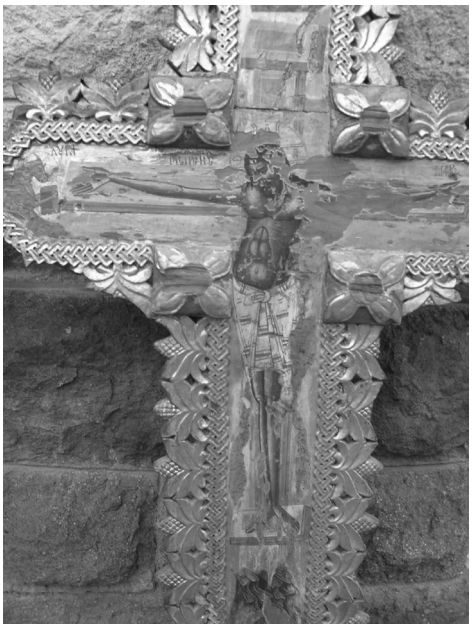

Слика 9

Слика 10

Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

Слика 15

Слика 16

Слика 17

Слика 18

Слика 19

Слика 20

Слика 21

Слика 22

Слика 23

СЛИКЕ

1. Крст јеромонаха мајстора Стефана из 1626. године, манастир Грачаница:

а) Велики крст са *Распећем Христовим* (у току сликарско-конзерваторских радова у Покрајинском заводу у Приштини).

б) Иконе с леве и десне стране крста: *Богородица* и *Св. Јован Богослов*.

в) У доњем делу су два конфонтирана лава и *Икона Христа Пијета*, са десне стране *Богородица*, са леве стране млади апостол Јован и преплет и горњи део сараценског лука.

г) Сасвим доле испод крста и *Пиете*, водоравно позлаћена правоугаона плоча са ктиторским текстом и потписом мајстора јеромонаха Стефана, изрезбарена са испупчним и позлаћеним словима. Снимио: Р. Петровић, 1973. године.

2. Распеће Христово, детаљ. Снимио: Р. Петровић, 1973. године.

3. Ктиторски натпис са белим словима. Графички приказ: Р. 1:1, Р. Петровић, 1973. године.

4. Ктиторски натпис са црним словима. Графички приказ: Р. 1:1, Р. Петровић, 1999. године.

5. Азбучник, морфолошки облик слова. Графички приказ: Р. 1:1, Р. Петровић, 1999. године.

6. Полеђина дрвеног крста Распећа, са металним кланфама

7. Средишњи део полеђине полеђине крста са металном кланфом на дрвеном носачу и металним и дрвеним клиновима (закивци). Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

8. Крст са Христовим Распећем и симболима јеванђелиста. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

9. Христово Распеће, глава и попрсје Христово. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

10. Христово Распеће, детаљ, десна страна крста. Орао са јеванђељем у канџама, симбол јеванђелисте Марка са кружним цветним обликом и преплетом (позлаћено). Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

11. Орао са ореолом и јеванђељем у канџама, симбол јеванђелисте Марка. Христово Распеће, детаљ, средишњи део крста, горе на крају је кружни седмочлани цветни облик са златним преплетом. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

12. Црвени бик са роговима и ореолом у предњим деловима ногу држи јеванђеље, симбол јеванђелисте Луке, детаљ, на крају је кружни цветни

седмочлани облик са златним преплетом, детаљ, Христово Распеће. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

13. Анђео са ореолом око главе и јеванђељем у рукама, симбол јеванђелисте Матеја, детаљ, Распеће Христово, доњи део срцастог седмочлани облик са позлаћеним преплетом. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

14. Доњи водоравни део Распећа Христовог: два конфронтирана лава, у средини је икона Оплакивање Христово и ктиторски резбарени текст. Са стране су вертикалне иконе Богородице и младог апостола Јована. Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

15. Почетни део резбареног позлаћеног текста: „+ (У име Оца и Сина и светога Духа) ОВАЈ СВЕТИ И ЧАСТНИ КРСТ…". Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

16. У наставку је реч: „СТВОРИ СЕ…". Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

17. У наставку су речи: „НАРЕДБОМ ПРЕОСВЕШТЕНАГО…". Снимио: Хаџи Р. Петровић, 2010. године.

18. У наставку су речи: „АРХИЕПИСКОПА И ПАТРИЈАРХА КИР (ГОСПОДИНА) ПАЈСЕЈА…". Снимио: Хаџи-Радомир Петровић, 2010. године.

19. У наставку: „ГОДИНЕ 7134 (АДАМОВЕ) (= 1626) (ОД ХРИСТА)". Снимио: Хаџи-Радомир Петровић, 2010. године.

20. У наставку су речи: „РУКОМ ЈЕРОМОНАХА". Снимио: Хаџи-Радомир Петровић, 2010. године.

21. У наставку су речи: „КИР (ГОСПОДИНА) СТЕФАНА". Снимио: Хаџи-Радомир Петровић, 2010. године.

22. И на крају су речи: „МЕСЕЦА АПРИЛА, ИНДИКТИОНА 9, КРУГ СУНЦА 8, МЕСЕЦА 9". Снимио: Хаџи-Радомир Петровић, 2010. године.

Summary

Hadži-Radomir Petrović

CARVED CROSS OF SERBIAN MASTER, HIEROMONK STEFAN, THE KTETOR, PATRIARCH PAJSEJ, DATED - 1626, IN THE GRACANICA MONASTERY IN KOSOVO

The subject of this paper covers carved & convex gold-gilded inscription at the foot of the the Gracanica monastery Great Carved Cross with the Crucifixion in Kosovo. It is known in our science as the "Patriarchal cross of patriarch Pajsije" from 1626; for the first time, by the author of this paper,

attributed to woodcarver artist and icon painter, master,hieromonk (Mr) Stefan. All painting and conservation works on this Great Carved Cross with the Crucifixion were undertaken by the author in 1972, at the Regional/Kosovo Institute for the Protection of Monuments Pristina. It was the period when he removed sealant/viscous material, applied over the damaged parts of the painted scenes, eliminating poor retouching with pigments, restoring the original state of damage, without new reconstruction of the pastel and colors from the twentieth century.

Large cross, located above on the iconostasis of Gracanica Monastery, containing the following religious scenes:

1. Crucifixion with symbols of evangelists, namely: the Angel as a symbol of Matthew the Evangelist, Calf/Bull - the symbol of the Evangelist St Luke,Mark the Evangelist symbolized by an eagle;

2. Two vertical icons on the left and right sides of the Cross stand : The Virgin and the young John the Apostole;

3.Pieta Madonna holy icon and the young John the Apostole, in the middle of the stand, between two confronted lions;

There is a a horizontal wooden plaque at the bottom with carved and gold-gilded letters, with the text translated to modern Serbian language as follows:

The author tried to clean Gračanica Great Carved Cross with the Crucifixion of bad restoration and return it to its original/former state from 1626. The goal of this paper is to present, using rich documentation, photographs and graphics,the ancient tradition of Cyrillic written, printed, engraved, and graphic art and skills of Serbian masters, Serbian Orthodox monks and bishops in Kosovo and Metohija (Old Serbia).

УДК 271.222(497.11)-523.6

Небојша Ђокић, Оливера Думић

ЈАШУЊСКИ МАНАСТИРИ И ДУХОВНИ ЖИВОТ У ЛЕСКОВЦУ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

АПСТРАКТ: У раду је обрађена историја јашуњских манастира Св. Јована Претече и Ваведења Пресвете Богородице са посебним освртом на њихову историју у XIX и првој половини XX века. Није заобиђена ни њихова историја када су оба храма била мирске цркве, а први пут је помније дато и економско стање ових храмова крајем XIX века, када је манастир Св. Јован 1893. године претворен у мирску цркву. Такође је, први пут, детаљније дато и поново формирање женског манастира у Ваведењу Пресвете Богородице 1932. године.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Св. Јована Претече у Јашуњи, манастир Ваведење Пресвете Богогородице у Црковници, Лесковац, Турска

Када говоримо о духовном животу у Лесковцу и околини пре Другог светског рата, готово одмах помислимо на јашуњске манастире. Премда је Лесковац добио своју парохијску цркве још негде око Првог српског устанка, још више од једног века центар духовности у Лесковцу и ближој околини остаће Јашуња. Имућни Лесковчани ће своје поклоне и даље усмеравати као овим светињама а не парохијским црквама у граду. Неће заостајати ни сељаци из околних села. Чак и у периоду од 1893. године до 1932. године, када оба храма буду мирске цркве, ситуација се неће битно изменити. Промене ће наступити тек после 1945. године, али то већ излази из теме нашег рада.

Истине ради, споменимо и да је у близини Лесковца ослобођење 1878. године дочекао и Накривањски манастир, али без монаха. Због тога је конзисторија епархије нишке почетком 1879. године преко тадашње црквене штампе позвала заинтересоване јеромонахе да се јаве ако желе да постану старешина тог манастира. Јавио се протосинђел из Ниша Григорије који је 5. јула 1879. године[1] одређен у братство истог. Пошто је на

[1] Сви датуми су, ако није друкчије наглашено, дати по старом календару.

брзину унапређен у јеромонаха, већ 12. јула постављен је за старешину Накривањског манастира.[2] Он се неће дуго задржати у њему и манастир ће ускоро постати мирска црква. Последњи пут се као манастир, али без монаха, помиње 1884. године. Неколико година касније биће забележено да је Јанићије, јеромонах који је становао код цркве чукљеничке, умро 24. новембра 1888. године.[3] Значи, у то време биће то већ парохијска црква коју ће користити неколико оближњих парохија, али неће имати већег утицаја на духовни живот Лесковчана. Због тога, а и због ограниченог простора, ми ћемо историју Накривањског манастира обрадити у посебном раду.

О Јашуњским манастирима се доста писало. Први их је у српску науку увео М. Ђ. Милићевић.[4] Спомиње их и Јиречек у својој историји Срба. Митрополит Михаило у својој књизи „Православна српска црква у Краљевини Србији" спомиње само да је Свети Јован био јашуњски манастир, који је у међувремену преобраћен у јашуњску сеоску цркву. Женски манастир *Богородицу* сматра просто за сеоску црковничку цркву, и пише да се не зна кад је зидана и да је од слабог материјала.[5] Епископ нишки Никанор писао је о њима 1908. године у Гласу епархије нишке.[6] Први обимнији рад је Веселиновићев у Годишњици Николе Чупића из 1910. године.[7] Између два светска рата о њима су писали В. Р. Петковић[8] и Д. М. Трајковић[9] 1928. године, затим М. Спиридоновић – Пелех[10] и поново Д. М. Трајковић[11] 1935. године. Чак и за време рата 1942. године изашао је у Календару Св. Цар Конастантин текст о овим манастирима. Петковић ће о Јашуњи кратко писати и у свом познатом „Прегледу црквених споменика".[12] Коначно, 1952. године појавио се врло студиозан рад М. Љубинковић Ћоровић[13] који представља прави међаш у изучавању

[2] Хришћански весник, бр. 8 од 15. јула 1879, 192.

[3] Црквени гласник, бр. 23 од 15. децембра 1888, Лесковац, 367.

[4] М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 26 – 28.

[5] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, 145 и 147.

[6] Епископ Никанор Грујић, Глас епархије нишке, св. 18, од 15. октобра 1908, Ниш 1908, 563.

[7] М. Веселиновић, *Јашуњски манастири*, Годишњица Николе Чупића IX, Београд 1910, 338 – 357.

[8] В. Р. Петковић, *Старине, записи, натписи и листине*, Београд 1928, 34-35.

[9] Д. М. Трајковић, *Покрети за ослобођење 1877/78*, Лесковац 1928.

[10] М. Спиридоновић – Пелех, *Православни манастири епархије нишке*, 1935.

[11] Д. М. Трајковић, Лесковачки гласник од 20. јуна 1935. године.

[12] В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 131.

[13] М. Љубинковић Ћоровић, *Јашуњски манастири*, Старинар, нова серија, св. 1, Београд 1952. прештампано у: М. Љубинковић Ћоровић, „Јашуњски манастири", у: *Споменици културе*, Лесковац 1952, 52.

ових манастира, јер после њега, бар кад је реч о историји ових манастира до краја XVIII века, све до данас неће бити дато ништа ново, осим неких штурих података из османских дефтера. У 1967. години појавиће се крађи рад свештеника Д. М. Ђорђевића у Гласу православне епархије нишке,[14] а нешто раније, 1961. године, Д. М. Трајковић[15] ће се узгред осврнути на ове манастире. О манастирима ће писати и М. Кашанин 1960. године у Енциклопедији Југославије.[16] Рад С. Д. Марковића из 1977. године представља, у ствари, компилацију неколико до тада објављених радова.[17] Најзад, 1987. године појавиће се у Лесковачком зборнику три врло значајна рада за изучавање Јашуњских манастира. Гојко Суботић је писао о зидном сликарству у Св. Јовану Претечи, архитекта Александар Радовић о архитектури истог манастира, а Бојана Дељанин резултате археолошких истраживања.[18]

Можда највећи продор у изучавања Јашуњских манастира начинили су управо седамдесетих и осамдесетих година оријенталисти М. Васић и О. Зиројевић.[19]

Манастире ће у својим радовима, на друге теме, спомињати и академик В. Стојанчевић, као и С. Димитријевић, Т. Танасијевић, П. Гагулић и многи други. У својим летописима на њих ће се осврнути и летописци, свештеници црковнички А. Павловић Руткевич и С. Лазаревић, као и парох тураковачки Д. М. Ђорђевић.

Поставља се питање да ли је после оволико радова опортуно поново писати о овим манастирима. Ми мислимо да јесте јер се у свим овим радовима, осим код Веселиновића, пише сасвим узгред о њиховој историји у

[14] Д. М. Ђорђевић, *Јашуњски манастир Св. Јован (1517 – 1967)*, Глас православне епархије нишке бр. 1/1967, Ниш 1967, 48 – 53.

[15] Д. М. Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд 1961, 66.

[16] M. Kašanin, *Jašunjski manastiri*, EJ 4, Zagreb 1960, 468.

[17] С. Д. Марковић, *Јашуњски манастири*, Лесковачки зборник XVII, Лесковац 1977, 249-258. У ствари, то је Марковићев обавезни семинарски рад са предмета Историја уметности народа Југославије.

[18] Г. Суботић, *Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1)*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 23 – 37, А. Радовић, *О архитектури цркве Св. Јована у комплексу јашуњских манастира*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 39 – 46, Б. Дељанин, *Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 47 – 49.

[19] М. Васић, "Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI веку", *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1971, 49 – 72; М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XVII, Сарајево 1969, 41 – 60; О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455 до 1683*, Лесковачки зборник XXIII, Лесковац 1983, 211 – 268; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984. 111.

XIX и првој половини XX века, а и то што је написано је углавном нетачно. Постоји у црквеној а и лаичкој штампи из тог периода доста текстова – пре свега у виду вести о овим манастирима који нам дају веродостојну и доста другачију историју од оне у напред споменутим радовима. Постоји и сачувана архивска грађа у Архиву Србије. Највећи недостатак у свим споменутим радовима је, кад је реч о овим манастирима, тај што се у ни једном не даје тачан датум када је манастир Св. Јована постао мирска црква, а то је 1893. године (све до тада то је био манастир који је обично имао по једног монаха). Претварање ових храмова у женски манастир 1932. године је, колико-толико тачно, дао само М. Спиридоновић Пелех. Поред тога, ниједан од тих радова не спомиње да је у време ослобођења од Турака у лесковачком крају постојао још један манастир, већ споменути, Накривањски.

Због свега тога, сматрамо да је неопходно поново дати историју ових манастира која ће се овог пута завршити 1941. године а не, као у другим радовима, негде у XVIII веку.

У околини Лесковца, 13 км на североисток, изнад села Јашуње, налазе се два манастира: мушки – Св. Јована Крститеља, који је, по ктиторском натпису, подигао 1517. године "господин Андроник Кантакузен са браћом", а више њега женски манастир – Св. Богородице Ваведења, који је, такође по ктиторском натпису, подигла монахиња Ксенија са монахињама Теофом (Теофаном), Мартом и Маријом 1499. године.[20] Манастири се налазе удаљени један од другог око километар и по. Памти се да је некад између два манастира била заједничка трпезарија која је повремено служила.[21] Да ли је тако било од времена оснивања, данас се не може рећи, али изгледа да су се женски манастири и код нас и у Византији обично налазили у непосредној близини мушких манастира.[22] Женски манастири обично су посвећени Богородици, и то најчешће Ваведењу, као празнику који највише одговара намени цркве. [23]

Манастир се зове и Јашуњски по речици Јашуњи. Ова речица извире „повише" женскога манастира са извора Високе чешме, а између женског и мушког манастира споји се са Белом реком, која протиче с југоисточне стране и поред места Граца, па се одатле та вода зове река Јашуња. Одмах

[20] М. Б. Веселиновнћ, *Јашуњски манастири, мушки манастир свети Јован и женски манастир Света Богородица*, Годишњица Николе Чупића XXIX, Београд 1910, 347.

[21] *Исто*, 356-357.

[22] Од два Немањина манастира код Куршумлије, Св. Никола је био мушки манастир, а Св. Богородица женски; Студеница је мушки манастир а Придворица је био женски, Стара Павлица је била мушки манастир а Нова женски. У Цариграду је забележено да су били мушки и женски манастир кућа уз кућу, вероватно са истим двориштем а можда и под истим кровом.

[23] М. Љубинковић Ћоровић, *Јашуњски манастири*, Старинар нова серија, св. 1, Београд 1952, 229.

испод манастира, низ реку, на садашњем месту Селишту, где су почетком XX века биле воденице, постојало је и село Јашуња, које је по предању имало седам кућа, па се негде одмах по Првом српском устанку то село спустило низ реку ка селу Злокућану. Почетком XX века село Јашуња је имало око 70 кућа. У селу је, у то време, постојала школа, судница и на путу сеоска гостионица.[24]

Народно веровање везало је манастир Светог Јована уз косовски еп причом да се ту српска војска причестила.[25] У запису о дизању цркве 1517. помињу се већ игуман Теодор и братија, што је прилично јак доказ да је манастир и раније постојао. Друга, традиција помешала је познату легенду о мењању места цркве, да је са пута за село Пертате прешла на садашње место, са историјском чињеницом, да је црква дигнута у време султана Селима и да је ктитор добио новац од султана тј. од Турака.[26] Изгледа да има неке подлоге и везивање јованьске цркве за село Пертате: памтило се, наиме, да је пертатски бег узимао десетак од јашуњског имања, сматрајући, по неком ферману, да тај манастир припада Пертаћанима.[27]

Оставимо засада традицију и вратимо се историјским чињеницама. У османском сумарном попису бр. 55 из 1516. године забележено је у прегледу лесковачког краја, за село Јашуњу, манастир Св. Јована са две његове баштине, али није наведен број монаха. Манастирска давања нису била посебно исказана већ збирно, са селом Јашуњом.[28] Две деценије касније, у дефтеру бр. 179 из 1536. године, забележено је да у манстиру живе два калуђера који су одсеком плаћала 150 акчи.[29] Ове податке је Г. Суботић потпуно произвољно и нетачно коментарисао. То што су монаси одсеком плаћали 150 акчи ништа не говори о економској моћи манастира

[24] О имену села Веселиновић је пре једног века забележио и следеће: Каде би се сељак из околине упитао: Куда ћеш? одговарао би: *ће иду у Јашуњу*. На питање: А где си био? следио би одговор: *Бија сам у Јашуњу*. Како се зове ово село? *Вика се Јашуња.* Чије је оно доље? *Јашуњско*. А овај манастир? *Јашуњски, па чиј је, али долазив и грађани* (Лесковчани) *у манастир на сабор.* Сељаци су причали Веселиновићу да се село Јашуња „*раселило озго из Селишта и удаљило се доле ниже од манастира зато, што је било близу и скоро на манастирском земљишту, те неје успевало и људи се побољевали често, па су мислили да их не трпи светиња у близини манастира*". М. Б. Веселиновнћ, *Јашуњски манастири, мушки манастир свети Јован и женски манастир Света Богородица*, Годишњица Николе Чупића XXIX, Београд 1910, 340 нап. 3.

[25] М Веселиновић, *н. ч*, 352.

[26] *Исто*, 353 – 356.

[27] *Исто*, 356.

[28] М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XVII, Сарајево 1969, 44, нап. 24; О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683*, Лесковачки зборник XXIII, Лесковац 1983, 245; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984. 111.

[29] О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984. 111.

већ само да су монаси, због нечег, били повлашћени да плаћају одсеком порез. Такође и његова реконструкција времена зидања манастира је произвољна.[30] Наиме он уопште не води рачуна о томе шта је манастир. То није сам манастирски храм него много више.

МАНАСТИР (грч. *μοναστήριον*, *μονή*), монашко је насеље, комплекс грађевина устројен у складу са строго одређеним начином живота и потребама монаха. Целокупни простор манастира представља светилиште, посвећено место, чије је симболичко средиште главна црква - католикон. Окосницу живота унутар манастира чини једно од општих начела на којима почива уређење монашких насеобина. Посматран као комплекс архитектуре, манастир представља сложену целину у којој доминантно место припада главној црквеној грађевини (католикону). Простор манастира најчешће је организован у облику неправилног четвороугла који образује манастирска ограда. Она може бити изведена од дрвета или зидана, са кулама или без њих, и има двојаку намену: да штити унутрашњост манастира и раздваја посвећени простор од спољашњег. Поред католикона, у манастирима понекад постоји још неколико мањих храмова или капела. Нарочит значај и смисао у животу манастира има трпезарија, у којој монаси, после молитве, заједнички обедују према правилима прописаним у типику. Из тог разлога и трпезарије, уз црквене грађевине, често представљају објекте архитектуре којима се посвећивала посебна пажња.

Да би манастир постао манастир, потребно је, поред одобрења надлежне архијерејске власти, и решавање читавог низа практичних питања – почев од постојања храма, трпезарије и других помоћних просторија до уређења и манастирског имања. Османске пописиваче је манастир занимао као економска категорија. Због свега тога, манастир је морао да буде основан бар неколико година пре пописа из 1516. године. И археолошки подаци, и архитектонско испитивање цркве[31] показују да би црквени храм могао да буде старији од 1517. године. Главни и једини аргумент да је храм сазидан 1517. године је ктиторски натпис. Међутим, наша истраживања на великом броју црквених храмова у Шумадији, Браничеву, околини Београда, Срему и северном делу Нишке епархије показују да су ктиторски натписи врло проблематични као извор за тачно време зидања цркве. За велики број цркава на просторима које су држали Аустријанци после Пожаревачког мира имамо чврсте доказе да су постојале ту бар у то време, а на њима постоје ктиторски натписи да су из темеља сазидане

[30] Г. Суботић, *Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1)*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 24.

[31] А. Радовић, *О архитектури цркве Св. Јована у комплексу јашуњских манастира*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 39 – 41. Радовић сматра да црква својом архитектонском целином одговара црквама из времена Моравске Србије и код њега је једини аргумент ктиторски натпис, иначе, да њега нема, црква би била датована у прву половину XV века.

крајем XVIII или почетком XIX века.[32] Данас није спорно да је кнез Лазар само обновио Раваницу која је сазидана вероватно негде у време краља Милутина. Слична је ситуација и за Богородицу Лешјанску, која је саграђена још у време Стефана Немање или његовог сина Стефана Првовенчаног, а имамо ктиторску повељу из времена цара Уроша.[33] Због тога сматрамо да је манастирски храм саграђен негде у првој половини XV века на темељима старије, рановизантијске базилике, и то вероватно као задужбина породице Кантакузин и на њиховом имању. Манастир је само коренито обновљен 1517. године.

Уосталом, ако претпоставимо да су манастири Св. Јована и Ваведења пресвете Богородице били повезани, тешко је прихватити да је женски манастир старији од мушког.

О ктиторицама Ксенији, Теофи, Марти и Марији не зна се ништа. Оне су све четири насликане у цркви као монахиње и жене у годинама. Натписи око њихових ликова су сасвим кратки, само помени њихових имена, осим што се уз Ксенијино име додаје "ктиторица светаго сего храма". Могло би се претпоставити да су у некој вези са породицом Кантакузена, чији су неки чланови коју годину касније дигли угледнији и већи мушки манастир св. Јована.

Породицом Кантакузена, Кантакузиновића, у Србији опширније се бавио Ђорђе Сп. Радојичић.[34] У Србију је дошао први Тома Кантакузен, брат деспотице Јерине, ту је живео код сестре и зета од 1433. године, заузимајући и врло одговорне положаје (командовао је војском, бранио Смедерево 1439).[35] Касније се истакао као један од вођа туркофилске странке, уз сестру Јерину, сестрића Гргура и сестричину султанију Мару.[36]

Изгледа да је у деспотској породици постојала нека тешка, породична и политичка завада, јер кад је деспотица Јерина изненада умрла 3. маја 1457. године, Гргур, султанија Мара и њихов ујак Тома беже исте ноћи из Србије у Турску, где Тома остаје поред врло утицајне царице Маре све до своје смрти 1463. године. Не зна се тачно у каквом је сродству са њим био Јован, Јања Кантакузен, син новобрдског цариника Кантакузена.

[32] Видети на пример за цркве у Браничеву у: Н. Ђокић, Љ. Поповић, Браничевска епархија у првој половини XIX века, Пожаревац 2005, на више места.

[33] Најновија истраживања о манастиру Лешје видети у: О. Думић, Г. Бојковић, "Прилог изучавању историје Параћина", у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке* (тематски зборник ед. проф др Синиша Мишић и др Андреј Шемјакин), Крушевац 2010, 148-152.

[34] Ђ. Сп. Радојичић, *Јања Кантакузиновић*, Просветни гласник, 1942, IX, 467-477, ту и сва ранија литература.

[35] В, Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 841.

[36] М. Љубинковић Ћоровић, *Јашуњски манастири*, Старинар нова серија, св. 1, Београд 1952, 230.

Али је и Јања, „господар Новог Брда“, био један од поверљивих људи султаније Маре: он је са њом учествовао 1461. године у тражењу поклада београдског митрополита Григорија од дубровачког племића Ђорђа Гучетића.[37] Вероватно старији брат Јањин, Дмитар, мецена и књижевник, написао је похвално слово светом Јовану Рилском поводом преноса његових моштију из Трнова у рилски манастир. Овај пренос извршен је на заузимању султаније Маре.[38] Очигледно је да су се Кантакузиновићи доследно држали моћне султаније. Изгледа да је стара завада у породици Бранковић била у некој вези са трагичном смрћу Јање Кантакузиновића, Кузин - Јање народних поема. Јиречек доводи, у ближе неодређену везу, убиство Јање, његове браће и синова, или синова и унука, са оптужбом коју је дигла код Турака краљица Јелена, кћи деспота Лазара, против своје тетке Катарине Кантакузине, грофице цељске,[39] која је од 1469. године, напустивши сва добра на Западу, живела код сестре Маре у Турској, као и један део Кантакузиновића. Јања је убијен са својима крајем 1477. године, а Катарина пише чак и 15. новембра 1480. године из Турске, да са њом рђаво поступају, „да је муче и бију“.[40] Како се, и зашто се десило да је један део породице Кантакузиновића страдао 1477. године и зашто Мара није била у стању ни њих да спасе ни сестру да заштити од мучења, није јасно.

Кантакузиновићи су традицијом били везани за висок културни ниво. Архистратиг Ђорђе Кантакузен, кога је деспот Ђурађ искупио из ропства после пада Цариграда, иако је дошао у Смедерево под таквим околностима, понео је са собом два рукописа Прокопија (сад у Италији).[41] Дмитар је сам био књижевник, и то доста разноврсан, а за њега је писао Зборник чувени дијак Владислав Граматик 1468/9. у Матејчу.[42] Вероватно је Јањи припадао Зборник из Новог Брда (сад у Русији) са делима Пиндара

[37] У покладу су се налазиле и неки сасуди београдске катедралне цркве које је београдски митрополиг Григорије био склонио у Дубровник, после првог турског уласка у Смедерево. После турске победе 1459. године и потпуне окупације Србије, на те ствари је на неки начин полагала право деспотска породица, односио султанија Мара (М. Динић, *Поклад београдског митрополата Григорија из XV века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, стр 27.) На сличан начин, изгледа, дошао је и Тома Палеолог, отац деспотице Јелене Лазареве, до Претечине руке оковане у сребро и злато, која је раније припадала трезору српске патријаршије, а коју је он, после пада Смедерева, продао у Италију (O. Ambrož Bačić, *O desnici sv. Ivana Krstitelja sa starosrpskim natpisom u Sieni*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IX Београд 1929, стр 71 - 82).

[38] Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV - XVII века*, 38.

[39] М. Љубинковић Ћоровић, *н. ч*, 230-31.

[40] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 200.

[41] К. Јиречек, *Историја Срба,* IV, 145.

[42] Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници*, 37

(Епиникије) и Есхила (Прометеј, Седморица против Тебе).[43] Кантакузени су дошљаци у Србији, и то дошљаци у тешка времена, нешто донетих драгоценоoти, нешто дарова од рођака владара, нешто евентуалних добара добијених женидбеним везама не би могли сасвим објаснити њихово прилично богатство, у времену кад већ нема ни српских династа ни много имућних српских породица. Свој економски положај они имају вероватно да захвале својој туркофилској политици, коју су Кантакузени у Србији, од Томе па даље, доследно спроводили (Кантакузен, отац Јањин, чариник је у Новом Брду и за време прве, кратке, турске окупације тога места).[44] Јања је, из непознатог разлога, пао у немилост, али је један део породице остао туркофилски расположен, остали су људи од њиховог пуног поверења. Само се тако може објаснити Андроникoво лично богатство у времену кад Турци ни својим мухамеданцима нису дозвољавали да имају лична имања.

Могло би се претпоставити да су се сестре или удовице или кћери 1477. године побијених Кантакузиновића покалуђериле и дигле 1499. године, вероватно на породичном земљишту, манастир свете Богородице. На портретима оне су све жене већ у годинама. Манастир се налази у непосредној близини имања, безмало на истом комплексу, на коме су, коју годину касније, дигли мушки манастир светог Јована господин Андроник Кантакузен са браћом. За то би можда говорила и традиција о заједничкој трпезарији, као и заједничко имање у време Турака, кад се третирају као једна целина.

Господин Андроник са братом Мојсејем дигао је и манастир Св. Николе, звани Јунић Пустиња.[45]

Андроник није доспео да потпуно заврши своју цркву у Јашуњи, јер ју је дао живописати 1. августа 1524. године при игуману Луки,[46] неки Петар чак из Софије.[47] Исти Петар се спомиње и у кратком натпису у проскомидији.[48] Сачуван је реликвијар који би по натпису на њему требало да буде из тог времена: „Окружије лесковачко направишсја стија мошти маиностиру стому Иоану претечи в љето 7032/1524 декемврија 15 ден".[49] Премда натпис сасвим сигурно није аутентичан, одмах, на први поглед види се и по језику и по правопису да овај натпис није изрезан Адамове

[43] Ал. Соловјев, *Новобрдски записи из поч. XVI века*, Југословенски историски часопис, књ. III, Београд 1937, 119.

[44] Ђ. Сп. Радојчић, *Стари српски књижевници*, 38.

[45] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 6213.

[46] Спомиње се и манастирска братија.

[47] В. Р. Петковић, *Старине*, 34.

[48] *Исто*, стр. 35.

[49] Реликвијар се данас чува у Црквеном музеју у Нишу. Д. М. Ђорђевић, *Јашуњски реликвијар и оков Рударског јеванђеља*, Лесковачки зборник IV, Лесковац 1964, 142.

године 7032, већ негде у деветнаестом веку, али не пре 1840. године, него негде после тога времена, а најдаље до 1876. године. Међутим, по начину израде овај реликвијар би могао да буде из XVI века.[50]

Црква је поново живописана 15. априла 1693. године при игуману Јовану[51] и спахији алајбегу, ктитори су били Роман и презвитер Живко.[52] Свакако су тада, за раније није сигурно, живописана и спољна платна западног зида нартекса. Овде се опет морамо задржати на спахији алајбегу. Сви старији истраживачи су алај-бег читали као властито име, у ствари реч је о војној титули или чину. Ко је у ствари био алај-бег. Сагласно прецизно организованом и уређеном систему који је успостављен у Османском царству, Висока Порта је (обично 4-5 месеци пре мобилизације) обавештавала беглер-бега о предстојећем рату и наређивала да се отпочне са припремама. Беглер-бег је обавештење прослеђивао санџак-бегу, а овај до алај-бега[53] који је био дужан да упозори спахије да се благовремено припреме за војни поход и обавести их када да дођу на одређено место где ће се ставити под команду свог санџак-бега, а потом и беглер-бега. Тако су се, на султанову заповест, спахије под заповедништвом черибаша и субаша окупљале под заставом санџак-бега; потом би се санџак-бегови окупили под заставом беглер-бега који се, са своје стране, у тачно одређено време и на одређеном месту прикључивао султановој централној војсци, да би на крају сâм султан или врховни командант, сердар или сераскер (у оним случајевима када султан није лично учествовао у походу) извршио смотру својих снага. Спахијама су, иначе, непосредно заповедале черибаше и субаше, а алај-бег је командовао спахијама и заимима једног санџака, док је врховни командант био санџак-бег као командант свих војних снага у санџаку који је од султана, као симбол његове војне, политичке и полицијске власти, добијао заставу - санџак.[54] Дакле, манастир је припадао тимару (можда и зиамету) алајбега крушевачког санџака. А алај-бег је обично добијао најбољу земљу у свој тимар (тј. зиамет), што значи да се манастирско имање у то време сматрало врло вредним. Релативно добро материјално стање објашњава и обнову манастира те 1693. године, када је поред новог живописа замењен и кров на црквеном храму.[55]

[50] И овај је натпис објављен у *Краљевини Србији,* стр. 27, а одатде пренет у дело *Стари српски записи и натписи* књ. I. 142.

[51] Спомиње се и манастирска братија.

[52] *Исто*, 34.

[53] Обично је то био један од истакнутијих заима и субаша тог санџака који је, по унапређењу, могао да постане и санџак-бег.

[54] О. Думић, „Систем руковођења и командовања у османској ордији током XVI века“, у: *Браничево кроз војну и културну историју Србије* (ед. проф. др Синиша Мишић, др Миле Бјелајац), I св. 1, Пожаревац 2006, 131.

[55] А. Радовић, *О архитектури цркве Св. Јована у комплексу јашуњских манастира*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 42 – 44.

Мисаило Хилендарац, који је 1694. године био у Јашуњи, можда је онај Микаило Хиландарац који се 1695. године записао на књизи реметској, да је дошао манастиру светог цара Уроша да се поклони моћима његовим.[56]

Патријарх кир хаџи Калиник био је у светом Јовању 21. фебруара 1701. године.

У манастир је 1. марта 1710. дошао нишки митрополит Јоаникије. Није утврђено када је Јоаникије постао нишки митрополит, узимало се 1712. година.[57] Из овог записа се види да је био већ нишки митрополит 1. марта 1710 године. Из мало његових заосталих бележака избија једна личност потпуно одређеног става. У првој његовој познатој белешци он саопштава да није дошао у манастир Јашуњу не јела и пића, већ цркве ради. То му је прва преокупација, друга је спољнополитичка - записује да су у то време Турци кренули на Лехе. У тефтерима нишке митрополије 1. марта. 1727. године у почетку бележи да је на себе узео дуг нишких грађана Димитрију Костуранину за радове на нишкој цркви Св. Николе. Крај белешке има карактеристичан опет спољнополитички завршетак: у то време скупљала се војска да иде прека мора на емир Веиза.[58] Запис у Јашуњи показује апсолутно исти рукопис којим су писани и нишки тефтери.[59]

Нишки епископ Јевтимије посетио је манастир 1748. године.[60]

Има и других записа, засад углавном видљивих само у фрагментима у којима се, између осталог, спомиње и кретање турске војске против Русије. У другим натписима се спомињу посете турских великодостојника, калуђера и свештеника, српских административних власти и многих других знаних и незнаних посетилаца. Постоје и записи на грчком језику.[61]

Интересантан је кујунџијски рад, кутија (вероватно из XVIII века) која је служила монасима при писанији, када су одлазили у народ ради прилога и вршења службе.[62]

Премда се у постојећој литератури наводи да су у време Кочине крајине 1788. године изгореле све старе зграде око цркве, на основу османских извора то се догодило две године касније. Наиме, почетком 1790. године командант српског фрајкора Михаило Михаљевић је заузео Крушевац и околину. Ово је изазвало немире међу рајом све до Прокупља,

[56] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 2000.

[57] Р. Грујић, *Нишка епархија*, Народна енциклопедија, књ, III, 95-96.

[58] Јован Хаџи Васиљевић, *Тефтери нишке епархије од 1727-1737.*

[59] *Исто*, сл. 1 и 2.

[60] Д. М. Ђорђевић, *Јашуњски манастир Св. Јован (1517 – 1967)*, Глас православне епархије нишке бр. 1/1967, Ниш 1967, 52.

[61] Д. М. Ђорђевић, *н. ч*, 52.

[62] Д. М. Ђорђевић, *н. ч*, 52.

Лесковца и Софије. Наравно, то је довело до одмазде, па је вероватно тада и страдао манастир.[63] Једва обновљен, манастир је још теже пострадао у времену Првог српског устанка, вероватно 1809. године, у време устанка под војводом Стрељом. Тада су се разбежали калуђери из јашуњских манастира, вероватно повукавши се са делом Стрељиних устаника у Карађорђеву Србију.[64]

И када би оба манастира остајала пуста, и Свети Јован без калуђера и Богородица без калуђерица, народ би их сматрао за манастире. Оба манастира су, и поред свих невоља и разарања, дочекала ослобођење од Турака са својом земљом: воћњацима, виноградима, шумом и пашњацима за стоку. Нико у околини није ни помишљао да су то само сеоске цркве, него их је увек сматрао за манастире.[65] Када би било у овим манастирима калуђерица и калуђера, они су се старали за своје манастире: радили земљу, чували стоку и прибирали писанију (милостињу) од народа, али је пред крај османске владавине (вероватно од негде почетка XVIII века) одређиван један грађанин за епитропа (тутора) из Лесковца на чије се име држала земља и тапије (баштинке) издавале или обнављале у терфтерхани. Ово је рађено зато, што се по османским верским законима сматрало да сва имања и џамијска и црквена сем цркве и дворишта (порте), кад остану по тапији без наследника, припадају султану. А пошто калуђери и калуђерице по свом монашком чину немају наследника у роду, то се узимао човек имућан, довољно побожан и да има здрав пород, те су се на његово име водиле и обнављале тапије. И касније, кад је калуђера и калуђерица нестало или су боравили у манастирима само повремено, тај је епитроп, што су се манастирске баштинке водиле на његово име, са другим грађанима (чорбаџијама) обично из еснафа до негде 1841/45. године, а након тога до 1878. године из лесковачке црквено-школске општине, прихватао и целу управу над манастирским имањем. Из практичног разлога узиман је у епитропске чланове и по један угледан сељак, за манастир Свети Јован из села Јашуње, а за женски манастир Богородицу из села Црковнице, да се као сељани који живе у близини нађу кад је потребна помоћ манастиру и манастирском имању, а грађани у Лесковцу као говорљивији, богатији и окретнији код Турака да бране манастире од насртаја Турака, који би покушали да присвоје манастирско имање.[66]

Око 1863. године један Турчин из Лесковца, ранији спахија, покушао је да присвоји манастирско имање. Дошло је до суђења на коме је пре-

[63] BBA, Mühimme Defteri 188, 133, 135; Р. Тричковић, "Ћуприја и средње Поморавље до Првог српског устанка", у: *Бој на Иванковцу 1805. године*, Београд 1979, 159.

[64] М. Веселиновић, *н. ч*, 352.

[65] М. Веселиновић, *н. ч*, 348.

[66] М. Веселиновић, *н. ч*, 349

дседавао нишки мутесариф Сулејман-паша лично. На суђењу је Србима доста помогао и Паша-агинче лесковачки, власник чифлука у Печењевцу, који је и иначе био наклоњен Србима. Већ на саслушању странака у манастирској порти Сулејман-паша је, пошто Турчин није имао никаква документа о власништву, пресудио да је имање манастирско и запретио Турчину да ће бити најстрожије кажњен ако настави да омета манастирске туторе. Након овога, манастири до ослобођења нису имали већих неприлика од локалних Турака.[67]

Пред крај османске владавине у порти је 1869. године сграђена чесма, а одмах по ослобођењу 1878. године сграђена је звонара на коју је исте године постављено и звоно.[68]

По српској административној подели из 1878. године, ови су манастири припадали Заплањском срезу и Нишком округу, али по каснијој подели округа припали су Лесковачком срезу и Врањанском округу, што је било природније, јер су у близини града Лесковца, само их дели Морава.

Крајем XIX и почетком XX века у манастир се обично путовало из Лесковца, пешице или чезама, тј. фијакером, преко лесковачкога поља низ реку Ветерницу и кроз село Богојевце, па би се пребродила Морава на ушћу Јашуње и даље се путовало кроз села Злокућане и Јашуње, да би се стигло у манастир Свети Јован за два и по часа, а одатле се још путовало пола часа до женског манастира Богородице, у који се стизало за три часа хода од Лесковца. На ушћу Јашуње у Мораву постојала је скела, којом се превозио народ на једну и на другу страну Мораве испод места Градишта. Скелеџија је од негде 1872. године па до пред Први светски рат био неки Величко Станимировић, из Богојевца. Он се око 1880. године настанио са породицом баш на ушћу Јашуње у Мораву, а касније се из његове куће издвојила још једна, па су 1907. године постојале две куће на том месту. Обе су припадале селу Злокућану.[69]

Почетком XX века чим би се изашло из села Јашуње, одмах иза сеоске гостионице Милоша Ђорђевића, дугогодишњега народнога посланика, и кад би се пошло путем ка манастиру, видео би се један камен висок метар и по крај пута с леве стране. На том камену при врху био је укопан повећи крст, а више овога издубљено место при врху где је, по предању, стајала иконица Светога Јована и поред ње горело кандило. Негде до пред Први српски устанак до тога камена ишло се на колима и коњима ка манастиру, а кад би се дошло до камена, тад би сви сишли са кола и сјахали с коња. Ту би се гологлави прекрстили, па одатле кренули пешке ка манастиру, а

[67] М. Веселиновић, *н. ч*, 349-51

[68] Д. М. Ђорђевић, *н. ч*, 52

[69] М. Веселиновић, *н. ч*, 339-40

кола и коње би водили за собом. Негде око 1835. године, путовало се већ на колима и коњима до самих манастира, јер је тај камен у то време био обаљен и лежао на земљи крај пута без иконе и кандила. Причало се да су Турци палили оба манастира за време Кочине Крајине, и да су сви стари конаци онда изгорели, само су цркве остале, па су поново оправљани конаци и опет их Турци палили за време Карађорђево и Милошево. У то време је и камен обаљен.[70]

Кад је Краљ Милан ослободио од Турака и ове крајеве и присајединио Србији 1878. године, онда је исти камен подигнут са земље и намештен на староме месту, као старински знак богомољаца, али кандило није више намештано, нити је ту горело.[71]

При манастиру је 1879. године образована парохија јашуњска која је, независно од тога да ли је у манастиру боравио јеромонах или не, имала свог пароха који је био мирски свештеник и који је за обављање службе користио манастирски храм.

Никола Коца Милошевић, прота и парох јашуњски, умро је 11/23. маја 1888. године у 98. години живота. Био је један од најстаријих свештеника у тадашњој српској православној цркви. Служио је 70 година. Супруга му је умрла две године раније. Служио је скоро до последњег дана. У селу Дрћевцу носио је литију 9/21. маја а 11/23. маја је умро.[72]

Архијерејски сабор је на својој седници од 28. јуна/10. јула 1890. године својим решењем СБр.89 одредио месечне плате монашким лицима у следећем износу (у динарима): архимандрит 72, игуман 60, настојатељ 50, намесник 40, јеромонах 30, јерођакон 20 и монах 10. Сем тога, монашка лица су имала право на бесплатан стан и заједничку трпезу.[73]

Јашуњски манастир је 1891. године био манастир III реда и у њему је живео један јеромонах.[74]

Стање капитала (на дан 31. децембра)[75]

1880 ... 397,53

1881 ... 35,66

1882 ... 52,67

[70] М. Веселиновић, *н. ч*, 353 – 53.

[71] Такав се знак виђао у почетку XIX века и код манастира Раванице крај речице. Код села Сења, четврт часа до манастира Раванице, постојао је један крст где је, по предању, кнез Лазар сјахивао с коња и одатле пешке прилазио к манастиру. Ј. Вујића *Путешествије по Сербији књ. I*, Београд 1901, 116.

[72] Црквени гласник бр. 9 од 15. маја 1888, Лесковац, 142.

[73] *Плата монашким лицима монашког реда*, Весник српске цркве, св. II, фебруар 1893, 171-2.

[74] Илија Вукићевић, *Наши манастири са економског гледишта*, Весник српске цркве VIII/1895, 766-769.

[75] *Исто.*

1883 ... 59,70
1884 ... 88,63
1885 ... 21,28
1886 ... 31,53
1887 ... 32,68
1888 ... 17,13
1889 ... ------
1890 ... ------
1891 ... ------

На крају 1891. године Јашуњски манастир је држави дуговао 612,47 динара данка а приватним лицима 2247,29 динара. Био је један од најзадуженијих манастира. Задуженији су били само Манасија са 14200 динара (приватним лицима), Раваница 3458,69 динара (данка), Витовница 3000 динара (данка) и Суводол 4198,40 динара (4000 динара данка и 198,40 динара приватнима лицима). Манастир је, од непокретне имовине, поседовао само 2 овце и 68 коза. Под зиратном земљом је имао 8,48 хектара, под шумом 179,60 хектара, док је 0,20 хектара било ослобођено плаћања пореза. Државни непосредни годишњи данак је износио 113,76 динара. Из овог видимо да Јашуња јесте спадао у сиромашније манастире, али ипак не и превише сиромашне. Јер је, рецимо, Велуђа плаћала само нешто већи данак (115,62 динара), а рецимо ни Горњак, који је спадао у манастире I реда, није био много више опорезован (145,68 динара). Опет, с друге стране, ако погледамо укупни преглед чистог прихода и расхода манастира за рачунске године 1889, 1890. и 1891. видећемо да са 4070,60 динара чистог прихода и 4281,89 динара расхода Јашуње заиста јесте један од најсиромашнијих манастира у тадашњој Србији. Сиромашнији су од њега били само Сићево (4060,30 динара прихода), Вратна (2367,75 динара прихода), Никоље у Овчарско-кабларској клисури (1917,25 динара прихода), Св. Стеван Врањски (1706,70 динара прихода) и Кацапунски манастир (996,61 динара прихода). [76]

Оно што је чињеница то је да су манастири у новоослобођеним крајевима били далеко сиромашнији од манастира са простора Србије пре 1878. године. И тамо је било сиромашних манастира (на пример, већ споменути Вратна и Никоље) али овде су сви били сиромашни. Само су четири манастира из новоослобођених крајева могли да се мере са осредњим манастирима са простора Србије пре 1878. године. Били су то Темска (9277,45 динара прихода), Сухово (8898,32 динара прихода), Дивљан (7057,39 динара прихода) и Габровац код Ниша (6984,28 динара прихода). У исто време, највећи приход у Србији је имао манастир Раковица код

[76] *Исто.*

Београда (40531,19 динара), а затим су следели Рача (36706,20 динара), Боговађа (35909,75 динара) и Љубостиња (33554,05 динара).[77]

Током 1892. године Јашуњски манастир је добио на поклон неколико значајних прилога. Миче Х. Јовановић, казанџија из Лесковца, поклонио је манастиру 100 динара у готовом новцу и једну њиву са бунаром у лесковачком пољу, вредности 40 динара. Истовремено, Ранђел Лазе Младеновић из Јашуње поклонио је манастиру њиву од 60 ари у Јашуњском пољу, вредности 40 динара.[78]

Током рада Сабора Архијерејског Краљевине Србије 1893. године донето је решење којим је манастир Јашуњски претворен у мирску цркву. Овде дајемо цео текст решења:

СБр. 43 – Његово Вископреосвештенство Архиепископ Београдски и Митрополит Српски Г. Михаил изнео је Сабору на оцену молбу Милоша Ђорђевића, Сотира Аранђеловића, Вел. Карића, А. Трајановића, Тодора Радовановића и Радована Поповића народних посланика, који, излажући напуштеност и презадуженост Јашуњског манастира у срезу Лесковачком, округу Врањском, молили су да се овај манастир преобрати у мирску богомољу, наводећи да околна села радо примају на себе, да манастир оправе, зграде и путеве поправе, неплаћени порез одуже и све лепо у ред доведу.[79]

Пошто у околини манастира нема мирске цркве то се манастиром служе сва околна села, као што су: Јашуња, Дрћавац, Злокућане, Купиновица, Јереснова и др. па како је овај манастир остао без братства, које у њему не може да опстане, пошто је сиромашан и нема зиратне земље за издржавање, а међутим околна села пристају да га оправе и у свему уреде, ако се огласи за парохијску цркву, то Сабор увиђајући и сам све теже последице, ако и даље овај манастир остане као манастир, на основу мишљења Духовног суда који потврђује бедно стање овог манастира а према чл. 19 зак. о црквл. властима

Решава

Манастир Јашуњски, у ср. лесковачком, окр. Врањског, огласити за мирску цркву, с тим, да су околна села дужна, да исти поправе, порезу одуже и у свему га уреде.[80]

Храм Св. Јована Претече је 1898. године био парохијска црква јашуњске парохије која се састојала из 7 села: Јашуње (48 домова), Злокућана (19), Дрћевца (28), Чифлика Дрћевачког (12), Јарсенова (61), Горњег Ку-

[77] *Исто.*

[78] *Јавне захвалности*, Весник српске цркве св. I, јануар 1893, 78.

[79] *Рад Сабора Архијерејског Краљевине Србије год. 1893 ће*, Весник српске цркве бр. III март 1894. г, 212.

[80] *Исто*, 213.

пиновца (27) и Доњег Купиновца (9). Цела парохија је имала 204 дома и 1639 душа. Парох је био Јован Димитријевић који је наследио старог проту Николу Милошевића. Јован је био родом из Ранилуга, у Гњиланској кази Косовскога вилајета. Рођен је, највероватније, 1851. године, рукоположен за ђакона 10. а за свештеника 17. фебруара 1885. године. Завршио је основну школу и два разреда Богословије у Призрену.[81]

У то време и јашуњска и црковничка црква су биле врло сиромашне. Нису имале никаквог капитала 1897. године док су у исто време оближње сеоске цркве имале врло велики капитал – кумаревска 12421,81 динар, а рударска 11150,94 динара. Градске цркве су имале знатно мањи капитал – стара лесковачка 1842,34 динара, а црква Св. Илије само 27,98 динара. Током 1898. године Јашуња је имала приход 823,95 а расход 822,95 динара, тј. остатак од само једног динара. Црковничка црква је имала приход 655,00 а расход 600,32 динара, тј. остатак од 54,68 динара. Кумаревска црква је имала приход 3391,08 динара а расход 2806,84, тј. остатак од 584,24 динара. Рударска црква је имала приход од 1557,25 а расход 1574,46 динара, тј. минус од 17,21 динара. Лесковачка стара црква је имала приход од 4999,63 а расход 4973,86 динара, тј. остатак од 25,77 динара. Црква Св. Илије у Лесковцу је имала приход од 2954,79 а расход 2822,98 динара, тј. остатак од 131,81 динара.[82]

Живопис у цркви је обнављан 1902. године: "*Обновисја в лето 1902. г. зогрфије унутрашни поправки от Јакова и сина Ђорђа*[83] *из Велесу време црквеног старешине Јов. С. Димитријевића. Ктитори Мита Јанчић, Ранђел Лазић из Јашуње*."[84] Живопис у светом Јовану обновљен је кречном бојом 1902 године.[85] Та се боја да веома лако скинути. Изгледа да су се зограф Јаков и син му Ђорђе из Велеса углавном држали старог живописа, старих тема које су само „дотеривали". Но, није увек тако: на северном зиду свети Максим српски дошао је преко неког другог светитеља. На западном зиду виде се, по натписима, три слоја живописа: најстарији - вероватно онај из 1517. године има Константина и Јелену; други, можда онај из 1693. год. има светог Пахомија, а 1902. насликан је

[81] Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899, 96. Шематизам је у ствари оцртавао ситуацију са краја 1898. године.

[82] *Кратак извештај епископског рада од 1. новембра 1898 до 1. новембра 1899*, Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899, 153.

[83] Ђорђе је и сам радио иконе и фреске у Шуману код Лебана, Тураковцу и дргим местима. П. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, Ниш 1961, 29.

[84] Д. М. Ђорђевић, *н. ч*, 51.

[85] М. Веселиновић, *н. ч*, 343.

праведни Јов. Тек кад се опере живопис, моћи ће се установити има ли првобитног живописа, или је цела црква поново сликана 1693. године. И обновљена представа Страшног суда (са етнографске тачке гледишта занимљива) налази се преко старијег слоја живописа. На линији која дели зоне читају се старији записи. Има их и на другим деловима овог зида, само због дебљег накнадног слоја или интензивније боје, није лако читати слабо видљив натпис.

Као што смо навели, манастир је располагао са готово 180 хектара шуме, али је један посетилац још 1907. године записао да се гора „душмански сатире".[86]

Веселиновић је манастир обишао августа 1907. године и ево његовог кратког описа манастирске порте: „*Кад се приђе манастиру спазе се кроз граничеву шуму прво манастирски конаци, а кад се дође у манастир и уђе у двориште, онда се види и црква, јер је ова ограђена повисоким зидом свуд унаоколо у прошломе веку за време Турака. Унутра у порти с десне стране има једна кућица са доксатом, а слеве стране нова зидана звонара с једним звоном, које је набављено после ослобођења 1878. године, и до звонаре постоји чесма с натписом да је подигнута 1869. године. Црква је мала у виду лађе, зидана од камена и вара, прошарана циглом и покривена ћерамидом. Дели се на припрату, храм и олтар, а има и свој западни отворени трем, који је дозидан у новије доба*".[87]

У то време свештеник села Јашуња био је још увек поп Јован С. Димитријевић, који је служио о већим празницима у црквама оба манастира и чувао с туторима манастирско имање.

Пред Први светски рат у нишкој епархији уобичајило се да се у потрази за леком почиње и завршава вером и свештеним читањем. У верском заносу људи су ишли чак из једног у други округ да би обишли жељену цркву. Није био редак случај да људи из пиротског округа одлазе у крушевачки округ, у манастир Св. Роман, на молитву, из врањског округа у цркву Св. Пантелејмона у Нишу, из топличког округа у ћурлинску цркву код Ниша. На гласу су били манастири Св. Роман, Лепчински и Стрмац, као и цркве кумаревска код Лесковца, Ћурлинска код Ниша и Макрешанска код Крушевца. Неке од ових црквених храмова је годишње посећивало и по 500 до 1000 људи.[88]

---

[86] Д. М. Ђорђевић, *н. ч*, 52.

[87] М. Веселиновић, *н. ч*, 344-45.

[88] *Годишњи извештај који је поднео Св. архијерејском сабору Њ. П. Е. Н. Г. Никанор*, Глас епархије нишке бр. 14 од 6. августа 1907, 384-385.

МАНАСТИР СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ

Овај манастир М. Ђ. Милићевић у својој *Краљевини Србији*, бележи називом Црковница, а тако га народ по околним селима и у Лесковцу никад није звао, него увек и само *Манастир Света Богородица* или *Горњи Манастир,* зато што је изнад оближњег манастира Светога Јована. Село Црковница је далеко од женскога манастира Богородице, северозападно на један час хода, али синор тога села допире до манастира, и Црковничани су одавнина полагали право на горњи (женски) манастир Богородицу, да они о њему воде бригу, као што су Јашуњци полагали право на доњи (мушки) манастир Свети Јован, али пред крај турске владавине од лесковачких чорбаџија (газда) нису могли то право да задобију. Ту, у селу, у сеоском гробљу, постојале су развалине велике цркве Светога Спаса. Око тога опустелога Светога Спаса почело се насељавати село, као што је то често пута бивало, те се по тој цркви и прозвало село Црковница. Дакле, женски манастир Богородица на реци Јашуњи нема никакве везе с називом села Црковнице, нити ово с манастиром.[89]

За цркву Свете Богородице Веселиновић је забележио да је сва живописана.[90] Данас је црква у главном под кречом. Од првобитног живописа из 1499. год. сачувале су се само слике на источном зиду нартекса.[91] У цркви је сачувана икона Богородице Одигитрије, вероватао са првобитног иконостаса. Икона је један од ретко лепих примера нашег иконописа краја XV века.

На иконостасу су иконе из 1834. године (датирана је престона икона Христа), што значи да је црква у то време била појушча.

Храм је обнављан 1868. године, када је и поново освећен. Приликом обнове храм је проширен тако што је са јужне и западне стране додато још једно одељење. У спољњој припрати има нешто слика које је радио 1868. Јован Илијовић, Дебралија из Галичника.[92] Да би остала успомена на тај његов рад, он је записао над западним вратима, кад се из трема прилази припрати, овакав натпис:[93] "*Изобразисја вруков сеи храм воведение прс. владичици богородици рекои Јован Илиовић Дебрелија село Галичник, во времја епитропом Мита Јанков и Коста Јованов из вароши Лесковца, и*

[89] М. Веселиновић, *н. ч*, 344.

[90] М. Веселиновић, *н. ч*, стр. 341.

[91] М. Веселиновић, *н. ч*, стр. 348.

[92] М. Веселиновић, *н. ч*, стр. 348; М. Спиридоновић – Пелех, *Православни манастири епархије нишке*, 1935, 40 – 41.

[93] М. Веселиновић, *н. ч*, 348.

Станоја Лазаров село Црковница, настојатељ бист Стојан Ђокин из вароша,[94] на 1868 го. мс. ноември 20 дан."

Протоколи рођених, венчаних и умрлих вођени су од 1879. године. Те године је при цркви образована парохија црковничка. Интересантно је да црквени протоколи носе назив: „протоколи цркве Успенија Св. Богородице", премда је храмовска слава Ваведње вероватно због тога што црква манастирска прославља и Велику Госпојину, када се скупљао много већи сабор због лепог летњег времена.[95]

Велике месингане свећњаке радили су 1894 мајстор(и) Никола ї Траико во Битола.

Интересантно је да је у Шематизму нишке епархије из 1900. године за храмовну славу означено Успеније пресвете Богородице а не Ваведење. Овај шематизам даје стање са краја 1898. године, када је црковничка парохија имала три села Црковницу (112 домова), Доњу Локошницу (109) и Горњу Локошницу (21), тј. укупно 242 дома и 2073 душе. Парох је био Аранђел Станковић родом из Црковнице. Аранђел је рођен око 1840. године, рукоположен за ђакона 24. а за свештеника 25. марта 1860. године и од тада је био парох црковнички. Приватно је учио читати, писати и певати.[96]

Веселиновић је августа 1907. године обишао и манастир Свете Богородице и ево како је описао манастирску порту: „*... женски је Манастир Богородица удаљен од мушкога Манастира Светога Јована на пола часа, на више уз благу узбрдицу, у романтичном и идилском положају, а на десној страни исте реке Јашуње. Манастир је свуд унаоколо обрастао граничевом и церовом шумом, а повише манастира почиње и буква да расте, те је вода изврсна за пиће, какве ретко има у овоме крају и у моравској долини...*

Црквено је двориште сада мало и ограђено плотом и сиротињски, а нови су конаци споља близу порте и служе народу кад о саборима долазе у манастир. Црква има припрату, храм и олтар, а сазидана од камена и вара у виду лађе, и у новије време препокривена ћерамидом. Дугачка је седам, широка три, а висока на три и по метра. Дебљина зида износи на 75 сантиметара. Има двоја врата за улаз у цркву, и то на припрати

[94] Стојан Ђокин, познатији по надимку Чаче, био је имућни чорбаџија из града Лесковца. Када би се рекло Стојан Чаче, знало се да је то Стојан Ђокин. Стојан је рођен у Лесковцу између 1825. и 1830. године, и био је још увек жив 1907. године. Он је био главни информатор Веселиновићев о историји оба манастира пред крај турске власти.

[95] М. Спиридоновић – Пелех, *Православни манастири епархије нишке*, 1935, 42.

[96] Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899, 99.

западна главна и јужна споредна, а из припрате пролази се на врата у храм. Врата су јужна на припрати толико тесна (пола метра) да се једва пролази и то поребарке. Много доцније дозидан је трем са запада затворен, а са југа отворен на стубовима, те је тиме црквица знатно проширена."

Када је 1930. године подигнута и на Михољдан освећена црква Св. апостола Петра и Павла у Доњој Локашници, било је могуће црквени Црковници вратити првобитној намени.[97]

Свети Синод је 1932. године узео к знању и одобрио рад епископа Доситеја у погледу формирања женских манастира Темског и Успења Св. Богородице Јашуњске.[98]

Одлуком архијерејске власти ЕБр. 930/1932, од 11. априла 1932. г., монахиња Милентина је разрешена од вршиоца дужности старешине манастира Темског и са свим својим сестрама премештена у новообразовани женски манастир Св. Богородице – Јашуњски (срез лесковачки).[99] Истом одлуком постављена је за вршиоца дужности старешине манастира Темског монахиња Евгенија (Мићић) сестра манастира Дивљанског.[100]

Тако је у Јашуњски манастир стигло 11 калуђерица, након чега се у стари манастир вратио монашки живот. Око 1935. године у манастиру су боравиле 32 монахиње – углавном Рускиње, које су ту дошле из свих крајева Европе, под управом настојатељице Милентине. Нешто пре тога у манастиру су се замонашиле три рођене сестре из села Кутљежа: Даринка, Десанка и Даница. Најстарија је имала свега 20 година. За њима су убрзо дошле још три девојке из села у околини Лесковца. Дугачка риза, три часа свакодневне молитве, напоран рад, вечити пост – то је био сав њихов живот.[101]

Јашуњски манастир Св. Богородице је око 1935. године поседовао у атару општине црковничке 70 хектара шуме, 6 хектара зиратног земљишта, 4 хектара ливаде и један плац звани Градиште. У атару општине Богојевачке поседовао је ливаду звану Загорје од 12 хектара. У самом Лесковцу имао је један плац са дућаном од слабог материјала од 166 м^2. Имао је и воденицу. Од покретног имања имао је нешто стоке и пчела. Манастир

[97] М. Спиридоновић – Пелех, *н. д*, 42.

[98] *Женски манастири Темска и и Успење св. Богородице Јашуњске*, Гласник 21/1932, 333.

[99] Преглед цркве епархије нишке, бр. 4 (април) 1932, 57; Преглед цркве епархије нишке, бр. 5,6 и 7 (мај, јун и јул) 1932, 99.

[100] Преглед цркве епархије нишке, бр. 4 (април) 1932, 57; Преглед цркве епархије нишке, бр. 5,6 и 7 (мај, јун и јул) 1932, 99.

[101] М. Спиридоновић – Пелех, *н. д*, 42.

је био веома сиромашан – није имао ни најнеопходнијих освећених предмета за богослужење. Богослужбене књиге су позајмљиване од цркве рударске. Ипак је народ поново почео да масовно посећује свој манастир о свим већим празницима а нарочито за време великог поста и о свим Богородичиним празницима.[102]

Вероватно прва службена посета епископа нишког обновљеном манастиру Св. Богородице Црковничке била је на манастирску славу Велику Госпојину 1936. године. У овај, у то време једини манастир у срезу лесковачком, епископ је стигао уочи славе око 18.00 часова. Пред манастиром су га очекивале постројене монахиње са духовником на челу и нешто народа из околних села и Лесковца. Најпре је духовник поздравио епископа а затим је хор монахиња допратио владику у цркву где је одслужено бденије. Сутрадан, на манастирску славу, служена је свечана архијерејска литургија а потом је пред црквом извршено водоосвећење и резање славског колача. Након тога је епископ одржао проповед окупљеном народу у коме је подвукао значај жене и њеног рада у друштву и народу. По подне је епископ напустио свечаност и отпутовао за Свети Роман, где је такође посетио манастирску славу.[103]

Док је храм Ваведења Богородице сасвим мала једноставна једнобродна грађевина са нартексом, неправилна зидања, толико да се јасно примећују неправилне линије зидова, дотле је црква Јованьског манастира правилно зидана, са пажљивим мешањем камена и опеке: два реда опеке, ред обрађеног камена. Између каменова увек се налази по једна или две вертикално постављене опеке. Овако пажљиво зидање и брижљива обрада, сасвим, изузетни у XVI веку, показују да су ови Кантакузеновићи не само имали смисла за лепо, већ и да су остали и под Турцима чак и пошто је Јања пао у немилост, врло имућна властела. Од другог њиховог манастира, Јунић пустиње, нема ни трага, још није ни локализован. Андроник Кантакузен помиње се и у општаку херцеговачкот манастира Житомислића.[104] Ђ. Радојичић мисли да је ту вероватно преписан поменик једног од два, Андроникова манастира,[105] но могуће је, да је он, очигледно имућан, чинио дарове и другим манастирима те тако ушао и у друге поменике, јер у житомислићком општаку нема помена ни ранијих Кантакузиновића ни браће Андроникове који се помиње уз Андроника у обе његове цркве.

---

[102] М. Спиридоновић – Пелех, *н. д*, 41 – 42.

[103] *Његово Преосвештенство епископ нишки у лесковачком и крушевачком крају*, Преглед цркве епархије нишке за 1936, 408-9.

[104] Б. Тирић, *Прилози српској историји*, Споменик Срп. краљ. акад, 34, 1898, стр. 71.

[105] Ђ. Сп. Радојичић, *Јања Кантакузиновић*, стр. 475.

Што се архитектуре тиче, црква свете Богородице је једноставна једнобродна грађевина са првобитним нартексом, са апсидом полукружном и споља и изнутра, засведена полуобличастим сводом. Таквих грађевина има врло много по нашим крајевима, оне су најобичнији тип за сеоске и мање властелинске придворне цркве. Једино што је чешће да је апсида изнутра полукружна а споља тространа. Полукружна апсида споља и изнутра била је раније чест мотив, па се у XIII - XIV веку повлачи, да се јави чешће од почетка XV века (црква свете Пречисте у Прилепу, црква „Југ Богданова» у Прокупљу и сл.) Зидање је вероватно од ломљена камена, јер су зидови врло неправилни, а под кречом се не виде детаљи.

Основа цркве светог Јована, једнобродна грађевина са по два пиластра на јужном и северном зиду, постављена је тако да су зидови рашчлањени са по три велика лука; са великом апсидом полукружном и споља и изнутра; засведена полуобличастим сводом. Ту је примењена стара основа извесних приморских цркава XI - XIV века (капелица светог Ципријана на Ластову, црква блажене Госпе у Лужинама у Стону, св. Марије у селу Ластову на Ластову, из 1352 г., црква светог Луке на Ластову),[106] одакле је основа већ у Немањино време свакако продрла у унутрашњост Балканског полуострва (Немањина црква свете Богородице у Бистрици),[107] да се нарочито рашири чак у XVI - XVIII веку. Такве су основе цркава топличког манастира Светог Николе код Жвања (близу Крушева) из средине XVI века; цркава манастира Журче и Слече из XVII века у близини Крушева. Таква је основа чак релативно у сасвим ново време поново дигнутог Накривањског манастира код Лесковца.

Summary

Nebojša Djokić, Olivera Dumić

JAŠUNJSKI MONASTERIES AND SPIRITUAL LIFE IN LESKOVAC DURING THE NINETEENTH AND FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

There are two monasteries not far from Leskovac: Saint John the Baptist at Jašunja and Vavedenje (Bringing of the Holy Virgin to the Temple).

According to ktetors' (donators') inscriptions, The Monastery of St. John was built in the 1517, while Vavedenje (Bringing of the Holy Virgin to the

[106] М. Васић, *Архитектура и скултура у Далмацији*, Београд 1922, сл. 29, 32, 34, и 39

[107] А. Дероко, *Црква Свеге Богородице у Бистрици*, Гласник скопског научног друштва књ. V, Скопље 1929, стр. 306

Temple) was built i in 1499. The first was a male monastery while Vavedenje was a female/women's monastery. It is not impossible that the monasteries were built up during the period of Serbian despotate and that they were reconstructed during the period of ktietors' inscriptions. It is unknown when Vavedenje monastery became mirska church, most probably immediately after Great Serb migration from 1690.Saint John monastery managed to serve as the convent in spite of minor interruption up to 1893 when it started to serve as ordinary church. Vavedenje used to be a parish church of Crkovnička parochy at least from 1860 till 1932, when it was re-converted again into a orthodox nunnery. Until World War II, most of the orthodox nuns were the Russian refugees, although there were a few orthodox nuns born in neighboring villages. Both the monastery, primarily The Monastery of St. John used to be major spiritual centers of Leskovac area before the end of Ottoman rule and during the first years after liberation. Chorbadzhi (with the meaning of boss aristocracy) from Leskovac were monastic dignitaries i.e prevailed/had the important role in the monasteries - they even gave the arbitration „the epitrope“ who administered monastic property. Sunce 1845,increased importance of church-school municipality that fostered care about monasteries. After liberation from the Turks 1878 the farmers from nearby villages managed to suppress chorbadzhi from Leskovac from tutoring positions in those churches.

УДК 314.15(=163.41)(497.11)”18”(093.2)
929.52ЗЛАТАНОВИЋ
929.52ВЕЛИЧКОВИЋ
929.52СИМОНОВИЋ

Марија Илић

МИГРАЦИЈЕ СВИХ НАШИХ РОЂАКА

(Сјај изгледа и језика старог живота Срба под влашћу Отоманске империје)

Досадашња етнографска и антрополошка проучавања бавила су се општим друштвеним оквирима, којима су рефлектована дешавања унутар једне државе, и конкретним чињеницама које су одређивале, узрочно-последичним везама, стање на базичној позорници друштвених структура државе као једног ентитета. Њиховим откривањем и разматрањем посматрале су се различите перспективе и стварала реална слика историјског тренутка. Све је ишло у прилог расветљавању, генерализацији и значају националног идентитета једног народа. Трагање за подацима који ће помоћи да се почисти прашина са старих докумената и открити истина о историји српског народа поставља многе циљеве. Проучавања на нивоу једног сукоба међу народима који изазивају нове административне карте и освајања једних од стране других држава, помажу да се створи реконструкција владајућег друштвеног система. У таквом процесу се занемаривала чињеница о квалитету и значају живота малог човека и његовој улози у остваривању историје. Тај нови методолошки приступ испитивања порекла и кретања појединца представља процес који носи са собом велике тешкоће. Истраживачки пројекат назван *СВИ НАШИ РОЂАЦИ* заснован је на разоткривању живота и миграцији српског живља на различитим територијама, различитим друштвено-политичким условима, културним нивоима, језичким феноменима на примеру једне породице. Прати се историја једне српске фамилије, Златановић-Величковић-Симоновић, која је живела у различитим државама и различитим друштвеним околностима. У питању је угледна банкарско-трговачка фамилија која је активно учествовала у остваривању политичког живота југа Србије у 19. веку.

Етногенеза фамилије коју дајемо плод је вишегодишњег истраживања и проучавања. Промена оријентације са померањем од општих друштвених

пресека ка појединцу и његовој улози у обликовању друштвене слике као целине, релативно је нов метод у науци. Потреба да се пише о обичним људима који обликују друштвену позорницу и друштво као целину, а не само о царевима, војсковођама и кретањима војске произилази из нових димензија сагледавања квалитета појединца у ширем спектру друштвених околности. Сагледавајући живот једне фамилије кроз различите временске оквире захтевало је добру поткрепљеност документованим чињеницама. Борба Срба за очување од насилних завојевача, не само територије већ и културних обележја, манастира, језика, православних атрибута присутних у обредним чиновима прославе Божића или славе или Васкрса траје већ протекла три века. Златановићи-Величковићи-Симоновићи су као дати пример послужили једном виду очувању богате српске традиције и својим учешћем у националним борбама помагали одржавању српског имена на одувек осетљивом подручју Косова и Метохије: раскрснице Источног и Западног хришћанског духа и присутног ислама. Залагањем у националном, верском и друштвеном животу чланови ове фамилије обликовали су мешовиту етничку средину и у њој презентовали дух православног живота.

Овај сложен и компликован подухват имао је за циљ продубљивање истине о животу сасвим обичних људи који активно учествују у друштвеном животу простора који насељавају, као и формирање квалитетније слике о улози и важности српског народа који је остао под турском влашћу после Берлинског конгреса 1878.

Пројекат обухвата различите територије, од централног дела седишта српске средњовековне државе – Косова и Метохије (Липљан), пчињске области, Скопља у Вардарској бановини и Београда данас. Прате се историјски услови (Велики бечки аустријско-турски рат) који су допринели миграцији, померањем српског живља са једног дела територије тадашњег Отоманског царства (Липљан, као централног дела Косова и Метохије) ка истоку, преко Кончуљске клисуре.

Пројекат обухвата две целине, у зависности од територије на којима се одвијао живот:

- Боравак фамилије на територији Солуна, где бораве кратко, да би се установио живот у Липљану;

- После Великог бечког рата прелазе преко Кончуљске клисуре и заснивају нови живот у селу Клиновац, Бујановац, Скопље.

Насељавањем новог простора почетком 18. века од 1735. године фамилија развија нови варијетет живота са обичајима понесених са старог огњишта. На новом простору формирају нови вид живота са комбинацијом старих и нових заната.

Живот у Липљану поткрепљен је подацима из Дубровачког архива. Трговачка породица сарађивала је са караванима који су из Цариграда

путовали ка Дубровнику. Природа посла је налагала да трговци стално буду у покрету. Поред турских трговачких каравана и богатијих Срба, значајну улогу у остваривању трговине имали су Грци, Јермени и Јевреји. Моменти добре сарадње значајни су као подстицај развоја грађанског слоја који ће свој пуни израз доживети у 19. веку.

Док је била у Липљану, породица је била међу најугледнијим и најбогатијим занатско-трговачким фамилијама. О њима постоји сазнање да су се бавили мутавџијским занатом (обрада ужади и конопље), као и да су развили занат у толикој мери да су остали као најпознатији међу турским караванима. За мутавџијски еснаф из Липљана постоји запис да су опремали коњички ред турске војске и били у добрим односима са дубровачким трговцима, тако да је њихова роба продавана чак на пијацама Млетачке Републике. О терору који је од стране Арнаута вршен над српским живљем зато што је учествовао на страни аустријске војске, доста се зна. Струја која се отиснула ка истоку била је последња у низу кретања након Велике сеобе Срба. Мутавџија је плетиља или ткач. То је стари занатлија који се бавио ткањем сеоских торбица (торбака) од козје длаке (козлине), а у којима се раније носило вино, со, сир, хлеб, погача, ракија кад је сељак одлазио да ради на њиви или деца у школу. Територијално, сваки је крај имао своју боју торбе, своју комбинацију боја као знак распознавања. Ткање се ради на разбоју (то је дрвено помагало чијом помоћу могу да се ткају различите тканине: од ћилима, преко торбица до крпара) или ручно.

На новом терену:

До сада се о насељима Врањског Поморавља и њиховим становницима из прошлости могло сазнати из народног предања, породичне традиције и оскудних писаних извора. Јован Хаџи Васиљевић и Трифуноски били су добар ослонац у настављању приче о животу малих људи Јужне Србије.

Село Клиновац је у време Турске владавине, више векова, све до Берлинског конгреса, било у склопу Судско-управне јединице чије је седиште било у Врању. И онда кад је Врање било кадилук-каза, и онда када је било пашалук. У 16. веку, када је Врање било кадилук који је захватао цело Врањско Поморавље и врањску Пчињу: од Предејана, у Грделичкој клисури, до Табановца, испред Куманова, од Карадак планине до висова Козјака, од Жеглиговских села, па уз Пчињу до Црвеног града. Врањски кадилук био је тада у склопу Ћустендилског санџака и било је највећи кадилук. У његов састав улазиле су нахије: Врања, Морава, Моравица, Прешево, Пчиња и Иногоште. Нахије нису представљале управне јединице, већ су то биле предеоне целине, жупе, каквих је било у српској средњовековној држави. Године 1834. формирају се посебне територијалне поделе на Ејалате–Санџаке. Посебан значај имао је Румелијски, са пашалуцима: нишким, лесковачким, врањским,

приштинским, призренским, скопским, тетовксим, битољским, серским. Нова турска административна подела настаје 1850. године. Призренски санџак је имао казе: призренска, ђаковачка и тетовска. Приштински санџак је био са нахијама: Приштина, Вучитрн и Качаник. Скопљански санџак обухватао је нахије: скопљанску, кумановску, врањску и паланачку.

Податке о фамилији као јединици праћени су и на основу страних пописа Популација у 19. веку пратила се кроз различите изворе.

Единбуршки географски речник доноси податке за Отоманску империју која је имала 28 санџака и близу 10 милиона становника, од чега само у Румелији 6 милиона. Из 1828. допис лондонског материјала за европске Турске следи следећа статистика: Влашка и Молдавија 1.400.000, Србија 950.000, Епир 370.000, Босна и Херцеговине 700.000, Бугарска 1.200.000, Македонија 500.000, Румелија (Тракија) 2.300.000, Тесалија 370.000.

Нови аустријски извештаји из 1833. објављени у *Gazzeta di zara* дају следеће податке*:* Румелија 2.400.000, Бугарска 1.850.000, Македонија 800.000, Албанија 500.000, Тесалија 330.000, Србија 800.000, Босна 810.000, Влашка 920.000, Молдавија 870.000, Крит са острвом 650.000.

Ами Буе је на основу сазнања на терену дошао до других цифара, базираним на одређеним методолошким принципима и условима низа географско-друштвено-политичких појава. Он је међу првима указао на значај породичне задруге као феномена српског народа. У свом допису *Almanach de l'Empire ottoman pour l'anné* 1849. Српске новине Н. 26 од 29.11.1849. по коме је у европској Турској живело 15 милиона становника. По географским појмовима, то је изгледало овако:

Тесалија-Румелија - 2 милиона;
Босна и Херцеговина – 1.600.000;
Албанија – 2.200.000;
Бугарска – 2 милиона;
Тракија – милион;
Крит – 700.000.

По књизи публикованој у Венецији 1856, у европској Турској живело је 15 милиона душа, а од тога у Румелији са Тесалијом 2 милиона, Босни и Херцеговини 1.600.000, Албанији 2.200.000, Бугарској 2 милиона, а у Тракији 1 милион људи.

По статистици становништва Косовског вилајета за 1880. годину:

Дана 24. јуна 1880. године у санџацима и кадилуцима Косовског вилајета било је 154.839 муслимана, 116.670 хришћана, 475 Јевреја и 40.895 мухаџира, што значи укупно 312.869 мушких становника. По појединачним казама, то изгледа овако:

Добро је позната чињеница да се женско становништво није убрајало, тако да се не може имати на овај начин квалитетан увид у прави број становништва.

	Муслимани	Хришћани	Јевреји	Мухаџири	УКУПНО	
Приштински сандак						
Приштински кадилук	13.653	6.149	62	9.852	29.716	
Пећки кадилук	16.065	5.310		1.846	23.221	1300 католика
Вучитрнски кадилук	9.703	4.058		5.167	18.928	
Гњилански кадилук	15.000	8.000		7.750	30.750	1000 католика
Прешевски кадилук	5.389	7.846		1.658	14.893	
УКУПНО	**59.810**	**31.363**	**62**	**26.273**	**117.508**	

Постоји статиктика становништва Косовског вилајета (укључујући и жене) за 1895.

Све ове статистичке податке треба узети са резервом због разнородних политичких околности и разлога, превласти и могућности финансирања католичких фратара или муслиманских кадија.

Грађа Државног архива у Дубровнику, са посебним фондом *Lettere e Commisioni di Turchia, Lettere di Media* помогла је у расветљавању важности живота појединих личности из фамилије Величковић и њиховим активностима у друштвеном животу.

Истраживање је вршено на основу података о најзначајнијим појединцима фамилије: Златан-Величко-Симон-Аћим.

Почевши од увида у демографске податке који су у Турској царевини постављени тек од половине 19. века, коришћење историјске архивске грађе посебних фондова Министарства унутрашњих дела у Државном архиву у Истанбулу помогло је разрешењу и расветљавању многих недоумица. На основу датих докумената из тог посебног фонда могуће је реконструисати на само политичке и административне прилике, већ и сам живот у својој аутентичности. Преко NUFUS DEFTERLERI може се пратити становништво на датој територији, заснивање и напредовање датих варошица, као што је Бујановац или Прешево, након Берлинског конгреса и нове административне поделе територија, него и активности личности, које су имале одлучујућу улогу у животу Срба под управом Отоманске империје. За простор Косовског вилајета постоје 5653 докумената којим се откривају различите ситуације, од нереда који су изазивали главари племенских вођа, убиства различитих природа, па до опуномоћења захтева српских припадника богатијег економског слоја

трговаца који су тражили право на своју земљу. Што се тиче Кнежевине Србије, сређена је документација за 19. век, при чему се откривају 9979 докумената. Олакшавајућа околност је остварена централна база коришћења архивске базе у Државном архиву. За Скопље, као најбогатије и најживописније место Косовског вилајета, постоје 562 документа. Прешевска каза је била део Приштинског санџака, али је због близине и сигурности најснажније везе имала са Скопљем, почев од економских, трговачких, па све до административних.

Прешевска каза 1878-1912. формирала се средином 1878 и као таква остала до краја турске власти. Формирала се од једног дела Врањске казе кад је Врање, према одлукама Берлинског конгреса, прикључено Кнежевини Србији. (D.S. од 1878. до1912. Kosova Vilayeti Salmanesi I-VIII).

Према званичним подацима вилајетске организације, у Прешевској кази било је 1893. године укупно становништва: 41. 985.

Мушког живља: 22.036, женске популације: 19.949.

У прилогу дајемо преводе докумената из Државног архива у Истанбулу из фонда Министарства унутрашњих дела о најзначајнијим догађајима који су обликовали живот Срба на територији Отоманске империје. Једна од идеја овог пројекта је управо доказивање тврдње да су Срби били само раја без права. Могли су активно да учествују у систему управе Отоманске империје, њихов управљачки апарат, и тиме спроводе одлуке у корист свога живља. Први документ дат у прилогу тиче се времена Хусеин-паше и показује стање на тој територији три године пре великог устанка, Нишке буне.

BBA, DH MKT 34/76

БРОЈ ХАРТИЈЕ:985 Секретаријат министарства унутрашњих послова Бр.списа 8923

Име састављача: Мухамед, Датум састављања: 12. јул 1839

Његовој екселенцији Великом везиру

Датум дешифровања: 18. јул 1839.

Његовој преузвишености Великом везиру ковертиран је достављен допис од кмета села Клиновац, мутесарифа Златана-мутавџијски дол. Моли за долазак због сече шуме да води спор са Ата- бегом за кога је народ говорио да је „од куче по бетер“ у селу. Запаљена шума горела је 3 недеље. Шума је много уништена.

Други документ показује подизање и обнову цркве у тадашњем селу Бујановцу. Истиче улогу мутесарифа који моли за дозволу шеријатски суд за поправак. Писмо обраћања османлијским властима (финансијској служби) становника села Бујановац за поправку цркве:

Мутесариф села Величко, од села Клиновац са рајом села Бујановац које припада Моравичкој нахији Врањског кадилука у оквиру Скопског ејалата дошла је у шеријатски меџлис и рекла следеће: кров и зидови

старе цркве која се у поменутом селу налази још од освајања само што се нису срушили. Делом је у рушевинама и у њој није могуће обављати верске дужности. Како јој је потребна поправка тако да се на њој не додаје ништа у односу на раније стање, они упућују молбу да се дозволи поправка. На њихов подстицај меџлис је отишао до цркве и прегледом установио да је реченој цркви потребна поправка као што је горе речено и да има по дужини 17 лаката, по ширини 9 лаката, по висини 9 лаката, по дужини и ширини 162 стара квадратна лакта, што је 43.5 лакта. Људи од поверења обавештавају да је црква стара и траже да се врати у пређашње стање, што се предочава вашој висости, а заповест је на ономе ко издаје заповести,

27. Месеца Реџепа године 1271. (15. априла 1855.)

Дај Узвишене османске државе у Врањском кадилуку

Врло брзо је уследило повратно писмо са одговором испитивања датог стања и одобравања

Преписка између мутасарифа Скопског ејалата

Иако се налазим у Скопском кадилуку, приспели су ми једно обавештење и записник Врањског меџлиса о поправци цркве у селу Бујановцу које припадају Моравичкој нахији у Врањском кадилуку. Како су исти ковертирани предати његовој висости, уточишту вилајета (титула из поштовања за валију), по том питању заповест припада ономе ко увек издаје заповести.

Понизни слуга

Мехмед Акиф, мутасариф Скопског ејалата 8.мај 1855.

Одговор раји о извршеном прегледу:

Његовој љубазној висости мутасарифу достављено је једно шеријатско решење из чијег саадржаја ће ваша владарска страна сазнати да је пре неког времена оштећена црква у селу Бујановцу које припадају Моравичкој нахији у Врањском кадилуку. Иако вапи за поправком, сходно томе да поправка такве срушене цркве зависи од царске одлуке и како је раја поменутог села молила да се изда висока заповест о поправци, меџлис је отишао у речено место и извршио преглед. По том нашем понизном прегледу и старој комисији произилази да по дужини износи 17 лаката, по ширини 9 лаката, по висини 9 лаката, по дужини и ширини 162 стара квадратна лакта и у продужетку (у састављеном делу) који је од дрвета по дужини 3.5 лакта, по ширини 9 лаката, по висини 9 лаката што је 40.5 квадратних лакта, укупно 202.5 лаката. Усудили смо се да сачинимо и предамо ову белешку, а свакако заповест је у онога ко заповеда.

15. април 1855. Коџабаша

Бујановац се формира као варошица након отварања пруге 1888. године. Изузетан значај за развој ово насељеног простора када је изграђена

железничка пруга спајањем пруге Скопље – Солун за развој бучнијег кафанског живота при чему су сада власници Срби. Веома развијена трговина, услед специфичности самог простора Косовског вилајета, кључних раскрсница којима се повезује Јадранско, Егејско море са Црним морем и тиме отвара пут Европи према Блиском истоку у много чему су одредиле живот људи. Каравани који су свакодневно газили овај простор, носили робу, упознавали тадашње трговце са стањем у околним територијама. Понели су са собом друштвене укусе и примали нове. Тако је, на пример, осетна разлика између слободнијег понашања и одевања и најважнијег обављања трговине.

Из преписке телеграма 26. 6. 1894 (коју је повезивало) Краљевском Скопском Конзулату са Министарством Краљевине Србије се сазнаје:

„*Да најтачније од тамошњих трговаца на панађурима, сигурних и комисионара, сазна и јави цене грожђу и вину који су из тих крајева јер су јако пале уочи цене грожђа у Солуну 24 пара*.“ (АС Министарство финансија Ф-48 1907. година).

Податке о ценама дао је Симон Величковић, што се потврђује у наставку документа:

Према главном трговцу и кнезу села Бујановац Симону Величковићу, и код наших осталих трговаца због упада бугарских чета народ је почео хватати страх, па се и не усуђује да иде по панађурима. И ето зашто падају цене. (АС Министарство финансија Ф-48 1907. година)

Све територије унутар Косовског вилајета нису биле подједнако угрожене. Приштински санџак је претрпео највише насиља, о чему сведоче извештаји послати конзулату из Приштине. Док су нестабилности околних предела отежавале друштвену и пословну комуникацију, у Скопском санџаку је било највише активног живота. Оаза мира, каква је била Прешевска каза, иако је била део Прриштинског санџака, за стране трговце била је једина сигурна лука. Близина српске границе и погранични живот богатих Срба омогућавали су да се живот развије у свој својој пуноти. А самим тим, да грчки трговци, кренувши из Солуна ка Цариграду или Београду, застану код ханова између Бујановца и Клиновца и тргују са најбогатијим српским породицама тога краја, од којих су се највише истицали Величковићи као најуваженији трговци Бујановца и околине. Највише помена о томе има у трговачким књигама које се налазе у приватном власништву саме породице и у трговчким књигама које говоре о пословању.

Прати се кретање тројице браће и осамостаљивање у изграђивању посебно српског статуса у оквирима Отоманске империје. У трговачким организацијама еснафа. Није реч само о куповини кућа, већ и о важности припадника православне вере и Срба који спроводе власт на територији Отоманске империје. Почев од уређивања кућа и дућана па до ослобође-

ња 1912 ова фамилија је имала посебан статус управо код власти. Њихово учесшће у комитском покрету даће се у новим чланцима.

3) BBA, DH MKT 89/1559

БРОЈ ХАРТИЈЕ:985

Име састављача: Саид

Датум састављања белешке: 30.новембар 1888.

Лица чија су имена уписана из села Бујановца у Прешевском кадилуку који припада Косовском вилајету затражили су да се подигну четири дућана са једном кућом на четири плаца којима располажу Симон-Митар-Никола, пореклом из села Клиновац. Поменути Симон је мутесариф за Бујановац и околна села. Нема сметњи да се на поменутој земљи подижу грађевине, те је сваком од њих по пропису процењена сума десетка чији је износ уписан. На допис високог министарства о оном што је потребно учинити, а сходно молби за дозволу од његове висости Великог везира, издата је пречасна царска заповест те ће се уложити напори милостивог великог везира да се учини што је потребно.

Симон Величковић помиње се у документима и литератури која се односи на суживот Срба, Турака и Албанаца, као и Рома. Као народни првак у Бујановцу, био је организатор пословних прилика у механи чији је власник био. Највећу важност за постојање и обављање трговине имале су институције као што су биле кафане и механе.

Представљала је главно трговачко седиште при пијацама, панађурима или вашарима. Људи појединих занимања или идеологија одвајају се и састају у одређеним кафанама. Сваки еснаф имао је посебан сто у кафани. Пре него би отворали своје дућане, излазили би из својих кућа и поздрављали један другог поздравом: "*Помаже Бог*". Ако би неки Турчин прошао туда, био би испоштован. Трговци, папучари, банкари скупљали би се око својих столова да попију своју прву кафу или ракију како би започели свој радни дан. Тек након тога живот у Бујановцу би кренуо својим током. Радили су шест дана у седмици. Недељом би свако обукао своје најлепше одело и парадно би се прошетао.

Изглед вароши пазарног дана: На великом градском тргу у чаршији настаје право чудо. Недељом, када је паразни дан, окупљала се маса народа и износила, како стари извори кажу "*тушта и тма робе на продају*". У граду постоји и трг са коњима – атмејдан. Изводи се на продају велики број коња, врло лепих и јефтиних. Пијаце су добро покривене, али се ноћу затварају, као и све јавне зграде – безистани. Продаје се платно, восак, вуна, кожа и друге свилене тканине које стижу из Млетачке Републике. Улице где је трговина најживља покривене су дрвеним кровом ради заштите од кише. На нискоj тезги, као кројач у Енглеској, стоји дућанџија и продаје робу купцу који остаје напољу, ретко кад улазећи унутра. У безистанима се продаје најскупља роба.

Још један од докумената истиче доказ да су Срби могли имати сопствену земљу у власништву и као власници потраживали. Овде није теч о могућности откупа након закона о укидању спахија и спахилука већ личном имању које је у власништву породице деценијама.

BBA, HR.TO, 299/49

Врста превода :

О захтеву Златановића да му се изда привремена тапија за располагање имовиином у Врањском санџаку.

Превод копије дописа Амбасаде Србије Високославном Министарству иностраних дела од 30. јула 1883. На основу молбе с потписом мутесарифа Величка Златановић, село Клиновац, у нахији Пчиња у Врањском санџаку, Одбор Меџлиса у Врању му је 1292. године (1875) издао ковертиране копије привремених тапија на земљиште које је купио у реченом селу, уз обећање да ће му касније тапије бити издате. Сада, међутим, његови суседи из суседних села су почели да запоседају речено земљиште. Зато се поменути Златановић обратио краљевској влади ради добијања тапије од пореске службе. Сходно томе, као одговор на захтеве, а због речене ситуације, краљевска амбасада моли и тражи од Високославног Министарства иностраних послова да се реченој служби издају потребна документа.

Још једна потврда о богатству ово имућне српске породице која је имала велику улогу у развијању економског тржишта пограничног подручја Врања и Бујановца открива се продорност и сналажљивост људи који су имали најзначајнију улогу у развитку друштвеног живота.

BBA, DH MKT 89/1559
БРОЈ ХАРТИЈЕ:985
Име састављача: Саид
Датум састављања белешке: 30.новембар 1888.

Лица чија су имена уписана из села Бујановца у Прешевском кадилуку који припада Косовском вилајету затражила су да се подигну четири дућана са једном кућом на четири плаца којима располажу Симон-Митар-Никола, пореклом из села Клиновац. Поменути Симон је мутесариф за Бујановац и околна села. Нема сметњи да се на поменутој земљи подижу грађевине, те је сваком од њих по пропису процењена сума десетка чији је износ уписан. На допис високог министарства о оном што је потребно учинити, а сходно молби за дозволу од његове висости Великог везира, издата је пречасна царска заповест те ће се уложити напори милостивог великог везира да се учини што је потребно.

Ови преводи турских докумената омогућили су нам нови увид у статус друштвеног живота Срба у 19. веку на територији Отоманске империје. Њихова улога није била спровођење власти већ олакшавање живота

српском живљу на том терену. Симон Величковић је у народном предању остао запамћен као човек који се залагао за комитски покрет. Са њим је и син Аћим одиграо највећу улогу у вођењу српских чета из Врања на територију Македоније. За активност у четничком покрету (1903-1912) добио је заслужно признање Косте Миловановића Пећанца који му је био комитски војвода.

Сви ови људи су, као уважени појединци, били примери очувања српског имена, живота и традиције. Овим кратким чланком ми им указујемо почаст, али и свим осталим безименим јунацима који су оставили својом храброшћу велики траг српској историји.

Summary

Marija Ilić
ALL OUR RELATIVES MIGRATION

The research project, called ALL OUR RELATIVES based on uncovering the life and migration of the Serbian population in different territories, different socio-political conditions, levels of cultural, linguistic phenomena, an example of one family. Follows the history of a Serbian family, Zlatanović-Velickovic-Simonovic, who lived in different countries and different social conditions. It is a reputable banking-merchant families who actively participated in the exercise of political life in southern Serbia in the 19th century. Genesis family was research and study for years. Change the orientation by moving from general social-section to the individual and his role in shaping the social images as a whole, a relatively new method in science. The need to write about ordinary people who shape the social scene and society as a whole, not just the kings, princes, and military developments arising from the new dimension of perception of quality individuals in a broad range of social conditions. Serbs struggle to preserve the violent conqueror, not only territory but also the cultural attributes, monasteries, language, Orthodox attributes present in the ritual acts of celebration of Christmas or Easter, or fame has lasted for the past three centuries. Zlatanović-Velickovic-Simonovic as an example of one serve as a preservation of the rich Serbian tradition and their participation in national struggles helped keep the Serbian name has always been a sensitive area of Kosovo and Metohia: the crossroads of East and West and present the Christian spirit of Islam. Through the efforts of national, religious and social life of members of the family formed the mixed-ethnic environment and presented it in the spirit of Orthodox life. This complex and complicated undertaking was aimed at deepening the truth about life quite ordinary people who actively participate in social life that inhabit the space, as well as creating better picture of the role and importance of the Serbian people

who remained under Turkish rule after the Berlin congress in 1878. The project covers different territory, from the central seat of the Serbian medieval state - Kosovo and Metohija (Lipljan), Pčinjski areas in Vardar Skopje and Belgrade today.

The project includes two parts, depending on the territories where life took place:

- Staying families in the territory of Thessaloniki, where a short stay, to help find life in Lipljan;

- After the Great War Vienna crossed the gorge Končulj and are basednew life in the village Klinovac Bujanovac, Skopje.

With the arrival of a new space in the early 18th century of the 1735th the family is developing a new variety of life with a custom made from an earlier place Lipljan. In the new area formed a new form of life with a combination of old and new crafts. While she was in Lipljan, the family was among the most prominent and wealthiest families crafts and trade. About them there knowing they were engaged in craft (working rope and hemp), as well as to have developed a craft to such an extent that they remained as the most famous among Turkish caravans. It's an old craftsman who worked the rural fabric handbags of goat hair in which previously carried the wine, salt, cheese, bread, cake, brandy when the farmer went to work in the field or children to school. Territorial, each district had its own color bags, your combination of colors as a sign of recognition. Weaving is done on the bars (this is a wooden tool whose use can weave a variety of fabrics: from carpet, through the patchwork handbags) or manually. Information on the family as a unit and were followed by a list of foreign population in the 19 century was monitored through a variety of sources.

Beginning with a review of demographic data that is placed in the Turkish Empire until the mid-19th century, the use of historical archival material from the special funds of the Ministry of Internal Affairs at the National Archives in Istanbul helped clarifying and resolving the many concerns. Based on given documents from the special fund can only reconstruct the political and administrative conditions, but life itself in its authenticity. Attached to give translations of documents from the National Archives in Istanbul from the fund of the Ministry of Internal Affairs of the most significant events that shaped the life of Serbs in the territory of the Ottoman Empire. One of the ideas of this project is just proving the allegations that Serbs were the only people without right. They were able to actively participate in the governance system of the Ottoman Empire, their management apparatus, and thus implement the decisions in favor of its own population.

All of these people, as distinguished individuals, were examples of the preservation of the Serbian name, age and tradition. This short article we would like to point out respects, and all the other nameless heroes who left a trail of their courage Serbian history.

УДК 371.3::91”1898”
913(497.11)”1898”(07)

Владимир Стојанчевић

ЈЕДНА РЕТКА КЊИГА ШТАМПАНА У ЛЕСКОВЦУ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Под горњим насловом 1898. године штампана је у Лесковцу једна невелика књига под насловом „Познавање домовине с нарочитим погледом на читање карата“, чији аутор је био врањски учитељ Крста Јонић, а обим књиге износио је шездесет и шест страна мале осмине (19 x 13 сантиметара). Књига је штампана у, својевремено, познатој штампарији Ж. Д. Обреновића. Како се из наслова види, припада жанру географске литературе, као школски приручник – упутство учитељима при извођењу наставе из географије.

Из предговора види се то да: „Последњих деценија је веома много урађено на методици географске наставе, а уз то су начињена многа наставна средства: одличне карте и врло лепе и јефтине географске слике... Сви методичари су сложни у томе, да треба, због, велике важности и тешкоћа, обрађивати познавање домовине као оделит предмет“, а да се то постигне: „Најважније је средство наставно у географији карта... За њено разумевање треба децу поступно, систематски, припремити, а то је и најтежи посао у настави...“ али да се то постигне, мора се радити поступно, јер „Што се више увиђала важност географске наставе, то је више обрађивана...“ а „да би се задобио основ за даље разумевање (мора се) почињати с непосредним посматрањем, то је се увидело да је у географији најприродније да се отпочне с познавањем домовине, да се од домовине, систематички иде на округ, државу, суседне земље и целу земљу“, тј. по методици посматрања, идући од појединачних сазнања да закључивање о целини, о општем, уобличеном суду о предмету који се посматрао, односно проучавао.

Књига је имала педагошко-васпитни карактер, али са родољубивом поруком о ширем и општем образовању ђака као будућих грађана своје домовине. Зато настави географије треба посветити посебну пажњу, и (географска) карта је то средство у настави која даје визуелну представу шта је смисао географије, односно шта је смисао географских појмова

назначених у карти. Отуда, за разумевање географских појмова потребно је знати „читање карте“, да би се добила права представа о њиховом значењу.

Књига о познавању домовине са становишта географије, описа и приказа њених појмова и термина је конципована двојако: као настанички приручник, истовремено и уџбеник који се могао користити као помоћно уџбеничко штиво за ђаке, а по својој „садржини“ има обележје неке врсте **компендија.** Из садржаја књиге („садржина“) сагледава се шта је предмет књиге, у првом реду из области физичке географије (или како аутор каже – математичке географије), у четрнаест одељака. Његова књига имала је „тројак“ задатак у „познавању домовине“: „да се задобију основни географски појмови; да се ученици уведу у читање карата; да се једновремено с тим задобију најнужија знања о домовини“, а „познавање домовине треба разумети само као припрему у географији где објекти познавања природе долазе много споредније“. Аутор наводи примере: „... при посматрању домаћег потока погледаће се и на цветиће који поред њега расту, али неће се они описивати од корена до цвета. У шуми ће се обратити пажња и на животиње које у њој живе али се неће, на пример зец, опширно описивати.

Као главни задатак наставе из географије, у упознавању домовине, аутор је сматрао да као наставник треба: „1. да створи најважније основне појмове физичке географије помоћу непосредног посматрања и упоређивања, и 2. да уведе ученике у разумевање карата; а све то ради практичног извођења наставе; па износи детаље шта и како то довести у целину и створити јасну слику о предмету посматрања“.

Као педагог, аутор о себи као наставнику и свом школском раду, и књизи каже: „Овим радом ставили смо били себи у задатак, да одредимо јасно циљ циљ у познавању домовине и покажемо методичко поступање, које би највећима одговарало највишем научном начелу, начелу очигледности“.

Писац ове књиге Крста Јонић, био је као учитељ не само добар писац и педагог већ и добро упућен у материју коју је обрађивао. Конкретан у излагању, био је добар зналац језика и писао је јасним стилом, сажето и логичко. Имао је смисла за танано уочавање и различитост у нијансама, тако да се при читању његове књиге добија пластичан и сликовит опис онога о чему приказује. Отуда, вреди овде донети два-три одломка када даје објашњење о основним географским појмовима, на пример из физичке географије. Тако говорећи о земљи, он о појму равнице пише:

а) „Она може бити: културна равница, пустара (степа) и пустиња. Ако је на некој равници тле такво, да се на њему могу гајити биљке, онда је то културна равница. На њој видимо: поља, ливаде, баште, шуме, пашњаке, луке, гајеве итд. Велика необрађена равница, која је богата травом, а сиротна водом и дрвећем, зове се пустара (степа). За време кише (и

после ње) степа се дивно зелени; на њој тада бораве небројана стада. Како је за време суше пуста, јер се трава сасуши, то је оставља безбројни животињски свет. Има равница које су голе пешчане површине огромног простирања. На њима се тек после путовања од неколико дана наиђе на какав жбун или прамен грубе траве. То су пустиње. Како у пустињи никад не пада киша, то су извори највећа реткост. Где се пак појаве на површини какав извор, одмах се покаже и бујан биљни живот. Таква места у сред пустиње зову се оазе. (Зелена острва у пешчаном мору). К њима хита човек и животиња.

б) Брдовита земља. - Узвишења могу бити: 1. брежуљак (хум). то је незнатно, највише до 300 метара узвишење. 2. Брег – узвишење преко 300 метара...Брегови, чије се камење на много места показују на површини, зову се стене (кршеви, хридови). – Јесу ли у једном крају само незнатна узвишења, брежуљци, онда се то зове брежуљкасто земљиште или низија. Пространа површина, која се издиже изнад 300 метара над морем, зове се висија. Дакле низија не мора увек да буде равна; шта више она је већином валовита (хумовита) посута брежуљцима. – Узвишење преко 500 метара, зове се брдо.

И не само то. Аутор физички састав брдовите земље описује још са овим њеним карактеристикама:

„На сваком брежуљку, брегу или брду разликује се троје: 1. подина, 2. врх и 3. падина. Подина је онај део, где брдо почиње од површине. Врх је највиша тачка узвишења. Падина је површина брда од подине до врха. Падина може имати или благ нагиб или бити стрменита. Кад је падина беома стрменита, управо кад је осек, онда се зове литица. Кад је благ нагиб онда се лако може доћи на врх, јер се иде поступно на више. Веома стрменита падина је обично стена“. – „Планине по висини могу бити: ниске, средње и високе. Високе су планине преко 2000 метара. По облику и гранању планине су громадне, ако се слабо гранају и мало иду у дужину и верижне, које се веома јако протежу у дужину. Кад се од планинске вериге пусте краће гране правце у страну, онда су то косе. Дуже косе зову се повијарци“. Аутор тако даје још неколико карактеристичних појмова из физичке географије и наводи њихове називе – географске термине, као што су: превоји и теснаци, клисуре (кланци), ждрела („узан, а дугачак теснац“), сутјеска („краћа од ждрела“) и др.

Такође, значајни су његови наводи, и називи појмова „из политичке (културне) географије. Тако, када говори о земљи уопште, он именује земљиште као плодно („које се може обделавати и доносити плодове“), и то се зове „културна“ (култивисана) земља, а насупрот њој има и „неплодно“ земљиште. Он наводи и појмове и термине за културну, обрадиву вегетативну земљу, као: њиве, поље, башта, ливада, стрниште („стрњиком обрасло поље“), парк, пашњак („утрина“), лука, шума. А од људских

станишта наводи значења карактеристике за: черге, колибе, куће, виле, тврђаве, развалине, дворце (палате).

Занимљив је текст који гласи: „Место у коме смо се родили, јесте место рођења. Домовина (отаџбина, завичај) јесте земља у којој смо се родили и ми и наши родитељи (има ужи и шири појам домовине). Језик којим говоре наши родитељи и који смо и ми од њих научили, зове се матерњи језик. Наши су родитељи Срби, те нам је матерњи језик српски језик. Сви људи којима је матерњи језик српски јесу Срби и чине српски народ (народност)“.

При писању ове своје књиге њен аутор Крста Јонић, врањски учитељ, користио се неким делима немачких педагога и психолога писаца, као водећим стручњацима – пегагозима свога времена. Њих је аутор навео у предговору. И по моме мишљењу – добро и корисно је то урадио. Мислим, такође, да било и добро и корисно, и више од тога, кад би Народни музеј у Лесковцу приредио ново издање ове књиге, свакако у редакцији неког савремено стручњака за ову област географске науке. Утолико пре што је књига штампана у Лесковцу пре 112 година и што спада (мислим) у ретка сачувана издања српске библиографије. (Том приликом могло би се казати непшто и о неком, у своје време, познатом власнику приватне штампарије, многозаслужном и предузимљивом „штампару“ Ж.Д Обреновићу. Било би то и част савременој генерацији водећих личности јавног мнења, као и угледу града Лесковца као једном од пионира нове српске просвете и културе у новооослобођеним крајевима од вековне турске власти.

Summary

Vladimir Stojančević

A RARE BOOK PRINTED IN LESKOVAC DURING 19 CENTURY

The book, entitled “Knowledge of the homeland with a particular view on reading maps”, of the author,a teacher from Vranje, Krsta Jonić, was printed in Leskovac in 1898. The book included sixty-six-page of small 1/8 (19 x 13 centimeters). The book was published at that time,well- known and respected, printing office of Ž. D. Obrenovic.As the title suggests, the book belongs to the genre of geographical literature, as a school manual - teachersguide for geography teaching .The book had the pedagogical - educational character, including a patriotic message - to encourage more extensive and comprehensive education of students as future residents of their homeland. The author of the book, Krsta Jonić, a teacher from Vranje, incorporated/used some works of German writers, educators and psychologists, as well as leading experts - pedagogics of his time.

УДК 908(497.11 Печењевац)

Хранислав Ракић

НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ ПЕЧЕЊЕВЦА

ИЗГРАДЊА ЖЕЛЕЗНИЦЕ

Живот у слободи после ослобођења од Турака 1877. године осећао се на сваком кораку. Народ је са задовољством радио данонoћно на обради земље, градњи нових кућа, јер је схватио да само радом може да побољша свој економски положај. Стварају се нова домаћинства, село се повећава доласком нових житеља који се углавном насељавају не уз речицу Шараницу, већ на обалама Јабланице, то јест у такозваном Чифлуку, али је постојао саставни део Печењевца као Доња мала. Тако да се село делило на две мале доња и горња мала. У горњој мали становали су староседеоци, а у доњој углавном досељеници после ослобођења од Турака, а те две мале су се делиле циганскимнасељем.

После Берлинског конгреса на коме је одлучено да се Србија прошири новим територијама, било је неопходно да се почне и са изградњом железнице од Ниша ка Ристовцу. Градња је почела крајем деветнаестог века, а пруга је пролазила између Печењевца и Брејановца. Прве вести о грађењу железнице донео је кирајџија из Дугењске фамилије. О изгледу воза се много причало и препричавало и свако је имао своју верзију. Кирајџија, који је први „извештавао“ о градњи имао је једну интересантну причу која се је разликовала од осталих прича.

„Идемо ми путем, ја терам волове, а Пера одапео ногама од канате до канате па дрема. Подвикујем на волове и псујем оног левака, а то ти је проклето живинче, стално устуца и јарам пада на дешњака, а мени криво... Идем ја тако и вичем, а на Перу сам и заборавио, њега водим само да се дере ако нас неко нападне. Гледам у точак, а он скрчи, а ја сам љут... и криво ми је било на Перу што га ујутру није подмазао... а тек ти, одонуд... као брег... нешто црно, као да су надули десет биволских кожа...

и то само иде, котрља се, има точкове као на Трајкова кола и право на мене... станем, а волови одоше.

Кад видим да ће на мене, а ја викнем колико ме грло носи: Промини ме, нисам ја одавде! А Пера скочи, па кад виде да се дерем, он испред волова... а да то није урадио одоше кола под воз.

Воз прође, а уши ми зврје, нешто свира као кад дувамо у прсте.

– Што си нам се, бре, раздрао? – Виче ми Пера.

– Па зар не видиш да ћемо погинути без суђеног дана.

– Оно ли, бре? Па то је воз! Има ћунак и дими као оџак. Кад сам био... – и поче да прича како је раније био са неким на истом путу и видео воз. Застали смо, а оно гомила гвожђа, високо као кула...

– Е, баш лажеш, викали су сељаци... а и кирајџије баш много лажу, лажу као, као...

– Како да не може бити? – каже други младић, Печењевчанин, прилично припрост и дечак који није ишао даље од села. Мени је, наставља даље, причао један човек да су то Турци направили... и да могу да направе куп гвожђа као што је Ванос...

Настане свађа и расправа, сваки доказује, неки лажу, други говоре на основу онога што су чули од других и тако се гомила забавља.

– Има точак, један велики, па мањи, прича даље овај, па онда пара, иде пара као да је неко дува, па удара у точак и точак иде...

– Ајде, бре, каква пара?!– говорио је деда из Момирове фамилије – још мој покојни деде ми је причао да су Турци хватали ђавола па га нису ухватили, онда су Швабе... скупиле се ноћу око ђаволске куће па се скинули голи, гајдаш свирао... они се ухвате и воде коло. И тек ти ето, ђавола. И они сви голи, али на главама имају шубаре. Швабе и Турци су знали да је сва ђаволска вештина у шубарама. Ко је има може и сам да чини чуда као и што то чини ђаво. И ђаволи залазе. Игра се и њима. Гајдаш свира, ови играју све живље, а у ђаволе не гледају. Е, тек ће најстарији ђаво да покуша да се ухвати у коло. Шваба му покаже да скине шубару. Ђаволи залазе, не скида им се капа, а ови заврше коло, обуку се и оду. Тако су три ноћи играли док се ђаволи нису решили да се ухвате у коло. Тако су водили коло до саме зоре. Одједном сви ђаволи побацају капе на гомилу и ухвате се у коло и, на договорни знак, све Швабе потрче капама, али ђаволи су увек бржи. Но, један ђаво се саплете и ограби му Шваба шубару. Тако га одведу у своју кућу и кажу да ће му вратити шубару ако им направе воз. Ђаво није имао излаза, већ уђе у гвожђе и направи воз...

– То тако и јесте – каже деда Здравко Мечин, који је пажљиво слушао цео ток причања, али ко је рекао када је давао своје мишљење.

– Ви сте били пијани, па нисте ни видели како Ђаво пушта пару – каже опет један момчић, а остали се смеју или потврђују да то може и бити тако.

– Ма није – брани се кирајџија који је започео разговор. – Ајде, Пера је био бунован и да кажете нешто, али ја ... као што сада вас гледам... а друго, у чутурици није било ни воде, а камоли ракије... – већ се љутио што му не верују.

Било је и других прича, али су воз сваки на свој начин видели. Једног пролећа, крајем XIX века наишла је група странаца са мањим бројем наших људи.

Знало се то да су то људи који ће мерити њиве за пролаз железнице. Мало се причало о месту где ће бити, људи некако у прво време нису ни схватили да ће им ићи преко њива и ливада, али су више говорили о возу и о његовим рђавим странама. Сви су га се некако потајно плашили, ниједан сељак није волео воз. После многих прича и препричавања, схватили су да ће највећа опасност доћи од станице ако се сагради у селу.

– Зашто се ту скиђу? – говорили су старији Печењевчани. – Нек се скидају у Лесковцу, а ако хоће да се возе, нека се врате пешице.

– Децу ће нам згазити – љутио се Мика Пертаћанин. – Стане ти воз ту, па док се одмори, а Швабе и Талијани ће ти брчкају по кући. А они... кад виде наше девојке и младеж, то су као животиње... они мисле да је овде као тамо... чуо сам ја ...Турци су причли, а они су били тамо као војници... ишли су Турци чак до Беча... Ако направе станицу, још горе ће доћи. Пре смо од Турака ишли у Стамбол, а сада ћемо у Београд.

– Трајка да пошаљемо код краља. Једино нас он може спасити. Нећемо дозволити да нам Швабе гледају, гледају у ћерке... а кад се младеж зарази, па ће на станици да висе дан и ноћ... а воз иде и у пола ноћ... Има он лампу напред, па се види као у дан.

Паника се из дана у дан повећавала.

Сељаци су попреко гледали на све који су ишли да размеравају поље, па су толико ишли далеко да са многима нису хтели ни да говоре. Преко тумача су дознали да је место за станицу одређено код куће данашње фамилије Виткови.

После дугих дискусија одређена је једна комисија, делегација, која је отишла у специјално подигнуте колибе, које су биле на улазу у село, где је становао Италијан, главни инжењер. Преко тумача, доставили су своју коначну одлуку да не желе никако да се станица подигне у селу. Италијан их је убеђивао, говорио је да су у другим местима молили људи да се станица приближи селу, тумач је и сам објашњавао какве ће користи имати од воза, али су они на крају запретили и рекли да ће се лоше провести сви

они који даље размеравају око села. Инжењер им је, на крају, обећао да ће писати Београду и да ће, свакако, објаснити тај њихов захтев.

Инжењер је послао писмо, али је и Трајко интервенисао. Но, зна се ко је допринео да се прихвати молба Печењевчана, али је већ после месец дана јављено да се прихвата молба сељака и да се станица помери по њиховој жељи. Како је Трајко интервенисао, не зна се. Мисли се да је само послао писмо крају.

По жељи сељака, који су консултовани, станица је саграђена на месту, где се и данас налази, на 1 км од села – од најјужнијих зграда Печењевца.

Касније је ишло друкчије, најпре теже, а касније су се сељаци прихватили посла и почели да сарађују. То је и време када се село ослобађа натуралне привреде и када увиђа све већу предност новчане привреде. Стога је порасла жеља за новцем и зарадом.

– Италијани нису ни налик Турцима – говорили су сељаци. Имали су своје посебне обичаје.

Целог дана су радили, а целе ноћи, будући да су сељаци са првим мраком већ спавали, тешко је рећи како су они ценили овај ноћни живот, певали, играли и веселили се.

Као и увек, једном Печењевчанину су се подсмевали да му са женом живе Италијани. (његово име се не може споменути). Испредале су се читаве приче о томе. Он је био љут и љубоморан, али није могао жену да ухвати на делу. А и сам је увиђао да паре притичу у кућу. Опијао се у кафани, тукао жену, али посао није напуштао.

Оживео је кафански живот. Тако је зарада била богатија, јер су странци богато трошили свој новац. Једна група Италијана је сама кувала у бараци. Куповали су намирнице у селу, али су се и, поред тога, ширале разне глассине о њиховим јелима.

– Навирим, а оно жабе. Гомила жаба на средини бараке. Прекрстим се… Тек загледам, а један их дере, а други их пеку на жару И одмах једу…а тамо опет ђувеч… – Причао је Пирча и ставио би прст у уста, а остали су се смејали.

– А где је прдинска мачка? Ако је нису појели као лебац…

– Једу ти они и змије – каже трећи – али џабе да вам причам, кад ми нећете веровати.

– А што да ти не верујемо? Ја сам гледао како се врте око Мерџине куће и гледају у његовог шарова. Кад ме видеше, побегоше. Сигуран сам да би га… И показао је руком на грло.

– А што су плашљивци… гори су од зечева…

Посебно се говорилои о главном инжењеру. Он није долазио у село, а још мање је ишао горе-доле. Седео је у својој соби, цртао, планирао. Додуше, мало се и знало шта ради. Преко радника куповао је јаја, сир, кајмак и пилиће. Жене су знале да се не погађа, па су му доносиле и продавале чим би га виделе да је око колибе. Иначе, није никоме дозвољевао да му улази у стан и да га разгледа.

У собу главног инжењера могли су да уђу само надзорници рада. Раднике је исплаћивао један Италијан, и то сваке суботе. Сељаци су се нарочито чудили што је Италијан тражио да ударају палац, касније су то схватили као услов за добијање пара. Било је доста десетки што су Италијани то тражили, па су често говорили:

– Удари палац, па паре – после чега би се сви смејали.

Једног дана се пронео страшан глас: главни инжењер се обесио. Посао је одмах обустављен. Установљено је да је неко украо новац. У току те ноћи један сељак из суседног села упао је у колибу инжењера и покрао сав новац. Истрага је одмах установила ко је крадљивац. Сељак је, схвативши да су га открили, побегао од куће и више се није вратио.

Тих дана се само о томе говорило. Инжењера су ставили у ковчег и однели ван села. Не зна се где су га Италијани сахранили, ил' су га, можда, пренели у Италију.

Кућа крадљивца се за кратко време потпуно распала. Имовина му је заплењена, а жена му се преудала. Остало је неколико деце која су се скитала, а нека су се разболела и рано поумирала. Иако је реч о нехигијенском начину живота, у народу је било мишљење да је то нека казна за учињено дело.

У току градње много се причало и препричавало о свему, али је већ и представа о возу била одређенија и јаснија. Положили су шине, уредили станицу, и сада се чекала прва композиција воза.

Тај дан је веома значајан. Према причању, требало је први воз да прође у подне, али су неки сељаци већ у току ноћи побегли на оближња брда, одакле ће посматрати то „чудо“.

Неки су проносили вест да машина привлачи, да може да увуче човека унутра и да га нестане, то је, како су неки мислили, ђаво који тражи себи друштво. Најмање су мислили да постоји стварна могућност погибије од стварних узрока, на пример од притиска ваздуха итд.

Око ручка наишао је воз, тако су запамтили Печењевчани. Био је накићен, а са свих страна било је навешаних радника. Позади је био само један отворен вагон са путницима. Кад је стао, чула се песма оних са локомотиве и оних из вагона. Трајко је пришао, ни он се није пријатно осећао око воза, представио се и поздравио са свима. Момци који су држали

печење и пиће побегли су двадесетак метара, тако да се касније Трајко увек жалио на њих и говорио да је то дан када су га сасвим осрамотили.

Сељаци су били више збуњени, а мање радосни. Нико није ни речи проговорио. Деца су се ускомешала тек кад је локомотива кренула и кад су видели шта је то воз. Тога дана нико није отишао у поље . Гозбе су настављене у кафанама. Причало се о сваком детаљу, о возу, о томе што су срећни што је станица ван села. А многи су се са брегова вратили тек касно у ноћ, плашећи се да се воз не врати из Лесковца.

Време грађења железнице је било осамдесетих година деветнаестог века, а воз пролази кроз Печењевце 1886. године.

ХАНОВИ И КАФАНЕ

Караванска станица је од посебне важности за развој Печењевца. Иако се дотад десна обала Јужне Мораве сматрала важнијом, сада је, коначно, лева обала ове реке добила свој практичнији значај. Изградња караванске станице, око тока реке Јабланице, један километер од насеља Цигана, у непосредној је вези и са Лесковцем, који у то време стално јача као важно трговачко средиште читавог овог краја. Караванска станица лагано усмерава даље насељавање Печењевчана. Дотле је био идеал западни део, део према садашњем селу Каштавару, а на истоку, према кули, насељавали су се само они који су морали или били сиромашнији, као што су то били Цигани. А сада се нова домаћинства спуштају ниже, остављајући ток реке Шаренице, који одатле скреће и иде према Јужној Морави. Породица Стаменка, оног који је са Живком био у Цариграду, силази ниже и насељава се паралелно са Циганима, циганским насељем, а касније и још ниже, према караванском насељу, Печењевчани су се занимали земљорадњом и сточарством. Нови услови диктирали су оријентацију на трговину. То је још један разлог који је диктирао да се нове породице селе према Јабланици, неки мисле да су се најпре селиле оне породице које су биле привржене Турцима, али такво мишљење се не може прихватити. Тако су никла најпре мања прихватилишта, која су примала пролазнике и караване на одмор за једну ноћ или за „неки дан“. Ови ханови су се из дана у дан све више развијали и постали су центри за развитак трговине. Та места су била уједно и места на којима су се сакупљали виђенији људи Печењевца и у слободним данима дискутовали о политичким питањима.

Најстарији хан налазио се у садашњем дворишту Благоја Цакића – ПЕРТАЦКИ ХАН, који се налазио између реке Јабланице и „царског

друма“ Са западне стране постојао је још један хан, то је БИЈАЧОВ ХАН. У Хановина се водили трговачки политички и други разговори. Поред тога, ту се обично пила кафа, хранила стока, понекад и замењивала запрега, уз живу трговачку погодбу. За село су ханови имали још један значај. Путници су доносили колонијалне, артикле: со, гас, шећер, дуван, пиринач и друго. Ово место је било познато и као хан у коме је могла да се набави кудеља, а и да се прода памук, ланено платно и неке друге индустријске прерађевине.

Корист су осетили Печењевчани још првих дана; од ханова се богате многи, јер бављење шпекулативном трговином доноси велике приходе. Стога и други богатији сељаци одлучују да подигну кафане на самој обали Јабланице. Кафане су добиле то име из тог разлога што се првенствено служила кафа, а после тога продавана су и алкохолна пића. У кафанама је била и мала трговина свим артиклима. Јавно су се ту продавали дуван, со и друго. Тако имамо две најстарије кафане БИЈАЧОВУ и ЦАКИЋЕВУ. Касније су на десној обали Јабланице сграђене још две: кафана Трајка Денића из Грданице, која је касније по свештеничкој дужности Трајковог сина попа Михајла, оца Јефте Поповића, позната као ПОПОВА КАФАНА. Преко пута ње, на мосту где је сада зграда НОО, била је сграђена ДУГЕЊСКА КАФАНА. (Прве две које су споменуте биле су на левој обали Јабланице). Све ове кафане биле су сграђене у време када су у Србији већ вођене борбе за ослобођење, или кад је Печењевце већ ослобођено од Турака.

Код трговаца и пролазника била је најпознатија БИЈАЧОВА КАФАНА, па је она и препоручивана за одмор. Када је поред ње сграђена нова, ЦАКИЋЕВА КАФАНА, која је имала умешније руководство и окупљала богатије и по богатству виђеније људе, настала је конкуренција, јер је ЦАКИЋЕВА КАФАНА полако освајала све више муштерија. БИЈАЧОВУ КАФАНУ су мештани још звали и ПАРАМАЊКИНА КАФАНА.

У то време руководилац БИЈАЧОВЕ КАФАНЕ био је Васиљко Коцић Кадаљ. За Кадаља се мисли да је пореклом Циганин. Његова мајка, по причању људи из Печењевца, није имала мушку децу. Због тога је требало да је отерају од куће. На порођају је опет имала девојчицу. Да не би била отерана од куће, она је заменила дете са неком Циганком која је истог дана родила мушко дете. Тако је Васиљко, као дете мајке Циганке, прихваћен у породици као највољенији члан, као прво мушко дете. Он је касније, због великог богатства, био и председник општине. Једног дана, док је Васиљко био председник, довели су једну младу Циганку, која је нешто украла у пољу. Како је Циганка била много лепа, то је Васиљку запала за

око па је наредио да је оставе у току ноћи ту у општини. Васиљко је у току ноћи дошао у општину, силовао је и преспавао целу ноћ са њом. Наравно, за ово је богато наградио Циганку. Но, тајне није могло бити. Први је дознао Никола Цакић, сопственик кафане. Да би уништио конкурента, Никола је наговорио Циганку те је тужила Васиљка. После суђења, Васиљко је осуђен за нанете увреде, као и за то што је девојци одузео невиност да плати 5.000 гроша одштету. Због овог дуга продата је кафана Васиљка Коцића, коју је купила општина, па се у исту зграду преселила општинска управа. Одмах после ослобођења од Турака општина је била смештена у згради Куле, а сада је општина први пут добила своју сопствену зграду. (Кула је била у садашњем дворишту основне школе). Тако је овим маневром Никола Цакић решио конкурентску борбу са Васиљком Коцићем, а Цакићева кафана остаје као једна од најцењенијих.

Негде 1890. године све остале кафане, да би се одржале у конкуренцији, издвајају се по политичким партијама на НАПРЕДЊАКЕ, за које је била ДУЈЕЊСКА КАФАНА, као и Либерале за које је била ЦАКИЋЕВА КАФАНА, а ПОПОВА КАФАНА је имала верске привржeнике.

Тако је, може се рећи, вредност свих кафана остала једнака.

Дугејинци су били и познати као одгајивачи стоке. Живков син Трајко је још од малена био добар сточар, па је и цела фамилија имала „добар домазлук“ из Прибоја и Богојевца. Трајко је као сточар и много пута са врха Клепала стрчао да види караванску говеду. Одрастао у здравој и богатој породици, решио се, по договору са оцем, да и сам опроба срећу са каравански послом. У то време, најпре у близини куле, подижу велику шталу, а затим и кафанче. (О тој кафани је већ било речи). Поред рада у кафани, Трајко се бавио и рабаџилуком. Имао је седам пари волова. Са њима је рабаџисао од Печењевца до Солуна и Видина. Нови посао доносио је велике приходе, па је и сва фамилија нагло напредовала.

Негде од 1894. до 1899. године у Печењевцу су отворене и шпекулативне трговине за продају дувана, шећера, соли, ексера и друго. Познате продавнице биле су: Живкова, Живка „Шустера“ и „Кованџинска“. Такође, 1899. године сграђена је модерна воденица на реци Јабланици сопственика Јованче Ђокића „Калапова“. Она је касније названа „Швабина воденица“, јер ју је негде 1906. године купио неки Чех Јосиф назван „Шваба“. Ову воденицу Јосиф је држао све до 1918. године када је због сарадње са Немцима за време окупације побегао испред СОЛУНСКОГ ФРОНТА. Тада је воденицу продао Лазару Илићу из Брејановца. Лазар је имао и ортаке.

ЖИВОТ ПОСЛЕ МАЈСКОГ ПРЕВРАТА

Доласком нове династије, Трајко Живковић губи сав свој ауторитет. Остао је у редовима НАПРЕДЊАЧКЕ СТРАНКЕ, али никада није могао да поврати ни свој ранији углед, нити пак место председника општине и посланика скупштине.

Изабрана је нова општина, са Николом Цакићем на челу, а за деловођу је дошао Глиша Поповић. На наредним изборима Никола Цакић, као најугледнија личност и одан монархији Карађорђевића, бира се за посланика, па је место председника општине уступио другоме. Тако је постављен најоданији пријатељ Николин – Јања Цекић. Јања је био на власти све до 1910. године.

Те године се мења општинска управа. За новог председника бира се Крста Петровић, који је бољом агитацијом освојио бираче, а за деловође Крста Димитријевић.

Општински центар је постављењем и даље остао исти: обухватао је око седам села.

Учитељ је са завршетком школе и умро. У Печењевцу је и сахрањен, уз велике почасти. После смрти Илијине остаје његова жена Јелена, а за другог учитеља, на место његовог мужа, долази Јаниђије Ложочковић.

Година 1905. је посебно важна, јер се у то време под утицајем нових струјања и нових метода, укида старословенски језик. То је био значајан корак ка усавршавању наставног метода.

Прва кредитна задруга основана је 1902. године. Оснивач и стални њен председник све до 1941. године био је свештеник Јефта Поповић. Кредитна задруга је окупила многе сељаке, а имала је и политички циљ.

Године 1906. браћа Тасићи из Чекмина подижу нову воденицу у Печењевцу. Та воденица је подигнута северно од села и тако је конкурисала Швабиној води ници, која је у то време још више модернизована и имала је три витла. (Шваба се звао Јосиф Марек)

Година 1907. даје још једног виђеног интелектуалца – Димитрија Миту Поповића, полицијског писара. Писар је било највише звање, а Димитрије је први Печењевчанин који је то звање добио. Живео је у Београду, где је и умро.

У то време се већ осећају потреси, па је Шваба продао целокупну имовину 1907. године Ставри Милошевићу. Међутим, и даље је остао у Печењевцу, где ће за време рата вршити нечасну дужност и пред крај Првог светског рата утећи из села са непријатељским војницима.

Идеја о коначном ослобођењу целе Србије одушевила је Печењевчане. Знајући и сами како је под непријатељима – Турцима – прихватили су са одушевљењем оружје и добровољно се јавили за ослобођење свих крајева у Македонији и за „освету пораза на Косову“.

Године 1912. пријавило се за II пук I позива 65 добровољаца. Од тога броја погинула су храбро, на бојишту: 32 добровољца. За II позив артиљерије пријавило се 13 добровољаца, за коњицу су се пријавила само тројица. Од артиљераца је погинуо само један, а од добровољаца из коњице није погинуо ниједан.

За II пук II позива пријавило се 37 добровољаца, а међу њима је био један капетан (Стеван Станковић) и три поручника (Димитрије Живковић и Горча Стојановић и Трајко Смиљковић).

За II пук III позива пријавило се 13 људи. Од овог броја у рату је само један погинуо. Међу овима је био Станко Ракић, комесар, који се жив вратио из рата.

(Из II пука II позива погинуло је 10 људи, а међу њима и поручник Трајко Смиљковић).

За последњу одбрану пријавило се 7 људи. Међу њима је био Трајко Николић, наредник.

(Имена наредника и поднаредника, као ни каплара нису наведена јер их има у свакој јединици)

Године 1912. многи Печењевчани су се истакли у рату тако да је један број одликован и највишим одликовањима. О херојству Печењевчана причало се свуда, па је јасно што је у II пуку I позива и било много погинулих.

Ни после великих победа нису престале припреме за даља ратовања. Балкански рат је, поред ослободилачког карактера и разбијања феудализма у Македонији и другим нашим јужним крајевима, имао и карактер увлачења великих сила у будуће ратове.

У Печењевцу је 1913. године регрутовано 14 људи. Овако мали број регрута се објашњава тиме што су већ 1912. отишло и млађе генерације опијене родољубљем и жељом за коначним уништењем Турака. Исте године за III позив, прекобројни, јавио се још 21 сељак из Печењевца.

Пред почетак Првог светског рата остало је још мало младића у Печењевцу који су као регрути мобилисани 1914. године. Било их је укупно 14, а међу њима су били и Јован Илић, учитељ, и Тихомир Поповић, свештеник.

ОКУПАЦИЈА ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

После одласка српске војске, у Печењевац су дошли Бугари. У то време председник општине је био Крста Петровић Призетко, који је припадао партији САМОСТАЛАЦА. Деловођа је био Крста Димитријевић – Прдински, а сеоски кмет Сава Стаменковић – Мечин.

Бугари су војни магацин сместили у кући Александра Цакића. Често су одлазили до Пусте реке где су се сукобљавали са нашим комитским четама. Једног дана претрпели су велики губитак на Пустој реци и из те борбе донели су једног мртвог официра и сахранили га испод јеле у школском дворишту.

Печењевчани су ковали план како да се ослободе окупатора. Створене су дружине које су имале задатак да се повежу са комитским јединицама (јединицама Косте Војиновића) и да заједнички ударају на Бугаре.

Једна таква група, да би се осветила Бугарима за многа малтретирања, ушла је ноћу у школско двориште, ископала леш погинулог официра и бацила га у Јабланицу.

То је већ био довољан разлог да Бугари предузму велике акције противу села. Почели су да ислеђују ко је то учинио. Под изговором да се у Печењевцу шире пропагандне вести о четничком покрету, као и да се активно сарађује са тим покретом, Бугари су извршили прво стрељање родољуба из Печењевца.

Извели су Крсту Петровића, председника, Крсту Димитријевића, деловођу, Саву Стаменковића, кмета, и сељаке: Костадина Ђорђевића, Димитрија Станимировића, Јордана Станимировића, Алексу Митровића Албатина, Маре Станојлића, чувара поља, Стојана Илића и Николу Цакића и стрељали их. Најпре су их изболи ножевима. Председника Крсту Петровића уболи су 17 пута. Тако избоден, пао је у Јабланицу. Кад се мало освежио, дошао је к себи. У то време имао је на себи дебелу антерију, па је од убода задобио само мање ране. Тако је успео неопажено да се извуче и да побегне. Бугари су мислили да је погинуо. Крио се све до 1916. године. Кад се залечио, не зна се из којих разлога, одлази Бугарима и предаје им се. Они су баш у то време открили неку групу активиста – Организација активиста – те су у циљу застрашивања стрељали Крсту Петровића и његовог сина Славка у Араповој долини код Лесковца.

Године 1916. Бугари су интернирали велики број Печењевчана. Интернирање је извршено одмах после стрељања родољуба. Отерано је укупно 38 људи, међу њима су били: Јефта Поповић, свештеник Горча Стојановић, поручник и други виђени људи.

После првог стрељања поставили су нову општинску управу са председником Прокопом Здравковићем на челу, кметом Стојаном Илићем и поткметом Јосифом Ђорђевићем.

Припреме за устанак су настављене. Печењевчани су успоставили везу са чувеним четником Копчетом Стубљанским (Копчо Стубљански – свакако да је био родом из Стубле). Општинска управа је радила само што је морала, а ишла је за тим да изигра сваку наредбу Бугара. То су Бугари осећали, па су их чешће позивали у своје канцеларије и претили им.

Једног дана, кад су већ извршене све припреме за устанак, дошао је Михајло Арсић, четник из села Рујковца, у Чекмин. Тамо је био заказан састанак са свим виђеним Печењевчанима и Чекминцима који треба да организују устанак на Бугаре. Састанак је одржан, извршена је припрема, али их је неко одао.

Ову организацију издао је Михајло Кадаљ, који је баш у то време постављен од стране Бугара за деловођу. Прокопије Здравковић, председник, имао је веома лепу кћер Добрунку у коју се заљубио Бугарин Јордан Калифарски. Јордан је одмах, још исте вечери, дошао код Прокопија Здравковића и саопштио му да је завера откривена.

– Башта, ће бидеш стрељан… твоји те издали… него да спасимо попа (Светислава Здравковића)

Међутим, још исте ноћи извршена су хапшења. Јордан је предузео мере, али није могао много да учини. У Лесковац су отерени Светислав Здравковић, поп, Вукосава Поповић, жена, и њен син. Јордан је преузео на себе одговорност, па су отерани у Бугарску, где су били у Сливену. (После рата сви су се вратили из Сливена)

У самом селу није могао ни једног да спаси. Бугари су издали задатак да обезглаве организацију активиста па су решили да све прваке Печењевца: и околине стрељају.

Код чекминске воденице 21. марта 1917. године стрељани су Никола Цакић, посланик, Прокоп Здравковић, председник, Стојан Илић, кмет, Јосиф Ђорђевић, поткмет, Мицко Живковић из села Бабичког и Тодор Живковић, такође из Бабичког, који је стрељан у Бабичком.

Поред наведених лица, која су одведена из лесковачког затвора, 21. марта 1917. године интернирано је у Бугарску још 11 Печењевчана, међу њима је био наредник Милорад Николић.

Бугари су касније дозволи да се обави сахрана стрељаних. Село је у највећој тишини, поред саме цркве сахранило родољубе Печењевца.

Команда Бугара била је у школи. Јединице тог корпуса биле су и у Брестовцу. Командант је био Стојев, крвник и нечовек који је и према

својим војницима био свиреп и до крајњих граница строг. Толико је био омражен у народу да су жене њиме децу плашиле.

Немаца није било. Ретко је кад понека група неколико дана боравила у селу, али је било патрола и контролних стража које су обилазиле Бугаре.

Да би још више застрашили село, Бугари су предузели паљење највиђенијих кућа. Тако су запалили једну зграду која је била пуна хране и пољопривредних алатки. У кући су били Станкови синови Александар, зв. Ланда, Влајко, синовац Сава Ракић, као и један сусед Дина Станковић. Бугари су их приметили и забранили им да изађу из зграде, живи изгоре како би још вше заплашили село. Међутим, сналажљивошћу Ланде, који је успео да завара бугарске стражаре, сви су утекли из зграде и спасили се сигурне смрти.

После овога, запаљене су и штала, као и стамбене зграде Жике Стојановића. Влајка Станковића, Илије Тошића, Михајла Марковића и Горче Николића.

Бугари су после свих ових недела поставили бугарску општину. То је уједно и прва општина те врсте у Печењевцу.То је дошло и као резултат жеље Бугара да се читав овај крај прогласи бугарском територијом. Ипак су сеоског кмета, по сили закона, поставили Бугари. Кмет је био Антанас Здравковић, а имао је више помоћника који су имали звање поткмет. То су били: Крста Милошевић, Владимир Живковић и Илија Тошић. Иако су сва ова лица била у служби бугарске општине, ипак нису никакво зло нанели селу нити су вршили било какву позитивну улогу за непријатеља.

Маја 1917. године Бугари су хтели поново да заплаше село, а и да извесне напреднија људе у које су сумњали удаље из њега. Тако су строго пазили да се покрет отпора поново не организује, а и заплаше сељаци. Обезглављени, без многих првака, нису ни могли да се поново организују и створе организацију отпора која је већ била спремила све за одлучан напад на Бугаре.

Сумњало се на Александра Ракића, Косту Цветковића, Саву Ракића и Мирка Момировића. Они су 15. маја ухапшени и истог дана спровадени до бугарске команде. Ту су, не зна се из којих разлога, хтели да ослободе Александра Ракића, али је он, из родољубивог поноса, то одбио, па су Сава и Мирко враћени кућама, а он је интерниран. После завршетка рата, сви интернирани вратили су се својим кућама.

Пеледњих дана окупације Бугари предузимају нова паљења зграда. Тада су упалили и дрвену ћуприју на Јабланици.

Једне ноћи, изненада, Бугари су утекли из села. Међутим, то још увек није био крај. Немаца је било у Лесковцу. У селу није било људи који би организовали отпор. Тако је све до ослобођења, до коначног бекства Немаца, и даље било неизвесно у селу.

ДОГАЂАЈИ 1926. ГОДИНЕ

Ове године је радила комисија за ратну одштету. Било је случајева да су многи пописивали и оно што нису изгубили. Тако на пример, сви знају да је имао овцу, а он је бележио да је изгубио десет оваца, истих случајева било је и са ситном и крупном стоком. Председник комисије био је Јован Илић, учитељ. Он је сваког посебно позивао, пажљиво испитивао и на крају питао да ли сме да се закуне. Вршена је и клетва. Ко се заклео, добио је целокупни износ који је пријавио, а ко се није смео заклети – добио је половину.

На име ратне одштете добили су сељаци бонове. Рок за исплату истих бонова био је десет година. Бонови су унели и једно нездраво стање. Неки који су били сиромашнији, а били су принуђени да их пре истека рока продаду, давали су их и за јефтине новце. Горча Цакић је куповао бонове, па је због тога био и на суду. Такође је и Драгутин Стојановић Бучинац трговао боновима.

Народ није био оштећен, дата је пуна ратна одштета и углавном су сви Печењевчани били задовољни.

Ове 1926. године оснива се Земљорадничко-набављачка задруга у Печењевцу. То је друга задруга, пошто је задруга кредитна непрекидно радила. Први председник и оснивач био је Јован Илић, учитељ. Он је, уједно, обављао и дужност књиговође. Набављач је био Александар Ракић Ланда. Задруга је имала и свој управни одбор: Петар Ђорђевић из Чекмина, Никола Миљковић, Трајко Ивковић, Миладин Перић и Александар Ракић, из Печењевца.

Продавница је била код општинске зграде, а 1927. године купљена је зграда од Влајка Митровића за 20.000 динара (плац је имао осам ара, а поред ове зграде још једну која је служила као помоћни магацин).

Надзорни одбор сачињавали су: Трајко З. Јовановић, Трајко Ристић и Драгић Здравковић. Ова Задруга је окупљала радикале и радила је све до 1945. године.

Дужност књиговође преузео је од 1930. године Душан Станимировић, а од 1933. до 1945. године Алесандар Ракић Ланда.

Председници су се мењали сваке године. Дуго је био председник Јован Илић, учитељ, а касније долазе Трајко Ивковић, Костадин Стојиљковић из Брејановца, Трајко Ристић, Крста Николић и други, с напоменом што је у међувремену био и Јован Илић, који је увек обављао ту дужност, без обзира на то да ли је биран или није.

И за време окупације је радила ова задруга, Председник је формално био Јован Илић; иначе сав посао: и књиговодство и благајну и председничку дужност, обављао је Александар Ракић.

Године 1926. врше се III општински избори. Тада су за положај председника била само три кандидата. Ставра Милошевић се опет кандидовао, а поред њега јавио се Цветко Јовић, лугар, као и Славко Здравковић.

На овим изборима било је доста гужве, туче, живе агитације. Долазили су и посланици који су се интересовали са поједине председнике. Посланици су у граду од богаташа и индустријалаца сакупљали новац, па су долазили у село и са предеседничким кандидатом и другим члановима странке разматрали стање бирача. Ако је неко пропадао, и био му потребан новац, позивали су га и давали му џак брашна или и до педесет динара. Друге су везивали са другим обавезама. Неки су били, на суду. Посланик је примао на себе да им заврши спор, а они су били обавезни да гласају за кандидата за кога им он каже. Било је цепања међу појединим породицама само из тог разлога што из њихове фамилије није ниједна мушка глава узета за одборника. Тако су веће фамилије придобијане на тај начин што су се њихови људи узимали за кметове или одборнике. Њима се није плаћало, јер је била велика част да неко из фамилије буде одборник. Одборник је касније имао могућности да штити своју фамилију приликом разрезивања разних дажбина.

ЕКОНОМСКА КРИЗА 1927. ГОДИНЕ

Ово је најтежа година у историји села Печењевца. Толико је та година била неродна да је, на пример, Александар Ракић од своје најбоље њиве у величини од два дулума набрао свега два коша кукуруза. Горча Цакић је, такође, од најбоље њиве у величини од четири дулума набрао четири сепетке кукуруза. На слабијим њивама није било ни толико рода, а на многима није се баш ништа ни родило.

Овакво стање искористили су зеленаши села Печењевца, који дају новац и друго сељацима. У селу је у то време било 270 домова, од тога било је само 50 домова без дугова. То је, уједно, и најтежи период, тако да се сељаци тек после једне деценије спасавају дугова које су направили те године.

Познати зеленаши и људи који су се у то време нагло богатили били су: Драгутин Милошевић и Горча Цакић из Печењевца, Мита Вајдица из Чифлука, Ставра Величковић из Чифлука, а као највећи зеленаш био је Драгутин Стојановић Бучинац.

Зеленаши су тражили грош на банку недељно, што значи свака хиљадарка је добијала 20 килограма жита на недељу дана. Џондина фамилија

је била у нарочито тешкој ситуацији. Ова фамилија је давала седам радника дневно који су радили да би отплатили само интерес.

У ово време нарочито економски пропадају следеће фамилије: сви Џондини, Драгутин Станковић, Стеван Живковић итд. Породица Ђорђа Станојевића (он је био умро, мисли се на наследника) Џондини била је дужна те године 50.000 динара. Ови сељачки дугови скунути су тек 1935. године.

Скоро све породице су остале без стоке, све се продавало за храну, многи су продали кола и запрежну стоку, а њива у величини од четири дулума давала се у реим за 150 динара и кад се није могла отплатити, пропадала је.

Многе куће је од сигурне пропасти спасила задруга попа Јефте Поповића која је давала кредит уз камату од један до један и по посто за годину дана.

Дневница радника у то време била је 8 динара, а хлеб се куповао за 1,5 дин, килограм, шећер је био 14 динара килограм итд.

Такво економско стање натерало је да се људи опредељују за одлазак из села, за рад у фабрике. То је прва година која даје и прве раднике.

Први радници из Печењевца били су: Милутин Станимировић Ћуковац и Драгутин Филиповић. Радили су у Нишу, на железничкој радионици.

У тим тешким данима нарочито тешко је живео Драгутин Ђорђевић, који је имао једанаесторо деце. Он је био кмет и читао је стално новине, јер се интересовао за политику, па је био редован претплатник новина.

Наишао је на један чланак у коме је писало да је италијански краљ наградио неку породицу која је имала седморо деце. Кад је могао италијански краљ да награди породицу са седморо деце, зашто ја не бих добио награду за једанаесторо, помислио је Драгутин и написао једно писмо краљу. То писмо је преуредио поп Јефта Поповић па га је тек после тога Драгутин Ђорђевић преписао и послао. Изашли су му у сусрет и одмах је добио помоћ у висини од 2.000 динара, а Министарство социјалне политике дало му је још 500 динара. Тако је Драгутин Ђорђевић купио око петнаест џакова сејаног брашна – белу тројку – у Лесковцу и прехрањивао се за време ове неродне године.

ОДЛАЗАК ДРУГЕ ГРУПЕ РАДНИКА

Наредна 1928. година била је родна, али људи се нису могли извући из кризе у коју су запали. Тако многе породице увиђају користи од рада у Нишу, па се јавља и друга група радника.

Другу групу радника чине: Станко Перић и Вукашин Спасић.

ФОРМИРАЊЕ ЗАДРУЖНЕ ОМАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (ЗОЈ) У ПЕЧЕЊЕВЦУ

У Лесковцу је било оформљено Удружење студената које је било најпре у вези са средњошколском омладином, а и са свим осталим напредним групама у срезу. Оно је имало у задатак да се на селу оснивају удружења задружне омладине Југославије преко којих би се спроводиле директиве Комунистичке партије Југославије (КПЈ)

Нема сумње да је ова група имала свој план рада, а и детаљна задужења. Ова група је активно радила у оним селима где није било организованих омладинаца и где није било фискултурних актива. Међутим, у Печењевцу је било већ таквих организација па је формирање ове организације препуштено Тихомиру Ракићу.

У току лета скоро сваког дана боравио је у селу Жика Илић Жути. Са омладинцима се разговарало о радничком покрету у Лесковцу, о штрајку радника, о потреби да се повежу радници и сељаци. После утакмице, група је обично одлазила у шуму изнад цркве и тамо се најпре добро одморила у хладовини, а онда се разговарало.

Тихомир Ракић је често говорио:

– Једног дана ћемо видети нове руске тракторе на нашим њивама. И тада се неће десети да једни једу чист хлеб, а други кукурузан, да једни бацају, а да други немају чиме да се исхране...

У кући Александра Ракића Ланде тога лета виђали су се многи лесковачки средњошколци. То је запало у очи представницима општине, па су неколико пута питали Ланду зашто се окупљају и шта раде у његовој кући. Ракић Александар је говорио да се одмарају, уче за наредни разред, играју лопте и, као и сваки ђаци, проводе лето безбрижно да би преко године ефективно радили. Александар Ракић је знао програм рада ове групе. Једног дана, а да би дознао о чему говоре, тобоже се успавао на кревету. У собу су ушли омладинци. Жика Илић Жути је захтевао да Тихомир пробуди оца и да остану сами у соби. Александар је хркао. Тихомир га је гурнуо неколико пута док се сви нису уверили да тако „тврдо“ спава да се неће пробудити док они тихо говоре.

На том састанку прорађиван је материјал који је донет из Лесковца. Читао је Тихомир Ракић. После читања, поновили су садржину, а онда су тумачили текст. Први је обично тумачио Жика Илић Жути, а много пута је то чинио и сам Тихомир Ракић. Њих двојица су објашњавали садржину текста и значења појединих ставова из „Народне читанке“ и друге литературе.

Кад се завршио састанак и отишли присутни, Александар Ракић Ланда је устао. Увече је разговарао са сином о ономе што је чуо и рекао да овакав посао наставе у већој илигалности.

Одлучено је да се ЗОЈ формира августа 1939. године.

Ракић је већ имао око 60 активних омладинаца, иако их је могло бити и око 100 који су се са њима окупљали, али у које се још није имало довољно поверења.

Тог дана стигли су у Печењевце Жика Илић Жути и Санимир Вељковић Зеле. Омладинцима је речено да ће се у поподневним часовима одиграти једна утакмица. Кад је утакмица завршена, они који нису били заинтересовани отишли су, а са осталима је одржан састанак.

Речено је да је састанак јаван, да се не морају плашити ничега, али да је ипак боље да се има преглед да ли неки жандар „њушка“ у околини. Тако су неки дежурали.

Жика Илић Жути је први говорио, а затим је говорио Станимир Вељковић Зеле. Омладина треба да се забавља, да се спортски развија, да прави себи игралишта, да чита, да се упознаје са политичком ситуацијом у свету итд. О томе је говорено. Тихомир Ракић је показао већ неке купљене брошуре, које је по одлуци и по сакупљеној чланарини набавио, па је и конкретно препричао неке чланке.

На овом састанку изабран је секретаријат ЗОЈ-а. У секретаријат су ушли најбољи и најоданији омладинци.

Секретаријат ЗОЈ-а сачињавали су: Тихомир Ракић, Власта Стојановић, Новица Димитријевић, Добра Динић, Тихомир Станковић и Борко Коцић.

Рад печењевачког ЗОЈ-а није се ограничио само на Печењевце. Цела група је још у току лета, после купања у Ј. Морави, обишла село Локошницу, али није нашла погодне омладинце да формира ЗОЈ-а. Такође, посећена су још нека села где је углавном говорено о овој организацији, јер су на крају и решили да само пропагандно делују, да најпре упознају омладинце са програмом рада ове организације, а тек касније, када сазру услови, да формирају и самосталне организације.

С јесени се на годишњој скупштини бирала нова управа друштва. Драмска група је имала плодну годину рада, али је у новим условима било нужно да се изабере нова управа. Тако је за председника дошао учитељ Света Станковић, а за чланове управног одбора изабрани су: Тихомир Ракић, Драги Димитријевић, Власта Стојановић, Вукашин Милошевић и Благоје Цакић. Међутим, Света Станковић је само започео рад и својим ауторитетом, иако је био познат као левичар, створио темеље за нормалан рад. Он је после кратког времена отишао у ново место службовања – село Самариновце – а руководство је опет преузео Тихомир Ракић.

Група је спремала комаде: Два цванцика, Ђидо, Мува и друго.

Сада је драмска група била проширена новим личностима: Живко Илић, Благоје Цакић, Влада Цекић и други. Носиоци главних улога били су стари чланови: Тихомир Ракић, Власта Стојановић, Миле Цветковић, Новица Димитријевић и други. Као сталног редара, имали су Тихомира Станковића.

Почетком 1939. године дали су име друштву, па су га тако и приказивали. Звало се „Вук Караџић". Овакво име је дато да се не сумња у групу и да се именом покрије делатност групе напредних омладинаца.

За време припремања ових представа по десетак дана у Печењевцу су боравили Бора Димитријевић Пиксла и Душко Михајловић Ћира. Они су имали, с једне стране, задатак да сваке вечери буду на пробама и да на тај начин скину сумњу са себе, а с друге стране, имали за циљ да преко ЗОЈ-а делују на омладину и да проради неке нове брошуре.

Бора Димитријевић је донео откуцан материјал на гештетнеру па су га неки омладинци преписивали и читали у слободно време.

На овим приредбама често је и рецитовано. Бирани су текстови са новом садржином, али су хтели и преко неких већ познатих рецитација, које нису биле ни напредне по садржини, да сакрију праву садржину комада Тако су, с једне стране, пре приредбе већ стварали расположење код једног дела публике, која је дошла да види шта ради та група, а одмах затим са комадом су могли да делују како су и замислили.

У ово време су гостовали у Брестовцу и другим мањим селима где је постигнут велики успех. За рад ове групе знала је сва напредна средњошколска омладина града Лесковца.

Тихомир Ракић је на састанцима СКОЈ-а у Лесковцу једном и говорио о искуствима са сеоским драмским групама.

Већ почетком 1940. године за Печењевце се све више интересује и студентска омладина. Печењевце је примио као своје задужење Благоје Ђурић, студент.

Зимски период је био обогаћен још неким представама. Поред обнављања ранијих комада, спремљени су и нови комади: Светски рат, Кирија, Наша работа и други мањи скечеви. На тај начин група је имала и мање комаде са којима је испуњавала забавне вечери.

После обновљеног комада „Подвала", командир жандармеријске станице у Печењевцу Жика Павловић позвао је у станицу Свету Станковића.

Питао га је о раду, о програму, о томе ко им диктира такав рад, па и о комаду „Подвала". Света Станковић је говорио о садржини овог комада и објашњавао да то није никаква критика жандара, а напоменуо му је да је у Београду неколико пута приказиван и да на свим приредбама присуствује

и сам министар. Жика Павловић се сложио с тим да му то није било познато, али је рекао да неки који комад не разумеју покушавају друкчије да то представе.

После тог разговора, дато је неколико забавних програма. Према једном причању, Бучинац је позвао неке из Лесковца да тајно присуствују приредбама и да му дају оцену садржине позоришних комада.

Политички рад ЗОЈ-а сви су осећали. Већ је и у другим местима стављен акценат на рад ових група, па су и овде власт и жандармеријска станица почели да говоре противу ове организације. Драгутин Стојановић Бучинац је позвао Тихомира Ракића и скренуо му пажњу на то да се у оквиру те групе „свашта говори“ и да не дозвољава даљи рад на територији општине печењевачке.

Међутим, нико се није осврtао на ту његову забрану. ЗОЈ је већ био нарастао и имао је 50 активних чланова (овде се не убрајају и они који су радили, али који нису били стални).

На ужим скуповима прорађиван је материјал у издању „Белог медведа“. Из Лесковца су доношене и народне читанке, брошуре откуцане на гештетнеру, као и други пропагандни материјал.

У кући Тихомира Ракића већ је била мала библиотека. Улог је стално повећаван и књиге су узимали омладинци, али су знали да се дају илегално, па их добар број и није могао користити.

Са овом групом су почели да сарађују и напредни учитељи села Печењевца. Тако је почео све више са њима да се виђа Вукашин Радичевић, као и Расим – Светислав Стојановић. Нарочито је револуционаран био Светислав Стојановић Расим, кога је Бучинац позивао неколико пута, али он није хтео да оде. Због тога му је председник општине слао тајне поруке, претње, на које је Расим јавно одговарао. Да би га компромитовао, а и да би показао да се не боји јерезоваца, како је он говорио, у Цакићевој кафани је јавно говорио шта му је председник поручио. (Светислав Стојановић Расим је дошао из Македоније. Говорио је да је био и комунистички кандидат у Битољу. Његова биографија се не зна тачно. У кафани је изјављивао: – Не плашим се никога, јер је свуда српска банка десет динара. То је била његова узречица, његова свакодневна парола.

Вукашин Радићевић је био ожењен. Био је мирнији и сталоженији и није јавно агитовао, али је на мање видним местима волео да заустави Тихомира Ракића и са њиме сатима ћаска. Јасно је испољавао своје симпатије према напредном радничком покрету само на таквим скуповима. Он је касније, и у току 1940. године, пружао велику помоћ драмској групи која је углавном у школским просторијама давала све приредбе. С друге стране, код Радичевића су долазили жандари и распитивали се за програм, али

је Радичевић увек одбијао да има садржина програма било какве везе са политичком ситуацијом и истицао је да су то наша ремек-дела познатих књижевника која се обавезно уче у школи. Тако је помагао индиректно рад групе.

С пролећа и у току лета активно се укључују у рад и студенти из Лесковца. Тако су, ваљда у оквиру рада Удружења студената, а тако и изјављује Лале Наумовић, имали задатак да што више раде на терену.

У ово време долазе Благоје Ђурић, Игњат Благојевић, Станимир Вељковић Зеле, Жика Илић Жути (он је највише долазио и могао је по неколико пута недељно да се види у кући Александра Ракића Ланде), Лале Наумовић и други.

Обично су играли ногометну утакмицу на игралишту поред цркве. После тога, повлачили су се у Шумарак, као што су то и раније чинили, и прорађивали материјал. Лале Наумовић је доносио материјал са комунистичком садржином. Са свима њима увек су били Тихомир Ракић и Власта Стојановић, као и остали из села који су били чланови секретаријата ЗОЈ-а.

После састанка одлазили су сви у село, где су у кући Тихомира Ракића били до неко доба ноћи, кад су се возовима враћали у град.

Печењевачка власт је запазила да се у кући Александра Ракића Ланде скоро сваке недеље окупља велика група лесковачких студената и средњошколоца. Нарочито су запазили да су ти студенти и средњошколци из Лесковца желели да се друже са сиромашнијим омладинцима из Печењевца. Тако су општинске власти позвале званично на одговорност Александра Ракића Ланду. Један службеник општине, револтиран одговорима Ланде, рекао је:

– Са твојом кућом ће се нешто десити... десиће се нешто!

Али се Ланда није уплашио. Он је на крају рекао да не може затворити врата школским друговима свога сина Тихомира, без обзира на то шта су они мислили.

Жандари су преузели на себе да растурају те групе. Тако су једне вечери, док су омладинци шетали сеоским улицама и разговарали са сиромашнијим омладинцима из Печењевца, послали неке студенте да пођу са њима. Они су то одбили и тражили су да жандари кажу зашто им ускраћују право кретања и слободу. На то жандари нису умели да одговоре, али су им гласно запретили да се убудуће не виђају у селу.

Како је жандара било и на железничкој станици, био је договор да неки омладинци силазе са задње стране воза и да најпре пођу према Брејановцу, а тек после једног часа да се код Швабине воденице пребаце ка цркви где је чекала цела група. Неки су силазили и у Дупљану.

Долазе и нове групе студената. Међу њима су били Бора Цекић, Јован Цекић, који се посебно интересовао за рад ове печењевачке групе, Благоје Николић, напредни интелектуалац из Винарца, који се интересовао за ЗОЈ, као и неки средњошколци из Македоније који су због рада и комунистичке пропагандне били истерани из гимназије. (Један је и више дана спавао у кући Александра Ракића Ланде)

Програм рада је увек био исти: фудбалска утакмица, после утакмице теоретски рад. У току целог лета се тако активно радило. Неке недеље рад се одвијао и на обалама Јужне Мораве, где се радило после купања.

Међу овим омладинцима било је и таквих који су долазили на све састанке, али преносили све што се говорило и тако шпијунирали рад омладинске групе. Када су једном од таквих омладинци сазнали име, касније су га избегавали.

Он је одавао омладинце жандармеријској станици, па се и јављао на суочења са неким од њих, тврдећи како су говорили о друштвеном уређењу у Русији. Али тај његов шпијунски рад није имао никаквог успеха.

ДОЛАЗАК БУГАРСКЕ КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ

У Печењевцу су 18. фебруара 1942. године освануле бугарске фашистичке јединице. Како је дан раније извршена сахрана палих бораца Бабичког партизанског одреда, у многим кућама још је било столова на којима су у ритуалу сахране била тела погинулих. На пример, тога је било у кући Александра Ракића Ланде. Кад су Бугари дошли и видели ове столове, почели су да туку укућане и да вичу да је ноћас била приређена гозба партизанима.

Ове јединице починиле су крвава недела. Ево како је печењевачка жандармеријска станица доставила извештај о делатности бугарске казнене експедиције:

„Данас у 5,30 часова стигло је у Печењевце 9 бугарских камиона пуних војника, а поред овога и један митраљески вод. Чим су стигли, бугарски војници блокирали су село Печењевце и из појединих кућа извлачили сељаке, жене и децу и приводили их зборном месту у близини општинске зграде.

Кад се сакупила гомила сељака, жена и деце од око 100 на броју командант казнене експедиције бугарски мајор непознатог имена наредио је појединим одељењима војника да иду у село Печењевце и спале куће оних домаћинстава из којих се домаћинстава налазе појединци одбегли у шуму код комуниста.

Овом приликом спалили су куће следећих сељака: Николића Крсте, Николића Драгутина, Ракића Александра, Станковића. К. Јордана, Коци-

ћа Драгутина, Димитријевић Миливоја и Митровића Воје, сви из Печењевца. Материјална штета није још процењена.

Спаљивање напред наведених кућа извршено је као одмазда за ниже наведена лица која су се без икаквог разлога удаљила из села и отишла у шуму прикључивши се комунистима и то: Димитријевић М. Новица, зв. „Прдински“, Динић Д. Добросав, Лазаревић Влајко, деловођа општине Печењевце, Радичевић Вукашин, учитељ у Печењевцу, Коцић С. Борко, Коцић Ђ. Драги, Митровић В. Војислав, Ракић А. Тихомир, Николић К. Бранко, Николић Ј. Тихомир, Николић Д. Тихомир и Павловић Ј. Живко, сви из Печењевца.

У борбама на левој обали Мораве код села В.Бељанице коју су борбу водили Бугари са добровољцима с једне стране и комунисти са друге стране заробљени су од стране Бугара и добровољаца Митровић В. Војислав, Ракић А. Тихомир и Павловић Ј. Живко, који су доцније стрељани у дворишту школе села Манојловца, доцније су комунисти сазнали за ово па су лешеве напред наведених комуниста пренели са леве на десну обалу реке Мораве у намери да их партизани – комунисти сахране.

Родитељи убијених комуниста сазнавши за ово пренели су њихове лешеве у село Печењевце и то: Павловића Ј. Живка 16. ов. месеца док осталих 17. ов. месеца и сахранили их на Печењевачком гробљу без икаквих церемонија.

Приликом претреса и спаљивања кућа у селу Печењевцу код куће Николић Крсте пронађен је од стране Бугара његов син Бранко који је у току ноћи између 17. и 18. ов. месеца дошао из шуме, вероватно у намери да се преда властима јер његов отац лично је долазио код потписатог и тражио мишљење шта да ради са сином, те сам му саветовао да сина поведе и да му неће ништа бити. Бугарски војници ухапсили су Николића Крсту и његовог сина Бранка који се био одметнуо у шуму и за судбину истих до данас се ништа не зна.

Највероватније је да ће Николић Бранко бити стрељан док његов отац Крста бити ослобођен.“[1]

У подбелешци овог документа стоји:

„Бранко Николић – Цветковић, партизан бабичког НОП одреда. Ових дана фебруара 1942. год. одред је био разбијен после тешке борбе на Бињаници. Један део бораца покушао је да се пребаци на Кукавицу.

Том приликом Бранко је навратио код оца да се снабде храном и обућом, а не да се преда. На саслушању је имао одлично држање. Стрељан је на мосту у Печењевцу од Бугара, затим бачен у Јабланицу.“

Бугарска казнена експедиција поступала је зверски са сељацима, а имала је у задатак да неке родитеље партизана стреља поред попаљених

[1] Архив Народног музеја у Лесковцу, нерегистрована грађе, фотокопија.

кућа и зграда, због тога што је из тих зграда експлодирала муниција. Тако су ухватили Александра Ракића Ланду и тек што су се припремили да га стрељају, долази лекар др Ђорђе Гичевић,[2] његов велики пријатељ, и на бугарском језику каже официру ове казнене експедиције да је то добар човек и да он лично за њега гарантује. Тако је овај лекар спасио још неке сељаке, а учинио је и то да паљења не буду још драстичнија како су то хтели да раде Бугари. Међутим, приликом паљења куће и помоћних зграда Бугари су натерали Роксанду Ракић да их она пали и покушали да је угурају са ћерком Владимирком у плевњу да изгоре, али се се оне свом снагом отргле и спасиле. Приликом претреса, Бугари су нашли партизана Бранка Николића Цветковића; испод јастука и сламарице имао је оружје, па су га одмах повели са собом. Ухапшен је и Крста Николић, његов отац. Истрагу над партизаном Бранком лично је водио мајор, командант казнене експедиције Никола Евстратијевски: у току целе ноћи је непрекидно саслушаван. Евстратијевски је познат као један од најкрволочнијих официра, као човек који није бирао средства и начина да оствари своје замисли. Сам је тукао Бранка, ногама и рукама, а после пола ноћи тукли су га војници. Бранко је јуначки подносио батине. На постављена питања или је одговарао, или је ћутао.

– Јеси ли партизан? – питао је Мајор.

– Јесам.

– И не стидиш се да то кажеш?

– Стидио бих се да сам Бугарин у Србији...

Батине до бесвести, док га не облије крв по табанима и бутинама. Евстратијевски опет прилази.

– Опростићемо ти живот ако признаш где су партизани.

– Не тражим опраштање. Мене можете стрељати, али народ остаје, наш народ не можете стрељати. (Ову реченицу је више пута понављао)

– Реци само где су партизани... у твом је интересу да кажеш где су...

– У шуми су... сада су на снегу... партизани немају бункере... Потражите их, па ћете видети где су...

Бранко се супротстављао свакој њиховој реченици. Испитивали су га ко је главни покретач, с ким сарађује. На то питање Бранко је одговорио:

– Једини с ким могу да сарађујем... то је народ. Наш народ је уз нас...

Изјутра су га извели из собе у којој је мучен и саслушаван. Био је сав у крви и модрицама. Бранко је већ схватио да се не може спасити. Око 9

[2] После тога др Ђорђе Гичевић мења презиме у Гичевски и одлази у бугарску фашистичку војску, да би 1944. године прешао у НОБ и пензионисао се у чину пуковника.

часова, 19. фебруара 1942. године довели су га на мост. Ту су обављана последња саслушања. Бугари су знали да је у њејговој глави много тајни и много чега што њих интересује.

Поставили су га поред ограде гвозденог моста, не над реком већ на малој бетонској огради, поред гвоздене конструкције, уз пут, на левој обали Јабланице. Официр прилази и пита га гласно.

– Знаш ли да ћемо те стрељати ако не признаш шта тражимо...? Признај, све ћемо ти опростити.

Народ се био окупио око кафане Горче Цакића. Официр понавља питање и покушава да ублажи тон. Бранко је сав сломљен од батина, али на крају каже:

– Мене ћете стрељати, али народ ће бити слободан...

Официр, разљућен, наређује једном војнику да га стреља.

Војник прилази. Бранко га гледа у очи смело. Војник подиже пушку и нагло је спусти.

– Не могу да стрељам везаног човека... и коначно одбија да га стреља.

Међу групом бугарских војника комешање. Официр наређује другом војнику. И он прође, али се колеба и на крају и он одбија да га стреља.

Официр је бесан, али се у то јавља Циганин, Тракијанац. Он прилази и са три метка убија Бранка Николића. Бранко је мирно стајао и после првог метка окренуо се официру и пљунуо у његовом правцу.

Официр је још више разгневљен, притрчао и са још једним војником бацио му тело у набујалу Јабланицу.

Тако је храбро завршио живот Бранко Николић.

Summary

Hranislav Rakić

A FEW FRAGMENTS FROM THE HISTORICAL PAST OF VILLAGE PEČENJEVCE

This work is part of a more extensive study about the village Pečenjevce, prepared for printing in 1961, but not published. The first fragment points out railway construction whose route, which passed by this place, had an impact and changed lives of the villagers. The other fragments cover the village life in the nineteenth century and opening of the first taverns and first department stores with the industrial goods.One fragment includes the village Pecenjevce between the Two World Wars (1924-1940), covering data about the financial

crisis of 1927 and establishing the first organizations of youth in this area. The last fragment is focused on Bulgaria's punitive expedition at the village Pečenjevce in February 18 1942.

УДК 37.014.5(497.1)”1929/1939”(093)
371(497.1)”1929/1939”(093)

Иван Брборић

ШКОЛСТВО У МОРАВСКОЈ БАНОВИНИ

АПСТРАКТ: Рад говори о недовољно истраженој теми која се односи на проучавање историје Моравске бановине, организације и општег прегледа школства, просветног али и општег културолошког деловања на простору на којем се налази готово трећина територије данашње Србије. Ослонац за овај рад дала су истраживања проф. др Љубодрага Димића објављена у књизи „Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941“ и истраживања у часопису „Алманах Краљевине Југославије“, „Статисичком годишњаку Краљевине Југославије“ неколико локалних монографија о школству и дневном листу „Политика“. Надамо се да ће овај рад подстаћи даља истраживања овоеј интересантне и неистражене теме.

Криза младе државе, која се посебно заоштрила атентатом на три посланика Хрватске сељачке странке, који се догодио на заседању Народне скупштине 20. јуна 1928. године била је и непосредан повод за распуштање Скупштине и увођење апсолутне диктатуре 6. јануара 1929. године. У оквиру општих мера које је краљ прокламовао била је и нова подела државе. Тако је 3. октобра 1929. донет Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја. Закон је преименовао дотадашњу Краљевину Срба Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију која је подељена на потпуно нове управно-територијалне целине – бановине. Ово је био покушај да се брисањем граница историјских области спрече даљи дезинтеграциони процеси у држави и да се разбију историјске и националне области које су потхрањивале сепаратизам, а упоредо створе политичке и економски стабилне целине.[1]

Моравска бановина, са седиштем у Нишу (56.000 становника), била је једна од десет целина новог државног уређења коју је чинило де-

[1] Љубодраг Димић, *Историографски преглед*, Србиа и коментари 1993/95, Библиотека Милоша Црњанског, 432.

вет бановина и престони град Београд. Обухватала је територију централне и југоисточне Србије са површином од 26.218 квадратних километара или 10,6% територије Краљевине Југославије. Подељена је на 40 срезова, 768 општина и један самоуправни град.[2] Највећи градови, поред Ниша, били су Пирот, Зајечар, Крушевац, Прокупље и Јагодина. Посебно је занимљив податак да се на попису из 1931. године чак 99,7% становништва изјашњавало као Југословени, убедљиво највише од свих осталих бановина, од чега је било 93,77% православних, 5,7% муслимана, а остало су били римокатолици, израелити и евангелисти...[3]

Према истом попису, Моравска бановина је имала 1.452.967 становника, од чега је писмених било 37,7%, што је за око 10% више од суседне Вардарске бановине, док је, рецимо, проценат писмености у Дравској бановини износио 93,4%. Ови подаци довољно говоре о чињеници да се држава створена 1918. године и историјско наслеђе, навике и менталитети нигде нису тако испољавали у различитости као што је то био случај у школству. Прилике у школству у Моравској бановини су по много чему биле специфичне у односу на остали део земље.[4]

На подручју бановине 1931. године није било универзитета (први је основан 1965. године у Нишу), али је постојало 14 гимназија, четири учитељске школе, 76 стручних и 924 основне школе (што је 21 више у односу на претходну годину) са 1935 одељења. Од укупног броја школа било је и пет приватних. Град Ниш је у то време имао шест основних школа и мушку и женску гимназију. Стручно школство је подразумевало стручне школе, ниже стручне школе, занатске школе и посебне облике стручног оспособљавања омладине преко стручних течајева. Настава у њима трајала је у већини случајева две године (ретке су оне као што је Средња пољопривредна школа у Букову код Неготина где је настава трајала четири године) и отваране су у местима чије је поднебље захтевало и у исто време испуњавало услове које тражи одређена специјалност. Тако је, рецимо, у Александровцу отворена Специјална пољопривредна школа за виноградарство и подрумарство, у Краљеву за сточарство и планинско газдовање, у Прокупљу Занатско-трговачка школа, у Трстенику занатско-плетарско-столарска школа итд. Да би био примљен у неку од ових школа, кандидат није могао бити млађи од 14 нити старији од 19 година, а за стручне пољопривредне школе морао је да испуњава и услов да је земљорадников син или поседник. У свим специјалистичким школама постојали су ђачки интернати а прописи су захтевали да на сваких 50

[2] Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV sveska, 1932. godine, 567.

[3] Исто.

[4] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941, II,* Београд 1997, 7.

ученика има по три стручна наставника са факултетском дипломом. На простору Моравске бановине је 1931. године радило 1956 учитеља са 121.000 ђака, што је у односу на претходну годину више од 25.000 ђака, а опет у односу на следећу школску 1931/32. годину 17.000 мање. Дакле, број учитеља, ученика и новоотворених школа растао је из године у годину, што говори о томе да је школство и поред свих проблема у време диктатуре доживљавало успон.

Допринос успону школства у поменутом периоду је, свакако, доношење Закона о народним школама и формирање просветних одбора у општинама, среским управама и бановинама, тако да је новостворена просветна структура својим мерама приморавала дораслу децу да се школују. Године 1937. у Моравској бановини је постојало 1056 школа са 2.483 одељења, 146.920 ученика и 2.453 учитеља, што је у односу на једну деценију раније у порасту за око 10 до 15 процената.[5]

Краљевина Југославија је, и поред константног пораста броја школа, ученика и учитеља, и даље била међу заосталијим земљама у Европи у погледу писмености. Од завршетка Првог светског рата број основних школа се у следећих двадесет година повећао са 5.610 на 8.357, број ученика са 650.000 на 1.393.422, док је број учитеља прешао цифру од 25.000.[6]

Слику успона школства у Моравској бановини употпуњује и податак да је 1929. године постојало 11 забавишта, 905 основних школа, 94 средње школе, а десет година касније, 1939. године, 22 забавишта, 1082 основне школе и 115 средњих школа, што је укупно износило 1219. Из ових података се примећује да предшколске установе нису биле сувише популарне у овом делу Краљевине. То се односило и на друге делове државе, изузев Дунавске бановине која је имала близу 200 забавишта, што је била последица потребе да деца националних мањина науче државни језик пре поласка у основну школу.[7]

Подаци државне статистике говоре о броју школоване деце у десетогодишњем периоду (1929 – 1939). Године 1929. је у свим школама Моравске бановине наставу похађало укупно 107.972 ученика, а десет година касније 179.475, што је у односу на број становника процентуално гледано 11,78%. Такође, статистика је давала и занимљиве податке колико је школовано мушке и женске деце по бановинама. Тако је у Моравској бановини број дечака износио 62.540 а девојчица 33.216. Десет година касније број мушке деце се попео на 87.605 а женске на 70.796. Статистика открива и занимљиве податке о броју писмених по банови-

[5] Љубодраг Димић, Београд 1997, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941, II,* 80.

[6] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj.1,* Beograd 1988, 325.

[7] Љубодраг Димић, н.д. 183.

нама, па је тако, према попису из 1931. године, 60,76% писмених мушкараца и 16,01% жена, што показује укупну писменост од 37,7%. Преглед наставног особља 1929. године у основним школама је достигао цифру од 1960, а десет година касније тај број је износио 2948, док је у средњим школама предавало 1276 наставника.[8]

И поред успона, државне власти су по питању уштеде новца највећу ажурност показивале управо када се радило о школству. Она се посебно драстично примењивала у Моравској и Вардарској бановини. Од неопходних средстава којима је општинама наложено да издвајају за школство давана је у просеку само четвртина, а неретко и петина средстава. На годишњем нивоу за школску 1930/31. годину у Моравској бановини је за просвету издвојено 5.947.348 динара, док је, рецимо, у Вардарској бановини која је била бројнија за више од 200.000 становника исте године издвојено чак 2.000.000 динара мање. О великој неравномерности у односу државе према бановинама, али и односу општина у појединим бановинама према овом питању, говори и чињеница да је нпр. у Дринској бановини, која је имала приближно исти број становника као Моравска, издвојено за просвету чак 2.000.000 динара више.[9] Зато су бановинске просветне власти Моравске бановине у више наврата покушавале да интервенцијом код пореске управе од општина убирају, поред државног, и школски порез, који би био намењен искључиво школама.[10]

Сами услови за рад у школама су били далеко од идеалних. Школски надзорници су у својим извештајима наводили да је стање по питању школских зграда веома лоше и да већина школа које се налазе у забаченим местима нема планских зграда нити неких основних учила за рад, као и да се до њих путује по неколико километара. Школске 1929. у бановини је на сваких 28 километара и 1293 становника долазила по једна школа, а на једног учитеља је долазило 48 ученика. Процењено је да у бановини недостаје још 100 школа, а требало је реконструисати 164 школске зграде. Ипак, током једне године у бановини је обнављано 30 до 40 зграда, али је у исто време процес руинирања старих зграда био вишеструко већи. За подизање и реконструкцију школских зграда власти Моравске бановине су издвајале 1-1,5 милион динара, док су за исту намену власти Савске бановине издвајале 8 милиона динара. Сви архитектонски планови о градњи типских школа падали су у воду јер је оскудица сваке врсте чинила да је изградња зграда углавном зависила од добровољног рада мештана у местима где је грађена школа. Такође, прописи о материјалима

[8] Исто, 193.

[9] Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV sveska, 1932. godine, 576.

[10] Љубодраг Димић, н.д. 80.

коју су коришћени приликом градње нису поштовани, већ је већина зграда грађена од дрвета, блата и сламе. Зато и не чуди податак да је школске 1931/32. године у Моравској бановини постојала 401 школа од слабог материјала (што је представљало 39% од укупног броја школа), док је у суседној, Вардарској бановини, ситуација била још и гора. [11]

Територијална распрострањеност школа била је врло неравномерна, што је, пре свега, било условљено лошом економском ситуацијом у држави, па је тако у просеку једна основна школа 1929. године покривала површину од 33,63 км², а деценију касније 29,41 км². У Моравској бановини 1929. године је, у процентима гледано, једна школа долазила на 28,14 км² а 1939. године на 25,54 км².

Посебно је тешка ситуација била у погледу школског прибора и намештаја. Осим појединих школа, у већим градовима ниједна друга школа није имала сва потребна учила. Како су извештавали школски надзорници, најчешћи призор у школама су биле старе расклимане клупе и столови који нису одговарали дечјем узрасту, трошни ормани, школске табле, руске рачунаљке и земљописна карта Југославије. О осталим неопходним училима није било ни речи. На једној од седница Наставничког већа Моравске бановине, одржаној 10. и 11. октобра 1930. године у Нишу, у погледу опште школске обавезе донети су закључци који су покренули интензивнији рад на културном и просветном пољу. Одлучено је да сва способна деца морају да се упишу у школе, да се у местима где нема довољно просторија за отварање нових одељења заведе ред полудневном наставом за децу којима је због велике удаљености отежан долазак у школу, да се оснују школске станице и амбуланте при школама, као и да се у школским и општинским буџетима предвиђају суме за одело, обућу и ђачке потребе најсиромашније деце за време школовања у основној школи.[12]

Раније смо поменули да је Моравска бановина била подељена на 40 срезова, али то није важило и за поделу у просвети, јер је постојало 26 школских срезова. Један од већих проблема са којима су се сусретале просветне власти је и тај што су неке области бановине припале заједничкој држави тек после ослободилачких ратова 1914 – 1918 (вучитрнски, дренички, лапски и царибродски срез). У деловима бановине у којима се налазило становништво муслиманске вероисповести, посебно код Албанаца, примећено је да женској деци није дозвољавано да иду у школу, а то је, додуше ређе, био случај и у местима са православним становништвом.

[11] Исто, 82.

[12] Исто.

ЂАЦИ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У СЕЛУ ВИТКОВУ, МОРАВСКА БАНОВИНА

У првим годинама диктатуре забележено је и то да сваке године у Моравској бановини 48% дорасле деце из разних разлога не пође у школу, што је пресудно утицало на пораст неписмених. Такође је забележено да је 10 – 15% деце у току године напуштало школу. Тако су сва настојања просветних власти да се поштује закон о општој школској обавези била често пута узалудна. У зимским месецима бележило се веће одсуствовање деце из школе. Просветне власти су се на све начине упињале да проблеме овакве врсте решавају на сваки начин. Остало је забележено много примера који иду у прилог овој тврдњи, а један од њих је да је Наставничко веће крушевачке школске општине одлучило на седници од 22. јуна 1937. године „да се село Гари издвоји из крушевачке школске општине пошто због удаљености истога гарски ђаци преко целе године ометају наставу у овој школи, јер скоро увек задоцњавају, а морају раније да се пустају, док – ако је ма и најмање ружно време – они по цео дан не долазе у школу“. Тако је одлучено да се формира школа у поменутом селу.[13]

Да је решавање текућих питања и проблема који су пратили наставу вршено у најкраћем року осликава и податак на примеру крушевачке гимназије. На крају првог полугодишта школске 1936/37. године просечан успех код ђака био је много лошији него претходних година. На Наставничком већу је закључено да су разлози лошег успеха били „полуподневна настава, превелики број ученика у одељењима, неуобичајено честе промене наставника у току године, дужа и честа побољевања наставника, преоптерећеност наставника, строго оцењивање“. На основу ових закључака, предузете су одређене мере које нису остале само „слово на папиру“ јер су довеле до резултата, успех ученика на крају године је био и те како бољи. Издвајамо неке од мера које су тада одређене и биле спроведене: „наставни кадар да унесе у свој рад више љубави и топлине, чешће пропитивање и подједнаки рад са свим ученицима, оцењивање не изводити аритметичким путем већ на основу свестраног посматрања и рада ученика, слабим ученицима давати специјалне домаће задатке, извесним редом и системом, ближе сарађивати са родитељима, развијати код ученика моралне и карактерне особине, деловати на понос, достојанство осећајност и част, контролисати ученике у становима, пратити ученичко кретање ван школе“...[14]

[13] Богољуб Михајловић, *150 година крушевачке гимназије, 1833 – 1983,* Крушевац, 1983, 87.

[14] Исто, 61.

Организовање аналфабетских и пољопривредних течајева и отварање домаћичких школа имали су значајну улогу у просвећивању становништва. Извештаји школских надзорника су казивали да су аналфабетски течајеви лоше прихваћени у народу, за разлику од домаћичких течајева који су примљени изненађујуће добро јер је овакав вид васпитања жена и девојака благотворно утицао на квалитет живота, посебно на селу и у мањим варошима.[15]

Према уредби из 1937. године коју је издало Министарство просвете, домаћичке школе се дефинишу као „просветно културне установе које имају задатак да спремају учитељице за рад у домаћичким школама, течајевима за домаћице и имају задатак да у оквиру прописаног програма образују и васпитавају сеоске и варошке девојке.“

Према истој уредби, школе су подељене на:

- учитељске домаћичке школе за припремање будућих учитељица које ће водити течајеве,
- школе за домаћице и
- течајеви за домаћице.

Школе су могле бити државне, самоуправне и приватне, а биле су подељене на школе за градске и сеоске девојке. Ове школе су трајале најчешће једну годину, а према истој уредби могле су трајати и дуже. У домаћичким школама су се предавали следећи предмети:

- српски језик,
- национална историја са земљописом,
- рачун,
- физика и хемија свакидањег живота,
- хигијена,
- домаће газдинство,
- основи пољопривреде,
- женски рачун са ткањем,
- породично и друштвено васпитање,
- физичко васпитање,
- музика са певањем и
- цртање. [16]

[15] Љубодраг Димић, н.д.

[16] Сања Томановић, *Домаћичка школа у Жупи*, Жупски зборник 1, Александровац 2006, 132.

ПОЛАЗНИЦЕ ДОМАЋИЧКОГ ТЕЧАЈА У АЛЕКСАНДРОВЦУ 1932. ГОДИНЕ

Учитељи су имали најбитнију улогу у народном просвећивању, превасходно на селу. Осим рада у школама, они су радили и на хигијенском, моралном и привредном образовању. Били су покретачи оснивања земљорадничких задруга, соколских друштава, одбора Црвеног крста, Народне одбране, певачких друштава, књижница и читаоница. Из извештаја се види да је у Моравској бановини службовао одличан учитељски кадар, 91,7% је имао завршену учитељску школу, око 5% је завршило богословију, док су остали имали завршену гимназију или неку другу школу.

Учитељи су били удружени кроз организацију Удружење југословенских учитеља које је имало идеолошки карактер. Политички кругови Краљевине Југославије увиђали су да учитељ има пресудну улогу у стварању националне свести.

Већина учитеља (97,2%) била је српске националности, 2,5% су били Руси, а незнатан проценат су чинили учитељи чешке и немачке националности. Иако су извештаји о раду учитеља приказивани углавном у позитивном светлу, ситуација на терену је често говорила другачије, јер су поједини надзорници пријављивали да је понашање учитеља, посебно ван школе, било врло проблематично. Свађе, пијанчење, драстично кажњавање ђака и мито били су честа појава међу учитељима. Занимљиво је да су државне власти захтевале да се обустави кажњавање учитеља по систему слања у најудаљеније и пограничне делове бановине већ да на тим просторима морају да раде најбољи учитељи, који, при том, морају да буду опробани национални радници са јасном југословенском идејом који су добијали поверљиве инструкције од надлежних органа.[17]

Дакле, и поред свих аномалија и проблема који су пратили просветни живот младе југословенске државе, образовање је организовано у духу државног и народног јединства и строго се пазило на то да школство буде усмерено на остваривање васпитно - образовних циљева, у духу југословенства и оданости династији. Отуда се може објаснити појава једног дела млађих учитеља који су испољавали иницијативу у школском и ваншколском раду, критиковали актуелну просветну политику и указивали на све проблеме који су били узрок слабе просвећености народа.[18]

Када су у питању образовне и просветитељске установе других профила, вредно је споменути да су у читавој Моравској бановини

[17] Исто, 85.

[18] Ivan Kovačević, Napredno učiteljstvo u Srbiji (1918 – 1941), Beograd 1989, 12.

постојала само два музеја, и то Градски историјско-етнографски музеј у Нишу и Општински музеј у Неготину. Музеј у Нишу основан је 1933. године. Имао је два запослена кустоса и праисторијску, римску, византијску, средњевековну, нумизматичку и етнографску збирку са око 7600 предмета. Такође, у збирци музеја се налазио и лапидаријум од 60 римских споменика и натписа. Музеј у Неготину је имао 1200 предмета у пет збирки.[19] Такође, важно је поменути да је на територији Моравске бановине почетком тридесетих година постојало 290 народних књижница и читаоница, око 500 ђачких књижница, четири гимнастичке дворане и 12 дечјих забавишта, али, и поред тога, трећина деце била је и даље нешколована.[20] Ипак, утицај књиге на село у Моравској бановини је остао на маргини.

На територији бановине постојала су и два позоришта, у Зајечару и Нишу. У Статистичком годишњаку Краљевине Југославије је остало забележено да је нишко позориште имало 455 седишта и у сезони 1934-35. имало посету од 53.682 гледалаца.[21]

Утицај рада соколских организација, пре свега на школску омладину, био је веома значајан. „Соколски покрет је био општенародни и словенски покрет са циљем да развија и унапређује све физичке, умне и моралне карактеристике сваког појединца до потпуног савршенства. Соколство је јачало националну и словенску мисао у напредном и демократском духу. Целокупно физичко васпитање било је чврсто и конзинстентно утемељено на *Соколском гимнастичком систему*. По његовој идеологији, теорији и методици састављени су наставни планови и програми физичког васпитања, писана упутства, приручници и уџбеници, савршавани наставници и подешавала се целокупна наставна пракса. С озиром на соколску основаност, физичко васпитање остварује повољнији друштвени статус.“ Ако је соколство окарактерисано као општенародна васпитна организација, као такво је било у најужој вези са школама. Својом концепцијом и програмом општег свестраног развоја младих путем физичког, здравственог и моралног васпитања, Соколство је дало подлогу за многе таленте у свим спортовима. [22]

Највећа прослава у школама у Моравској бановини и већем делу Краљевине је била прослава школске славе Светог Саве која се обележавала у предшколским установама, основним и средњим школама, као и универзитетима. Свуда је прослављана на сличан начин, сечењем сла-

[19] Almanah Kraljevine Jugoslavije, V sveska, 1938. godine, 99.

[20] Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV sveska, 1932. godine, 576, 579, 580.

[21] Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936, Београд, 1937, 333.

[22] Зоран Савић,Соколски покрет у Србији од 1903. до 1945.год., Докторска дисертација, 2004., Факултет физичке културе Ниш.

вског колача, занимљивим и разноврсним програмом. Тај програм су осмишљавали и изводили хорови, соколска друштва, позоришне трупе, а забаве на којима су сакупљана добротворна средства у корист школе и сиромашних ђака су биле готово обавезне у свим местима Моравске бановине. Понегде је било и више десетина тачака на програму, говора свештеника и реферата управитеља школе. У основним школама деца су у неким случајевима присуствовала само дан раније, на проби. На прослави је било исувише гостију да би се и деца сместила у дворани или учионици у којој се одржавао програм. Школска слава Свети Сава постала је једини дан када школа јавно иступа са великим бројем својих ученика пред суд ђачких родитеља и пријатеља школе. [23]

Summary

Ivan Brborić

EDUCATION/SCHOOL SYSTEM IN THE MORAVA BANOVINA OR MORAVA BANATE

School situation in the Kingdom of Yugoslavia gave a true image of the recently established society. Unequal school conditions were caused by the overall unevenness in societies which became part of one joint state by the act on unification of all Yugoslav nations into one joint state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in December 1918. Historic heritage value, many centuries of life within other states, different mentalities and civilization levels were clearly seen and demonstrated through school system.School conditions were a reliable indicator of the spiritual awakening/spiritual condition of society, economics opportunities and the overall civilization progress achieved.

[23] Политика, 28.01.1932.

УДК 94(497.11)”1944/1945”
316.72(497.11)”1944/1945”

Живан Стојковић

КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА IV
Културне активности у првој послератној години

У претходна три чланка који се односе на културну панораму Лесковца у првим послератним годинама 1944–1950. године приказали смо општи приступ културној политици нове власти и програмску оријентацију за пропагирање нових друштвених односа, за стварање нове личности и њену промену у духу социјалистичког развоја. Међутим, за стицање што потпуније слике о богатству културно-просветног деловања неопходно је приказати и конкретне активности, које су, у ствари, биле наставак културно-пропагандног рада из времена одвијања Народно-ослободилачке борбе, у првом реду на слободним територијама. Таква активност настављена је још интензивније и богатије на коначно ослобођеним територијама од фашистичког окупатора и његових сарадника. Наравно, она је била прожета видљивом идеолошком обојеношћу, што је било у складу са општим циљем да се створе нови друштвени односи. То је настављено и после коначног ослобођења земље 1945. године. Лесковац је живео у слободи још од 11. октобра 1944. године. За нову власт је, поред нормализације живота у граду који је жестоко бомбардован и порушен 6. септембра 1944. године, од велике важности било и културно-просветно деловање. Зато су доношени прецизни програми рада у одговарајућим ресорима новоосноване власти и установама које су продужавале рад или су се рађале нове. Тако није од малог значаја покретање листа „Наша реч“, већ почетком новембра ове године, који је бележио све значајне догађаје у лесковачком крају и који данас представља ризницу података и о културно-просветном животу на овом подручју. Без тога стицање слике о културном животу у Лесковцу било би осиромашено.

Први значајан догађај овакве врсте била је прослава, како је онда означена, велике Октобарске револуције у Русији, 7. новембра 1944. го-

дине, што је била већ устаљена традиција још из периода Народно-ослободилачке борбе, када се то одвијало на ослобођеним територијама. Није прошло ни месец дана од ослобођења Лесковца, а град је на овај дан освануо у свечаном руху, окићен заставама, транспарентима и паролама у главној улици, као и сликама Лењина, Стаљина, маршала Тита, Черчила и Рузвелта. Са великим жаром и одушевљењем окупљали су се грађани у поворкама, са заставама и транспарентима и попуњавали Дрвену пијацу поред Омладинског дома, где је била постављена импровизована бина застрта ћилимима. Изнад бине је постављена парола „Живела велика Октобарска социјалистичка револуција“. Оно пак што је представљало посебну поруку био је уметнички рад, на врху бине, који је представљао војника са питањем: „Питаће Те народ: Ти, где си био у часу борбе, шта си учинио за слободу“, што је имало посебну тежину и јасну поруку да мора да се сагледа улога сваког човека у ослободилачкој борби. Свечаност је отворио потпредседник Градског одбора Лесковца Гојко Зечевић, а затим је први говорио Милорад Вељковић, члан Окружног одбора Народноослободилачког фронта. Интересантно је да је после њега говорио свештеник Димитрије Божовић из Прокупља, ватрено и темпераментно, затим представник бугарске народне војске поручник Кирил Каравудев, даље Јован Мариновић, бивши политички комесар Официрске школе Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије и најзад командант града Лесковца Раде Поповић. Наравно, овако велика свечаност није могла да прође без културно-уметничког програма, уз учешће певачке дружине „Бранко“ са соло и хорским песмама, а било је и скечева и рецитација. Слушаоци политичког курса извели су хорску рецитацију „Дани славе“ од Иље Еренбурга, а Десанка Јанићијевић је рецитовала песму „Стојанка мајка Кнежопоља“. Након тога, уследило је народно весеље.

Неколико дана касније, 12. новембра, у основној школи „Штросмајер“ (данас „Јосиф Костић“) одржана је Окружна конференција учитеља, на којој је просветни референт Окружног Народноослободилачког одбора Драгутин Гроздановић одржао предавање „Просвета у прошлости и смернице будућег рада“, а Нада Радовановић „Учитељи на посао“. Поподне истог дана за учеснике конференције учитељи су, уз сарадњу са певачким друштвом „Бранко“, извели културно-уметнички програм. Најпре је певачко друштво отпевало химну „Хеј Словени“, а затим су учитељи извели комедију Бранислава Нушића „Сумњиво лице“. Певачко друштво „Бранко“ је затим отпевало „Нашу песму“ и потпури народних песама. Са конференције је упућен поздравни телеграм председнику Националног комитета ослобођења Југославије маршалу Титу и Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије.

А у наредној недељи секција Учитељског удружења округа лесковачког и певачко друштво „Бранко“ гостовали су у Власотинцу. После уобичајеног поздравног говора члана Пропагандног одсека Среског народног одбора уследила је химна „Хеј Словени“ у извођењу хора Друштва, а затим хорске, партизанске и народне песме. Након тога, секција учитеља је извела комад „Сумњиво лице“.

Културним радом, поред учешћа у радним акцијама за обнову града, била је обухваћена и омладина. Тако је Омладинско позориште Првог кварта, крајем новембра 1944. године, организовало приредбу за Антифашистички фронт жена у Основној школи „Штросмајер“. Изведени је комад „Светски рат“, Бранислава Нушића, а врло упечатљив је био и „Врабац“ отпеван у терцету. Певачко друштво „Бранко“ наступило је и на обележавању прве годишњице Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије са песмом „ О Стаљину“.

Како је, после капитулације фашистичке војске Бугарске, успостављена сарадња са новоформираном антифашистичком војском, у борбама за коначно ослобођење земље, почетком децембра 1944. године Бугарска народна војска је, у просторијама школе код цркве, организовала приредбу која је означена као манифестација братства и љубави. Организатор и редитељ био је Димитар Крстов, а извођачи уметничка група телеграфско-телефонске и пионирске чете при дивизији „Славче“. После поздравног говора, хор је отпевао партизански марш „Чавдарци“ и народну песму „Хајде Тодоре“. Уследила је рецитација „Орач“ од Јосифа Петрова, а затим је наступио квартет гитара са неколико народних песама и шлагера и соло учесници на пиколу и кларинету са неколико народних песама и са тиролским валсом. Део програма био је посвећен хумору, а соло је отпевана и руска песма „Родина“. Интересантно је да је на крају Мишо Петров, вешто, по такту музике нацртао портрет Стаљина, после чега су рецитоване песме „Москва“ и „Разбојници“ бугарског песника Христа Смирненског. Програм је завршен пионирским и партизанским маршем.

Значајна пажња поклањана је развоју културно-просветних активности и у селима лесковачког краја. Тако је, почетком децембра 1944. године, при Општинском народно-ослободилачком одбору у Печењевцу формиран културно-просветни одбор, са Светозаром Здравковићем, учитељем, на челу. Резултати су били одмах видљиви. Одржана су три предавања у Разгојнском Чифлуку, Брејановцу и Дупљану о новој народној власти, омладини и о значају школа у новој држави. После тих предавања у овим селима били су формирани одбори Црвеног краста и Здравствени одбори. А средином месеца Просветна група Штаба пратећег батаљона при команди места у Лесковцу одржала је своју прву приредбу

у школи код цркве. Организатор је био Драган Пешић, а хор је отпевао партизанске песме „Титов марш“ и „Куд народна војска прође“, затим су уследиле хорске рецитације „Борба на Косанчићу“, „О класје моје“ од Алексе Шантића, „То иде Црвена армија“ и Зоговићева друга песма о Титу. Скоро обавезни део програма били су и скечеви. Овом приликом изведени су скечеви „Издајници“, „Поробљена Србија“ и „Циганин на стражи“.

У овом периоду доста пажње посвећено је продубљивању пријатељства са бугарском народном војском која је боравила и у лесковачком крају. То је чињено и преко приредби које су праћене са великим интересовањем. Једну од таквих приредби, лесковачки локални лист „Наша реч“ означио је као врло успелу и са правим уметничким квалитетима. Одржана је средином децембра, а организовала ју је Просветно-културна група бугарске народне војске при 46. пешадијском пуку 12. дивизије. Најпре је хор отпевао бугарску химну „Шуми Марица“, а затим, „Хеј Словени“ и песме „Овчар Македонац“ , „Дигу, дигу…“, „Ганина мајка“ и два борбена марша „Септембровци“ и „Напред у бој“. Пратио их је гудачки квартет. Солиста, потпоручник Асен Даскалов, отпевао је неколико народних бугарских песама и по једну француску и италијанску, а на хармоници је наступио Петко Шопов. Рецитоване су и песме „На Берлин“, „Бунтовник“, „Својој првој љубави“ од Христе Ботева и „Радник. Учесници хумористичког дела програма наступили су са имитацијама животиња, пијанаца и збуњености дечака при рецитовању. Фолклорни квартет је одиграо бугарско народно коло „Рученица“ . Приказане су и два драмске слике „Наши на фронту“ и „Радник и сељак“. И, како је тада било уобичајено, одржана су и три ватрена говора у којима се истичу љубав и братство бугарског и српског народа.

Значајну улогу у стварању повољне политичке климе после ослобођења земље имала су и предавања која су у првом реду имала циљ да се популарише НОР, а затим и нова народна власт. У вези са тим, крајем те године, одржана су два предавања. Најпре је члан Окружног одбора Народноослободилачког фронта и шеф Пропагандног одсека Живорад Петровић, у кафани „Златан праг“, говорио о Народноослободилачкој борби , а затим је председник Окружног народноослободилачког одбора Бошко Крстић у истим просторијама говорио о новој народној власти. Оба предавања одржана су и за чланице Антифашистичког фронта жена.

У складу са усвојеним програмима за описмењавање становништва са великом одговорношћу су организовани аналфабетски течајеви, најпре за млађе, а касније и за старе. Тако, на пример, аналфабетске течајеве, почетком јануара 1945. године, похађало је 264 полазника од 13 до 25

година. Радили су течајеви у селима Мрштану, Братмиловцу, Бобишту, Манојловцу и Губеревцу, а руководили су учитељи Јелена Николић, Видосава Гроздановић, Петар Митић и Драгољуб Прокоповић. После завршетка ових течајева организовани су и течајеви за лица старија од 25 година.

Без обзира на то што је прошло само неколико месеци од ослобођења града и што је требало решавати низ животних проблема, улагани су и значајни напори да се одржавају присне везе са суседним градовима, у првом реду на културном плану. Тако је у првој недељи нове 1945. године група од 24 пионира из Прокупља боравила у Лесковцу и одржала четири приредбе за грађане и омладину. Изведене су хорске песме „Винтовачка“, „Иде Тито“, „Марш Буђонијев“ на руском, рецитације „Смрт Ратка Павловића“, „Иза решетке“ и „Мој друг“ и хорска рецитација „Змај у бункеру“, скечеви „Вилхемштрасе“, „Кестенџије“ и „Пионири на делу“, као и једна шаљива македонска песма „Мишеви“.

Настављено је и одржавање присних односа са Бугарском, што је праћено сталним истицањем братских односа. Тако је, средином јануара 1945. године, Министарство пропаганде у Софији Пропагандном одсеку у Лесковцу упутило 46 књига и брошура, које су биле намењене Народној библиотеци. На тај начин је исказана захвалност што је Јован Митровић, трговац из Лесковца, спасио од Немаца неколико чланова бугарског Пропагандног одсека.

Акција описмењавања становништва узимала је маха и будила велико интересовање. Тако је аналфабетски течај у селу Манојловцу, због великог броја пријављених учесника, морао да буде подељен у две групе и радио је непрекидно. За похађање течајева биле су заинтересоване и старије жене, које су, међутим, због заузетости кућним пословима, саме училе код својих кућа.

У првој послератној години настављено је са традиционалним поштовањем верских празника, у првом реду Божића. Управо његово обележавање искоришћено је да се у просторијама Пропагандног одсека у Лесковцу организује изложба радова сликара, вајара и фоторепортера Пропагандног одсека Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) из Ниша. Изложбу је отворио шеф Пропагандног одсека Лесковца Живорад Петровић, који је говорио и о улози и значају уметности као средству борбе. На изложби је, поред акварела, линореза и дрвореза, било и вајарских дела, као и фотографија, а изложен је и грб Нове Југославије у гипсу и слике Стаљина, Тита, Рузвелта и Черчила урађене у техници уље на платну. Најуспелије уметничке слике биле су „Уједињене снаге“ и „Смрт фашизму“ сликара Ј. Кратине, а најуспелија вајарска композиција била је „Стварање човека“ вајара М. Крстића.

На други дан Божића, пред препуном двораном Културног дома у Лесковцу, после дуже паузе, наступила је и Културно-уметничка група „Абрашевић“. Приредбу је отворио председник „Абрашевића“ Душан Нешић, а програм се састојао од осам тачака: три хорске композиције „Хеј Словени“, „ Ми градимо, ми радимо“ аутора Добривоја Каписазовића и „Песма о Стаљину“, које је извео мешовити хор. Затим су уследиле три рецитације „Млади партизан“, „Партизанка“ и „Европа у 1940-1944.“ На крају је изведен позоришни комад „На путу“.

У порушеном Лесковцу тешко је било наћи погодну салу за извођење позоришних представа. Позната лесковачка Соколана била је делимично порушена. Одлучено је да се оспособи онај њен део који је остао неоштећен. Оспособљена је позорница, прве кулисе су направљене од сачуваних падобрана. Остали реквизити набављани су са знатном тешкоћом, али изузетна решеност да се настави са позоришним животом је превладала. И започеле су пробе, редовно и дисциплиновано. За непуна два месеца могло се кренути у први наступ. Премијера драме чешког писца Виљема Вернера „Људи на санти леда“ изведена је 7. јануара 1945. године у режији Светислава Кондића. Чланови Управе желели су да ову прилику искористе и за детаљније упознавање грађана са радом Позоришта. Миле Динић је говорио о улози, значају и новим смерницама у позоришној уметности, а управник Драгиша Кнежевић о задацима новооснованог Окружног народног позоришта и о демократизацији позоришне уметности, истичући предност новог Народног позоришта. Минутом ћутања одата је пошта палом борцу Бори Димитријевићу Пиксли. Улоге у успешно изведеном комаду тумачили су Светислав Кондић, Добрила Пешић, Бора Игњатовић, Љубица Најдашиновић, Божидар Ђорђевић Кукар, Бранко Герасимовић, Милорад Радић и Велимир Николајевић.

Без обзира на тешкоће, у Лесковцу је, 13. јануара 1945. године, организован дочек такозване српске Нове године, која се традиционално славила и у периоду пре рата. Уочи тог догађаја одржано је неколико предавања у појединим друштвима и удружењима. Приредбу за дочек организовало је Окружно народно позориште и, како је тада било уобичајено, отворио ју је шеф Пропагандног одсека у Лесковцу Живорад Петровић са предавањем о збивањима у свету, успесима Црвене армије и Народноослободилачке војске, као и савезничких армија Енглеске и Сједињених Америчких Држава. Програм је имао десет тачака, а отворен је химном „Хеј Словени“ и са неколико композиција, а затим је наступио оркестар Позоришта. Одигран је „Казачок“, као и једночинка „ Два лопова“ и сличица „Повратак детета партизана“. Посебно интересантна је била тачка „Испраћај старе и дочек нове године“.

Прослави дана Светог Саве, 27. јануара, посвећена је велика пажња. Одлучено је да се за све основне школе организује заједничка приредба у сали Културног дома са око тридесетак тачака. Сала је била свечано украшена, а свечаност је отворио Радован Радовановић који је говорио и значају и улози Светог Саве, првог српског просветитеља. Отпевана је химна и ода Светом Сави „Ускликнимо с љубављу". Највећи део програма биле су рецитације, а најснажнији утисак је оставила рецитација „Мајка", као и песма „На Петровачкој цести". Увече, на свечаној забави извођене су позоришне слике из комада „На прелу". Приход са забаве био је намењен сиромашној деци. Домаћин славе био је Петар Стаменковић Манчић. Ученици Гимназије и Женске занатске школе славили су заједно у школи код цркве, а предавање о Светом Сави одржао је професор Стеван Марковић. После тога је изведен пригодан програм. Највећи утисак оставило је рецитовање песме „Стојанка мајка Кнежепољка". Ученици Текстилне школе обележили су овај дан у кафани „Код Јоце". Домаћин славе био је Тодор Младеновић Зуцкић, индустријалац, а о Светом Сави је говорио Светислав Кондић.

Зграду Соколане, односно Културног дома, Окружно народно позориште је користило и за концерте. Само двадесетак дана после прве премијере приредило је први вокално-инструментални концерт, на коме је изведена Мокрањчева Седма руковет и дело Чајковског, као и потпури руских песама „Дубинушка". Соло партију на клавиру у извођењу Глигоровог „Пролећа" и „Буђење пролећа" од Баха имале су Оливера Радаковић и Лепосава Гагић, на виолини је наступио Сања Рецић, који је био и диригент.

У духу нове идеологије окарактерисано је и отварање Народног универзитета у Лесковцу, 12. фебруара 1945. године, у згради Културног дома. Наглашено је да, у односу на Народни универзитет који је постојао између два светска рата, нови Народни универзитет треба да буде „школа за политичко, научно и књижевно образовање и васпитање широких народних слојева путем приступачних, популарних излагања истине у науци и уметности". Пред пуном салом скуп је отворио професор Стеван Марковић, председник Културно-просветног одбора, истичући значај ове културне установе за просвећивање људи. Затим је председник Народног универзитета Бошко Крстић одржао предавање о федеративном уређењу Демократске федеративне Југославије.

Поред овога, истовремено се водило рачуна о стварању што бољих услова за ангажовање радника и намештеника. У вези са тим, формиран је Акциони одбор који је успео да до почетка фебруара створи услове за отварање Дома радника и намештеника. Свечано отварање Дома обављено

је 11. фебруара 1945. године и он се налазио поред Влајчићеве фабрике сапуна. И овом приликом је истакнуто да су радници и намештеници добили Дом „у коме ће се одсад моћи слободно, несметано, културно и политички развијати и подизати, какву могућност нису имали у старој ненародној, реакционарној Југославији". За ову прилику Дом је био украшен сликама Стаљина и Тита, али и Маркса, Енгелса и Лењина, као и борбеним паролама и сликама из радничког живота. Свечаност је отворио председник месног Акционог одбора Петар Стојановић, а затим је потпредседник овог одбора Добривоје Аранђеловић говорио о значају отварања Дома и обнављању Јединственог синдиката радника и намештеника. У општем одушевљењу настављено је са игранком на пијаци, а затим је поворка присутних са музиком прошла главном улицом. У склопу ове свечаности, увече је у Културном дому радничка уметничка група „Абрашевић" одржала приредбу која је започела химном „Хеј Словени" у интерпретацији мешовитог хора. О положају радничке класе говорио је Стојан Томић. Уследиле су песме мешовитог хора „Песма о Стаљину" и „Ми градимо, ми радимо", затим рецитације из партизанског живота. На крају је изведена сличица из партизанског живота „Мати" и сплет народних кола.

Како Други светски рат још увек није био окончан, један од најзначајнијих задатака нове власти било је прикупљање помоћи за потребе Народноослободилачке војске. Поводом тога, лесковачко певачко друштво „Бранко" приредило је концерт у Културном дому, а приход од улазница овоме наменило. Својим културним умећем лесковачки омладинци, који су се као војни обвезници налазили у Другом лесковачком батаљону Треће допунске бригаде при Главном штабу Србије одржали су, крајем јануара 1945. године, врло успелу приредбу у Смедеревској Паланци, која је наредног дана и поновљена. Хором је руководио Саша Новаковић, а организовали су је и режирали Саша Новаковић и Бранко Стојимировић, који је у уобичајеној уводној речи говорио о значају приредби за просвећивање народних маса. После химне изведен је скеч „Химлер", затим „Песма о Стаљину", рецитација „Прелаз преко Лима", скеч „Вилхелмштрасе", рецитација „Пушка партизанка", скеч „Четири табора", једночинка „Сусрет у планини" и, најзад, „Ми градимо, ми радимо", по тексту Добривоја Каписазовића и музици Саше Новаковића.

Средином фебруара 1945. године, у просторијама Јединствених синдиката у Лесковцу, одржана је прва годишња скупштина радничке уметничке групе „Абрашевић". Скупштину је отворио дотадашњи председник Душан Нешић, кројач, а секретар Влада Тасић прочитао је извештај о тромесечном раду Друштва, које је обновило рад 9. новембра 1944. године. На скупштини је говорио и повереник социјалне политике

за Србију Светозар Крстић о радничким трибунима и новој власти. За председника Друштва изабран је Ђорђе Станковић Јоле, за првог секретара Влада Тасић и првог благајника Јосиф Јовановић.

Значајну активност на културном плану показала је и лесковачка омладина, која је одмах после ослобођења основала своју културно- просветну групу којом је руководио Благоје Гребенаревић. Са великим интересовањем припремила је позоришне комаде „Ђидо“ и „Народни посланик“ , као и рецитације и народне игре. Са тим програмом гостовала је у Прокупљу и Лебану и постигла велики успех.

Једно од значајних опредељења нове власти је и наставак активности на издавању зидних новина, као важном сегменту културног деловања. Свака установа је настојала да буде ажурна у овој активности. Тако је, почетком марта 1945. године, Пропагандни одбор Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) припремио зидне новине које су биле изложене у главној улици до кафане „Централ“ и биле су великих димензија, са различитим садржајем. Нешто касније, истог месеца, у Културном дому први пут су одржана усмене новине. У уводној речи, поред осталога, у име Председништва Усмених новина Аристомен Ристић је рекао: „Циљ им је да кроз кратке, актуелне саставе обавесте јавност о ономе о чему раније није могла или смела да сазна. И не само то, оне ће бити извор поука, знања и уметничког уживања. Поред свог књижевнонаучног карактера, имаће и васпитну улогу.“ Након тога је професор Стеван Марковић дао кратак преглед најважнијих догађаја у свету и земљи, Живорад Петровић, члан Окружног одбора ЈНОФ-а прочитао је свој чланак о последњој офанзиви непријатеља, Добривоје Каписазовић, председник Градског одбора ЈНОФ-а, о политичким приликама у старој Југославији, са посебним освртом на Македонију, Јованка Миљанић, члан Окружног одбора Антифашистичког фронта жена (АФЖ), прочитала је чланак о новом типу жене створеном у НОР-у, Назорову песму „Радост“ прочитала је ученица Гимназије Драгица Крсмановић, а интересантну причу из логорског живота имао је просветни референт лесковачког подручја Слободан Поповић. Усмене новине су завршене читањем Еренбурговог чланка „Дани славе“. У исто време, под уредништвом професора Бране Митровића, Јединствени синдикати су издали свој први број зидних новина.

Настављајући са акцијом прикупљања добровољних прилога за рањенике лесковачко певачко друштво „Бранко“ организовало је у просторијама „Златног прага“ другарско вече, када је сакупљена одређена сума новца. Вече је протекло уз музику, песму и игру. А у овом месецу одржан је и други број Усмених новина, такође у Културном дому. Драгутин Пантелић је говорио о народном судству, Отон Свобода дао је

преглед и коментар најважнијих догађаја, Слободан Поповић је прочитао песму Бранка Ћопића „Порука сивом господину“, Радмила Митровић је говорила о жени у науци, Добривоје Каписазовић је читао своје козерије, Димитрије Бјелица је говорио о учешћу омладине у НОР-у, Драгиша Кнежевић је читао текст „Једна ноћ у ћелији бр. 4“ и Тодор Јовановић је прочитао текст „Три стотине Стаљинових заповести“.

Сарадња са омладином из Прокупља подразумевала је и узвратно гостовање које се догодило крајем марта 1945. године. Омладинска културно-просветна група Топлице наступила је са приредбом у Културном дому. Изведене су две хорске песме, једна рецитација, три позоришне слике и совјетски позоришни комад „Крв народа“. А у оквиру Светске омладинске недеље, почетком априла, у Културном дому гостовала је културно-просветна група Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (АСАОС) из Ниша. Разноврстан програм се састојао од 12 тачака хорских песама, рецитација, козачких игара и једночинки. Хором је дириговао Иван Татаркин. Истовремено, Градска учитељска позоришна група приредила је своју забаву, која је имала за циљ да се прикупе средства за сиромашне ученике. Том приликом успешно је изведена и позоришна представа „Др“ Бранислава Нушића. Са овом представом позоришна група поново је наступила у Културном дому. Улоге су тумачили Вељa Николајевић, Радован Радовановић, Марија Петковић, Петар Крстић, Велиша Булатовић, Добрунка Шарковић, Дана Колашиновић, Војислав Вучковић и Андра Вучковић. Активно је било и Дечје позориште при Окружном народном позоришту, које је у Културном дому наступило са успелим програмом од једанаест тачака. Поред рапорта који је отпеван у квартету, најуспелије је изведена сличица „На пазару“ у интерпретацији Светлане Кондић и Синише Каписазовића, као и бајка „Ивица и Марица“ у драматизацији Добривоја Каписазовића и режији Светислава Кондића. Није посустајао ни Народни универзитет. Др Живојин Поповић одржао је предавање „О заразним болестима“.

Руководећи се опредељењем да се на што ширем плану спроводи народно просвећивање, нова власт је, поред постојања библиотека, настојала да се отварају и читаонице. Зато је Просветни одсек Градског народног одбора у сарадњи са Окружним културно-просветним одбором у улици Сурдулучких мученика (Млинска), почетком маја 1945. године, отворио Градску читаоницу која је била снабдевена свим дневним и недељним листовима, часописима, као и најновијим публикацијама и значајним књижевним делима из савремене совјетске књижевности. Њено коришћење је било могуће уз добровољне прилоге, а упис је вршен у Градској књижари код референта просвете Градског народног одбора.

Поред других манифестација поводом обележавања Првог маја, којима је посвећена велика пажња, истог дана увече одржана је свечана академија

у Културном дому уз учешће радничке уметничке групе „Абрашевић“, певачког друштва „Бранко“ и Окружног народног позоришта. Академија је отворена химном „Хеј Словени“ у интерпретацији хора „Абрашевића“. О историјату прославе Првог маја говорио је секретар Окружног одбора ЈНОФ-а Милија Радовановић. Хор је отпевао и песму „О Стаљину“ и једну народну руску песму. Затим је било рецитација, музичких композиција и народних игара. На крају је позоришна секција „Абрашевића“ извела комад „Издајица“.

Дан завршетка Другог светског рата у Европи, 9. мај 1945. године, обележен је свечаном академијом у Културном дому. После наступа хора „Абрашевића“ са химном „Хеј Словени“, Живорад Петровић је говорио о значају Дана победе над фашизмом. Затим је хор отпевао две песме „Здраво да сте“ и „Песму о Црвеној армији“. Ђорђе Миленковић је рецитовао песму „Уби га“ пуковника Црвене армије Константинова. Хор певачког друштва „Бранко“ певао је „Песму о Стаљину“ и једну руску народну песму. Новоангажовани глумци Окружног народног позоришта извели су једночинку „Последњи сусрет“ од Глобова у којој је сликовито приказана борба руског народа против окупатора. Оркестар овог позоришта извео је „Дубишунку“, потпури руских песама. Оригинална и интересантна била је и инсценација Хитлерове смрти од Добривоја Каписазовића. На крају је наступио фолклорни ансамбл „Абрашевића“.

Као и Божићу, тако је и ускршњим празницима била посвећена велика пажња и богат културни програм. Првог дана Ускрса Окружно народно позориште извело је представу Сремчеве „Зоне Замфирове“ у драматизацији Симе Буњића и режији Љубице Јовановић. На други дан Ускрса у Културном дому одржана је приредба „Абрашевића“ која се састојала од хорских песама, рецитација, позоришног комада и народних игара. После химне, хор „Абрашевића“, под руководством Мирка Павловића, извео је „Песму о Стаљину“ и „Здраво да сте“. Затим је игран позоришни комад „Издајица“ и на крају народна кола фолклорне групе „Абрашевића“. Свечаност је завршена игранком, уз наступ блех-оркестра „Абрашевића“. Врло интересантно је било такозвано шарено вече певачког друштва „Бранко“ у сали Културног дома. На програму су биле песме „Христос воскресе“, „Хеј Словени“, „Уз маршала Тита“, „Марш Црвене армије“, „Коло“, затим народне песме, прва уз пратњу хора „Ој због ом“ и „Али не зна, зна ли“ и „С опроштењем“. Хор је водио Мирко Павловић.

Нажалост, и поред доста оштрих тонова у приказима културних приредби, концерата и академија, најлошије оцене је добио трећи концерт Окружног народног позоришта, одржан средином маја 1945. године. Критичар истиче да је претежни део концерта био лак, оперетски, па је

стварао кафанско-салонско расположење, а тако је звучао и оркестар којим је дириговао Сања Рецић. Успешније су биле „Хумореска“ од Дворжака и „Минует“ од Падеревског. Солиста на виолини Аца Касановић, уз клавирску пратњу Оливере Цекић, са успехом је извео „Сањарије“ од Шумана и „Сувенир“ од Троера. Једну кратку, али снажну Бахову композицију извела је солисткиња на клавиру Лепосава Гагић. Звонко Марић, уз клавирску пратњу Тијане Марић, извео је на виолини руску романсу „Вихажу“.

Усмене новине су постајале све популарније, па није било изненађујуће да је трећи број ових новина изведен пред препуном салом Културног дома, средином маја. Скуп је отворио Аристомен Ристић, а Раде Илић, шеф Пропагандног одсека, прочитао је свој чланак „Права и лажна пропаганда“, Живорад Петровић дао је кратак преглед политичких догађаја у свету, Сретен Динић, учитељ и књижевник, кроз хумор је приказао случајеве прождрљивости, разбојништва и злочине Немаца за време окупације. Драгиша Кнежевић, управник Окружног народног позоришта у сличици „Крик у ноћи“ описао је фашистичка злочиначка мучења и злостављања жртава у затвору за време окупације, Стеван Марковић је говорио о Светозару Марковићу, Света Петровић, члан Окружног одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС), упознао је слушаоце са овом политичком организацијом и најзад Петар Икономовић, ученик Гимназије, прочитао је Финцијеву песму „Тито“.

У Лесковцу је, поводом 25. маја, рођендана маршала Тита, 1945. године организована свечана академија у Културном дому. После химне, секретар Окружног народног одбора Живорад Петровић говорио је о Јосипу Брозу Титу истичући његова заслуге за организовање НОР-а, као и способности као организатора, војсковође, државника и политичара. За време извођења програма на позорници је била истакнута велика слика, уље на платну, сликара Бранка Дочића. Мешовити хор Певачког друштва „Бранко“ отпевао је три песме „Уз маршала Тита“, „Песма о Сави Ковачевићу“ и „Дурмиторе“. Након тога је Петар Икономовић рецитовао песму „Тито“ од Е. Финција, Бора Игњатовић „Титов напријед“ од Владимира Назора и Олга Живковић „Пјесма о биографији друга Тита“ од Зоговића. Глумци Окружног народног позоришта извели су једночинку „Наше девојче“ из руског партизанског живота. Поводом овог празника организоване су и пионирске свечаности, које су почеле 22. маја прихватањем штафете од македонске омладине и марширањем пионира главном улицом са заставом и војном музиком на челу. Град је био украшен Титовим сликама, а на тргу је била постављена његова велика слика и парола „Напред за Тита и домовину“. Увече су пионири на брду Хисар палили логорске ватре. Наредног дана импровизована је борба пионирских одреда од којих су једни представљали партизане, а други непријатеље. Руководили су официри Југословенске армије. Трећег дана,

на тргу код Споменика у центру града, извршена је смотра свих одреда и положена пионирска заклетва маршалу Титу. По подне су одржане школске пионирске приредбе.

Средином јуна 1945. године у Лесковцу је, на иницијативу Месног одбора УСАОС-а, основана омладинска уметничка група „Бора Димитријевић Пиксла“, студента, борца и оснивача Академског позоришта. Група је имала хор, позоришну, музичку и фолклорну секцију. Своју активност наставило је и Окружно народно позориште, које је 17. јуна извело премијеру „Хајдук Станко“ Јанка Веселиновића, коју је критика оценила као делимично успелу. Режирао је члан глумачког ансамбла Предраг Дишљенковић. Ово позориште је наступало и у околним селима ради остваривања основног циља просвећивања и културног уздизања становништва. До средине овог месеца посећена су села Вучје, Манојловце и Тураковац. Настављено је и са одржавањем предавања. Тако је Благоје Глигоријевић, јавни тужилац у Лесковцу, у Културном дому одржао предавање „Јавни тужилац - народна контрола у испуњењу закона“.

Лесковачка Гимназија имала је значајну улогу не само у школовању ученика, већ и у културно-просветним садржајима. Интересовање ученика и наставника за оваквим деловањем било је видно, а потенцијали евидентни. Зато се са пуно ентузијазма приступило припремама за прву приредбу ученика и наставника која је допринела и срдачнијим и здравим односима између наставника и ученика. Крајем јуна 1945. године, сала Културног дома била је пуна, када је ученица седмог разреда Боса Миленковић отворила приредбу истичући тешке прилике школовања у предратној Југославији. Програм је био врло садржајан и разноврстан. Изведена је инсценација Ћопићеве песме „Везиља слободе“, а под руководством професора Бране Митровића изведена је као хорска рецитација Ћопићева песма „Разговор са четом“. Нови дух школе представљен је у песми „Школа не сме бити крута, неће бити батина и прута“ Изведен је и позоришни комад из руског живота „Кањуша“. Остали део програма састојао се из хорских песама, музичких композиција и ритмичких и народних игара. Хором је дириговао прота Мирко Павловић.

Политичка оријентација према Совјетском Савезу била је видљива у бројним културним манифестацијама. У вези са тим, у Лесковцу је, поводом дана напада на Совјетски Савез, 22. јуна 1945. године, Окружни народни одбор ЈНОФ-а приредио свечану академију у Културном дому. После Совјетске и Југословенске химне које је отпевао мешовити хор „Бранко“, секретар Окружног одбора ЈНОФ-а Милија Радовановић говорио је „О улози Совјетског Савеза у ослободилачком рату“, после чега је хор отпевао „Химну Стаљинграду“. Са одушевљењем је дочекана и песма „Здравствуј Стаљине“ од Добривоја Каписазовића, коју је реци-

товао Бора Игњатовић. Хор је отпевао још „Марш Црвене армије“ и „Вдољ да по речке“, а уз клавирску пратњу Татјане Марић отпевана је песма „Вихажу“. Рецитоване су песме „Дани славе“ од Еренбурга, „Рус крај наших огњишта“ од Тартаље и „Словени, напред“ од Перунковића. Глумци Окружног народног позоришта извели су позоришну слику „Виноградари са Кавказа“. Након тога је уследила игранка.

Настављајући гостовање по селима, Окружно народно позориште је, средином јуна, гостовало у Лапотинцу, у Пустој Реци. Позорница је била постављена у дворишту Основне школе, а приредбу је отворио пригодним говором потпуковник Југословенске армије Воја Ристић, а о значају оваквих приредби говорио је председник Окружног народног одбора Бошко Крстић. Глумци су затим извели две једночинке „Последњи сусрет“ која приказује борбу совјетске жене против окупатора и домаћих издајника и „Кавкаски виногради“ у којој се приказује херојски подвиг совјетског грађанина у позадини, затим и две рецитације. На крају је говорио Светозар Крстић, члан Председништва АСНОС-а.

Врло интересантно је било и обележавање славе лесковачке Трговачке омладине, на први дан Духова у порти рударске цркве, уз присуство наставника, ученика и родитеља. Иначе, у Лесковцу је постојала традиција окупљања у порти ове цркве, сваке године на дан Свете Петке, 8. августа. Најпре је организован заједнички доручак, а затим су уследила спортска такмичења и најзад фудбалска утакмица.

Како је у јавности било критика због застоја у приказивању премијера, у Окружном народном позоришту је за кратко време припремљена „Коштана“ Борислава Станковића, која је касније врло често приказивана. Иако је премијеру ове представе, 5. јула 1945. године, публика дочекала са великим интересовањем, критика је, у складу са тадашњом идеологијом, није позитивно оценила због песимистичког садржаја и превеликим жалом за младост у време када је цела земља била у фази обнове и изградње новог друштва. Режирао је Предраг Дишљенковић и интерпретирао лик Миткета, који је, по критичару, доживљен као обична пијаница. Прву лесковачку Коштану играла је Каја Игњатовић, супруга Симе Буњића, а сценографију је урадио Светислав Кондић. Два дана после ове представе изведена је једночинка „Мати“ од Клопчића, а нешто касније Учитељска позоришна група играла је представу „Др“ од Бранислава Нушића.

Крајем овог месеца Радничка уметничка група „Абрашевић“ била је на дужој турнеји по Србији. Посетила је Параћин и Ћуприју, а затим, Равну реку, Сењски рудник и Јагодину. Свуда је са успехом изводила програм који се састојао од једночинке Вукмановића „Издајица“, хорских песама и наступа фолклорне групе са народним играма. У исто време, учитељи лесковачког среза са великим еланом обилазили су села дајући приредбе,

без обзира на то што су били на годишњем одмору. У селу Печењевцу, овог месеца, програм се састојао од хорских песама, хорских рецитација, предавања и разговора. Започео је хорском песмом „Уз маршала Тита“, затим је следио потпури народних песама, соло хорске рецитације „Поздрав Титу и Стаљину“, „Долазе“ и „Прелаз преко Лима“. Милутин Станковић је одржао предавање „Учитељи јуче и данас“, а Војислав Филиповић „О задацима ЈНОФ-а“. Иведена је сличица „Поздрав Титу“ и позоришни комад „Пред победом“. Задовољни посетиоци испратили су учеснике приредбе са песмом и музиком до железничке станице.

Као последња премијера у првој сезони у Окружном народном позоришту изведена је, 7. августа 1945. године, драма Леонида Леонова „Најезда“, чијим постављањем је критика била задовољна, јер се радило о актуелној савременој драми познатог Совјетског књижевника. Представу је режирала Каја Игњатовић, а сценографију урадио Светислав Кондић.

Значајан догађај у културном животу Лесковца било је и отварање Пионирског дома, 25. августа 1945. године, уз пригодну свечаност која је започела химном у извођењу хора пионира. Том приликом говорио је председник Градског одбора УСАОС-а Димитрије Кулић, у име просветних радника поздраве је упутио Зарије Поповић, а у име АФЖ-а Рада Цекић. Затим је говорио Вукоје Булатовић, члан Окружног одбора УСАОС-а, а Блажо Бољевић је истакао да се угледају на Совјетске пионире, који су учествовали у борби за ослобођење земље. На крају су пионири извели пригодан програм који се састојао од хорских песама и рецитација.

Како је било устаљено, сваког четвртка у Културном дому омладина је организовала усмене новине, али је уследила критика де се оне убудуће не могу завршавати игранком. Такође, истакнуто је да се на тим састанцима не могу да појављују лаке ствари и јефтина забава… нездрав хумор и лаке шлагерске песме.“ Оштру реакцију је изазвало појављивање једне омладинке која је у видљивом деколтеу певала шлагере из филма „Андалузијске ноћи“. Наведено је да такав програм није у складу са стремљењима омладине.

Да би се побољшао рад у Окружном народном позоришту, почетком септембра 1945. године, на скупштини је изабрана нова Управа, за чијег председника је изабран секретар Градског народног одбора Живорад Петровић, а чинили су је Бошко Нуамовић, помоћник управника, Милорад Радић, секретар, Драгић Станковић, помоћник секретара, Михајло Гавриловић, благајник и чланови Бошко Крстић, Драгиша Кнежевић, Методије Кулић, Раде Коцић, Стеван Марковић, Славко Ничић, Данило Наранџић, Светислав Кондић, Загорка Димиртијевић, Велимир Николајевић, Бориславе Ђокић, Силва Повшић, Доне Митровић, Бошко Ђорђевић и Ђорђе Ђорђевић. Крајем овог месеца Радничка уметничка група „Абрашевић“

одржала је приредбу у Грделици. Члан Управе Александар Цветковић говорио је о значају рада групе, након чега је рецитована песма „Радниче“, затим је изведена позоришна представа „Издајица“ и на крају је наступила фолклорна секција.

Један од значајних догађаја за културно деловање у Лесковцу било је обнављање рада Студентског удружења, почетком октобра 1945. године, у Дому културе, где је одржана оснивачка скупштина. Скупштину је отворио Благоје Ђурић, а затим је Љубисав Марковић говорио о политичкој ситуацији у свету и о студентском покрету у Совјетском Савезу, Југославији и фашистичкој Немачкој, а Живорад Петровић о разликама у студентском покрету појединих земаља. Изабрана је Управа на чијем челу је био Благоје Ђурић, Бошко Ђорђевић, потпредседник, Радивоје Димитријевић, секретар, Радмила Луковић, благајник, Димитрије Кулић и Ангелина Пејановић, књижничари.

Радничка културно-уметничка група „Абрашевић“ знатно је повећала број чланова и имала новог хоровођу на почетку јесење сезоне 1945. године. Средином октобра имала је и свој први концерт у овој сезони уз наступ бројнијег хора и драмске групе, која је извела две једночинке „Пред победом“ и „Девојка са севера“, а Анета Цекић је на македонском језику рецитовала песму „Предсмртно писмо на еден партизан“. Међутим, и поред великог настојања да концерт успе, критика није била благонаклона, а посебно је осудила извођење песме непримереног садржаја чији је аутор био нови хоровођа. У пуној сали Културног дома у Власотинцу „Абрашевић“ је имао приредбу на којој је извео позоришни комад „Издајица“ и једночинку из „Ђида“. Уследиле су две рецитације „Радник“ и „Песма о Гролу“ и најзад је наступио фолклор. Насупрот томе, на добар одјек наишла је једна пионирска свечаност. Пионири доњостопањског рејона организовали су први рејонски пионирски слет на платоу у селу Миланову. Такмичили су се у фискултурним дисциплинама, рецитовању, хорском певању. Посебно су биле запажене рецитације „Смрт комунисте“, „Радник“ и „Издајица“. У хорском певању и лаким фискултурним дисциплинама истакли су се пионири из Винарца.

Нову сезону Окружно народно позориште започело је са Гогољевом „Женидбом“, а репризно су извођене представе „Најезда“, „Зона Замфирова“ и „Хајдук Станко“. Крајем октобра играна је „Коштана“ са новом поделом улога. Насловну улогу је играла Каја Игњатовић, Бошко Ђорђевић је тумачио лик Миткета, Жика Ристић лик Хаџи-Томе, а Лепосава Савић лик Кате. Драгица Илић је била Салче, Сања Повшић Стана, Силва Повшић Васка и Мома Поп-Димић Арса.

Средином новембра 1945. године Окружно народно позориште је дало другу премијеру у овој сезони. То је била Нушићева „Протекција“, а редитељ је била Љубица Јовановић. Главну улогу тумачио је Жика

Ристић. Критика је представу оценила као успелу и значајан напредак у раду Позоришта. А редовна културна активност биле су и усмене новине. Лесковачка омладине је, до почетка децембра, организовала у Омладинском дому 19 усмених новина под уредништвом Наде Анђелковић, а у препуној сали Дома културе министар индустрије Србије др Миливоје Перовић одржао је предавање о привредним проблемима Југославије. Сем централног Дома културе у Лесковцу, чије изнајмљивање је наплаћивано, поводом 29. новембра 1945. године, отворен је Дом културе Народног фронта трећег рејона у „Гачиној кафани“ у улици Војводе Путника. Свечаност је отворио председник Рејонског одбора фронта Влада Милошевић, а затим су говорили секретар Одбора Бошко Живковић Шуђуран, Јелка Марјановић у име АФЖ-а, Раде Петровић, представник Окружног одбора УСАОС-а и Димитрије Кулић у име Градског одбора УСАОС-а.

У овом периоду са много више позитивних оцена праћен је рад Окружног народног позоришта, како у погледу интензивнијег рада, тако и у погледу уметничког нивоа. То је потврдила и најновија премијера „Чикина кућа“ од Мјасницког, у режији Љубице Јовановић, сценографији инжењера Светислава Кондића. И ове године је, поводом обележавања годишњице Другог заседања АВНОЈ-а, одржана свечана академије. После химне, коју је отпевао хор „Абрашевића“, говорили су Живорад Петровић, секретар Градског народног одбора и мајор Никола Станишић, о значају овог заседања и о његовим одлукама. Затим је хор „Абрашевића“ отпевао композицију „Тито–Стаљин“ Славенског, а хор Певачког друштва „Бранко“ сплет народних песама и студентски хор „Ој Мораво“ и рецитацију „За Истру нашу“. Ученица Гимназије рецитовала је „Ослобођење Цвете Андрић“.

Крајем децембра 1945. године уследила је серија предавања на Народном универзитету. Риста Антуновић Баја говорио је „О основним начелима и историјском значају Устава“, Бошко Крстић „О народној власти“ и Сергије Димитријевић „О друштвено-економском уређењу“ и „Радници и Устав“ и најзад, Димитрије Бјелица „Омладина и Устав“ и Милија Радовановић „Жена и Устав“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Историјски архив Лесковца-Фонд Народни одбор среза лесковачког (1943-1955), Општа архива 1944-1955; Извештаји Градског народног одбора- Просветни одсек Окружном народном одбору- Просветном одељењу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гроздановић, Драгутин, „Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941-1945, Лесковац 1973.

2. Споменица тридесетогодишњице позоришног живота Лесковца 1926-1953, Лесковац 1954.

3. 60 година рада КУД „Абрашевић“ у Лесковцу 1905-1965.

4. Стојковић, др Живан, Стојичић, др Слободанка, Ракић, Хранислав, „Историја Лесковца“, Београд 1992.

5. Стојковић, др Живан, Ракић, Хранислав, „Синдикални покрет Лесковца, 1904-1954, књига прва, Лесковац 1995.

6. Стојковић, др Живан, Ракић, Хранислав, „Јулски празници“, Лесковац 2001.

7. Стојковић, Живан, Ракић, Хранислав, „Октобарски дани у Лесковцу 1945-2002.

8. Стојковић, Живан, Ракић, Хранислав, „Мајске свечаности у Лесковцу и околини 1945-2000, Лесковац 2003.

Штампа

„Наша реч“, Лесковац 1944-1945.

Summary

Živan Stojković

CULTURAL PANORAMA OF LESKOVAC IV

Cultural activities in the first post-war year. Using already achieved experience in cultural and propaganda work during the Liberation War on free territories, this type of work was continued with great success after final liberation of Leskovac, in October 11, 1944. Regardless of the dididifficult circumstances in the town, destroyed in the bombing a month before, the new government paid great attention on establishing the program for cultural - educational activities as an important basis for the ideological and political influence. Their achievement is accomplished through various institutions and societies, organized with a clear message - to create a new personality. A strong Soviet influence is seen during the first year after the liberation through cultural activities, respecting the orientation even during the war, and, in the same time, and effort to show greater familiarity with the newly formed anti-fascist army of Bulgaria.

Cultural activities took place mainly at the The Culture Centre, through exhibitions, theater performances, concerts, ceremonial academies, lectures, oral newspaper and other forms of work. Considerable attention is given to the literacy of the population, as well as the activities of youth and Tito's pioneers.

УДК 94(497.11)"1916/1917":929-055.2(093)

Добросав Туровић

О ЖЕНАМА УЧЕСНИЦАМА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ

Текстови о учешћу жена у Топличком устанку 1917. године често су објављивани у свескама Лесковачког зборника. Нешто више о овој теми писано је у Лесковачком зборнику из 1988. године (свеска 28).

Текст аутора овог написа, Добросава Туровића, „Жене у Топличком устанку" објављен је у Добровољачком гласнику Београд (бр. 9, јун 1997), као и у његовим књигама „Јабланички комитски покрет" и „Лесковац и лесковачки крај 1915-1918."

О женама у Топличком устанку 1917. године и њиховом страдању писали су маргинално др Милан М. Миладиновић, Хранислав Ракић, мр Радоје Костић, Драгутин М. Ђорђевић, Драгољуб Ж. Мирчетић, Ђорђе Стаменковић, Новица Поповић, Милан Обрадовић, др Никола Цветковић, Владимир Стојанчевић и други. Велики број радова објавио је Туровић у разним часописима и новинама, као и у књигама.[1]

Овај рад посвећен је женама лесковачког краја у Топличком устанку и заснован је на архивској грађи, писаним изворима и мемоарској грађи. Историчар др Божица Младеновић објавила је књигу „Жена у Топличком устанку 1917", посвећену учешћу жена Топлице и Косанице у Топличком устанку 1917. године.[2]

Говорити о учешћу српских жена у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године значи говорити о једној генерацији којој је историја доделила претешку али славну улогу борбе за слободу, националне циљеве

[1] Туровић, Д., *Гајтан у НОБ-у*, Београд, 1975; Туровић, Д., „Гајтаначани у Топличко-јабланичком устанку 1917. и 1918. године", Наше стварање, бр. 2-3, Лесковац, 1974; *Јабланички комитски покрет 1917-1918*, Београд, 1996; Туровић, Д., *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 2002; Туровић, Д., *Лесковац и Лесковачки крај 1915-1918*. Лесковац, 2006; Добровољачки гласник, бр.9, год.VII, јун 1997, Београд; Наша рач Лесковац.

[2] Младеновић, др Божица, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд, 1996.

и независност Србије. У Првом и Другом балканском рату и Великом отаџбинском рату, оне су се, без позива, одазвале да бране Србију, свој дом, своју породицу и част. На балканским бојиштима су ишле са мушкарцима, раме уз раме, у бој, на бусије, прса у прса, на бајонет. Отаџбина Србија била им је преча од њихових живота. Своју материнску љубав потчиниле су љубави према Србији. На олтар слободе и отаџбине Србије приносиле су себе и поред свој. Оне су чувале своју чељад, своја огњишта и свој образ, онако како се највеће светиње чувају. Оне су ливаде и њиве обрађивале, орале, косиле, сејале, жњеле и мукотрпно плодове сакупљале, да би своју чељад и нејач и ратнике исхраниле. И биле су жене ратници и јунаци. Такође, оне су попут Косовке девојке виделе рањенике. На стратиштима и у казаматима своју смрт и смрт своје деце у очи су гледале, и како им зликовци и џелати – Бугари, Арнаути, Немци и Мађари, њихову децу на бајонет набијају, како им топле домове спаљују, а иметак пљачкају.

Храбре жене Горње Јабланице учествовале су у борбама 3. српске граничне чете, у рату са Турцима октобра 1912. године, на Скрепу, Марковом вису, Брвенику, Прпору, Кривом Дрвету и Брајини. Босиљка Јоксимовић, Миољка Ђуровић, Дуња Вуксановић, Румица Ђуровић и Ђурђа Вуксановић, испољавале су изузетну храброст.[3] Такође, Милева Јерковић, болничар из Лесковца, учествовала је у Првом светском рату. Храбро се борила на Церу, Дрини, Колубари, препешачила 1915. Албанију и наставила рат на Солунском фронту 1916-1918. године.[4]

II

Кад је 1915. године бугарска војска окупирала Србију, Бугари су се посебно окомили на српске жене и девојке „Моравке“. У бугарској наредби за њих се каже да су „врло опасне и прете да упропасте бугарску ствар у окупираној Србији“. За Бугаре, свака жена, млада и стара, већи је хајдук и од највећег међу хајдуцима, комитским војводама. Најопасније српске жене за бугарску ствар су „оне у Врањском и Топличком округу“. Даље се каже да су највећи пропагатори против бугарске власти и да им не треба допустити да путују, приморати их да говоре бугарски, да се никаква њихова рекламација не прима ако није на бугарском језику. Даље се истиче да су завеле многе бугарске официре и чиновнике, те треба применити најстроже мере противу „Српскога женскиња“. Иако је бугарска наредба Србе, у погледу опасности по Бугарску, делила у кате-

[3] Туровић, Д., *Јабланички комитски покрет*, нав.дело, стр. 226.

[4] Туровић, *Лесковац и лесковачки крај 1915-1918*, нов.дело, стр. 423

горије по полу, професији и годинама старости, за „женскиње српске“ се каже да су „опасне свих доба и свих позива“.[5]

Бугарски официри, подофициpи, војници, чиновници, попови, учитељи, па чак и пољаци, силовали су жене и девојке, чак и старије бабе и девојчице од осам до дванаест година. То су чинили у бугарским командама и надлештвима, у сабирним логорима и у интернацији, у заробљеничким логорима. Силоване су мајке пред својом децом, и мужевима, а њихове ћерке пред њима. Многе су жене најпре мучене, батинане, па онда силоване. За бугарске старешине и војнике силовање Српкиња није био никакав злочин. Проповед бугарског епископа Милентија „да се не треба одупрети бугарским војницима, па иако остану у другом стању“ допринела је да покушаји силовања буду безобзирни и масовни. У Доњој Јабланици и Пустој Реци било је села у којима није поштеђена силовања ниједна жене.[6]

III

Са појавом четничке организације, априла 1916. године у Горњој Јабланици и доласком капетана I кл. Милинка Влаховића са четом Црногораца и поручника Косте Миловановића Пећанца у Топлицу и Јабланицу, ојачао је борбени дух поробљеног српског становништва и спремност народа да погине за част, слободу и одбрану свог националног идентитета. Четнички покрет и организацију, а касније и Топлички устанак, масовно је прихватио српски народ југоисточне Србије. У њему је само из лесковачког краја учествовало преко 5000 устаника и око 3000 жена и девојака, као и старци и одраслији дечаци. Народ је активно помагао српске четнике и устанике. О учешћу српских жена и деце у устанку и њиховом патриотизму, између осталог, пише Царско-краљевски гувернман: „Сучељавамо се с народним устанком у коме учествују сви који могу да носе оружје, дакле и старци и деца, док жене обезбеђују снабдевање, сукобљавамо се са српским националним устанком“.[7]

Висок патријархални морал, патриотизам, достојанство и храброст Срба, мушкараца и жена, уливао је страх Бугарима. Од априла 1916. године до фебруара 1917. године широм Јабланице, Топлице и Косанице појављују се четничке организације и комитске чете. До Топличког ус-

[5] Хаџи-Васиљевић, *Јован, Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918),* Нови Сад, 1922,стр.9

[6] Докум I, 294, Архив Србије, Београд.

[7] Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987, стр. 295.

танка, јабланичком четничком покрету је пришло више од 5000 мушкараца и око 2000 жена и девојака. У устаничкој војсци Јабланице биле су и 34 жене и девојке, четири свештеника, три Руса и један Чех.[8]

Жене лесковачког краја 1916-1918. године у Топличком устанку су биле борци – четници, курири, болничари, обавештајци, јатаци, снабдевачи лековима, одеће, обуће и хране.

Жене-комите храбро су се бориле против бугарске окупационе војске и у борбама испољиле изузетну храброст. У окупираним градовима – Лесковцу, Лебану и Медвеђи – постојале су тајне организације жена које су помагале четнике.

У првим јабланичким војним јединицама биле су тридесет четири жене: Анђелија и Госпава Влаховић из Тулара, Станица Булатовић и Стануша Булатовић-Влаховић из Медевца, Лепосава Обрадовић-Младеновић *Белосојка* из Драгог дела, Станојка Момчиловић из Боринца, Даринка Павличић-Ђуровић из Нове Тополе, Јагода Перовић-Поповић и Марта Петровић из Петровца (Лесковац), Ружица Јовановић (Вујисић) Влаховић из Реткоцера, Мила Синадиновић из Штулца, Јелена Шаулић, Ружа Сомоловић и Анђа Шћепановић звана *Пижа Комита* из Гајтана, Косара Поповић-Радоњић из Медвеђе, Цвета Петровић-Булајић из Дубраве, Даница (*Данило*), жена четовође Милоша Ђуровића, Милица И. Кујовић (*Милан)* из Стубле, Милица Боричић из Секираче, Даница Мрдељић и Милица Беговић из Доброг Дола, Младена П. Младеновић из Петровца (Гајтан), Добрица Перовић из Мискића (Стубла), Милосава Ј. Перовић *Милица* из Стубле, Вукосава Перовић из Зоровца, Косара Т: Поповић *Цаца* из Турековца, Дана Ј. Ђурковић из Косанчића, Стана З. Ђорђевић из Доњег Коњувца, Ангелина Крстић-Сретић из Косанчића, Мара Машуловић из Кривог Дрвета, Марија Марковић из Секицола, Плана Гудељевић-Милојевић из Нове Тополе, Дуња Мађар из Новог Села. Обренија М. Чичић из Реткоцера и Младена Јовић из Бачевине. Поред њих активно је сарађивало са устаницима преко 300 жена Косанице, Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Лесковца, Поречја и Пољанице.[9]

У Лесковцу су биле познате: Косара Стојиљковић, Станица Катанић, Десанка Димитријевић, Александра Гирић, Рада Рафајловић, Косара Поповић, Наста Обреновић, Цаца Трајковић, Наталија Савић, Наталија Ђорђевић и друге. У Лебану су илегало радиле за српске комите учитељице Параскева Гордић и Магдалена Николић, Ружа Милојковић, Христина Стојковић, Радослава Поповић и друге, а у Медвеђи Јелена Поповић, Александра Гвоздић и Марија Денић.[10]

---

[8] Туровић, Д., *Јабланички комитски покрет 1916-1918*, нов. дело, стр.204-221.

[9] Туровић, Д., „Жене у Топличком устанку“, Добровољачки гласник, стр. 67-76.

[10] Туровић, Д., *Лесковац и Лесковачки крај 1915-1918*, нав.дело, стр. 189-194. и 199.

Жене и девојке Топлице укључиле су се у четничке редове и пре избијања Топличког устанка. У комитским одредима биле су: Станка, Даница и Кристина Петровић-Димић из Белог Поља. Ната Огњеновић из Куршумлије, Веселинка Лукић из Доње Коњуше, Ризна Радовић, Роса Пантић, Круна и Негосава Цветковић, Јевросима Младеновић из Лабукова, Милица Михајловић и друге жене из Топлице. Селена Поповић је погинула приликом ослобођења Прокупља, Ката Атанасковић, Косара Милетић, Митра Симић, Јована Ракић и Милица Поповић у акцији ослобађања Куршумлије. У четничкој организацији биле су активне пре Топличког устанка и за време њега: Ката Тодоровић, Веселинка Лукић, Мара Соколовић, Лепосава Наранџић. Наталија Андрејић, Тодора Милачић, Станија Антић, Крстина Перуновић, Перса Јелић, Дара Поповић, Ангелина Илић, Даница Марковић, Јелена Лорст, Милка Вукојичић, песник Даница Марковић, Милунка Ковачевић и друге храбре жене Топлице.[11]

После пропасти Топличког устанка већину српских жена Бугари су мучили, силовали, стрељали и интернирали у бугарске логоре. Јавно су обесили више жена Гајтана, Петровца, Житног Потока, Тулара и Реткоцера због активне сарадње са српским четницима. Само у општини Медвеђа стрељали су 263 жене и девојке, из лесковачког краја 25 жена, а из Јабланичког среза 322 жена.[12] Такође, Бугари су батинали из Јабланичког среза 1594 жене, као и из лесковачког и власотиначког среза више од 2500 жена.[13]

Бугари су имали у Лесковцу, Лебану, Власотинцу, Медвеђи и Бојнику апсане, где су затварали „осумичане жене“. По затворима су жене злостављане, тучене и силоване. По угушењу устанка, Бугари су применили систем сабирних логора, депортовање становништва у оближње варошке и градске центре. У лесковачком срезу било је 15, у јабланичком срезу 51 сабирни логор, где су Бугари убили 1250 мушкараца, жена и деце. Од глади и болести умрло је више деце и стараца. Посебно је мучено, тучено и силовано 2000 жена. Бугари су у сабирним логорима држали српски народ као таоце до ослобођења 1918. године.[14]

[11] Младеновић, Божица, *Жене у Топличком устанку 1917*, нов.дело, стр. 29-79.

[12] Туровић, Д., *Лесковац и Лесковачки крај 1915-1918*, Наведено дело, стр.316-325.

[13] Исто.

[14] Исто.

Summary

Dobrosav Turović
WOMEN PARTICIPANTS OF TOPLICA UPRISING
IN „LESKOVAČKI ZBORNIK“

Basis on the facts we can conclude that women from Leskovac area actively participated in the First World War,particularly in Toplica Uprising

They provided food assistance, clothing and footwear for the Serbian Chetniks prior Jablaničko-Toplica Uprising in 1916. They operated as part of secret services in the background, established a courier system and nursed the wounded. Meanwhile, they were involved/participated in the Chetnik fighting against the enemy. They played an important role in Toplica Uprising. Over 2,000 women and girls were actively involved in the uprising. After the crushing of the uprising, Bulgarian authorities sent out a punitive expedition to kill over 6,000 women and girls, 322 killed women were from Jablanica district were. In addition, the occupier applied the extreme torture and cruel beating over more than 2,500 women, 1594 from Jablanica and Pusta Reka . Occupier raped over 2,000 girls and women; Bulgarians internmented 150 women to Bulgaria, in their casemates and POW camps. Unfortunately, our researches and historiography did not tell everything about participation of women from Leskovac in Toplica Uprising.The listed issues should be examined (in detail) as follows: the final number of women from Uprising area of Leskovac - tortured, raped, murdered, and then internmented in concentration camps during period of 1915 to 1918. The aforementioned dead heroine earned the crown of glory and gratitude of Serbian people. Wartime testimonies and legends about their personal courage remained for the younger generations. Today, their fates of lives of unquenchable brilliance shine in the darkness. We must never forget their sacrifice for freedom and Serbia, their fatherland, their messages and assignments.

УДК 725/728(497.11)

Александра Стаменковић

ГРАДИТЕЉСКА БАШТИНА СУРДУЛИЦЕ

АПСТРАКТ: Прве назнаке једне градитељске традиције у јужним крајевима Србије јављају се још у доба турске владавине овим подручјима, али у много већој мери након ослобођења земље. Тада овај крај не само по формалним правним актима него и по лику и обележјима постаје српски. Али утицаји турске културе дуго су одолевали променама које је донела нова српска власт. Од кућа за привремено становање, преко кућа двојне намене до модерних стамбених објеката у Чаршији сурдуличкој може да се уочи и прати један развојни ток градитељства. Неке од тих кућа су сачуване, али је већина због модернизације подручја изгубила своје примарне функције и облик или су неке биле толико урушене и оронуле да су морале бити замењене новим. Али, сећање постоји.

Очување историјског наслеђа је важна одредница идентитета једног народа и према њему се треба односити веома одговорно. Није довољно само интересовање за архитектуру прошлости већ и усмерење пажње на активности које историјске, уметничке и религијске поруке преносе генерацијама. Значај изабраних здања представљених у овом прегледу културно-историјске баштине Сурдулице превазилази њихову непосредну функцију и њихова историјска, уметничка и духовна својства сублимира у опште културне вредности заједнице којој припадају.

За развој било ког урбаног насеља је неопходно створити и узети у обзир извесне предуслове. Најпре територију и њена основна обележја, бонитет тла, климу и путеве. Потом прошлост, историјске околности и подстицаје који су довели до формирања једне веће заједнице људи различитог порекла, афинитета и етничке припадности. И, на крају, духовни потенцијал појединаца који успевају да се извуку из окружења и поставе ствари у одговарајући развојни ток.

Сурдулица је због свог геостратегијског положаја представљала раскрсницу путева српске, турске, македонске и грчке културе јер је била на

месту кроз које је водио најкраћи пут за Цариград и Византију. Несвесно је постајала део те мешавине традиција и спонтано присвајала утицаје ових различитих култура.

Тешко је прецизно реконструисати време од преко 150 година ако за то не постоје афирмативни историјски извори. За покушај утврђивања градитељског наслеђа Сурдулице извора има врло мало. Већина се заснива на генерацијски преношеним усменим предањима, штурим записима, недовољно поткрепљеним чињеницама, па до данашњих дана није ништа озбиљније о томе писано.

Сурдулица је била село збијеног махалског типа, са укупно три махале: Горњом, Доњом и Циганском. Током осамдесетих година XIX века почиње нагло да се развија и постаје средиште среза Масуричког. Године 1887. добија и IV махалу, Чаршију, и изглед варошице моравског типа.

Њен изглед и величину су у великој мери одредиле историјске околности. Период преображаја постојећег стања у варош обележиле су сталне и спонтане миграције. С обзиром на статус новоосноване варошице, засновала је традицију живота у заједници различитих скупина људи на истом подручју и била је отворена за све људе, без обзира на њихову националну припадност. Ти досељени родови су чинили језгро Сурдулице. Они богатији, који су први дошли, населили су Чаршију и отварали занатске и трговинске радње и кафане. Њихов повољнији материјални положај им је осигуравао привилегованије место у ондашњем друштву и могућност да утичу на власт. Због тога су добијали боља места за подизање сопствених кућа, дозволу да подигну црквицу на гробљу и допуштење да се сахрањују у њеној непосредној близини.

Обликовање јавног простора је имало важан и симболичан значај јер се визуализација идеалног духа мењала годинама. Решење за урбану структуру је урадио Јосиф Ринер 1891. године. У појединим деловима Сурдулице се задржало до данашњих дана. Варошица је уобличена према циљевима заједнице па је формулација претежно линијска. Сви објекти су сконцентрисани уз главне и споредне саобраћајне путеве и дефинисан је центар вароши одакле се сви ти путеви протежу ка истоку, западу и југу, у равничарском делу, и ка северу, у брдском, па су на нешто вишем терену смештене куће. Само простор испред варошке општине, у центру Чаршије, био је поплочан гранитним плочама, док су остале улице, посебно у приградском подручју, биле неосветљене и блатњаве, а објекти са нарушеним фасадама. У центру је, на једном малом простору, била смештена окретна станица за чувене аутобусе „лондонце“ који су саобраћали по макадамским улицама центра и калдрмисаним уличицама периферије. А две планинске реке на којима лежи Сурдулица, Врла и Романовачка река, нису имале уређене обале.

Посебно је питање шта се дешавало у позадини слике ондашње паланке, јер су развојни процеси текли јако споро и спонтано и након наглог успона после 1878. године када је Врање са околином поново припојено Србији.

Слика 1 - Чаршија

Сврха ове скромне реконструкције градитељства Сурдулице од периода њеног историјског афирмисања па до преображавања у варошицу модернијег визуелног израза је да да приказ стилских карактеристика неколицине објеката сачуваних од рушења или самог помена, без разматрања архитектуре, јер за то не постоје релевантни извори. Објекти су се сачували захваљујући месту ван самог центра вароши и бризи наследника који нису напустили породично огњиште. Нажалост, неке вредније грађевине су временом нестале из окружења али су се сачувале у сећањима савременика и на старим фотографијама, па је у довољној мери успео да се расветли овај период и његова проблематика и заустави занемаривање.

Најзначајнији сегмент градитељског наслеђа српског народног стила у Сурдулици и околини чине црква и костурница, мала црква на сурдуличком старом гробљу и манастир Паља.

Црква Св. Ђорђа се налази на узвишици недалеко од центра. Саграђена је према пројектима Светозара Ивачковића 1895. године, а изградњом је руководио предузимач Китан Кузмановић. Ивачковић је употребио једнобродни просторни склоп, погодан за мање парохије. По архитектури се не разликује много од његових типских сеоских кућа због пли-

тке припрате, пространијег наоса и развијенијег олтарског простора са тространом апсидом. У складу са духовном оријентацијом хришћанске религије православног смера, унутрашњост је скромна и решена у складу са законима максималне акустичности, прегледности и осветљења. Поред главних одлика „ханзенатског“ манира заступљеног у тадашњем црквеном градитељству, могу се препознати и нови изражајни елементи који ће каснијеући у архитектонски рукопис овог реномираног аутора. Зато њу одликује савршен склад између решења једнобродне подужне цркве и рашчлањености на блокове и уздужно оријентисане декорације. Спољашњост је лишена било какве сувишне декорације, сем завршних калканских венаца, и у целини је давала утисак складне и уравнотежене композиције и лаке грађевине која се не намеће у окружењу. Декорација сведена на минимум указује на истицање функционалности као главног естетског принципа Ивачковићеве архитектуре. Живописности су доприносиле једино уједначене комбинације вертикалних и хоризонталних ритмова елемената и распоред отвора. Данас главну улогу у нагласку постојања цркве у амбијенту игра фасада решена у комбинацији две јарке боје и високи звоник на западу, карактеристичан за архитектуру северно од Саве и Дунава.

Слика 2 - Црква Св. Ђорђа

У формулацији култа сурдуличких мученика и оснивању места за поклоњење њиховим моштима врло је значајна била личност проте Сребрена Благојевића из Македоније. Током 1915-1918. године је он активно учествовао у сакупљању моштију страдалника у нападима Бугара. Прва

зграда костурнице се налазила на брду између Горње и Доње махале, али је 1924. године направљена нова капела у коју су мошти пренете уз највише почасти. Уједно, у то време се напушта стари скулптурални тип споменика са фигурама на постољу и рељефима и формира се нови тип споменика са архитектонским обележјима.

Нова Костурница је подигнута уз зграду Грађанске школе. Камен темељац је постављен 28. јуна 1922. године. Том чину су присуствовали Иван Рибар, председник Народне скупштине Краљевине, Љуба Давидовић, председник владе Краљевине СХС и председник Демократске странке и бројни грађани Сурдулице. Капела је завршавана током наредне две године, па се празник Видовдан одомаћио у народу као дан Костурнице. Нову капелу су пројектовали архитекта Влахо Буковац и начелник Министарства грађевина Петар Поповић. Потпуно је уништена у Другом светском рату, а мошти су привремено биле смештене у капелу преко пута гробљанске цркве. Иницијатива за обнову је покренута 1989. године, али је обновљена тек после 2004. године заслугом професора Томе Радојичића, разних донатора и министарства. Литургија и пренос костију жртава у Првом светском рату одржана је 29. маја 2010. године.

Слика 3 - Костурница

Приликом освећења и отварања Костурнице, организована је артифицирана свечаност привременог карактера и политичко-фунерарне намене. У њеној основи се налазила идеја величајности личности у чију част је организована та ефемерна свечаност и догађаја који је требало да обележи. Том свечаном чину су присуствовали патријарх српски Ди-

митрије, епископ Варнава, министар војске и морнарице господин Хаџић, министар пољопривреде господин Куловец, краљ Александар Карађорђевић и краљица Марија са достојанственицима. Глорификован је један од најчешћих мотива оваквих спектакала, свечани долазак владара у град, па су од тренутка када је краљ стигао на територију сурдуличке општине па све док није дошао до моста поред данашњег општинског суда, испаљивани плотуни из топа сваког минута. На мосту га је сачекао председник општине Јаков Ивановић. Краљ је, потом, прошао испод свечаног тријумфалног славолука од зелених грана, тробојки и црних застава, амблема који су настали из потребе глорификације одређеног тренутка и нису били намењени трајању. Цео догађај је са пажњом планиран. Вуче корене из средњег века, мада му је као праслика послужио Христов улазак у Јерусалим. Најбитнији је моменат проласка краља кроз тако специфично декорисану градску капију и кретање ка општини и цркви са костурницом где је одржана литургија, као средиштима политичке и верске моћи. Та путања је неким неписаним правилом била одређена и није се мењала, а симболише континуитет традиције и политичке снаге владара.

Костурница је грађена у византијском стилу, према традицији монументалне средњовековне архитектуре, али знатно скромнијих размера. Тај недостатак раскоши монументалних споменика српског средњег века највише асоцира на хиљаде знаних и незнаних јунака који су свој живот дали за очување српског достојанства и чије су мошти ту похрањене. Зидана је обичном опеком са оплатом од белог кречног малтера. Има цокну од грубих тесаника и са својих једва 10 метара дужине и четири метра ширине делује изузетно скромно у поређењу са оним што је чувала. У крипти се налази двадесет и пет великих сандука са посмртним остацима мученика, а у приземљу су изложени експонати и фотографије. У периоду између два светска рата је била поштована као посебно светилиште и долазили су људи из целе Србије на поклоњење моштима. Није имала ни чувара ни кустоса. Увек је била отворена, али се никад нису дешавале крађе јер ју је тадашњи побожни народ поштовао као националну светињу.

Фасаду су красили само прозори и розете у готском стилу и на спољашњости је визуелно наглашено постојања три брода, од којих је средњи виши од два бочна. Средњи прозор има три уска отвора одвојена мермерним стубићима и розету изнад, а надвишен је стилизованом рељефном композицијом која наглашава национални и маузолејски карактер. Отвори са стране су једноделни и стакло је било бојено. Кров је нарочито истакнут обрађеним стројем у виду античког фриза. Покривен је ћерамидом. На врху средњег брода се налази огроман крст, уклесан у

камену громаду. Крст је једино што је надживело уништење Костурнице и данас се, након обнове, налази на истом месту.

У махали Романовце, где је и раније постојало гробље, а и данас је, налази се мала црква посвећена св. Пантелејмону. Подигнута је 1923. године, претпоставља се на рушевинама манастира Св. Романа, који је страдао у нападима Турака после 1454. године. Иако за ову тврдњу нема опипљивих материјалних доказа, верује се да је изнад села Доње Романовце био град – тврђава са тргом сасвим солидне развојне структуре, а у његовој непосредној близини највећи и најстарији манастир Св. Роман, за који се не може са сигурношћу рећи чија је био задужбина. У току последње деценије је црква поново обнављана и сада има изглед једнобродне, подужне, мале и скромне грађевине, која у спољашњем изгледу најмање подсећа на цркву, са великим звоником, на чијим су фасадама једина декорација наглашени оквири прозора и портала у другој боји.

У непосредној близини Сурдулице, у селу Паља, надомак саме бугарске границе, налази се истоимени манастир. Посвећен је Ваведењу Пресвете Богородице. По неким писаним документима, сврстава се у најстарије манастире у Европи и датује у период Немањине владавине српским земљама. Као година завршетка помиње се 818. Постоје и други извори по којима се манастир датује у крај XI – почетак XII века, када је група бугарских православних свештеника, у бегу од репресалија које су у том периоду владале у Бугарској, на овом месту подигла скит, бан са коњушницом за одмор и цркву за молитве. Ниједна од ове две тврдње нема доказе који поткрепљују њену истинитост, али, судећи по архитектури сачуваног дела објекта, претпоставља се да је прва, по којој се манастир сврстава у IX век, тачнија. Сама црква је била једнобродна, засведена грађевина, скромних облика и израде, од камена, са кровним покривачем од ћерамиоде. Већ дуго је напуштен и у јако лошем стању. Иницијативу за обнову је покренуо Завод за заштиту споменика у Нишу 2005. године, али још увек није ништа озбиљније на њему урађено.

И профано градитељство је имало свог удела у стварању визуелне представе о националном идентитету и баштини Сурдулице. На згради Грађанске школе, која је била смештена у комплексу уз Костурницу, то се већ може видети.

То је грађевина са приземљем и једним спратом, грађена према нешто модернијим принципима, у складу са духом времена коме припада. Зато је њена архитектура првенствено еклектична и има академски решену основу. Грађевина је слободно постављена у дворишту. Од тврдог је материјала и скромно декорисана.

Камен темељац је постављен 1922. године, а завршена је 1923. и одмах је почела са радом. На првом спрату су биле учионице, а у приземљу гимнастичка сала и сала за свечане пријеме. У почетку је била Грађанска школа са четири разреда, потом Гимназија до Другог светског рата, а након тога је постала четворогодишња Виша Гимназија. Крајем педесетих година прошлог века је поново реформисана у Школу за планинско газдовање, јер по оцени Општинског комитета Србије радничко-сељачки јужни крајеви Србије нису имали никакву потребу за школом за образовање буржоазије. Након изградње нове зграде у Белом Пољу, ова школа је тамо пресељена, а у згради првобитне Грађанске школе је отворена Школа за образовање електротехничара и машинаца.

Централна градска зона се развијала у складу са већ поменутим трендом постављања индивидуалних објеката уз саме путеве и показује најразличитије типове стамбених објеката. Поред неколико вишеспратних објеката у самом центру Чаршије, највећим делом су то били објекти са подрумом, приземљем, једним спратом и поткровљем. Већина је имала приземље предвиђено за радње и магацине, док је простор на спрату био одређен за становање. То се ни данас није променило.

Слика 4 - Чатмара

Типови кућа у сурдуличком равничарском подручју и њихов развој се могу поузданије пратити од друге половине XIX и почетка XX века, док се за оне у брдовитом подручју могу наћи извори који датирају у крај XVIII и почетак XIX века. Као главна одредница развоја истраживачима могу послужити једино народна предања, не тако поуздано утемељена, понешто од јако скромне литературе и непосредна теренска испитивања. Та испитивања су доказала тврдњу да у равничарским крајевима није било много српских кућа. Сви српско-турски, аустријско-турски и руско-турски ратови, који нису

заобишли ни ово подручје, оставили су трага, па се народ повлачио у планине, као сигурније крајеве и те куће на врховима ридова, по десетак у скупини, најбољи су показатељ ондашњег начина живота и традиције. Због несигурних историјских прилика и честих селидби, прављене су од врло једноставне грађе: прућа, кожа и блата, те су брзо пропадале. То су куће без темеља, тзв. „старе куће“, „куће на кривуље“ или „колибинке“. Прављене су као склоништа и нису се сачувале, сем слике у народним предањима. Живот под оваквим условима и у оваквим кућама носио је одлике крајњег примитивизма.

Касније, са постепеним развојем и силаском у саму варош, почеле су се градити „куће на плот“ или „чатмаре“. То су куће са темељом, од греда, прућа и блата и због тог чвршћег материјала дуже су се очувале. Могле су бити једнособне или двособне, али су биле без прозора. Често су у једној соби живели људи, а у другој је чувана стока. Као покривач је служила слама или плочани камен.

Како су се историјске прилике побољшавале и безбедност народа била већа, почеле су се правити „чатмаре“ од чвршћег материјала и са више одељења, јер више није било страха од великих турских намета. У њима је постојало место са огњиштем око кога се породица окупљала, звано „кућа“, и неколико гостинских соба са прозорима. Оне су покриване ћерамидом или каменим плочама.

Најстарија архитектура из овог краја није сачувана. Све куће из турског периода су срушене и на тим местима су подигнуте нове, али принципи и технике градње и организације простора нису битније промењени. И нова архитектура је, углавном, наставила да негује одлике дотадашњег балканско–оријенталног стила. Градиле су се приземне или једноспратне зграде са централном диспозицијом основа, доњим деловима зиданим у камену, а спратовима у дрвеном бондруку. Једину декорацију чинили су низови прозора и еркери на спратовима. Кров је покриван ћерамидом. Мада, код извесног броја кућа се може приметити и утицај са севера земље, односно Запада, посебно у употреби тврдог материјала за градњу и у неким новим декоративним елементима.

Визуелно истицање националног духа и културног наслеђа се у приватној сфери може најбоље видети кроз примену декорације и распоред просторија. Архитектонске композиције, декорација фасада и положај приватних кућа су носили ознаке статуса појединца. До средине XIX века су доминирали објекти изграђени у традицији народне, балканске и турске културе, а након тог периода долази до трансформације и реорганизације унутрашњег простора и примена историјских стилова у профаном градитељству постаје редовна појава. Мада, и после тога и,

нажалост, и данас овај крај у односу на остали део Србије и у односу на Европу има све одлике заостале оријенталне градске средине, дубоко укорењену балканску структуру архитектонских композиција и неретко показује потпуну неуклопивост у амбијент. Због тих уметничких решења креираних историјским околностима вишевековне доминације Турака, Сурдулица и Пчињски округ, у целини, и данас се могу похвалити неколицином објеката сачуваних од заборава, али не и од времена.

Попова кућа спада у групу првих сграђених кућа на територији ондашњег градског језгра. Налазила се између Горње и Доње махале, у близини прве локације спомен-костурнице, где је некада био и Стрељачки дом, а данас су ту Ромски културни центар и аутобуска станица. На истом се месту налази и данас, на благој узвишици са прелепим погледом на део некадашње Чаршије. Донекле је реновирана, али и без станара. Питање је да ли због расељавања, која и данас имају велике размере, незаинтересованости наследника или митских прича везаних за постојање кућа оваквог типа.

Има врло мало реминисценција на народно неимарство у архитектури њених фасада, јер је спољашњост решавана на начин који је прикладнији градском амбијенту. Основна карактеристика куће је улазни ризалит који се у крову завршава троугласто. А и остале фасаде су решене исто. Има приземље и један спрат са обичним и лучно завршеним прозорима и кружним прозорчићима у врху тих троугластих ризалита. Наглашена је вертикална подела куће.

Слика 5 - Кућа Томе Баинца

Кућа Томе Стојиљковића Баинца, првог предузимача и јединог индустријалца у оно време, који је Сурдулици у наслеђе оставио четири хидроелектране, такође је међу првим подигнутим кућама. Налазила се у близини Чаршије, у једној од споредних улица. И данас је на том месту и у савршеном стању је. Ни она нема много елемената који указују на градитељски манир с краја XVIII и почетка XIX века. Запажа се транспоновање народног мотива на прозорским отворима, док варијанта популарног мотива трема са чеоне стране куће, надвишена доксатно истуреним деловима, даје целокупној композицији асиметричност и романтични изглед. Ово је спратна грађевина на којој је јасно изражена тежња за ослобађањем од источњачких утицаја и интересантна је обрада зидова испуном скелетне конструкције ломљеним каменом.

Постоји још неколико објеката у данашњим улицама 5. септембар, Томе Ивановића и Српских владара, што напуштених што још увек насељених, са донекле измењеним фасадама али потпуно у складу са духом неговања старе српске традиције грађења објеката у јужним српским крајевима. Све показују стандардан модел са приземљем изведеним у умереној каменој рустици и горњим деловима од дрвених греда, опеке, ћерпича и блата.

Слика 6 - Џудилци

Неким објектима је због дотрајалости и неодржавања претило рушење. Стога многе породичне куће са одликама народног неимарства више не постоје (кућа породице Цветковић, род Стратијани; кућа породице Анђелковић, род Сумарени; Оџина кућа у Дугојници) или су на њиховим местима подигнуте друге. Међу објектима који још увек одолевају времену су две породичне куће у Улици Томе Ивановића. Кућа која је припадала члановима рода Џудилци, са бр. 62, на углу са Улицом Дринске дивизије је из периода прве половине XIX века. Ово је објекат већих размера и својевремено је био

врло репрезентативан. Грађен је у маниру типичном за јужне српске области, са функционалним приземљем од ломљеног камена и бондручном спратном конструкцијом. У призмељу су биле смештене радње док су горња два спрата служила за становање. Прозори су имали специфичну декорацију око отвора, скромну и плитко рађену у камену, уобичајену за куће из тог периода. Са дворишне стране су дрвене степенице водиле до трема и улаза у просторије намењене породичним окупљањима.

Кућа у истој улици, са бројем 90, такође је напуштена, али у знатно бољем стању. И ово је објекат двојне намене, на исти начин грађен. Одликује га кубична и прилично затворена форма, са једним истуреним улазним делом са степеницама који ремети ту симетричност и који је служио као предворје.

Слика 7 - Кућа у улици Томе Ивановића

Боље је сачувана и одржавана од стране потомака кућа у Улици Томе Ивановића бр. 85. Ово је породична кућа чија је година изградње, 1929, забележена на фасади. Спратна грађевина, грађена у бондруку у источњачком духу, са једним еркером, као улазним тремом, истуреним ка улици. Тај мали трем нема уобичајени дрвени покривач већ лимени и носи врло необичну пластичну декорацију која има, вероватно, велику симболичку важност члановима породице. Строга и статична архитектура,

вертикално устремљена не сакрива нескладност између традиционалних техника грађења и примене декорације приватно-хералдичког типа и другог стилског манира. Динамика, иако не тако богате, пластичне декорације, супротставља се мирној и уравнотеженој архитектури куће.

Овој групи спратних објеката са наглашеним улазним тремом малих димензија и са уобичајеним начином изградње припада и једна породична кућа на Кеју Радета Цветковића, у броју 23, док је друга кућа, у истој улици, под бројем 37, приземна, са прочељем које указује на њену припадност народној српској традицији. Знатно је повучена са регулационе линије, једноставне архитектуре и правоугаоне основе.

Постоји још неколико сачуваних кућа у Улици српских владара. Од куће породице Ивановић само један део је задржао стару, аутентичну архитектуру с реминисценцијама на народне мотиве. Одликује је крајња једноставност облика јер је фолклорна архитектура овог краја произишла из стварних услова који ту владају.

На поседу поред ње налази се кућа са специфично укомбинованим елементима. На њој се спајају народна и медијевална обележја. На главном објекту се примећује тежња за ослобађањем од источњачких утицаја и прихватањем средњовековних узора. Нарочито у елементу који асоцира на тространу манастирску апсиду и у употреби нових материјала за грађење. Поред истакнуте, али уздржане примене решења са историјским реминисценцијама, супротставља се њена архитектура старијем објекту поред, вероватно старијој породичној кући. Али ни то није наружило њену репрезентативност, већ је учинило да постане јединствени примерак објекта грађеног у контексту историјске архитектуре у Сурдулици. Попут већине кућа богатијих власника, имала је сређено двориште, са помоћним зградама, бунар и ограду са наглашеном улазном капијом.

Типичну архитектуру скромних облика показује и кућа у истој улици са бројем 106. Бондручна, са цокном од камена, са тремом са дворишне стране украшеним чокотима винове лозе и косим кровом са истуреним деловима на различитим нивоима. Фасаде су биле прекривене малтером у боји, а све унутрашње просторије функционално решене и свака са прозором који их повезује са спољашњошћу.

Јужне српске области негују традицију својеврсног начина грађења, заснованог на вековном искуству. Спонтаност у смишљању облика, креативна маштовитост и умеће самоуких предузимача створили су облике изванредне прилагођености животу, раду и средини. Томе у прилог говоре изглед и унутрашња организација тих породичних кућа и сви спољни и унутрашњи функционални и уметнички конциповани елементи. Превасходно је употребљаван материјал који је средина пружала и на тај на-

чин је обликована архитектура која је визуелна одредница националног идентитета одређеног краја. Осећа се хармоничност у споју спољашњег изгледа куће и унутрашње опреме, у украшавању куће и окућнице, у декоративном и естетском уобличавању. Постојала је и потреба да се кућа у којој су се одвијали животни, друштвени и радни процеси улепша разним облицима и бојама народне традиције. То се може препознати у профилисаним конструктивним подупирачима, лепо обликованим димњацима и дрвеним тремовима, прозорима и „вратњицама“ (капијама).

Обликовање Чаршије је имало и важан и симболички значај јер су се преуређењем самог центра у облик налик на градски трг, нашле у првом плану неке од најзначајнијих јавних здања и стамбено - пословни објекти. И данас се релативно добро одржавају ти објекти двојне намене чија је приземна зона вршила функцију комерцијалних и услужних делатности, а горњи спратови су били намењени становању. Већина тих објеката је Чаршији давала карактер пословно - стамбене улице. Неки су двострано узидани, неки на угловима, фасаде су, стога, конциповане уздужно, па су на њима дуги низови прозора ритмично постављани. А код угаоних је та заобљена фасада решавана као главни мотив.

Слика 8 - Општина

Од велике је важности зграда градске општине – већнице. И данас је сачувана та кућа, али су службе пресељене у другу зграду, подигнуту одмах поред, која је два пута мењала свој изглед из самих темеља. Прва зграда са функијом већнице је подигнута у периоду између два светска рата, 1939. године, када се као општа карактеристика свих управних јавних зграда, без обзира на њихову архитектонску форму, почињу наглашавати

национална обележја. Као и код претходних објеката и овде је приземље традиционално решено у стилу камене рустике, а као главни мотив сасвим солидне композиције јавља се заобљени угаони тракт разуђеног волумена јер даје целокупном визуелном утиску осећај динамике. Пажњу држе хералдичка обележја која истичу национални карактер иначе мирних и потпуно једноставно решених фасадних површина. На самом врху је истакнут декоративни венац са исклесаним каменим бакљама. У овој згради се у време првих дана фашиситичке окупације окупљала сурдуличка омладина и организовала илегалне састанке и регрутације у партизанске редове.

Уметничка обележја хералдичког типа имају битну улогу у визуелној представи сваке нације, јер означавају њен идентитет, идеологију и статус. А привилегију да се њима користи има сваки члан заједнице. У случају ове зграде, реч је о хералдици приватног типа и намене, али са истим својствима визуелног деловања.

Слика 9 - Санаторијум

Још један важан комплекс објеката, Специјална болница за плућне болести, од тренутка полагања камена темељца 1922. године постао је незаобилазни део сурдуличке баштине. Због изузетно чврсте грађе, и данас је већина павиљона сачувала изворни облик, али је највеће пропадање претрпела током НАТО бомбардовања, када су до темеља срушени Старачки дом, до тада Дом за расељена лица и Митићев павиљон, који је међу првима подигнут, у знак захвалности овог београдског индустријалца, по коме је добио назив, јер му је ту излечена ћерка. Данас су ова два објекта поново изграђена у модернијем руху, остали пропадају, а један павиљон је претворен у магацин и вешерницу. Готово сви објекти који су улазили у састав овог комплекса имали су правоугаоне основе,

са приземљем зиданим у камену и дрвеним тремом по дужој страни грађевине. Чврсте и монолитне композиције оживљене су ритмом облика који вуку корене из балканске и фолклорне традиције. Сведеност на основне архитектонске елементе, лук, трем и кров, једно је од основних обележја које не дозвољава утисак монотоности на фасадама. Фасаде на свим објектима су различито компоноване, поседују различите визуре и окренуте су ка велелепном пространству парка од око 14 хектара четинарске шуме, са отвореним базеном, фонтанама са рибицама и тениским теренима, чинећи складну и диманичку просторну целину. Ова болница има посебну споменичку, историјску и амбијенталну вредност и једно је од најлепших места и Сурдулице и околине.

Визуелна рецепција наслеђа овог краја јасно показује народна обележја. Симбиозом историјских, верских и митских елемената је подстицана обнова културе, с намером да у целокупни простор утка представу о сопственој дуговечности и трајању. Јер основни задатак архитектуре је од времена њене еманципације био да одговара карактеру народа. На територији Сурдулице живе, већим делом, Срби, али има и Бугара и Рома, па је градитељство Сурдулице, заправо, визуализација духа различитих народа у чијим је животима традиција заузимала истакнуто место, али се временом сачувала само у назнакама, јер је модификована у складу са модерним потребама. Преображај културно-историјске баштине започет је током шездесетих година прошлог века, а своја еруптивна својства је добио у последње две године. То доказује визуелна трансформација старог језгра Чаршије у модерну пешачку зону у складу са савременим архитектонским решењем. Велику улогу у том процесу је одиграла локална власт и некадашњи мештани, сада у дијаспори. Подстакли су коренит преображај градитељства ове вароши, нарочито централне зоне, бивше Чаршије, у намери да је од провинцијалне и оријенталне вароши преруше у модеран градић у коме је старо подређено новом. Добила је потпуно нову зграду општине, а архитектура старих српских породичних кућа постала је пример материјалног обогаћивања, али и духовног. Подстицане су крупне архитектонске и урбанистичке промене, рушене грађевине које нису биле у сагласности са једностраним урбанистичким захтевима, па отуда велики број модерних вишеспратних зграда, угоститељских и индустријских објеката на местима оног што је представљало значајан део градитељске баштине Сурдулице и југа Србије.

Зато се само по себи намеће питање структуре тих објеката. Да ли је квалитет у томе да се снажним уметничким стилским средствима тематизују нека актуелна питања наше стварности? Стиче се утисак, данас, да

је та незнатно хиперболисана футуристичка визија архитектуре заправо упечатљиво негативна презентација одсуства истинског идентитета. А то је једна од главних препрека у спознаји појма и суштине онога што нам је време оставило у наслеђе. Збивања ван културно - еманципаторског процеса, иако неорганизована и периферна, нису могла да не утичу на свест народа. Ти утицаји са стране су постали извори нових градитељских тенденција и нових развојних процеса. А оно старо, српско, наше народно благо полако нестаје јер стварност креира нове обичаје и нов начин живота.

ЛИТЕРАТУРА

- Подаци из Народног музеја у Врању
- Подаци из Историјског архива у Врању
- Трифуноски Ј., Сурдулица (Антропогеографске особине), Гласник Српског географског друштва, св. 36, бр. 2.
- Др Златановић М., Народно стваралаштво у Иногошту, Лесковачки зборник 19, Лесковац 1979.
- Нешић С., Сурдулица кроз шестогодишњу Голготу, Сурдулица 2001.

Напомена: Током почетног истраживања прегледавана је много обимнија литература, али ниједан од наслова не даје битне податке о теми, па из тог разлога нису поменути. Такође, због непостојања адекватних историографских студија о архитектури горе наведеног подручја (територији општине Сурдулица) изведена су помоћу фактографског и иконографског метода и прва су тумачења овог типа и требало би да, поред доприноса од веће важности, помогну и другим тумачима архитектуре југа Србије.

Summary

Aleksandra Stamenković

ARCHITECTURAL HERITAGE OF SURDULICA

The preconditiones for the architectural identity of this theritory were geographical location and position of its economy growth. Former small houses without propitious life conditions were transformed and created a new and modern types of houses in which the level of urbanization depended on their distance from the town centre. Industry evaluations, cultural rising and mov-

ing a large number of people from rural areas to towns at the beginning of XXth century formed a new picture of this theritory in all its senses. The architectural objects that have survived national tourbulant history from the time they were built became connected to the urban matrix of town. This twenty objects, roughly countered, reflected a view that Serbian culture was considered on different belivings, thoughts, senses, rituals and tastes. They have purpose to remind the institutes for cultural heritage for stopping the devastation and the disappearance of valuable Serbian culture and its roots. They signified a thestimony of life habbits at the whole South Serbian region. And they all share the same destiny, no metter where they were built and by who.

Today, after all this history reflections, they seems to be a significant combination of local and global art- history taste. It indicates a problem for how we look at the past and how the other people see our culture. By confrontation of theese two perspectives arise a new art- history reality what gives shapes for local cultural taste and tradition. But this tradition changed its own values and encouraged contemporary appearance and conditions. This traditional changes causes a real state of cultural heritage of local area we were talking about.

УДК 75:069.9(497.5)”1923”
75.071.1:929 Врбић М.

Живојин Прокоповић

ПРВА САМОСТАЛНА ИЗЛОЖБА МИЛАНА ВРБИЋА У СИСКУ

Милан Врбић заузима високо место у развоју ликовног живота у Лесковцу. Његови акварели представљају репрезентативна дела сликарства прве половине XX века у овом граду.

Изложбом слика Милана Врбића лесковачки Народни музеј је 2005. године обележио осам деценија од организовања прве изложбе у Лесковцу. Тако су поново, после осамдесет година, заблистали Врбићеви акварели који су први пут виђени на његовој самосталној изложби у Лесковцу.

Његово сликарство, гледано у целини, носи поетску разиграност, оно је обасјано нежним поподневним руменилом које личи на топло причање пуно вере, пуно оријенталног ишчекивања и ведрине. Врбић припада малом броју сликара који поседују дар сналажења у акварелу, али његов сликарски таленат је, засада, у српском ликовном простору остао недовољно запажен. Зато смо веровали да ће Врбићеви акварели постати предмет интересовања стручних људи који би требало да поново вреднују његово сликарско стваралаштво.

Организатори су били у праву: од те 2005. године до данас појавили су се нови аутори који су писали и вредновали Врбићев акварелски опус. На пример, Борис Варга је написао књигу о сисачким уметницима а истакнуто место дао је Милану Врбићу. Приказе књиге *Сисачки ликовни вијек* дали су Вера Хорват Пинтарић и Марина Тенжера, познати загребачки историчари уметности и ликовни критичари. Тако смо добили нова сазнања о Врбићевом раном периоду стваралаштва: прву изложби акварела имао је 1923. године у Сиску а две године касније и у Загребу. Занимљив коментар о Врбићу дао је Стјепко Илијић у приказу његове загребачке изложбе у *Хрватском листу* 1925. године.

Милан Врбић је рођен у Сиску, школовао се у Загребу и Прагу, али је скоро цео радни век провео у Лесковцу као ликовни педагог у Гимназији и као стваралац изузетног сликарског опуса.

Врбићеви акварели који се чувају у Народном музеју у Лесковцу нуде поглед на овај његов невелик опус (величина једног сликара не мери се по сваком насликаном платну. Некад је довољно десетак слика, па да уметник надвиси просечност и упише своје име међу заслужнике) и упућују у еволуцију стила, омиљене мотиве и изложбе на којима је већина слика излагана. Милан Врбић је неким пејзажима и урбаним ведутама Лесковца и Охрида потврдио да се његово име не може изоставити из историје лесковачког, па и српског сликарства и да ће се оно у њој свакако наћи.

Због остварених уметничких и документарних вредности, Врбићеви акварели из ликовне збирке лесковачког музеја, поседују својство културних добара.

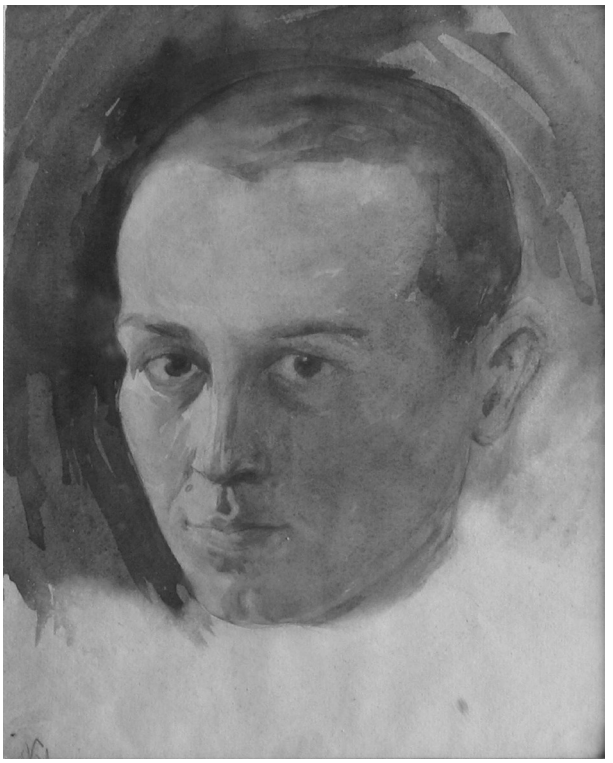

Сл. 1 Аутопортрет

*

Милан Врбић рођен је 18.06.1894. године у Сиску. Рано остаје без оца, па бригу о њему преузима деда по мајци, који у Сиску поседује кафану и месару. Заљубљен у Купу и њене сливове, шлепове и чамце, врбе и храстове, мостове и здања, све слободно време проводи на реци.

У тој купској природи, у њеној пејзажној топографији, постоји нешто привлачно и љупко, што је у Врбићевом унутрашњем бићу пробудило сликарски сензибилитет и перцептивност. Он ће касније, као уметник, умети да реални свет уведе у слику као релеватну форму, да је, ако треба, задржи у њеној животној акцији а да своју сликарску интервенцију сведе на стварање атмосфере простора у коме се збива одређени садржај.

За Сисак је, дакле, везан рођењем и првим сликарским покушајима, мотивима реке Купе и њене околине. Овај простор важна је смерница Врбићевог завичаја, не само као место интуитивне склоности већ као

инспирација и нераскидива веза уметника осетљивог на лепоту и места са питорескним пејзажима.

По завршеној основној школи у Сиску, изучава декоративно сликање на Обртној школи у Загребу (1906 –1910). Ова школа основана је 1882, две године после земљотреса који је порушио већи део тадашњег Загреба. Школа је смештена у тзв. Бариђевој кући, у којој се раније налазила основна шлола. У тој згради на Долцу школа је деловала до 1883. године. Обртна школа добила је другу зграду, у Илици 45, и ту се до 1891. одвијала настава.

Сл. 2 Зграда на Долцу

Сл. 3 Зграда у Илици 45

Прелепа зграда на тргу Маршала Тита, у којој се школовао Милан Врбић, изграђена је 1888. године у духу немачке ренесансе. У тој згради од 1891. настављају са радом Обртна школа са ђачким домом и Музеј за обрт.

Обртна школа била је темељ за оснивање Уметничке школе, будуће Академије. Кроз њу су већ у првим генерацијама прошли Франгеш и Валдец, Чикош и Ауер, будући Врбићеви професори, који ће тачно двадесет пет година по оснивању Обртне школе покренути отварање другог, вишег ступња уметничког образовања у Загребу. У дугој историји Академије тројица уметника су „запечатили њену судбину“: Владо Буковац, Роберт Франгеш и Иван Мештровић. Њиховим залагањем школа је добила статус Академије.

Сл. 4 Зграда у којој је 1891. отворена Обртна школа. Данас се ту налази школа за примењену уметност и дизајн.

Путеве модерности у хрватском сликарству у време када је Врбић учио на Обртној школи и студирао сликарство на загребачкој Академији ликовних умјетности, када је Загреб био позорница на којој се се сусретале различите струје у ликовној уметности, понајбоље је описао Божидар Гагро. Овај историчар уметности анализира период од 1898. до 1914. и каже да је између ових година настао процес планиране и друштвено подстицане институционализације ликовне уметности: „...он се огледа у све већем броју скупних и самосталних изложби, у најпре приватним а онда и државним установама за изобразбу уметника (Након репрезентативног Умјетничког павиљона, у Загребу се 1910. отвара и познати Улрихов салон, Виша школа за умјетност и умјетни обрт отворена је 1907, итд.) У исто време показују се на том плану и озбиљна

протурјечја: криза наруџби, свијест да не постоји умјетничко занимање него да се живот може осигурати секундарним функцијама умјетника, и друго. Подижући се на видик покрета, ово је доба изузетно динамично: најпре наступа широк вал модернизма што врије од прокламација, полемика и парада; у њему су хтијења обнове јача од свијести о њезиним потевима и њезиним могућностима. Тек што се стишао, дијелом у његову трагу, наступа југословенски оријетирана омладина, сурадња умјетника из југословеских културних средишта, све њихиве изложбе и националистичка кампања И. Мештровића. Напокон, на видик стила, на позадини гдје се разабирају трајања и сви пријелази од олеографске повијесно-пропагандне илустрације до академско-реалистичке солидности, од Буковчева пленеризма до Медовићеве озбиљности, продире и настаје сецесија. С друге стране, школујући се у Минхену, једна група младих хрватских уметника на начин нов из видног угла наше средине приступа сликању голе предметности, стварајући у напору сликарског исказивања својих спознаја појаву коју називамо сликарством минхенског круга.“[1]

Скоро сто година после Врбићевог учења на загребачким школама, имамо прилику да посетимо две велике изложбе слика у Загребу, поводом стогодишњице загребачке Академије ликовне уметности. За нас је ово била изванредна прилика да се упознамо са радовима Врбићевих професора на Академији, али и са бурним догађајима који су обележили хрватску уметност у то доба.

Занимљиво је овде напоменути да је у коцепцији и избору радова прве *Изложбе слика и скулптура првоуписаних студената Академије ликовних умјетности у Загребу – у октобру 1907*, учествовао, поред Јосипа Ковачића и Борис Врга. Он је у то време припремао монографију о сисачким ликовним уметницима међу које је и уврстио и Милана Врбића. Наша сарадња са овим лекаром, књижевником, заљубљеником у ликовну уметност и ликовном критичарем, била је веома плодна. Једном, у његовом угодном стану у Петрињи, размењивали смо искуства и сазнања о разним ликовним догађајима који су били важни за потпуније сагледавање Врбићевог стваралаштва. Било је речи о Врбићевој генерацији уметника који су учествовали на овој изложби. Она је требало и да подсети на многобројне заборављене сликаре и вајаре који су напуштали Загреб или Хрватску, јер расписом министра просвете добијали су места наставника вештина у разним градовима Југославије, као што је био случај и са Миланом Врбићем или о оним који су и одустали од уметничког позива.

[1] Божидар Гагро, *Путеви модерности у хрватском сликарству*, каталог, Почеци југословенског сликарства 1900-1920, Музеј савремене уметности, Београд, децембар1972 – јануар 1973.

Док су на првој изложби, одржаној у галерији *Урлих*, показани искључиво радови прве генерације полазника, на другој (под називом *Од заноса до идентитета: Први професори и први ученици Академије ликовних умјетности у Загребу*) ученичким су придружени и радови првих професора Роберта Ауера, Беле Чикоша Сесије Менција Климента Црнчића, Отона Ивековића, Рудолфа Валдеца, Роберта Франгеша Михановића и Бранка Шеное.

Врбић је на Академији затекао прве професоре, тада већ формиране и афирмисане уметнике: Белу Чикоша Сесију, једног од оснивача Академије ликовних умјетности у Загребу и представника хрватског симболизма и сецесије, Менција Клемента Црнчића, најпознатијег и највећег хрватског графичара, и Роберта Ауера, једног од оснивача Ладе.

Радови Сесије, Ауера и Црнчића са поменутих загребачких изложби, откривају нам нова сазнања о утицају професора у формирању ликовних елемената у Врбићевој стилистици.

„Слаби трагови Клемента Црнчића, који је у настави инсистирао на цртању по Микеланђелу и Диреру, могу се приметити у Дипломи фонда сиромашних ученика коју је Врбић урадио за лесковачку гимназију 1923. године,“[2] приметио је Срђан Марковић, историчар уметности, у својој монографији о лесковачким уметницима. Слично је и са Врбићевим цртежима који су настали под утицајем Црнчићеве графике: у реалистичкој концепције композиције и структури цртежа. Његови радови са споменуте изложбе потврђују наше мишљење да је професоров утицај био много већи него што се раније мислило.

Црнчић је у Академији био професор 23 године а осам година био је директор Штросмајерове галерије. Портрете је радио реалистички, чврстим и одмереним потезом савршеног цртача. Тај реализам наставља у већим композицијама, као и у својим најбољим остварењима у графици. Црнчићеву цртачку вештину можемо да видимо и у колорисаним бакрописима старог Загреба који су пуни осећаја за жанр и реалистички приступ градским мотивима. Сва та дела могла су да буду основа и подстрек за Врбићеву интерпретацију многобројних призора са лесковачких и македонских старих тргова, улица и пијаца.

Међутим, Црнчић је сликао и изврсне пејзаже у којима је с лакоћом бележио карактеристике особитих крајева, као што су хрватско приморје, Истра и околина Новог Винодолског.

[2] Срђан Марковић, Ликовни живот у Лесковцу 1900-1950, Народни музеј, Лесковац 1991.

И Врбићеве прве марине са хрватског приморја уверају нас у таленат и ваљаност започетог личног пута. Слично Црчнићу, он ствара аквереле пуне ваздуха и светлосних сензација, жарког сунца и хладних сенки. Црнчић је, без сумње, био и изврстан педагог на Академији и сигурно је имао највећи утицај на Врбићево прихватање основних постулата пленеристичког сликарског изражавања: цртеж и боја у функцији тачног описа, преношење онога што око види, као и тродимензионално схватање простора.

Врбић је имао прилику и да упозна мелодиозну линију Роберта Ауера, професора и сликара, представника загребачке шарене школе, мајстора женског акта и великог портретисте. Он је понајбоље баратао оловком, постижући фине градације. Ауер је цртачком реализацијом идеализованог реализма могао да утиче на слично опредељење Врбића, нарочито, у графичкој реализацији својих првих радова.

Афирмисани сликари, уједно и професори Умјетничке школе, како су је Загребчани називали за разлику од Обртне школе, били су и организатори изложби својих ученика. Изложбе Умјетничке школе биле су изузетно цењене не само у Загребу већ и у Бечу, Будимпешти и другим већим градовима у којима су одржаване у време Врбићевог школавања. Тако је Коста Страјнић, историчар уметности, ликовни критичар, конзерватор и музеолог, присталица уметничке струје око групе Медулић и Ивана Мештровића оставио први писани траг о Врбићевим ученичким радовима. У свом тексту о *Седмој изложби Умјетничке школе* Страјнић истиче његово „умјетничко осјећање изражено у пејзажима“.[3]

Нажалост, нису сачувани радови из Врбићевог периода учења. Један пејзаж, акварел, датиран у 1917. години, дакле пред одлазак Врбића за Праг, могао би да буде сличан његовим радовима из студенског доба. Ипак, овај акварел рађен је у слободнијој пленеристичкој концепцији, у којој предмет зависи од светлости. Склоност ка таквим светлом чврсто дефинисаним предметима, представља типичну пленеристичку цртy која је била популарна код једног дела младих уметника. На овом најстаријем сачуваном акварелу из Врбићевог опуса примећујемо уравнотеженост емотивног и интелектуалног приступа, субјективан ауторски осећај за светлосне вредности и радозналост за финесе предела. Валерски односи, осећај за светлост и прецизност потеза четком, тек су неке од особина које ће аутор касније развити.

[3] Kosta Strajnić, Sedam izložba Umjetničke škole „ Hrvatski pokret“, 24.7. 1914.

Сл. 5 Предео у околини Сиска

Милан Врбић је Умјетничку школу завршио 1914. године, дакле, на крају значајног периода хрватске модерне, на коме „належу“ процеси унутарњег стилског динамизма ликовних уметности и друштвених догађаја. Груби цивилизацијски поремећаји изазвани ратом прекинули су многе процесе у уметности, па и Врбићево даље школавање. Јер, да је кренуо путем својих професора, а зато је имао могућности, могао је да продужи сликарске студије у Бечу, Прагу или у неком од других ликовних центара Европе. Али убрзо атентант у Сарајеву и Први светски рат пореметили су нормални ток свакодневног живота.

Време Првог светског рата провео је као војник, ратујући од Алпа до Галиције, а потом, као ратни сликар, радио је портрете „погинулих ратника“.

Тек што се утишала грмљавина топова Првог светског рата, крајем 1918. године, Врбић добија стипендију Народног вијећа у Загребу за усавршавање сликарства на специјалном одељењу Академије уметности у Прагу.

Ова академија није уживала углед минхенске или париске, али, ипак, представљала је један од значајнијих културних центара послератне Европе. На академији се школовао велики број наших сликара, а у периоду од 1897. до 1938. кроз њу је прошло чак стотину сликара, вајара и графи-

чара.[4] На службу у прашку Академију 1903. ступа Влахо Буковац. Сама чињеница да је реч о професору који је увелико имао изграђен ликовни рукопис, да је представљао правог реформатора на Академији који је увео пленеристичко - поентилистички манир чисте боје, те да је међу студентима био омиљен, довољно упућује на помисао о великом утицају на младе југословенске уметнике међу које је, свакако, био и Врбић.

После једногодишњег усавршавања на Прашкој академији, Врбић се враћа у Загреб, односно Сисак. У току лета, почетком двадесетих година двадесетог века, пре него што ће кренути на југ Србије где ће се прихватити педагошког посла, сликар је урадио неколико цртежа и акварела у којима доминира Купа и њена обала..(*Поправак дереглија,* 1921). На тим сликама је исказао осећај за локалне специфичности и способност да за њих пронађе најбољи ликовни израз који ће му бити основа за даље стваралаштво.

Судбина је хтела да уметник, после завршетка шлоловања, прихвати место наставника вештина у гимназијама у Нишу (1921-1922) и Лесковцу (1922-1954).

Оно важно што се десило у Врбићевом ликовном животу је учествовање на Петој југословенској изожби у Београду. Ова велика изложба организована је у Другој београдској гимназији у Поенкаревој улици. Сто педесет и четири уметника изложило је седам стотина четрдесет и шест слика, скулптура и графика. Било је заступљено девет уметничких група из целе земље и низ уметника изван група. Појединци су имали читаве самосталне изложбе на њој, чак и до тридесет дела.[5]

На овој изложби су учествовале групе: загребачка *Лада* (међу члановима били су и Врбићеви професори са академије, М. К. Црнчић и Ч. Б. Сесија), српска *Лада,* мариборски *Грохар*, љубљанско *Друштво ликовних уметника*, сарајевско *Удружење умјетника*, *Колегиј југословенских графичара* (Врбић је излагао као њихов члан заједно са Ивком Орешковићем из Загреба, Фрањом Копачем из Крања, Антуном Кузманом из Винковаца и Фрањом Шкодларом из Љубљане) - „ представљали су углавном већ минуле идеале“; а *Уметници ван групе*, *Клуб младих*, загребачки *Прољетни салон* и београдска *Група слободних* – „нову радикалну оријентацију ка облику и синтези која је прожимала варијетете експресионизма, футуризма и традиционализма.“

О изложби пише Миодраг Б. Протић: „Општа доминанта је пре свега у тону, расположењу, клими и, битно, у тежњи ка формом - али различито

[4] Алманах Академије ликовних уметности у Прагу

[5] Пета југословенска изложба, каталог, 1922, Друга београдска гимназија, Београд.

и противречно схваћеној и сграђеној. Јер, одиста, цела деценија у потрази је за обликом и структуром као што су прва и друга биле у потрази за светлошћу и бојом. Облик наглашене спољне или унутарње геомертије - који је импресионизам одбацио, а кубизам увео - и његова превласт над бојом, био је заједнички „конструктивни“ циљ уметника различитих глобалних опредељења: модерних и козервативних. Поетике претходног периода јединствено су негиране на нејединствене начине - и у име Пусена и у име Пикаса - да би се и саме те негације често измириле у синтези; али сем ове, разлике између токова треће деценије смањују још две њихове заједничке особине: прво, влумен преовлађује над површином, класично тродимензионална концепција простора над дводимензионалном, модерном: валер над бојом, друго, емпиричка реалност само је изузетно потпуно разорена и замењена чистом естетском реалношћу. Из тих разлога свако систематизовање ове амбивалетне деценије изузетно је сложено. Па ипак, преглед њених токова - које је *Пета југословенска изложба* наговестила или открила - изоштриће представу о њеним посебним општим естетичким профилима.“[6]

Милан Врбић је излагао као члан *Колегија југословенских графичара.* Учешће ове групе уметника сматра се првом изложбом графике у Београду. О томе шта је изложио Врбић, којом техником се представио београдској публици, немамо сигурне податке. Драгутин Тошић наводи да су на овој изложби биле заступљене скоро све технике од бакрописа, дрвореза, мецотинте, литографије па до цртежа пером и сувом иглом, као и друге могућности графичке ликовне праксе.[7]

У Врбићевом опусу сачувано је мало цртежа. Рађени су оловком, пером или угљем. Сматрамо да су неки од сачуваних цртежа, који су настали пре почетка школске 1923. године, могли бити изложени на његовој првој самосталној изложби у Сиску. Они нам омогућавају, донекле, да сагледамо и његова цртачка достигнућа. „Цртеж је основа свих уметности, али и науке, непромењен од Алтамире до данас, најискренији део стваралаштва, најсуптилнији, најнепосреднији, најсубјективнији. У њему се види унутрашњи свет човека, боље него у слици. Слика може да се лицка и преправља, а цртеж не. Цртеж излази из душе као холограм.“[8]

Цртеж код Врбића није стилска вежба или забележена импресија већ је аутономан, дубоко самосвојан домен, најближи живом куцању

[6] Миодраг Б. Протић, Пета југословенска изложба 1922., каталог, Трећа деценија конструктивно сликарство, Музеј савремене уметности, Београд, децембар 1967.

[7] Dragutin Tošić, Jugoslovenske umetničke izložbe,(1900-1927), Institut za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta, Beograd, 1983.

[8] Ljubomir Erić, O crtežu.

Сл. 6 Портрет мушкарца

људског срца. Али оно што је дао у цртежу, везано је за његове идеје у акварелу. Тежња за пластичношћу видљива је у потпуном третману сваког цртаног пасажа. На њима се очитава лагани, али промишљени потез и изражајност лика као што је *Портрет мушкарца*. Ово је, можда, најстарији сачувани уметников цртеж. Рађен је у реалистичком стилу, са оштром моделацијом и чврстом формом. Дисциплинован и предани рад на изради овог портрета и наглашена цртачка структура, дочаравају озбиљност и унутрашњу снагу портретисаног човека.

Пета југословенска изложба одржана је у јуну, односно јулу 1922. године, у време летњег школског распуста, када ће Врбић донети важну одлуку да промени школу, односно град у коме ће даље живети и бавити се педагошким и сликарским радом. У јесен, на почетку нове школске године, Врбић напушта Ниш и прелази у Гимназију у Лесковцу и ту остаје заувек, дарујући граду најбоље године свога живота.

Сл. 7 Брвнара

После ове велике изложбе, у време летњих распуста овај наставник лесковачке гимназије имао је прилику да посети и забележи мотиве са приморја: Бол на Брачу, где су његови имали кућу, затим Бакар, у коме је живео његов друг из школских клупа Богомул Цар, који је предавао у то време цртање на Поморској академији. Тако су марине са хрватског приморја и понеки лесковачки мотив чинили окосницу за његову прву самосталну изложбу, коју је желео да организује у Лесковцу, у граду коме је дао најбоље године свога стваралаштва.

Међутим, у овом граду, у то време, није било ликовних изложби, јер није постојало разумевање и брига за приређивање таквих манифестација. Лесковац на почетку двадесетих није имао важне институције као што су Музеј, Позориште, Градска библиотека, Народни универзитет. Врбић је могао да слуша две певачке дружине које су у то време имале свој програм: „Бранко“, чији је хоровођа једно време био Станислав Бинички и „Братство“, основано 1911. године. Могао је да посети биоскоп Славуј или онај гимназијски.

И отпори лесковачког паланачког духа који је постављао препреке сваком динамизму и променама у култури утицали су да Врбић није могао да своје акваре прикаже прво својим сугрђанима. Настанак, развој и крах неколико културних подухвата говоре о њиховој судбини у средини као што је лесковачка. „У самој суштини ствари у питању је веома карактеристичан, провинцијални однос према локалним културним тековинама, ограђивање од њих, један надмени, одбијајући, ниподаштавајући однос према ономе што је „обично“ јер је познато, „наше“, од људи који живе са нама и за које ми „знамо“ колико „вреде“. Тај однос према домаћим културним вредностима био типичан за провинцију која у основи не признаје никакве вредности које не спадају у неки њен имагинарни ниво и вредносни систем и који се пре свега огледа у непризнавању свега онога што је ван сфере вредновање тога система“ написао је Николај Тимченко поводом гашења првог лесковачког професионалног позоришта.[9] Другим речима, Лесковац је средина која не прима новотарије нити може да прихвати некога ко се не уклапа у његов просек и начин живота и мишљења.

То је, просто, натерало Врбића да изабере свој родни град Сисак у чијој ће Галерији љубитељима сликарства, први пут, приказати своје радове из младалачког периода.

Врбић, уз помоћ својих другова са Академије, нарочито оних који су живели и радили у Сиску и Загребу (у то време дружио се са Миленком

[9] Николај Тимченко, Фрагменти из историје лесковачког позоришта, Лесковац, Народни музеј, 1967.

Ђурићем, Петром Орлићем, Виктором Шипеком, Богумилом Царом, Јарославом Кратиноми др.) организовао је своју **прву самосталну изложбу у лето 1923. године у Сиску**. Његов друг из школске клупе Миленко Ђурић, рођен исте године кад и Врбић, али у Земуну, највише је помогао у организацији изложби у Сиску и Загребу.

Нажалост, немамо података о његовим радовима са тих изложби. По години настанка и начину акверелског изражавања *Поправак дереглије*, неколика цртежа и марина са Хрватског приморја, сигурно су се нашли на изложби у Сиску.

Једини извор о његовој првој самосталној изложби даје нам Тоне - Анте Ковачић. У *Сисачком гласу,* поводом његове изложбе, Ковачић, као известилац са изложбе, примећује да је Врбић у акварелу препознао не само пријемљиву сликарску технику већ и могућност да на њеним специфичним законитостима изгради властити ликовни израз: „Интересантно је то зато, што знамо, да сви Врбићеви другови, као Узелац, Гецан, Трепше и др. раде претежно уљаном бојом. Рад акварелом је много тежи и скупљи успех њиме се постизава, па је зачудо да се Врбић у томе баш специјализирао. Можда одгонетка лежи у нарочитој диспозицији уметника за ту врсту материјала.“[10]

Сумирајући Врбићев допринос развитку сисачке уметности, и Борис Врга, писац монографије о сисачким сликарима, истиче његово опредељење за акварел: „До његове појаве, ниједан се домаћи аутор није посветио искључиво тој техници (Уз особну, интимистичку, уврijежено је говорити и о регионалној диспозицији за акварелни изричај. Притом се сматра да ријеке и атмосферске сензације које се развијају уз њихове токове, представљају највећи потицај.)“ [11]

Из Врбићевог стваралаштва у коме је сисачки амбијент у првом плану, Врга узима за пример акварел *Поправак дереглије* (1921). „Сигурно компониран, тонски изнијансиран, једном фино одабраном мотиву и данас готово ишчезлој жанр-сцени, која персонифицира живот лађарског Сиска и тако брзо претвореној у повјест, придаје апартност доживљаја и поетичну ноту.“

Поправак дереглија на Купи је добар пример како је Врбић освајао природу у жељи да створи атмосферу, чиме се уклапао у општу тенденцију епохе ка лиризму: У лирској атмосфери пејзажа он је видео пут и могућност да изгради сопствени ликовни израз.

---

[10] Тоне – Анте Ковачић, *Изложба акварела Милана Врбића*, Сисачки гласник , 23.06.1923., стр.3.

[11] Борис Врга, Сисачки ликовни вијек, Сисак, 2006

Сл. 8 Поправак дереглије на Купи

Али то што уметник слику *Поправак дереглије на реци* посматра обасјаном светлошћу и што живљим потезима бележи неке промене на њој - за многе ауторе који су писали о Врбићевим акварелима не значи импресионизам, јер нити је у питању разлагање светлости на боје спектра, нити непосредно шифровање примљених сензација. Дакле, реч је о реалном опису као основном опредељењу пленериста. Код Врбића су у дубоком сећању утиснута искуства која су долазила из минхенске концепције слике, из постлајбловског деформисаног имприсионизма, који је прихватила његова генерација и прилагодила га свом таленту и могућностима. Јер, не заборавимо да је у Прагу на Академији радио Влахо Буковац који је непосредно или посредно утицао на своје ученике.

Бакар је изваредна слика која може да буде „мост“ између Врбићевих марина везаних за хрватско приморје и нових акварела у којима бљеште топографско верни грделичко-моравски мотиви и лесковачки урбани пејзажи. Овај акварел представља и стилску основу за даље варирање светлосних сензација, јарког сунца и љубичасто хладних сенки који ће бити карактеристични градивни елементи Врбићевог стила. Настала је за време летњег распуста 1922. године, у малом приморском месту Бакар, пре него што ће уметник започети да поучава ликовним вештинама ђаке лесковачке гимназије.

На површини овог акварела у први план је поставио типичну стару приморску кућу окупану медитеранским сунцем. Стрмом улицом, поред

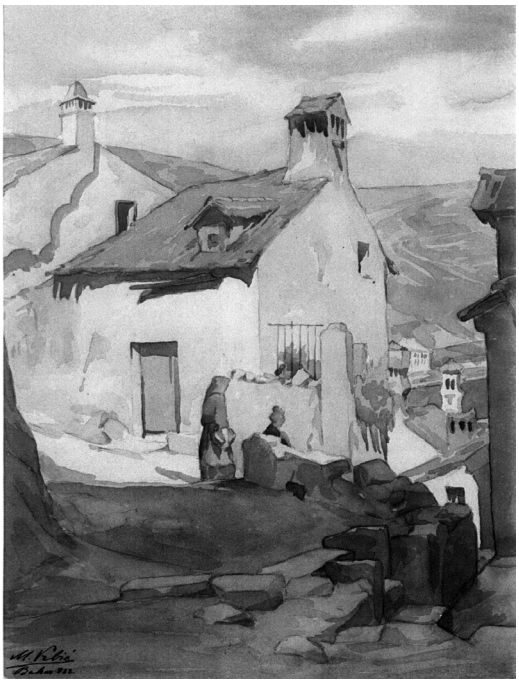

Сл. 9 Бакар

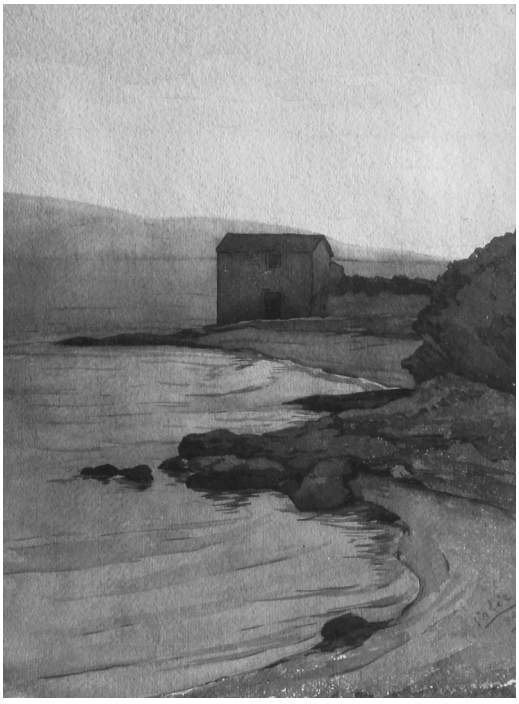

Сл. 10 Кућа на мору

кућа пролазе две жене, силазећи на обалу мора. Између две куће, перспективним скраћењем, видимо део мора и косу планину са понеком кућом која се спушта према обали.

Камена рушевина и мали део једне зграде испред саме куће презентовани су хладним плавољубичастим сенкама које су често употребљавали импресионисти. Фино диференциране у тону, топле боје које преовлађују на слици потенцирају сликареву искрену и изворну интерпретацију призора виђеног у једном малом приморском месту.

На првој самосталној изложби у Сиску могли су се наћи и акварели *Кућа поред мора*, *Оток Крк*, *На обали мора*, *Омишљај*, *Малинска* и др. Ови изванредни предели с мора, код којих није битно одступио од виђеног, насликао је убедљиво и снажно светлост и медитеранску атмосферу хрватског приморја.

Врбић је на појединим сликама са овог медитеранског поднебља приказао читаву скалу појава на мору. Сликао га је светлим бојама у пенушавим и белим таласима, али и у тмурним данима када се гребени и камење у сенци претећи повијају према узнемиреном мору које затварају валовити обриси околних брда.

Врбића су привачиле и медитеранске куће на обали мора, као

што је Малинска, на чијим се зградама осећа црвенило залазећег сунца и плаветнило неба. У овом случају, када је изглед зграда семантички неопходан, мотив је очуван као посебна вредност, без обзира на звонкост боје и динамизам потеза. Ову слику створио је тоновима и нијансама нанесеним на акварелском папиру танким и нежним наносима четкице. Тиме постигао атмосферу титравог зрака и недогледне даљине.

Врбић је успео да на акваре ле са приморским мотивима пренесе идиличност мотива и искреност својих осећања.

Сл. 11 На обали мора

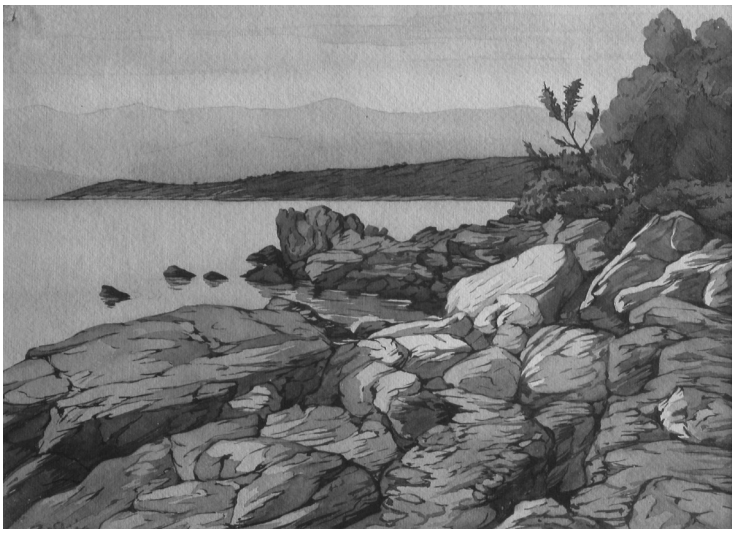

Сл. 12 Стеновита обала

Сл. 13 Малинска

Сл. 14 Поглед на Бол

На првој самосталној изложби у Сиску изложени су и цртежи са пејсажном тематиком. У овом занимљивом ликовном виђењу пејзажа, уметник је исказао осећај за локалне спецефичности и способност да их обликује цртежом. На пример, на једном приказује стари дрвени мост, усмерен на мале куће и дрвеће у цвату, а на другом цртежу, малу кућу искривљену од времена и киша, пред којом седи група људи за столом.

Цртачки фино диференцирани у тону, чистим графичким изразом, ови цртежи садрже фрагменте заустављеног времена.

Сл. 15 Дрво поред куће

Сл. 16 Стара кућа

Следеће године у току лета Врбић је имао још једну самосталну изложбу у Сиску. Нажалост, немамо никакакве податке ни коментаре о овој изложби.

После две ликовне манифестације у Сиску, Врбић загребачком изложбом, годину дана касније, затвара један период у свом стваралаштву

у коме се неће више представљати хрватској публици. Уметник ће се сасвим посветити граду у коме живи и као гимназијски предавач и сликар. Лесковачка средина, лепотом старе архитектуре, светлошћу и топлином југа, шаренилом мирног и тихог живота, опчинила је младог сликара. Уметник је у тематском слоју слике заменио купски амбијент са сличним пејзажама у сливу реке Јужне Мораве крај Грделице. И лесковачке прашњаве улице, стари мостови и пијаце нашли су место у његовим новим акварелима. Убрзо ће заблистати поред лесковачких мотива и призори из Македоније.

О Врбићевој загребачкој самосталној изложби пише Стјепко Илијић: „Треба признати да му је техника уопће добра, колорит изврсно постављен, да поседује истанчану моћ опажања и најмањих нијанса те осјећај дубоке самилости за онај занемарени и запуштени народ, тако да му слике испадају вјерно огледало амбијента сред којега живи и да је свеопћи дакле дојам врло повољан.“[12]

Међутим, овде треба напоменути да је те године Врбић организовао најпре изложбу у Лесковцу а затим у Загребу. Тешко је утврдити које су слике биле на загребачкој изложби, јер у том погледу једина белешка у *Хрватском листу* веома је штура. Претпостављамо да је један добар део слика са лесковачке изложбе изложен и у галерији *Улрих* и да је загребачка публика видела Врбићеве македонске и лесковачке мотиве као што су *Каспаров мост, Воденица на Морави , Сахат- кула у Охриду* и др.

Врбићеви акварели су, свакако, гледаоцима у Загребу пружили могућност да уживају у лепоти сликања, али и да осете посебну интиму сисачког пејзажа и лесковачког урбаног простора. Лако су могли да запазе како на појединим радовима бљесне топла поподневна светлост која, уз светлуцање реке или разнобојне површине платнених надстрешница ствара ону препознатљиву и особену врбићевску топлу атмосферу. То потврђује да је настанак слике „ствар тренутка, тренутак који најчешће остаје непознат и загонетан.“

Дакле, већ на самом почетку рада на сликарству, запажамо да овај наставник цртања благе нарави, мирно и тихо гради свој опус за који се може рећи да настаје у једном комаду. Редак је пример да, готово без изузетка, све слике једног сликара и све његове развојне фазе носе обележје јединствене тежње и истоветног поступка. А то се може наслутити већ на његовој првој самосталној изложби у Сиску.

У овом периоду, који смо назвали загребачким (можда би требало прецизније рећи у младалачкој фази) сликар је поставио основе за своју ликовну поетику. Његов особени интимизам састојао се у споју извесних

[12] Stjepko Ilijić, Slikarska izložba M. Vrbića, Hrvatski list, 30.10.1925., стр.2.

тренутака пленеризма и импресионизам, на чијим основама је градио своју мелодију из које су избијали жарка светлост и топлина, али и страст мирног живота и присуство у њему.

Неколико акварела, који су настали на крају треће деценије двадесетог века, са мотивом мирног и тихог живота лесковачких улица и тргова, одвешће га у приказивање атмосфере ишчекивања и благе метафизичке напетости, блиске магичном реализму. Али то је нова прича о лесковачком периоду и Врбићевој љубави према граду са којим се спојио људским осећањем, сликарским размишљањем, стварањем, животом.

Summary

Živojin Prokopović

FIRST SOLO EXHIBITION OF MILAN VRBIĆ IN SISAK

Milan Vrbić had first solo exhibition in summer of 1923 in the town of Sisak. It shows that the painter chose watercolor as a prevalent medium for artistic expression, almost total magnum opus.Vrbić established his own artistic expression basis on this attractive technique and its specific rules. Vrbić expressed his sincere creative sense for atmosphere of anticipation and metaphysical tension, similar to magic realism by incorporating the range of realistic presentation with selected scenes of beauty up to pleneristic art treatments of light.Despite old-fashioned “trick” - a delusive appearance, watercolor paintings of Vrbić resist impermanence and attract the attention of fans of intimate visions and poetic impressions.

УДК 821.163.41.09-9 Динић С.

Душан А. Јањић

РУСКЕ И ФРАНЦУСКЕ ТЕМЕ У ДЕЛУ СРЕТЕНА ДИНИЋА

О Сретену Динићу, великом културном прегаоцу који је оставио неизбрисив траг у историји Лесковца између два светска рата, писало се релативно доста; о томе сведоче две монографије, споменица са прославе четрдесетогодишњице његовог рада и више написа у периодици и појединим књигама.[1] Чини се, ипак, да извесне стране Динићевог живота и рада нису још довољно осветљене и истражене. То је случај и са Динићевим односом према страним земљама и према уделу њихових култура у његовом стваралаштву. Овде ћемо размотрити присуство руских и француских тема у Динићевом публицистичком и књижевном делу.

Руска компонента у делу Сретена Динића је значајна и то се огледа у бројним Динићевим текстовима, објављиваним пре свега у „Лесковачком гласнику“, у којима он изражава свој однос према Русији, руском народу, руској култури.

Сретен Динић је неоспорно био русофил, али особеног соја. Извор његове привржености Русији налази се најпре у осећењу припадности словенском свету, заједници блиских, етнички сродних народа. Већ у првом Динићевом литерарном делу, збирци песама *Јеци и одјеци*, штампаној 1905. у Нишу, читамо стихове:

Благо свима Словенима
Што словенски зборе, пишу,
И словенским духом дишу.

[1] Аутори монографија су Драгољуб Трајковић (*Народни просветитељ и писац Сретен Динић и његово доба*, Лесковац, 1973) и Миливоје Р. Јовановић (*Народ у човеку - просветитељски и књижевни рад Сретена Динића*, Крушевац, 1997). Споменица *Народни просветитељ - на својој бразди* - састављена је 1935. а објављена 1940. године у Лесковцу. Од написа у књигама издвајамо текстове Сергија Димитријевића (*Историја Лесковца и околине, 1918 - 1928*, Лесковац, 1983) и Николаја Тимченка (*Књижевна баштина Лесковца*, Лесковац, 2007).

Динићева оданост Русији има своје корене и у дубоко усађеном уверењу да је ова велика земља била вековна заштитница Србије, њен први и највећи пријатељ и савезник. Тезу о Русији као вечитој заштитници Србије Динић је додуше релативизовао, могло би се рећи чак оспорио, у свом првом тексту који се бавио руско-српским односима. У чланку *Руси и ми*[2] наводе се бројна руска огрешења о Србију, почев од недоличних поступака руских дипломата, преко стварања Сан-Стефанске Бугарске и уступања Босне Аустрији, до измишљања црногорске нације и нечасних бољшевичких намера. Динић јетко примећује:

Русија нас никад није познавала! И увек је имала разлоге да нас не познаје! И увек је имала неке „потребе“ да фрче на нас и да јој ми увек за то нешто будемо криви! ... Увек смо криви нашој мајци Русији! Ах, мајко Русијо!... Да џандрљиве мајке, милостиви Боже!...

Међутим, на половини овог текста, Динић, као да је постао свестан својих преоштрих прекора, „окреће лист“ тврдећи: „Русија је ипак више помогла да останемо живи“, дајући примере руских доброчинстава према нама - помоћ Карађорђу, настојања да се успостави пуна аутономија Србије према Букурешком миру 1812, рат са Турском 1877. и, највише од свих, „спас Србији 1914. године“:

И то је био најјачи моменат њеног доброчинства према нама. И ми то не можемо и не смемо никад заборавити. За 5 дана нас би Аустрија смрвила да није Русија привезала њене армије за Карпате и Мазурска језера. Пуне две године она је крвавила очајнички и држала Аустрију и Немачку за гушу док су се западне силе спремиле као што треба за рат.

У наредним чланцима који су имали за предмет Русију, Сретен Динић није више никад поименце помињао „руске грехе“ према Србији. Штавише, увек је изражавао велику захвалност Русији за све добро што је она током историје за нас учинила. Карактеристичан је у том смислу његов опширан приказ русофилски изразито обојеног предавања Владимира Ћоровића, одржаног 27. децембра 1931. године у Руско-Српском клубу у Београду, под насловом *Србија и Русија*.[3]

У својим иступима који су се тицали Русије, Динић је правио оштру разлику између оне старе, царске Русије, која му је прирасла за срце, и бољшевичке којој је упућивао реске критике. Тако, текст посвећен Пушкину, поводом стогодишњице његове смрти,[4] почиње хвалоспевом царској Русији:

[2] „Лесковачки гласник“, 22.9.1923, стр. 1

[3] Исто, 9.4.1932, стр. 2.

[4] Исто, 20.02.1937, стр. 1.

Како смо се некад одушевљавали Русијом, руским језиком и руском литературом. Као неком светињом, као неким, божанством. За наш народ Русија је била идол, симбол. Нема те сељачке куће, кафане и сваке угледне варошке куће у којој нису биле слике руских царева, царица и царевића, почевши од Александра I до Николе II. После иконе и кућног патрона, славског свеца, биле су на прво место стављане царске руске слике. После Јерусалима Русија је била друга светиња за српски народ. Света мајка Русија, Света Москва, Свето Кијево... А што нас је руски језик одушевљавао, то је било као купање у Јордану...

Преокрет у љубави према Русији и руском језику настаје, по Динићу, избијањем Октобарске револуције, јер

кад нагрнуше бољшевици 1917 и кад побише два милиона руског на=рода, ми наједанпут заборависмо руски језик. Више он за нас није привлачан. И оно што њиме избеглице, наши пријатељи изговарају, не може никако да нас загреје кад помислимо да тим језиком говоре они људи који руски народ у крв утопише...И радио кад говори из Москве ми га одмах затварамо, јер знамо да тај глас долази из уста оних који бљују смрт и отров на цео свет.

Сретен Динић је и у више других чланака[5] отворено изражавао своје антибољшевичке ставове, не бирајући каткад речи да оцрни режим у Совјетској Русији у којој се, по њему, негирају индивидуалне вредности, пропагира колективизам и атеизам, гура сопствени народ у крајњу беду. Као главни уредник „Лесковачког гласника“, преносио је чланке из београдске и стране штампе уперене против бољшевизма а у листу је давао доста простора прилозима сарадника, међу њима и руских емиграната, у којима се „демаскира“ совјетска власт.[6]

Руска емиграција у Србији била је, такође, предмет Динићевих интересовања. Том питању посветио је два опширна уводника у „Лесковачком гласнику“: *Руско питање код нас* (19.7.1925) и *Руска емиграција код нас и њена политичка оријентација* (19.9.1936), али се ове теме дотицао и у другим својим написима. Био је, наравно, на страни руских емиграната;

[5] Неке чланке није потписивао, али на примерцима комплета „Лесковачког гласника“ (налазе се у Народној библиотеци Србије и Унивезитетској библиотеци „Светозар Марковић“) стављао је својеручни потпис на крају тих текстова. Динић је, такође, на листу залепљеном на унутрашњој страни комплета „Лесковачког гласника“ саопштавао који су непотписани текстови његови.

[6] Наслов чланка једног сарадника (Љубивоја Поповића) индикативан је: *Очајан је и страшан живот у Русији као у некој кланици и лудници света* („Лесковачки гласник“, 28.8.1937, стр.2)

називао их је браћом, дубоко саосећао са њима, позивао на солидарност. О томе Величко Живановић, професор лесковачке Гимназије, пише: „Кад су године 1919 стигле прве руске избеглице у нашу земљу, г. Динић упућује преко плахата Лесковчанима један топал апел, објашњавајући у њему наш дуг према мајци Русији и нашу дужност према њеној деци која долазе као бескућници у нашу земљу“.[7]

Бригу за избегле Русе Динић је најбоље исказао управо у чланку *Руско питање код нас,* тражећи веће ангажовање наше државе у пружању помоћи руским страдалницима:[8]

Кад томе додамо и то да међу тим избеглицама има огромних снага интелектуалних и разноврсних стручњака првокласних, онда се ми чудимо како наша држава није до сад већ искористила те снаге на некој бољој основи и систему, а не као до сад да се оне случајно запошљавају у већини случајева и на жалост на најгрубљим пословима.

Никола П. Илић у својој, хвале вредној књизи *Руски емигранти у лесковачком крају после 1917. године* (Лесковац, Fileks, 2003) шире је коментарисао овај напис, али је наводио и друге Динићеве текстове а посебно је истакао да је „Лесковачки гласник“ „често доносио написе о емигрантима: вести о њиховим прославама, историјским догађајима и подухватима, а објављивао је и њихове писане прилоге“.

Највиши степен русофилства Сретен Динић је показао пишући о Николају II Романову.[9] Дубоко поштовање према руском народу Динић је великим делом везивао управо за личност последњег руског цара свирепо умореног од бољшевика јула 1918. године. За уредника „Лесковачког гласника“ Николај II је био оличење племенитости, честитости, хришћанске узвишености. Био је цар - мученик, миротворац; био је добротвор, заштитник, спасилац Србије, који је због свог пострадања „понео венац мученишства и заслужио ореол светитеља“. Зато Сретен Динић, на свечаности дана православља, одржаној 9. марта 1930, чини необичан гест: моли Свети Синод Српске православне цркве „да Николаја Романова бившег сверуског цара - мученика, најпобожнијег, најчеститијег и најплеменитијег владара у Европи, заштитника православља и словенства, а специјално чувара српског народа, до последњег часа живота свога, који

[7] Споменица *Народни просветитељ на својој бразди*, стр. 27-28

[8] И овај чланак је непотписан, али са накнадним својеручним потписом С. Динића (видети комплет „Лесковачког гласника“ који се чува у Народној библиотеци Србије).

[9] Текстове о овом руском владару Динић је објављивао не само у „Лесковачком гласнику“ већ и у „Народном просветитељу“, „Прегледу епархије нишке“, у београдском листу „Време“.

је пао колико као цар, толико и као ревносан Хришћанин, прогласи за *Југословенског свеца* и стави га у ред српских светитеља... То захтевају заслуге његове за наш народ и државу. То захтева његово мучeништво и трагичан крај живота. То захтева величина и моћ наше државе заслугом његовом створене. То захтева правда божја и дужност наша према њему. То најзад захтевају и наше будуће и још чвршће везе са братским руским народом".[10]

У уводнику „Лесковачког гласника", број 28, посвећеном Николају II Романову, Динић шире осветљава личност бившег руског цара и, између осталог, незаобилазно, помиње његова дела којима је задужио српски народ:

Само једна његова реч 1914 године била је за нас бити или не бити. Те године у његовој је руци била цела судбина наша: или ово што смо данас, или Србија раздељена између Аустрије и Бугарске. И он се определио за оно прво и као такав истрајао до последњег часа. Само једна његова депеша 1915 године савезницима, спасла је српску војску кроз Албанију. Ако су његови претходници имали ма какав грех према Србији, овај их је покајао и опрао.[11]

Сретену Динићу као да недостају речи при истицању заслуга и величању последњег руског монарха. Тако, његов текст *Пријатељства по цену живота*[12] почиње апотеозом Николају II:

Шта је Русија учинила за нас кроз свога најсветлијег, најправеднијег и најчистијег цара - Мученика Николу, то је достојно само молитвеног изражаја у цркви и песничког описа, за који се још није родио песник који ће опевати тога цара праведника и заштитника Српскога народа до последње моћи своје. То се зове пријатељство до краја! Пријатељство по цену живота.

Од 1930. до септембра 1938. године низали су се, махом у „Лесковачком гласнику", чланци, што Динићеви што његових сарадника, на тему Николај Други Романов. Обележаване су годишњице његове погибије, ламентирало се над његовом трагичном судбином, подсећало на његову улогу у Првом светском рату и подршку Србији и, у вези са тим, тражено је да се прихвати предлог о канонизацији руског цара.[13] Сретен Ди-

[10] „Лесковачки гласник", 15.3.1930, стр. 2.

[11] Исто, 12.7.1930, стр.1.

[12] Исто, 15.7.1933, стр. 1.

[13] Иако је Динићев предлог био благонаклоно примљен у јавности, не само у нашој него и у страној, Српска православна црква није Николаја Романова прогласила за српског свеца. Руска православна црква у избеглиштву канонизовала га је 1981, а у самој Русији проглашен је за свеца 2000. године.

нић је био просто опседнут личношћу Николаја Другог и у праву је Таса Урошевић, прота лесковачки, кад тврди: „Нико више није ожалио трагичну смрт *Цара Миротворца* него што је то Динић учинио у његовим листовима `Лесковачком гласнику` и `Народном просветитељу`“.[14]

У написима Сретена Динића своје место нашла је и руска књижевност која је Динићу била, како истиче, „најомиљенија“. Посебно је ценио Пушкина, Тургењева, Достојевског и Толстоја. На стваралаштво Александра Пушкина и Лава Толстоја осврнуо се у засебним чланцима.

Текст о Пушкину (*Пушкин као прва ласта руске културе и модерне литературе*)[15] написан је поводом стогодишњице смрти великог песника чија прослава „припада славној епопеји рускоj... и целом словенству“. Динић, потом, додаје:

Пушкин је ударио темељ уметничкој литератури. Пушкин је руском језику дао његов прави књижевни облик. Пушкин је био не само свестан Рус него и свестан Словен. Пушкин је у своме песништву имао мотива не само руских и словенских него и опште човечанских. Пушкин је као честит и идеалан човек пао из руке једнога грубога човека 1837 г. у 37 години живота... Али је слава Пушкина остала неумрла.

Повод написа о Толстоју била је стогодишњица рођења славног руског писца.[16] Динић најпре наглашава да је прослава „свечано изведена ... по свима великим европским центрима па и у нашој земљи.“ Ево неколико редака из прилога насловљеног једноставно *Прослава стогодишњице Лава Толстоја*:

Креатор много читаних романа и краћих састава моралне садржине потпуно је заслужио један спомен тако великих размера. Његови критичари, било да су му наклоњени или не, не могу се отргнути од признања да је Толстој био генције своје врсте. Писао је чак и под седим власима са младићским жаром и заталасао духове целога света. Он је створио код својих читалаца нарочити култ према себи а у Русији је стекао огроман број присталица, који су били увек спремни да прихвате сваку његову идеју...

Гајио је велике симпатије за бедне, био привржeник правде и истине и кроз његова дела провејава човечност и жеља за друштвеном правдом.

Чланак је потписан са Сл., али нема сумње да је аутор Сретен Динић. Види се то по стилу писања. Осим тога, Динић се Толстојем бавио више него икојим другим страним писцем и велики руски књижевник знатно

[14] Споменица, н. д., стр. 46.

[15] „Лесковачки гласник“, 20.2.1937, стр. 2.

[16] Исто, 15.9.1928, стр. 3.

је присутан у његовим публицистичким делима. У њима се цитирају, гдегде и разрађују, Толстојеве мисли, пре свега педагошке, моралистичке и религиозне садржине. Динић их користи да би поткрепио своје ставове, учинио их убедљивијим, било да је реч о народном просвећивању, културном уздизању, хришћанским вредностима или упутама за живот.[17] Писац *Рата и мира* је, најзад, заступљен и у „Лесковачком гласнику" и „Народном просветитељу" кроз рубрике *Мисли великих људи* и *Мудре изреке*, а дат је и шири приказ предавања професора Јулија Макањеца *Толстој и његова борба*, одржаног на Народном универзитету у Лесковцу.[18]

Може се са пуно извесности рећи да су Толстојева стремљења ка народном животу и његова схватања о просвећивању народа и моралу извршила утицај на Динићеве просветитељске идеје и етичке назоре.

Сретен Динић је о Русији и руско–српским односима објавио тридесетак новинских текстова. Површном читаоцу може се учинити да је Динићева изражена привржености руској браћи противречна, проблематична. Посебно што жустро одбацује бољшевичку Русију. Треба имати на иму да он, међутим, не поистовећује, изузев у случају Николаја Другог, власт и народ. Према руском народу, словенском и православном, он осећа увек дубоке и трајне симпатије. Када се, рецимо, устремљује на совјетски режим, Динић издваја руски народ, сматра га потлаченим, жали га, нада се да ће се ослободити бољшевичког јарма: „Ми знамо да руског православног народа има 120 милијуна у компактној маси и да такав океан од народа", каже он, „не може нико силом утерати у своје утопије."[19] Говорећи о „бољшевичком рају" у чланку *Нама требају паре*, наш аутор напомиње да бољшевици „неће моћи да униште ни руски народ ни руско богатство. Јер ту је земља коју не могу продати и ту је народ кога не могу целога ставити у најамника. Ту је просторија, величина и множина која ће се сама одупрети томе али треба да прође време..."[20]

Сергије Димитријевић у својој *Историји Лесковца и околине* тврди да је Сретен Динић, као „бранилац интереса лесковачке чаршије", „мрачна и реакционарна личност, окорели назадњак који се супроставља напредним идејама."[21] На изрицање оваквог суда утицали су, сигурно, и Динићеви антисовјетски иступи. На њих експлицитно указује С. Димитријевић, а у једној белешци помиње да је Динић „одржао реакционарно предавање

[17] Толстој је, пре свега, присутан у следећим делима Сретена Динића: *Школа живота, Чаршија и култура, Како да сами себе васпитамо и култивишемо, Ко треба да буде путовођа нашег народа*.

[18] „Лесковачки гласник", 4.3.1933, стр. 3.

[19] Исто, 15.3.1930, стр. 2.

[20] Исто, 6.12.1930, стр. 2.

[21] *Историја* ... н.д. стр. 442.

о Русији“.[22] Мислим да су идеолошки мотивисане оцене о нашем писцу као реакционару и окорелом назадњаку, и у вези са његовим антибољшевичким ставовима, неправедне и погрешне.

Сретен Динић је био склон претеривању и у хвалама и у осудама Русије. Тако, величање Николаја Другог прелази каткад у идолатрију без мере и укуса. Претеривање је, на пример, и што пребацује Русији да је „уступила Босну Аустрији“ и што су његови изливи беса према бољшевицима понегде недолични; на једном месту каже за њих да су „разбојници, зликовци, патолошки типови, скупљени с коца и конопца“.[23] Знао је, дакле, да пренагли у изношењу судова и изражавању својих осећања.

Ваља, међутим, истаћи да Динићев однос према Совјетској Русији није био, ипак, искључив, једнолинијски. Динић је био конзервативац, није желео промене система вредности које је усвојио, а био је и дубоко религиозан православни хришћанин, па се могу разумети његови напади на бољшевичку власт. Но, у неким текстовима био је, у том погледу, прагматичан, мање резолутан. На пример, у књизи *Школа живота* Динићев старац Пантелија Симић, који је оличење народне мудрости, на питање: „А шта мислите о ономе што се догађа у Русији?“, одговара разложно: „Па ето, то што ти кажем: људи су хтели да друштвени живот преуреде на другој основи, да унесу више правде, да уклоне нераднике, да створе нови живот. Па да би уништили стенице, запалили су своју кућу. А ко је палио кућу због стеница? Такав утисак оставља њихов рад у нашим очима. Мада је још рано доносити тачан суд о њима...“[24] Слично је интониран и чланак *Нема мира без Русије* у коме се истиче значај Русије у међународним односима и апелује да се садашња власт у овој земљи не сме више игнорисати него се мора позвати на заједничку одбрану угроженог мира у Европи пред налетом хитлеризма.[25] Интересантно је и Динићево становиште о појави бољшевизма у Русији у тексту *Туђе идеологије*: „Погрешно се мисли да је бољшевизам течевина Русије и руског народа. Напротив, он је чедо запада. Од Карла Маркса га је Лењин донео“.[26]

Да Сретен Динић није био једностран показује и то што је у „Лесковачком гласнику“, листу који је петнаестак година уређивао, давао простора и мишљењима супротним од његових. Добар пример је приказ предавања Јована М. Јовановића о нашој спољној политици, одржаном на

[22] Исто, стр. 414.

[23] „Лесковачки гласник“, 12.7.1930, стр. 1.

[24] *Школа живота*, Лесковац, 1923, стр. 109.

[25] „Лесковачки гласник“, 9.6.1934, стр. 1.

[26] Исто, 13.3.1937, стр. 2.

Народном универзитету децембра 1928. У приказу се наглашава да се Јовановић залаже за „словенску узајамност“, за сарадњу са Совјетском Русијом, при чему се цитирају његове речи: „Ми Словени треба да будемо сви заједно, то је наша будућност.“[27] Овде треба, такође, поменути да су у „Лесковачком гласнику“, поред превода књижевних остварења великих руских писаца 19. века (Љермонтова, Кољцова, Мајкова и других), привилеговано место имали преводи, у више наставака, приповедака Максима Горког „оца социјалистичког реализма“.

Интересовања Сретена Динића за Русију била су, уопште узев, вишестрана и та се чињеница у пишчевој интелектуалној биографији не може пренебрегнути.

Поред Русије, оне коју је волео, Сретен Динић је био изразито наклоњен Француској, њеној култури, цивилизацији и књижевности. У већ помињаном уводном чланку у „Лесковачком гласнику“ од 15. јула 1933. године *Пријатељства по цену живота*, чији је поднаслов био *Русија и Француска према нама*, после величања Русије и руског цара Николаја Другог које се завршава речима: „То се зове пријатељство до краја! Пријатељство по цену живота“, Динић, између осталог, пише:

> *Ништа мање од тога није ни пријатељство француско према нама, које ми преживљујемо данас и које се све више документује, упркос свију искушења која Француску сналазе већ одавно због њеног пријатељства с нама. Ми смо свесни тога и ... ми смо дужни да се приликом француског државног празника 14 јула сетимо те велике и племените нације која је повела прво коло ослобађања поробљених народа... И то се зове пријатељство до краја*.

Осећање пријатељства и дубоког поштовања према Француској јавило се у Сретену Динићу, по свему судећи, за време Првог светског рата, доласком на острво Крф, почетком 1916. године, после повлачења српске војске кроз црногорске и албанске гудуре. Динић је на Крфу у „Српским новинама“ објавио белешке о трагичној одисеји Срба и оне су као дирљива сведочанства преведене у српском посланству у Паризу на француски језик. Познати писац и историчар Жозеф Ренак користио их је за своје предавање на Сорбони о страдањима српске војске и цивила при одступању кроз Албанију, а његово предавање је штампано, у издању Сорбоне, и као посебна књига.[28] Динићев потресни путопис издат је после рата у Лесковцу (1922) под насловом *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*. Први сусрет са Французима описан је овако:

[27] Исто, 15.12.1928, стр. 3.

[28] Joseph Reinach : L’Effort serbe (Discours le 8 février 1917) Paris, Sorbonne, 1917.

И та изнемогла војска превози се на италијанским лађама до Валоне, а од Валоне претоварује се на француске лађе. Први прихват на француској лађи „Савоја“ никада српска војска неће заборавити. Војници излазе као сенке из талијанских лађа, срозани, прљави, немоћни и чисто почели да прелазе у трулеж, једва болно и немоћно пењући се уз степенице колосалне лађе „Савоје“ а племенити морнари прихватају их за руке као браћу своју и уводе у одаје простране лађе, смештају на удобне постеље и залажу свежом и топлом храном. Јер они врло добро знају да су ти срозани скелети некадашњи соколи са Куманова, Цера и Космаја, сада са поломљеним крилима, заслужили не само такав пријем, него и почаст.

И заљуљаше се морски таласи и понесоше ове саломљене хероје на тихо острво у Јонском мору на одмор, поткрепљење и ново спремање.[29]

Динић се 1917. разболео на Крфу од маларије те је упућен у Француску, најпре у Марсеј па у Лион у коме се брзо опоравио и у њему остао као тумач за француски језик нашим инвалидима. Радио је и на њиховом просвећивању држећи бројна предавања, највише у граду Вилфраншу на Сони. У Лиону и суседним местима стекао је многа познанства, а одржавао је везе и са појединим виђенијим јавним личностима, на пример, са писцем Лујем Руа (Louis Royat), све у намери да их придобије за српску ствар.

Познато је Динићево предавање о Србији које је одржао 15. децембра 1917. године у Полињију (департман Јура), у градској већници чувеној у Француској по својој лепоти. У предавању на француском језику, које је одмах штампано под насловом *Conférence sur la Serbie,*[30] Сретен Динић није имао за циљ да француским слушаоцима говори само о српској голготи у Албанији, како то наводе његови биографи (В. Живановић, Д. Трајковић, М. Јовановић),[31] већ да их, превасходно, упозна са српским народом и његовом историјом, јер је, како је на почетку рекао, неправедно „Србија у Европи слабо позната“. И он то чини опширно, задржава се нарочито на славном српском Средњем веку, али се осврће и на робовање под Турцима, помиње српски Дубровник и Црну Гору, говори о освојеној слободи, о претњама и агресији Аустрије и Бугарске. Динић у свом излагању глорификује наше село, а беседу о Србији илуструје стиховима

[29] *Српска војска и бежанија кроз Албанију*, стр. 48-49.

[30] Imprimerie Jacquin et Birou, Poligny, 1917, 31 p.

[31] Живановић (у *Споменици*...), Трајковић и Јовановић (у монографијама), који, иначе, доста простора посвећују боравку С. Динића у Француској, праве још и грешку када град Вилфранш упорно називају Франшвил. Направиће грешку и када лист „Le Gaulois“ прекрштавају у „Golo“.

из наше народне поезије и Његошевог *Горског вијенца*. Он нашироко говори и о конкретној помоћи Француске изнемоглој српској војсци, омладини која се образује у француским школама, о оболелом ратницима који се лече у француским болницама (стр. 26-30). На крају, не пропушта да изрази захвалност француском народу за пружено гостопримство избеглим Србима и да истакне величину Француске која је „не само један наш пријатељ, већ наша друга отаџбина".

Динићево предавање у Полињију добило је неколико приказа у француским листовима, а изашао је и осврт у „Српским новинама". У српским круговима у Француској и на Крфу оно је веома топло примљено. Тако, Јован Жујовић, председник Српске краљевске академије, пише Динићу из Париза: „Хвала Вам што сте у Вашој околини допринели да наши пријатељи Французи о нама што добро и тачно дознаду и што у Вама чак и овде на туђем земљишту видим једног одушевљеног радника за добро свога народа".[32]

Резимирајући Динићев учинак у Француској и његов однос према њој, Величко Живановић бележи:

> *Радећи за своју земљу у Француској, г. Динић је у исто време заволео Француску, и после повратка у отаџбину, он је у Лесковцу био један од оснивача друштва Пријатеља Француске, чији је веран и одан члан остао све до данашњих дана*.[33]

Но, Динићева наклоност према Француској није се огледала само у припадништву Друштву пријатеља Француске (Les Amis de la France), већ пре свега у томе што је он, по завршетку рата, био један од највећих, и то делатних заговорника српско-француског пријатељства. Многе манифестације у овој области биле су везане за његово име као, уосталом, и ширење француског духовног утицаја у нашој средини.

Огледало Динићевог односа према привилегованој земљи - савезници био је „Лесковачки гласник". У овом недељнику Динић је, почев од краја 1921. године, када је први број изашао, објавио бројне текстове чији је предмет била француска унутрашња и спољна политика, али посебну пажњу је поклањао савезништву са Француском у Првом светском рату, исказујући овој благодарност за помоћ коју је пружила, нарочито у збрињавању српске деце, омладине и инвалида на њеном тлу током рата. У једном од првих бројева „Лесковачког гласника" изашао је дужи Динићев чланак посвећен француским војницима изгинулим у борби за ослобођење Лесковца. Прва два пасуса текста, под насловом *Манифестација француско-српског пријатељства*, гласе:

---

[32] In: М. Јовановић, *Народ у човеку*, стр. 209.

[33] *Споменица*, н. д. стр. 27.

Прошле недеље изведена је у Лесковцу једна тужна, али у исто време и лепа свечаност. Иницијативом Француско-српског клуба у Лесковцу, а уз свесрдну помоћ Општине Лесковачке, приређен је помен у Саборној цркви и на гробљу француским војницима погинулим 1918. год. за ослобођење Лесковца. Помену у цркви присуствовао је огроман број грађана, чиновника и ђака, а на јектеније одговарао је хор Пев. Друж. „Бранко". Прота Милун Стојадиновић одржао је у цркви говор, одајући хвалу и признање француском народу, који се показао као велики наш пријатељ, нагласивши да овај помен чини: „Aux grands amis français la Serbie reconnaissante".

После помена у цркви поворка грађана кренула се и отишла на гробље, где су на гробове палих француских војника положена два венца, један са натписом: „Грађани града Лесковца француским војницима, палим у херојским напорима за ослобођење Србије", а други са натписом: "Les élèves de l'école française, aux morts pour la Serbie et pour la délivrance de la ville de Leskovac". После извршеног помена, којом је приликом одговарала Певачка Дружина „Братство", г. Сретен Динић, школски надзорник, одржао је дирљив говор изазвавши скоре успомене тужних дана по српски народ и величине француске душе према јадним српским избеглицама. Присутни су се затим послужили, по српском обичају, кољивом за покој душа француских војника.[34]

Поред низа написа различитог садржаја са француском тематиком, у „Лесковачком гласнику" су редовно излазили некролози поводом смрти истакнутих француских државника, војсковођа, научника, које је састављао Сретен Динић. Одао је почаст, тако, Жоржу Клемансоу, Фердинанду Фошу, Аристиду Бријану, Жозефу Ренаку, Лују Бартуу, Ремону Поенкареу. Посебно је ценио личност Аристида Бријана због његове улоге у Првом светском рату и борбе за мир у свету (добитник је Нобелове награде за мир 1926. године). Динић је о њему, у дужем некрологу, на првој страни листа, писао:

Умро је творац Солунског фронта! Умро је наш спасилац! Умро је највећи човек данашњег света! Умро је највећи поборник светског мира! Умро је Аристид Бријан...

Бријан је велики дипломата и велики ратник. Колико велики добротвор човечанства за стварање и организовање светског мира, толико и наш добротвор. Јер је тим његовим настојањем за организовање Солунске војске спасао нас.

Слава великом Бријану, нашем спасиоцу.[35]

[34] „Лесковачки гласник", 31.12.1921, стр. 3

[35] Исто, 12.3.1932, стр. 1.

Поред чланака Сретена Динића, у „Лесковачком гласнику“ су француске теме биле значајно присутне и у прилозима разних сарадника. Како је француски културни утицај у Србији био доминантан у периоду између два рата, било је природно да се у лесковачком недељнику често јављају осврти на француске позоришне комаде игране на лесковачкој сцени и на изашле књиге или прикази предавања на Народном универзитету у Лесковцу, опет, разуме се, са француским садржајима (на пример, о Волтеру, Русоу, Мисеу, итд), а на страницама листа низали су се у наставцима преводи на српски језик приповедака и есеја Ламартина, Ренана, Куртлина и других писаца.[36] „Лесковачки гласник“ је, такође, чланцима уредника или његових сарадника, устрајно пратио делатност Друштва пријатеља Француске. А Динић је, као моћан пропагатор овога друштва и покретач многих његових акција, свакако допринео да оно, неоспорно, постане значајан чинилац културног живота у предратном Лесковцу.[37]

На Динићеве новинарске текстове објављене у „Лесковачком гласнику“ надовезује се његово публицистичко дело са француским мотивима које чине, с једне стране, двотомна књига документарно-историјског карактера *Бугарска зверства у врањском округу*, штампана у Београду 1921, а, с друге стране, две књиге за народно просвећивање *Школа живота* и *Чаршија и култура*.

Кад је реч о књизи *Бугарска зверства*, ваља најпре истаћи да јој претходи Динићев извештај о злочинима бугарских окупатора у власотиначком крају за време I светског рата који је од Комисије за прикупљање података о злочинима добио, како каже Драгољуб Трајковић, „одличну оцену и објављен у књизи *Les crimes bulgares* коју је издала међународна комисија“.[38] Француска материја у *Бугарским зверствима* садржана је у одељку *Волтер о Бугарима* у коме Динић преноси фрагменте из чувеног Волтеровог романа *Кандид*. Ради се о поглављима *Шта би с Кандидом међу Бугарима* и *Како Кандид побеже од Бугара и шта би даље с њим*. Из овог другог поглавља налази се следећи одломак:

---

[36] Интересантно је да се у „Лесковачком гласнику“ од француских поетских текстова појавила, у преводу на српски језик, само једна песма, и то Виктора Игоа *Химна* (*Hymne*) из збирке *Песме сумрака* (*Chants du Crépuscule*). Иначе, Игоови позоришни комади редовно су имали приказе у овом листу.

[37] О Динићевом ангажовању у Друштву пријатеља Француске, односно у Француском клубу, као и шире о његовом новинарском раду у вези са француском тематиком, видети монографију Душана Јањића *Француски клуб у Лесковцу - 1919-1941*, Народни музеј, Лесковац, 2006.

[38] Д. Трајковић: *Народни просветитељ и писац Сретен Динић и његово доба*, стр. 56

Кандид, који је дрхтао, као прави философ сакрио се, што је боље могао, док је трајао покољ...Идући преко мртваца и самртника стиже прво у неко оближње село. Ово село беше аварско, но сада је било спаљено, на основу јавнога права спалили су га Бугари: овде, старци прекривени ранама гледали су, како им умиру поклане жене, које су држале децу своју на крвавим дојкама; тамо опет, испуштале су последњи дах пробуражене девојке, које су пре тога заситиле природне потребе неких јунака; други су пак богорадили да их дотуку; поред поодсецаних ногу и руку беху и мозгови просути по земљи. Кандид утече што је брже могао у друго село.[39]

Говорећи пак о ратно хушкачким стиховима бугарских песника, Динић саопштава у књизи да је француски лист „Le Gaulois“ у броју од 20. августа 1917. приметио „да ни у једној литератури светској није нашао тако свирепих и тако дивљих страна од те.“

У двема, вероватно, најважнијим Динићевим књигама из области његовог просветитељског рада, *Школи живота* и *Чаршији и култури*, које су штампане исте 1923. године (прва у Лесковцу, друга у Београду), француске теме су знатно заступљене. То је, свакако, резултат Динићевог готово двогодишњег боравка у Француској у којој је стекао нова педагошка знања и искуства.

У *Школи живота*, која је по Трајковићу Динићево „највеће дело за народно просвећивање и васпитање“, наш писац даје примере радиности, трезвености, скромности Француза. Наводи, тако, случај једне богаташке кћери која се не стиди кућних и других физичких послова и коментарише: „Која би дама код нас, која свира на клавиру, понела и један цегер кромпира с пијаце, а камо ли потерала колица“.[40] У одељку *Културно слепило* даје и овај пример:

Кад је наша Влада са Крфа за време нашег избеглиштва шиљала наше инвалиде у Француску на изучавање разних заната, онда је један шеф њихов писао из једног места: „Овде нема шта да се види ни да се научи за наше инвалиде“. Други шеф кад је отишао у то место видео је по околним местима културу њихову: лепе путове свуда, задружне сирарнице, чесме, зидане водопоје и пералишта, много боље неговане стоке и домаће газдинство итд. он је рекао: „Ко каже да се овде нема шта да научи... “[41]

[39] С. Динић: *Бугарска зверства*, стр. 15. У фусноти Динић је забележио: „Ко би могао рећи да машта генијалног француског сатиричара овим одељком његовог романа није и нехотице испророковала и од речи до речи оличила баш данашњи бугарски народ са његовим краљем Фердинандом.“

[40] С. Динић: *Школа живота*, стр.

[41] Исто, стр. 108.

Истичући потребу за читањем као предуслову културног уздизања, аутор *Школе живота* готово кличе од задовољства што у једној нашој сеоској кући види библиотеку: „Ох! па ви имате и Доситеја и Толстоја и Виктора Ига! Сад разумем вашу верзираност у толиким питањима“.[42] Динић ће поменути великог француског писца у сличном контексту још у два наврата у другим својим делима.

У књизи *Чаршија и култура* Сретен Динић се осврће и на проблем култивисања села па, полазећи од утисака стечених посетама француских села, истиче:

> *Французи су на један врло практичан начин решили то питање. Они су дали сваком већем селу све што му треба за живот: бележника, порезника, лекара, бабицу, апотекара, пољску полицију, а већ о учитељу, свештенику и добрим путевима и да не говоримо. И на тај начин, мимо среског места отворили још по неколико културних центара у сваком срезу. Тим самим они су повећали број културних радника у сваком већем селу*.[43]

Такво село Динић је нашао у југоисточној Француској, у Јури, и о њему је написао опширну репортажу насловљену *Mont-sous-Vaudray*, са поднасловом *Једно културно село у Француској* (стр. 82-86). У репортажи се даје идилична слика лепо уређеног узор-села које има све што је потребно за живот, у коме је школа „обилато снабдевена свима могућим наставним средствима“, у коме сви раде; „Отуда су им кафане празне и лети и зими и служе само за пријем путника; Отуда становници Јуре не знају за беспосличење и разне ружне навике, које код нас кафански живот ствара.“ Када се Динић пожалио учитељу Бонвалоу, водичу кроз село, на тежак живот српског сељака у предратним и ратним временима, овај је одговорио: „Да, драги господине, та мучна борба за опстанак. Али треба се надати бољој будућности. Вашој херојској земљи додељено је да буде велика у борби, да би била велика у слободи. Надајте се.“

Интересантно је да у овој књизи која обилује оценама о Француској као „богатој, културној и цивилизованој земљи“, о „великој и славној нацији“, о Французима као „захвалном и племенитом народу“, има и више Динићевих критичких акцената. Нема речи хвале о јурњави за модом Францускиња које су некад „служиле за углед са својом ношњом, тактичном, деликатном и укусном. Данас свештеник има право кад каже да оне служе за карикатуру“. Не допада му се ни то што се жене све мање баве радом у кући. „Ако жене продуже да напуштају редом један

[42] Исто, стр. 83

[43] С. Динић: *Чаршија и култура*, стр.

по један посао кућни“, цитира Динић писца Жила Симона, „ми ћемо морати сви да идемо у кафане да се костирамо“. Динић, као присталица домаћег васпитања, нема разумевања ни за праксу да се деца отржу од домаћег огњишта и васпитавају по интернатима. Крупнија замерка се односи на раширени ћифтизам, јагму за материјалним богаћењем, у Француској пред Први светски рат: „Народ њен сав се био посветио стварању и пласирању капитала широм целога света. Он је само мислио на акције, купоне, профите и ренте... и кад је дошао европски рат, он је Француску ипак затекао неспремну... Ћифтизам вишега стила у мало није стао живота и опстанак целу једну велику нацију“, закључује Динић у поглављу *Ћифтизам и култура*.[44]

Conférence sur la Serbie припада, такође, Динићевом публицистичком делу са француским садржајима, али о њему је већ било речи.

У мемоарску и путописну литературу са француском тематиком могу се убројити, поред ратног путописа *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*, и два сећања Сретена Динића на дане проведене у Француској 1917. и 1918. године. Текст *Коста Војновић-Loiseau* представља сећање на посету дому Шарла Лоазоа, дипломате, политичара и публицисте, осведоченог пријатеља српског народа, који је крајем XIX и почетком XX века објавио више радова о Србима и уопште о Јужним Словенима. На позив његове супруге, иначе сестре кнеза Ива Војновића, нашег великог писца, чланови српске колоније у Полињију дошли су у оближњи замак, у Паснану, и уверили се да у њему „живи једна породица, у којој се не само чисто српски говори, него и српскохрватски осећа и мисли. И шта више у њој чувају спомени и традиције велике и славне прошлости српске“. Евоцирајући успомене на ову посету, Динић бележи на крају да је један од синова Лоазоових, Коста, са којим се упознао у замку, погинуо. У писму госпође Лоазо Динићу стајало је: „Мој Коста пао је за отаџбину, при опсади Меца новембра 1918.“[45]

У чланку под насловом *Први Божић после ослобођења* Динић се сећа посете једном свом француском пријатељу у Јури за Божић, непосредно после завршетка рата; сећа се разговора о божићним обичајима и, посебно, поздрава домаћина при испраћају гостију: *Vive la Serbie*![46]

Сретен Динић је француске теме уносио, најзад, и у своја белетристичка дела, и то и у поезији, и у прози, и у драми.

Ове теме су заступљене, хронолошки гледано, по реду објављивања, најпре у Динићевој драмској књижевности. У комаду *Ратно сироче*, шта-

[44] Исто, стр. 30.

[45] „Лесковачки гласник“, 7.9.1929, стр. 1.

[46] Исто, 4.1.1930, стр. 2.

мпаном у Лесковцу 1924, у другом делу под насловом *Сироче у опери*, Динић уводи лик француског војника, савезника у рату, који у завршној слици, окићен венцем, убрусима и чарапама, заједно са Србима прославља коначну победу певајући српске песме. Миливоје Р. Јовановић је у праву кад истиче да писац „није имао снаге да свој лик представи с нешто више особене индивидуализације што би увећало уметничку вредност дела.“[47] У драми *Под маслинама на Крфу* (Београд, 1926) француска компонента је знатно присутнија и развијенија. Док у првом комаду француски војник практично само статира, овде он има делатну улогу: разговара са српским војницима на француском језику, дели цигарете и чоколаде, на војничком гробљу одаје почаст мртвим српским јунацима. Тема савезништва и пријатељства са Француском је наглашена. Један од главних ликова, Ристивоје, хвали на сва уста Французе; то исто чини и командант српске војске пред њен полазак за Солун. Кличе се српској војсци, српском краљу, али и француским савезницима; после српске химне, свира се Марсељеза.[48]

Ни у Динићевом поетском делу Француска није мимоиђена. О њој се говори у спеву, у деветерцима, *Мајчин аманет* (Београд, 1928). Кроз речи Стојана, једне од личности ове „приче из ратних дана“, изражена је, готово на три странице спева, захвалност земљи савезници за збрињавање избегле српске деце и омладине. После свих страхота и ужаса које је доживео повлачећи се са српском војском кроз Албанију, Стојан је, каже, нашао спас у француском граду Бигору:

И тамо нас лепо примише
И Французи и Францускиње
На станици нас дочекаше
Као своју децу рођену.
Сви викаше: „Вив ла Серби!“
И ми њима: „Живела Француска“.
Кад видеше какви бесмо ми
Голи, боси, бедни и гладни
Од жалости сузе пролише
И кроз сузе они зборише:
„Јадни Срби, јадна дечица!“[49]

У епизоди једногодишњег боравка Стојана у Француској пуно је још примера пажње којом Французи обасипају младе Србе. Занимљиво је да

[47] М. Р. Јовановић, н. д. стр. 159.

[48] Интересантно је да су француске фразе у комаду транскрибоване на ћирилици!

[49] С. Динић: *Мајчин аманет*, стр. 27.

се Стојаново касније пребивање у Енглеској, такође српској савезници у рату, у спеву потпуно маргинализује.

Француским мотивима прожета је, најзад, и Динићева приповетка *На левој обали Мезе* (Лесковац, 1931). Не само по имену реке око које се води дуга и тешка рововска борба и по извештајима са фронта који започињу готово увек истим речима: „На левој обали Мезе ништа ново“ што је лајтмотив приче којим се сугерише атмосфера неизвесности и ишчекивања. Та ће фраза у главном јунаку приповетке, Милану, мученом већ носталгијом за родним крајем и породицом и начетом сумњом у верност младе жене, додатно изазвати осећање песимизма и депресију. Ово ће осећање наићи пак на плодно тле у Марсељу у који је рањени Милан пребачен после калварије српске војске у Албанији. Динић уверљиво слика амбијент у коме се његов јунак креће, описује његове сусрете са Французима и нашим избеглицама, приказује изазове и искушења кроз које овај пролази, разочарења која доживљава до повратка на Крф и трагичног расплета у Солуну. Насупрот ранијим Динићевим текстовима у којима се Француска у свакој прилици велича, у приповеци *На левој обали Мезе*, „најлепшој ратној причи (у стварности)“, како је назива сам писац, велики француски лучки град је представљен реалистички, преовлађује чак тамна боја, а аутор се не либи да на видело изнесе свет проституције и друге нечасне радње.

Према свему што је изнето, може се закључити да присуство Француске у укупном делу Сретена Динића није нимало безначајно, незнатно и није тематски ни жанровски ограничено. За разлику од проруских текстова, оно није сведено, углавном, на новинске чланке, већ се разастире и на публицистику разноврсне садржине, на мемоарску и путописну литературу али и на белетристику.

И при уношењу француских садржаја и обради мотива, код Динића су видна претеривања. Силна клицања Француској често носе печат неумерене и непримерене патетике која засењује искреност пишчевих осећања. Идеализовано је и француско село које Динић узима као пример за углед. Тек понеки критички акценат као у књизи *Чаршија и култура*, додуше не баш увек утемељен, пружа другачију слику.

Оно што спаја, доводи у везу руске и француске елементе у Динићевом стваралаштву, јесте тема рата. Први светски рат и последице које је произвео чине окосницу Динићевог интересовања за Русију, односно Француску. Случај Русије је, уистину, сложенији, јер је обухватио и Октобарску револуцију, руску емиграцију и владавину бољшевика, али све је то, ипак, по Динићу, последица европске ратне катаклизме. С друге стране, готово све француске теме су у вези са ратом, чак и оне о народ-

ном просвећивању и култури будући да су плод увида који је Динић имао у Француској до завршетка рата.

Уочљиво је пак да су две велике светске литературе добиле врло мало места у Динићевом стварању; све се свело на пригодне чланке о Пушкину и Толстоју, одломке из Волтеровог *Кандида*, унете пригодом, такође, и спорадично помињање Виктора Игоа. Тај мањак књижевности надомештен је у доброј мери Динићевим уређивачким радом, објављивањем већег броја литерарних остварења у „Лесковачком гласнику".

Присутност руских и француских тема открива, најзад, природу Динићевог русофилства и франкофилства. Љубав према Русији, оснажена славенофилством, била је у Динићу укорењена још од његових раних, школских дана и није је омео ни бољшевизам, јер се пројектовала фокусирањем на личност Николаја Другог Романова. Привржености пак Француској имала је своје оваплоћење у личном, ратном искуству писца *Школе живота*. Прихват на Крфу, пажња којом је био окружен док је боравио у Лиону, Вилфраншу, Јури, али и старање Француза о српској деци и остварено заједништво два народа у рату, морали су пробудити у Динићу осећање наклоности и блискости према Француској. Од значаја је могла бити, дакако, и доминантна спољно-политичка оријентација Југославије на Француску у послератном раздобљу.

У нашој стручној јавности Сретен Динић се приказује готово искључиво као заслужни локални народни просветитељ, покретач сеоског задругарства, иницијатор бројних културних подухвата у Лесковцу. Понегде се оцењује и као контроверзна и реакционарна личност. Занемарује се да је био врло образован човек, зналац два светска језика, отворен и за стране утицаје. Француске и руске теме присутне у његовим текстовима показују очигледно ширину његових интересовања. Оне су, уосталом, обогатиле његово новинарско, публицистичко и књижевно дело.

Résumé

Dušan A. Janjić

LES THÈMES RUSSES ET FRANÇAIS
DANS L'OEUVRE DE SRETEN DINIĆ

Sreten Dinic, écrivain et publiciste de Leskovac de la période de l'entre-deux-guerres, a traité les thèmes russes et français dans de nombreux articles de journaux et dans certains livres. En ce qui concerne la Russie, Dinic s'intéresse aux questions politiques et relations russo-serbes, mais il témoigne de l'intérêt primordial au destin tragique du dernier tzar russe Nicolas II Romanov. Deux

grands écrivains russes, Pouchkine et Tolstoï, ont attiré aussi son attention. Le domaine français est plus large dans l'oeuvre de Dinic. Ce domaine ne se réduit pas seulement aux écrits journalistiques à l'exemple de la Russie. Les thèmes et motifs français sont présents également dans les livres historico-documentaires de Dinic ainsi que dans ses mémoires autobiographiques ou dans ses textes littéraires. Les écrits consacrés à la Russie et à la France, ayant pour objet principal la Première guerre mondiale, ont enrichi l'oeuvre entier de Sreten Dinic.

УДК 94(497.11)”1942/1944”(093.2)
355.48(497.11)”1942/1944”(093.2)

Коста Николић

О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА У РАДУ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1942-1944.

АПСТРАКТ: У тексту се пише о организацији националног покрета отпора српског народа - Југословенске војске у Отаџбини – на југу и југоистоку Србије. У центру анализе јесу проблеми у раду и примери невојничког понашања. Рад је написан на основу извора првог реда из тзв. Четничке архиве која се чува у Војном архиву у Београду, као и других релевантних извора и литературе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, окупација, покрет отпора, герила, четници,

Национални покрет отпора српског народа настао је из мале групе официра и војника Војске Краљевине Југославије који су одбили да признају капитулацију априла 1941. Из те групе, на чијем је челу био тадашњи генералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић, током 1941. развио се веома широк покрет који је активно учествовао у устанку, било самостално, било са партизанима. Касније је међу њима дошло до сукоба из кога се развио грађански рат који је и обележио историју Србије у Другом светском рату. После слома устанака, Михаиловић и Врховна команда приступили су стварању широке илегалне организације из које је требало да настане права војска која би, у тренутку опште савезничке офанзиве, задала „одлучујући ударац“ немачком окупационом апарату у Србији.

После пропасти устанка, Михаиловић и његови сарадници проценили су да српски народ, без директне војне помоћи Савезника, није у могућности да се сам ослободи. Због тога је, у начелу, усвојена тактика сталног узнемиравања окупаторских трупа акцијама (диверзије и саботаже) мањег обима које неће изазвати одмазду, а помоћи ће савезничку борбу „у границама наших моћи“ и омогућити стварање војске која

би успешно дејствовала у тренутку опште војне акције против Осовине. Дугорочни циљеви такве стратегије били су: 1) Спасити биолошку супстанцу српског народа; 2) Сачувати и повећати морални и политички капитал стечен 27. марта 1941. године и очувати међународни континуитет Краљевине Југославије; 3) Створити ефикасну војну организацију на територији целе Југославије која ће, после протеривања окупатора, успоставити легалну власт; 4) Остварити борбено и духовно јединство српског народа.

У својим првим сударима са Немцима, српски ројалисти претрпели су знатне губитке, посебно у официрском кадру, а заједничке акције са партизанима довеле су само до сурових репресалија. После тога, њихов најважнији циљ био је да сачувају и себе и народ и одрже пламен српског патриотизма да би касније, у складу са општом савезничком офанзивом, ослободили земљу. Михаиловић се, дакле, одлучио за тактику класичних покрета отпора, какви су постојала у Француској, Пољској, Норвешкој или Холандији: притајити се, непријатеље узнемиравати пасивним отпором, у директне сукобе улазити само у самоодбрани, повремено вршити саботаже и мање герилске нападе. За то време изграђивати довољно јаку организацију спремну да у „одсудном моменту“ изведе општи устанак кроз фронтални сукоб. Али, у тим земљама није беснео грађански рат.

Нова реорганизацији ЈВУО изведена је по територијалном начелу. Војне јединице директно су биле, по принципу обрнуте пирамиде, везане за село, општину и срез. Оперативне јединице биле су јединице под оружјем: илегални, тзв. шумски одреди, формирани у чете, батаљоне, бригаде и корпусе. На сваки срез, долазила је по једна бригада. И организација територијалних јединица изведена је по срезовима. Од величине среза и насеља, зависила је и величина територијалних чета. Њихови основни задаци били су: старање о миру и поретку у срезу, а у тренутку општег устанка рушење комуникација, техничких објеката и ометање саобраћаја.[1]

Војна организација почивала је на **Упутству број 5** које је Михаиловић издао 14. фебруара 1942. Упутство је предвиђало чету као основну јединицу, батаљон од две до три чете, бригаду од три до пет батаљона и корпус од две до пет бригада. Чете су се разликовале по мобилности, задацима и саставу. Прву категорију чета чиниле су оперативне јединице са обвезницима од 20 до 30 година старости, предвиђене за ударна борбена дејства; другу категорију чиниле су чете са обвезницима од 31 до 40 година (обављају саботаже на путевима и железници, руше мостове и остале комуникације); трећу групу чета попуњавали су обвезници од 41 до 50 година старости - снабдевају оперативне јединице. Чете друге

[1] Војни архив, Београд, фонд: *Четничка архива*, 15-9-30.

и треће категорије биле су под командом среских команданата. По већим градовима организацију је требало спроводити по систему копчи (*један нађе двојицу*) како би се спровело *„буђење националне идеје и успостављање нове Југославије, онемогућавање комуниста и фашиста, презирање народних издајника Љотића и његових слугу, презирање и избацивање из друштва свих оних који служе непријатељу"*.[2]

Посебно тешки услови за извођење организације били су на југу Србије, традиционалном партизанском упоришту. Извештаји су говорили како су многа села у Топлици "тако рећи потпуно комунистичка. Њихови агенти несметано шире пропаганду и придобијају народ за комунизам". Национални рад био је отежан и због деловања многих политичких покрета: апарата српске владе, оружаних одреда Косте Пећанца и Димитрија Љотића, бугарског војног и цивилног окупационог апарата, а у области Ниша активан је био и Гестапо: *"Делатност ових одреда створила је хаос и духовну поремећеност код правилно оријентисаног родољубивог грађанства"*. Нарочито тешко стање наступило је после пропасти устанка када су *"многе српске главе пале и у ропство одведене, а народ остао без оружја. У окупираном делу бугарске власти су повеле нечувену хајку*".[3]

Нема рата без злочина у њему, посебно према цивилима. Страдање недужних исто је тако неминовност као и унутрашње слабости једне војске, покрета отпора или герилске организације која учествује у рату. Многи су узроци који доводе до таквих појава: карактер рата, тип војне организације која се изграђује, особине људи који воде ту организацију, али и менталитет народа на који се одређени покрет ослања. У случају Југословенске војске у Отаџбини, деловали су сви ти чиниоци, понекад притајено, понекад рушилачки. Војна служба која се у рату врши далеко од линије фронта, доводи до различитих врста преступа који највише погађају народ. Атмосфера у којој нема фронтовског ратовања, погодује невојничком понашању. Најчешћи примери су силасци у околне варошице и градове, напијања, бескорисна пуцњава, упади на суседне територије и непотребна убиства. Људство ЈВУО је у већини случајева водило порекло са терена на коме се кретало, па су ти случајеви често имали одлике комшијско-рођачких чарки или хајдучија. Познати су и примери класичног насиља појединаца над народом.[4]

У редовима ЈВУО било је доста авантуристичких фигура карактеристичних за мутна времена у којима уобичајене вредносне одреднице уступају место инстинктима. Нејасних представа о патриотизму, забора-

[2] Исто, 1-3-10.

[3] Исто, 1-3-15.

[4] Бојан Димитријевић, *Ваљевски Равногорци,* Београд, 1998, 186.

вљених појмова закона и дисциплине и слободно тумачених категорија морала, ти људи неретко су водили засебне ратове, само формално признавајући Михаиловићеву команду. Негативне појаве у ЈВУО углавном су у њеном вођству објашњаване као неизбежна последица једног револуционарног доба, али је, чини нам се, више истине било у томе, како је 1942. године констатовала Команда Србије, да су се у Покрет "увукли корупционаши и каријеристи".[5] Снага Југословенске војске у Отаџбини зависила је од два елемента: старешинског кадра и наоружања. Као и у другим герилским покретима пре и за време Другог светског рата, командни кадар био је дифузан. Поред изузетно способних герилских вођа, било је и команданата који нису могли да се снађу у компликованом рату. Трећу групу чинили су они који су рат схватали као приватну ствар, своје одреде као телесну заштиту, а територију којом су командовали као лични посед.

Недостатак способних официра у ЈВУО био је условљен са три основна фактора: огроман број старешина одведен је у заробљеништво после Априлског рата; одлазак једног дела у Недићеве формације и пасивност. Када је рат почео, у првим редовима били су најспособнији и најхрабрији. Многи су изгинули 1941. године и већ прве ратне године ЈВУО је остала без више елитних официра, па су њену основну снагу чинили младе и неискусне старешине. Тако је избор официра за команданте бригада и корпуса био доста сужен, посебно јер су се старији официри нерадо одлучивали за „ломатање" по планинама и живот у илегали. Стога су од активних официра најбројнији били потпоручници, поручници и капетани, па је Михаиловић морао да подофицире и жандармеријске официре унапређује у официре и они су најчешће командовали батаљонима. Када је генерал Милан Недић организовао, по угледу на немачке формације, пољску и граничну стражу, лако је прикупио командно особље "и по градовима се могло видети официра на све стране". Када је генерал Михаиловић позивао те исте и многе друге официре у шуму, они су радије бирали сигурност и удобност. Зато је ЈВУО морала да ствара официре. Активирано је много резервиста, па чак и каплара из ранијих жандармеријских јединица. Убрзо ће бити организовани и курсеви за резервне официре и они су веома брзо унапређивани.

У највећем броју случајева, војна структура и рад корпуса зависили су од рада команданата. Њихово залагање или незалагање, способност или незнање, често су директно утицали и на изглед појединих јединица. Команданти срезова углавном су били резервни официри или разни чиновници, па је командант корпуса на својој територији постајао "газда": управљао је и војним и цивилним пословима, делио имања, разводио

[5] ВА, ЧА, 21-4-21.

бракове, расправљао наследства. Председници општина из Недићеве администрације имали су само привидну власт. Тако су команданти ЈВУО рано показали склоност да на својој територији све решавају сами, као некад нахијски кнезови. Сваки старешина хтео је да буде најважнији, па су се један према другоме често односили као непријатељи, тако да је Михаиловић доста времена губио у настојању да их измири.

Превише је старешина радило независно и прилагођавало се непријатељу, да би могла бити створена ефикасна војна организација чија је најважнија одлика дисциплина, а најзначајнија војна компонента - организациона повезаност. Њихов изглед није се много разликовао од типичног изгледа наоружаног балканског човека који живи на терену: многи су носили браде као симбол жалости због изгубљене државе. Уз разнолику униформу и делове сеоске ношње, ишао је и незаобилазни нож (кама или официрски бодеж) аутомат и реденици. Унапређења активних официра била су врло ретка, све до лета 1944. године, када се чинило да ће се тако подићи морал и ефективност војске. До тада су унапређења била искључиво по заслузи. Чин често није био мерило вредности у хијерархијској структури већ, што је сасвим нормално за герилу, ко је пре дошао у шуму и ко је био утицајнији на терену. Наредници и потпоручници могли су да одржавају дисциплину и борбену готовост јединица искључиво на основу свог личног ауторитета. Понекад су официри које је Михаиловић смењивао организовали народ свог краја како би они утицали да се одлука промени. Обично би једна делегација долазила код генерала и тражила да се њихов командант не смењује. То је била пропратна појава у територијалној војној организацији, када је постојала јака веза, успостављена на различитим основама, између локалних команданата и народа.

*

Многе тешкоће и невоље пратиле су живот ЈВУО у јужној и југоисточној Србији. Неке су биле објективне природе, а неке последица неспособности или сујете међу старешинама.

Рад на формирању Иванковачког корпуса почео је тек октобра 1942. када је мајор Љубомир Михаиловић напустио свој легализовани одред и отишао у шуму, где су га сачекали *"зима, глад, неповерљивост овог краја, страх код људи, опште мртвило и умор код народа. Људи сити свега. Стање тешко. Мајор Љуба није клонуо, већ успева да сакупи групицу од девет наоружаних војника. И то су први пионири у овом крају где комунисти вршљају и уништавају сваког ко српски мисли и ко припада покрету ДМ"*.[6] Тек у 1943. формирају се Раваничка (капетан Милутин Ћаћић) и Параћинска бригада (капетан Боривоје Станисављевић).

[6] ВА, ЧА, 55-1-4. Извештај потпуковника Тодора Гогића генералу Михаиловићу од 24. маја 1944.

Нешто другачије мишљење о мајору Михаиловићу имао је мајор Бранивоје Петровић, командант Делиградског корпуса. Петровић је, вероватно због суревњивости, истицао за Михаиловића следеће: *"И поред тога што показује довољно жеље за активношћу, његове мане чине га тешко погодним на повереном положају, а непопуларним и невољним у редовима народа. Напуштајући редове СДС-а, легализованог и плаћеног официра, он је пренео у редове Равногораца све своје старе особине. Навикнут на деспотизам окупатора, он је то продужио да чини и на новој дужности. Немотивисано убиство пешадијског поручника Петра Урошевића, члана наше организације и зверско ликвидирање његове старе мајке и сестре да би се злочин прикрио, изазвало је гнушање у народу, утолико пре што је убијени био врло омиљен и популаран. У убиству је учествовао активни жандармеријски поручник Милун Видић и нижи војни чиновник, сада капетан I класе, командант Левачке бригаде, Боривоје Михаиловић Була. Материјал о пресуди није ми достављен и поред мог захтева"*.[7]

Петровићеве оптужбе биле су тешке: *"Бројно уништавање људи кривих и невиних, цивила и официра (пред полазак, добио сам податке о клању резервног пешадијског мајора и носиоца Карађорђеве звезде, име непознато) дали су овом команданту корпуса крвави ореол, народ заплашили да је психичко стање страха прожело све редове, мислећи од наше организације да је злочиначка. Чињеница да је био легализован, везала га је за све легализоване официре, те их нарочито фаворизује и везује за себе. С правом се може рећи да у покрету Равне Горе постоји и тајна спрега свих Недићевих официра који се узајамно држе и помажу. Уочио сам да се у свом корпусима које држи бивши легализовани официри, вршење светих патриотских дужности плаћа"*.[8]

Петровић пише и о слабом раду обавештајне службе која се сводила само на најповршнија обавештења о кретању окупатора и других непријатеља организације, што је довело до тога да је "комунистички проблем прилично акутан", као и о лошем раду на упознавању народа са циљевима равногорске револуције*: "Циљ Покрета није само ослобађање од окупатора, нити осигурање живота и егзистенције неколицине команданата, већ преваспитавање и морални препород у Вашим идејама, по цену нашег живота"*.[9]

Потпуковник Тодор Гогић који је у Врховну команду дошао са Блиског Истока и тако остао ван локалног амбијента интрига, дао је другачију слику од капетана Петровића: рад у Иванковачком корпусу је био до-

[7] ВА, ЧА, 55-1-25. Извештај мајора Б. Петровића генералу Михаиловићу од 1. августа 1943.

[8] Исто.

[9] Исто.

бар, за шта највише заслуга имају мајор Михаиловић и капетан Б. Станисављевић: *"Смишљеним радом и умешним понашањем са народом овог краја, разбијају неповерење и успевају да за релативно кратко време освоје народно поверење, а код војника поштовање и послушност. Прикупљају се илегални војници, сакупљају се оружје, материјална средства и обезбеђује стална исхрана. Народ по селима радо даје храну. Народ је показао своје одушевљење"*.[10] Гогић истиче и предан рад капетана Ћаћића: *"Овај млади официр из Пљеваља, војник од главе до пете, енергичан, поштен и патриота до сржи, приступа свим својим жаром послу организовања његове бригаде. Иде из села у село и ноћу и дању, шири идеју Покрета и врши организовање"*.[11]

Тако је, како истиче Гогић, у лето 1943. Иванковачки корпус био органски повезана целина: *"Заклетве су вршене на целој територији, народ је испољавао своју праву душу, одобравајући својим одушевљењем циљ Покрета. И народ и војска били су подједнако запојени духом националноратничког ентузијазма. Мајор Љуба умео је да тактичким понашањем и према војницима и према старешинама и према народу стекне поверење, поштовање и љубав. Умео је да доведе у хармонију све нарави и да својим ставом натури свој ауторитет"*.[12]

Размимоилажења између Гогића и Петровића није, међутим, било око оцене стања у Ресавском корпусу, који је у свом саставу имао Деспотовачку и Свилајначку бригаду. Први рад у области реке Ресаве водио је капетан Синиша Поледица, а у пределу тзв. Горње Ресаве (део Деспотовачког среза) радио је извесни поручник Дамњановић: *"Ови вредни људи учинили су много за организацију. Паметним вођењем, умешним понашањем и додиром са народом овог краја, успели су да стекну поверење и прикупе људе за илегалну борбу"*.[13] Крајем 1942. у једној борби са партизанима погинуо је капетан Поледица, а поручник Дамњановић се повукао, па се "војници растурају, једни беже кућама а други у Хомоље". Убрзо је мајор Оцокољић послао два потпоручника, Вукашина Петковића и Душана Зивлаковића, који стварају Свилајначку бригаду: *"Осећа се дух наше војске, ствара се ослонац за један јачи и организованији рад, осваја поверење народа и љубав војника"*.[14]

Ипак, проблем је био у томе што није постојао командант корпуса, па су бригаде радиле самостално, што је, како истиче Гогић, покушао да искористи Синиша Оцокољић, желећи да се наметне и за команданта

[10] Исто.
[11] Исто.
[12] Исто.
[13] Исто.
[14] Исто.

на овом простору. Таквих амбиција имао је, међутим, и мајор Љуба Михаиловић, па ће се официри поделити на две групе. Јача ће бити Михаиловићева и он је у лето 1943. предложио Врховној команди за команданта Ресавског корпуса свог човека, капетана Јована Михаиловића, бившег официра СДС-а, што је и по Гогићевом мишљењу био лош избор: *"Капетан Јоца није могао да натури свој ауторитет, нити је умео да се снађе како са потчињенима, тако и са народом. Слабе активности, неразумевањем снаге једне организације, неспретан у држању према становништву и војницима, он није увидео потребу стварања илегалног кадра. Упустивши се у ситнице, он ствара прве несугласице. Да се ствар погорша и замути, догодио се један веома тежак случај половином 1943. Једног предвечерја, кад се командант Деспотовачке бригаде, поручник Дамњановић, враћао са терена, сачекује га једна спремљена заседа која га мучки и зликовачки масакрира. Тако завршава свој млади живот један истински национални борац и официр који је правилно схватио и идеју Покрета и снагу организације. Ситуација мучна. Истрага се не води одмах. Зла коб и претња прате цео случај. Осећа се нешто у овом делу. Сви се боје. Нико се не заузима за овај случај. Чак и његови најближи сарадници ћуте и избегавају тачне одговоре. Народ уплашен, војници збуњени"*.[15]

Несрећног Дамњановића убили су потпоручници В. Петковић и Ђорђе Газибара. О њима Петровић пише: *"Они су до скора били у служби српских крволока, војвода Блашка и Живадина и учествовали у раду преког војног суда који је побио преко 150 српских синова. Народ је толико заплашен њиховим терором да нема куражи ни речи истине да каже. Народ је потпуно разочаран и озлојеђен њиховим досадашњим радом и не одваја нас од данашњег режима"*.[16]

За новог команданта Деспотовачке бригаде постављен је капетан Коста Стефановић који "пада у исту грешку као и сви други: повлачи се у планину, окружује се великом пратњом и силази у села само када мора. Прек, силеџијски расположен, без познавања снаге организације, он то оставља Богу".[17] На целој територији превагу су однели људи Синише Оцокољића који нису прихватили команду капетана Михаиловића: *"По целом корпусу пронели су глас да је капетан Јоца био окупаторски слуга, да је гонио Равногорце и да је пуцао у леђа војницима. Пошто је Ресавски корпус без нарочитог успеха завршио 1943. годину, повукао се са свим својим људима у зимске логоре"*.[18] Бранивоје Петровић је писао и да су

15 ВА, ЧА, 55-1-4
16 ВА, ЧА, 55-1-25
17 ВА, ЧА, 55-1-4.
18 ВА, ЧА, 55-1-25.

намере мајора Оцокољића имале дубљу позадину: претварање Горњачког краја, као најбоље наоружаног у целој Србији, у сепаратно тело унутар Покрета у коме ће вредети само Оцокољићева наређења "док је мисао Равне Горе и име Ваше другостепеног значаја".[19]

Да је стање у Свилајначкој бригади било на ивици анархије, указао је и један догађај из друге половине 1943. о коме је драматично сведочанство оставио Радосав Видуловић, борац 1. моравске бригаде, родом из околине Свилајнца: *"Кад сам пошао кући на одсуство, био сам ухапшен од стране људи поручника Вукашина* [Петковића]. *Осуђен сам на 10 батина, а добио сам неколико шамара од капетана Зорана Весела. Био сам везан неколико дана, па сам затим пуштен као слободњак, пошто сам изјавио да желим да останем са њима. Једне ноћи, кад смо биваковали код села Црквенца, Вукашин је дошао у нашу собу и питао:* - Ко хоће да иде са мном, имамо вечерас да кољемо? *Сви смо дигли руке увис, јер, како сам чуо, ко не дигне руку, рђаво пролази. Вукашин је одвојио 5 тројки и отишао са њима у непознатом правцу. У поноћ су се вратили и довели са собом 6 везаних људи, међу којима сам познао Мику Браду, учитеља, и Илију Бућина, свештеника. Учитељ Мика био је у гаћама и кошуљи и то бос, како је дигнут из кревета. Вукашин је за сваког одредио по једну тројку. Претходно смо видели сеоске стражаре који су отишли са ашовима и одмах за њима отишле су и воће тројки са ухапшеницима. После пола сата вратили су се са крвавим рукама и један са пребијеном пушком. Сви који су дошли, рекли су нам:* **Ала смо их клали!** *Један је причао како му се пушка пребила када је једног ударао по глави. Јер они прво ударе човека пушком у потиљак па, када падне, онда га један прекоље. Сви су се смејали како су их поклали. По извршеном делу, војници су се прали од крви, а такође и каме које су биле крваве. Ја сам се још два дана налазио у одреду, па када сам пуштен, уграбио сам прилику и побегао 1. моравској бригади, где сам и раније био"*.[20]

Најкомпликованије стање на овом простору било је у Варваринском корпусу који је у свом саставу, под командом резервног мајора Здравка Милошевића, имао три бригаде: Темнићску и 1. и 2. беличку. Мајор Милошевић, иначе учитељ по занимању, постављен је за команданта корпуса априла 1943. наређењем генерала Трифуновића, уместо активног мајора Драгомира Жикића који је стављен на расположење. Али, стварни командант је и даље био Жикић: *"Ова чињеница да корпусом командују два команданта, да наређења потписују и један и други, да се уопште у раду појављују обојица, ствара врло негативан утисак у народу, а код*

[19] Исто.

[20] ВА, ЧА, 56-3-55.

потчињених једну психичку дилему: кога да слушају и ко треба да наређује. Оба команданта својом спремом не одговарају положају који заузимају. Неактивни, плашљиви, тешко покретни, склони алкохолу и уживањима, запоставили су огромне задатке које има један командант корпуса".[21]

Наравно да је таква ситуација погодовала недисциплини, посебно у Беличком срезу, ако је веровати једном извештају поручника Војислава Грујића од 5. јуна 1943. године: *"Људи се батинају и туку на доставе које најчешће потичу из личне мржње. Батинају се војници. Људи се убијају на најзверскији начин: син се убија у наручју мајке, муж у загрљају жене, људи се касапе и остају живи. Ови поступци поручника Видића одбијају људе од наше бригаде. Људи који се убијају оптужују се да су комунисти-дефетисти и наводе се за то неки водњикави разлози. Посреди су најчешће лични рачуни, мржња и освета. До сада је убијено преко 70 људи и жена у срезу. Многи од њих су опљачкани и остављени голи на раскрсницама и пољанама. Народ је запањен и живи у сталном страху".*[22]

Тешко је у међусобним оптужбама посвађаних команданата ЈВУО увек открити истину. Сукоб између поручника Милуна Видића и Александра Тодоровића, команданта 2. беличке бригаде, тињао је још од почетка 1943. Видић је 17. јануара писао Тодоровићу како у његовом одреду постоји „десетина комунистичко-разбојничка" који пљачкају, злостављају и убијају невине људе све под видом ЈВУО: *„Кад сам Вас о горе изложеном усмено и писмено упозорио и упознао о последицама које ће наступити, ниште ништа предузели, већ сте као одговор дозволили да људство пије и употребљава алкохол у толикој количини да су појединци у пијаном стању чинили највеће глупости опет на штету организације. У одреду је наступило расуло, нико никог није слушао, а о дисциплини се није могло ни говорити".* [23]

Стога је Видић био „принуђен" да отпочне са „чишћењем болесног одреда", па су убијена четири, а стрељана три војника 2. беличке бригаде („комунисти и пљачкаши"). Стрељана су и четири цивила као „саучесници комуниста-разбојника". Поручник Тодоровић је био „лењ, лакомислен, аљкав и алкохоличар", па му је Видић забранио да убудуће доноси одлуке без његовог одобрења: *„Људство ће бити све под мојом командом, док се другачије не нареди од стране претпостављених старешина".*[24]

[21] ВА, ЧА, 55-1-25

[22] ВА, ЧА, 122-4-2.

[23] ВА, ЧА, 57-1/1-5.

[24] Исто.

О даљим догађајима причао је Тодоровић 17. маја 1943. у жалби једном од команданата Варваринског корпуса, мајору Жикићу. Поручника Видића је оптужио за многе недостојне поступке људи под његовом командом: *"Са народом се не поступа по равногорским упутствима и наређењима Господина Министра. Батина се на све стране. Још би било разумљиво кад би се правилно осуђивали људи на батине. Наводим случај који се догодио у селу Црнче пред мојим очима, где је један дечко од 15 година добио 25 батина само по исказу једног лица да је украо једну прскалицу за лозу. Народ који је листом уз нас, почиње да се колеба и хлади и ако се овако продужи, може да се деси да у очајању оде на другу страну"*.[25]

Да је стање у 1. беличкој било заиста лоше посведочио је и поручник Велимир Милошевић, командант 2. батаљона те бригаде, 20. маја 1943. године: *"У последње време народ губи поверење у нашу организацију, јер у њој не види идеалан рад за ослободилачку борбу, већ мучење и убијање невиних људи и жена и иначе напаћеног народа. Готово сваког дана дешава се да се неко од људи и жена на територији среза беличког тешко избије или убије, а без икакве истраге о утврђивању кривице кажњених. Народ је преплашен и живи у великом страху, јер види да о њему нико не води рачуна, већ се иде на то да се ми Срби сами међу собом убијамо. И мени прети опасност да сваког момента из било којих разлога будем убијен"*.[26]

И поручник Милутин Милутиновић, командант 1. батаљона Прве беличке бригаде, имао је пуно примедби на рачун М. Видића: није се понашао војнички, завео је страховладу, тукао је и малтретирао људе, одузимао храну од сељака, у све одреде на командна места убацио је жандармеријске и официре из СДС. Једном приликом претукао је поручниковог оца: *"Кад су га извели из куће и повели у правцу оближње шуме, тукући га песницама и кундацима сви редом, он је морао да им повери да има сина официра који је исто што и они, на шта су му они одговорили: Где је, мајку му ... што није са нама! По извршеном задатку, људству је приређен банкет од оних који су мога оца денунцирали"*.[27]

Због крајње забрињавајућег стања, Команда Србије послала је мисију за измирење на веома високом нивоу. Прво је дошао пуковник Драгослав Павловић, а затим и пуковник Јеврем Симић. Али боље да то није учињено јер, како је известио Гогић, уместо да реше спор *"настаје између два пуковника свађа око права надлежности и власти. Сваки од господе пу-*

[25] ВА, ЧА, 57-1-25.
[26] ВА, ЧА, 57-1-28.
[27] ВА, ЧА, 57-1-29

ковника је говорио да је он надлежан да реши спор и да се само његово решење и наређење има поштовати. Завађени се одмах опредељују за једнога или другога. Нико није хтео да прими ничије решење, већ су сви хтели да буду команданти и сви да буду у праву".[28]

Морао је лично да интервенише генерал Михаиловић: 28. октобра 1943. за привременог команданта корпуса и свог специјалног делегата поставио је капетана Марка Музикравића, са задатком да стање поправи и уреди.

Музикравић је на простор Беличког и Темничког среза стигао 10. новембра и ставио под своју команду све војне и цивилне власти Покрета: *"Никаквих расправа не сме бити, јер ћу лично ја испитати све и о томе извештавати Господина Министра, који ми је дао потребне инструкције"*.[29] Музикравић је радио брзо: 15. новембра ставио је ван снаге све наредбе и указе о постављењу које је до тада издао штаб Варваринског корпуса, јер се није радило „искрено и равногорски", у интересу високих циљева Равне Горе. Поставио је нове команданте у обе бригаде и у оба среза: *"Апелујем на све старешине у команди 59 да часно обављају своје дужности, имајући пред собом само нашу општу народну ствар. Није равногорство само бављење у нашим редовима, већ висок, племенит и апостолски рад свих нас за национални препород народа. А ми који стојимо на водећим местима организације, морамо врхунити одликама части, смирености и скромности, одликама самоодрицања и несебичности"*.[30]

До краја 1943. Музикравић је спроводио опсежну истрагу која је указала на многе проблеме у Варваринском корпусу: мобилизацијски елаборати рађени су аљкаво, спискови људства и оружја нису постојали у свим јединицама, обука регрута готово да није вршена, чести су били полуоружани сукоби између самих старешина. Музикравић је 26. новембра о томе известио пуковника Јеврема Симића: *"Колико год их има толико табора. Сви криви и сви у праву. Наилазим на огромне тешкоће и неискрености код појединаца. Морам да се затворим у какву собу и да без икога решавам, јер сви би хтели да дају сугестије - неискрено"*.[31]

Своју причу мајор Жикић испричао је Музикравићу 5. децембра: *"Ја, који сам пресекао у корену интриге месеца априла ове године и први командант корпуса, једини у то време непријављен окупатору, дочекао сам да будем лишен слободе од људи које сам поставио, будем везан и у кошари везан пуних 21 дан. У вашој пратњи налази се Боривоје*

[28] ВА, ЧА, 55-1-4
[29] ВА, ЧА, 57-2-38
[30] ВА, ЧА, 57-2-57
[31] ВА, ЧА, 57-3-27

Михаиловић, виновник свих зала, а да би се испитивање скренуло са правца, појавила се и Миланка Цветковић, учитељица из села Обрежа, која је у свом стану примала Немце. Долазим до убеђења да се испитивање врши по сугестији ове две особе које нису достојне имена српског, а не чак и чланови организације. Михаиловић располаже оружјем, то се оружје мора одузети од њега и његових трабаната, јер он још болује од неке власти. Он је деструктивно делао, само за себе и ни за кога више. Жели славу, јавно је у селу Својнову рекао: - Активним официрима еполетушке служе за украс. *Препоручио сам му да се сасвим повуче из организације и да оде у неки манастир где ће се замонашити и окајати своје грехе, а ако је човек и Србин - да изврши самоубиство".*[32]

Почетком 1944. на овај простор дошао је Т. Гогић и формирао нову војну јединицу *Велико-моравску групу корпуса* у коју ће ући Иванковачки, Ресавски и Варваринский корпус, што ће означити смиривање ситуације и консолидацију одреда: *"Мојим доласком било је питање ликвидирано на тај начин што сам и последњег могућег официра, који би имао и несвесне претензије да буде "вођа народа", са успехом умирио. Од мог доласка на ову територију, рад на организацији нашег Покрета почео је да се развија онако како је требало да буде раније".*[33]

Изгледа, ипак, да је најтачнију оцену о овим догађајима дао мајор Б. Петровић: *"Корпуси које сам обишао, представљају по свом географском положају и етничком саставу центар Србије. Народ чист, сав је одан идеји препорода и револуције. Богатство, плодови, непопаљена села, пружају чврсте могућности за исхрану огромних војних снага. Једном речју, било би нормално да су ови крајеви за две и по године нашег рада, са овако сјајним могућностима, морали да буду најбоље обрађени, потпуно спремни да дочекају Ваш знак и жељене дане. На жалост, стварност је другачија. Народ је разочаран, организација технички слаба, на моралном васпитавању није се ни покушавало да се учини ма шта. Људи који воде ствари, неподесни су по својим моралним и техничким способностима. Народ жели да види светле и честите људе, који ће бити примери и узори наших стремљења. Доласком старих Равногораца стање би се изменило. Народ би у часу добио веру и ставио се сав предано и несебично у службу Отаџбини".*[34]

У Ражањском, Моравском и Алексиначком срезу веома добро је радио капетан Јован Јовановић, али је имао проблем са легализованим официрима који су желели да се прикључе Покрету: *"Дође мајор Љуба*

[32] ВА, ЧА, 57-3-41
[33] ВА, ЧА, 55-1-4
[34] ВА, ЧА, 55- 1- 25

Јовановић (дојучерашњи командант Зајечарског округа) и позва ме на састанак писмом, у коме ме ословљава са Монтевереске висине: '- Капетане, дођи на састанак, потребан си ми! *Одговорио сам му истом мером: Мајоре, ако ти требам, дођи. Ја те не познајем, нити те признајем! Кад сам послао команданта Сокобањске бригаде, капетана Предрага Јовановића, са 15 пушкомитраљеза, дође тај син као фрајла. Лепо сам га угостио и почастио. Кад је видео мој штаб, уређење, наоружање и дисциплину код војника, покуљио нос, љуби ме и грли и каже:* - Молим те извини, ја сам преварен и насамарен*"*.[35]

Затим је у Јовановићев штаб дошао други легализован официр, мајор Милован Поповић, и захтевао да он буде командант, спомињући наводно Михаиловићево одобрење: "Хоће човек, као да је ово његова прћија". Јовановић пише: *"Настала луда трка за положајима, хоће људи да се перу, али сувише им је прљав веш. Навикли су да се користе прерогативима владајућих режима, па док је било корисно и уносно служили окупатора, правили себи и мило и драго, а сад, кад су наше акције скочиле они навалили и, ништа мање, за команданте корпуса! Навалили на нашу организацију као лешинари. А где су ти мајорчићи били да ме прихвате од 6. до 18. априла? Завукли се женама испод смрдљивих сукања, побацали еполете, па не дишу. Знам ја те официрске курве, били су код мене и мајори и пуковници под командом, само да им спасем живот! А жене и деца су им се смејали"*.[36]

И потпуковник Милутин Радојевић, командант Топличког корпуса, трудио се да елиминише све негативне појаве и изгради здраву и јаку организацију. Тако је оштро критиковао 19. јануара 1943. команданта једног батаљона: *"Слушај ти! Нисам ја тебе одредио за команданта батаљона тамо да се пијанчи, пуца и ништа не ради, већ да се народне масе национално васпитавају и свесно сврставају у редове нове Југословенске војске у Отаџбини. Ви сте тамо Божић и Нову годину провели као Костини четници: уз пуцањ, песму и женска друштва, а то је у данашњим приликама и околностима у којима се налазе Срби срамота. Данас су паметна лица смерна, ледена и озбиљна а не пијана и блесава, јер народ то не цени већ презире, а организација се срозава. Ако нећете да играте достојну српску улогу, ја ћу вас пречистити све до последњег. Ко почне да брља или да расплињава оно што сам са најбољим мојим друговима урадио, платиће својом главом"*.[37]

[35] ВА, ЧА, 99-1-13. Писмо генералу Михаиловићу од 4. јануара 1943.

[36] Исто.

[37] ВА, ЧА, 82-1-5

У априлу 1943. дошло је до нових невоља на терену Топличког корпуса. Потпуковник М. Радојевић је наредио војницима и старешинама да прекину са међусобном „злобом, свађом и завидношћу“, да нико не тежи за чином, звањем и личном коришћу и “да све то презире”. Да сви раде за добро народа и националне идеје јер се води борба и за социјалну правду, бољу будућност и поштену државну управу и друштвени поредак.[38]

Ипак, у истом том месецу, на територији једне јединице, убијен је извесни поручник Урошевић, о чему је тужан запис оставио један његов сабрат по оружју: *“На дан 24. априла, на Велику Суботу, пронађен је леш поручника Урошевића и да би трагедија била већа, он је унакажен. Свако ће за свој рад да положи рачуне. Једино чега се грозим у овом конкретном случају, то је начин извршења. Он је више него бруталан. Дело је извршено тако нехумано и нечовечно да човеку мозак мора да престане да ради. На овакав начин не осуђује се на смрт један официр, па макар он био ђаво црн, па чак и опасан, сем да је у бекству, па се изречена казна не би могла извршити на један војнички, частан начин. Наредио сам да се пренесе и закопа пристојно на гробљу. Тамошња трагедија ме довела до тога да сам уистину био спреман да кољем, иако још у животу ништа нисам убио. Гробар, неки Милан Пешин, тај скот од човека, раскопао га је и скинуо му одело. Ја сам био ван себе. Осим Чиче не познајем никога, а најмање дошљаке, који би могли да ме лише онога на шта немају ни основног права. Ја сам дисциплинован, а нарочито као Равногорац. Мирно чекам решење надлежних и не идем одавде. Бојим се за исход целе ове ствари по организацију”*.[39]

*

Унутрашње слабости ЈВУО кулминирале су у 1944. Уместо да се смањује, круг невоља се проширивао, а лош рад само се појачавао.

У Варваринском корпусу стање је било готово исто као и током претходне две године. Капетан М. Музикравић је 16. јануара напустио дужност привременог команданта корпуса. Генералу Михаиловићу је 31. јануара поднео невесели извештај: *“Штаб корпуса подвојен идејно и просторно. Командант у Темнићу, помоћник у Белици. Свако ради за себе, ометан интригама других. Време, речи и хартија трошени у међусобним нападима. Односи у командном особљу учинили су да ранији најбољи сарадници постану сад равнодушни и да избегавају сваки додир са организацијом. Пљачка, насиље, деспотско држање које одбија. Владао је понајвише страх од међусобних погибија. Бојна готовост никаква. Убиства вршена без преког суда, без стварних кривица. Најмрачније*

[38] ВА, ЧА, 82-3-2. Наређење од 25. априла 1943.

[39] ВА, ЧА, 38-6-15

је убиство активног коњичког поручника Стјепана Перовића, бившег начелника штаба и команданта штабне групе Темнићке бригаде. Казало се да је комуниста, а народ му и данас са жаљењем пали свеће. Загонетно је и сумњиво убиство активног артиљеријског поручника Момчила Урошевића, на служби у штабу Темнићке бригаде. Убијен је на зверски начин и из заседе. Кад је његова мајка из Ћуприје почела да трага, изведена је једне ноћи и убијена. Ову осуду донео је мајор Љуба Михаиловић".[40]

Често се дешавало да се приликом ноћења у неком селу не поставе одговарајуће страже, што је у доста случајева омогућавало нападе на јединицу. Тако је било и 3. фебруара 1944. године у селу Гунцате, када су напад извршили *добровољци* и убили четири војника ЈВУО, уз пет заробљених: *"Ако стража дозволи да непријатељ уђе у село неопажено, одмах одговорне људе предложити за преки суд ради стрељања"*.[41] Многи борци често су били необазриви: *Курири сасвим слободно улазе у вароши, па чак и на коњима. Немци нас тренутно не нападају, али прикупљају податке. У последње време, непромишљеношћу старешина и недисциплинованошћу људства, наша организација је откривена. Знају се све везе и канали. Једном речју, постајемо слични Пећанчевим одредима"*.[42]

Како се рат ближио крају, било је све горе, посебно на југу Србије, пре свега у Нишавском корпусу, како је 23. марта известио мајор Властимир Весић: *"Архива је уништавана, материјалних књига и докумената нема никаквих, деловодника и операцијског дневника нема, прегледа наоружања и бројног стања, скица реона корпуса, података о старешинама и обавештајној служби, о објектима на реону - нема. Ни од једног официра, подофицира и грађанина нисам чуо ниједну једину добру реч за мајора Младена Младеновића. О њему се сви изражавају најгоре. Грде га за целокупан неуспех у овоме крају. Тврде да је непоштен"*. [43]

Слично је било и у Чегарском корпусу: "*Утицај старешина и војника на народ није дао баш најбоље резултате. Старешине не улажу сву вољу и пажњу на идеалан начин рада. Изгледа ми да нису припремљене за тешку идеолошку борбу која нам предстоји и не схватају њен значај. Војници потпуно идеолошки неприпремљени. Приликом покрета јединица корпуса преко Јужне Мораве, војници 4. бригаде, њих 32 на броју, одрекли послушност, претили да поубијају старешине и постављали услове да не иду ван реона корпуса"*.[44]

[40] ВА, ЧА, 58-1-28.

[41] ВА, ЧА, 37А-2-18.

[42] ВА, ЧА, 27-6-28. Наређење од 10. фебруара 1944.

[43] ВА, ЧА, 99-4/1-10.

[44] Исто.

Још је више проблема било у Нишавској групи корпуса, судећи по извештају мајора Весића од 26. априла: *"Видим да наши Равногорци врло мало обраћају пажњу на своје понашање и држање, да им је свеједно какав утисак ће да оставе у народу и да ли ће их народ волети или мрзети"*.[45] Посебно ружан утисак остављали су употреба алкохола, неуљудно понашање према женском свету и недисциплина: *"Народу се показују као распасана, недисциплинована руља, пушке носе по селу као мотке, као пањ на рамену, неки забаце шајкачу на теме"*.[46]

Честе су биле свађе и псовке пред сељацима: *"Дужност је старешина да уложе сав труд и вољу да своје јединице доведу у војнички калуп и да их оспособе не само за добре борце, већ и за праве чуваре-заштитнике свега што је добро, поштено и народно"*.[47] Команданти бригада имали су *свету дужности и историјску мисију* да народ вежу за *"Равногорство до максимума. Приметим ли или сазнам да се овако не ради и да се и даље ради старим излапелим методама пропале Југославије, онда ћу одговорне старешине смењивати са положаја и ставити под суд"*.[48]

Константно се лоше радило на југу Србије. Пуковник Милутин Радојевић 3. маја пише генералу Михаиловићу: *"Стање у Топлици и Јабланици је очајно и молим за наређење да се са овим што пре рашчисти, јер то тражи народ од нас на које једино у овим судбоносним моментима рачуна и од кога тражи спас, заштиту живота и части"*.[49] Радојевић је тражио хитну акцију против партизана, а пре тога је требало посмењивати многе старешине, пре свега поручника Душана Поповића, команданта 1. нишке бригаде и капетана Александра Петковића, команданта 4. нишке бригаде: *"Плашљиви су као зечеви: 11. априла натерало их је у бекство 70-так партизана, међу којима и четири женске. Побегли су са бригадама тако да ни метка нису испалили, а Петковић је оставио партизанима целу архиву и знаке распознавања. Не умеју да воде људе у борби и због тога њихови војници најчешће раде баш оно што би непријатељ и хтео"*.[50]

Осим тога, на територији Чегарског корпуса почело је прикупљање новца од народа без прописног издавања признаница. Прикупљена храна није плаћана, нити су издаване било какве признанице: *"Тек када сам ја ставио примедбу да тако не може да буде и да Југословенска војска у Отаџбини није просјачко друштво, већ војска која репрезентује темеље правде и части, почело се са давањем признаница, али опет онако како*

[45] ВА, ЧА, 99-6-37.
[46] Исто.
[47] Исто.
[48] Исто.
[49] ВА, ЧА, 99-4/1-14,
[50] Исто.

не ваља, а то је: једну признаницу на све што је узето из једног села".[51] Многе старешине нису могле да се *"сроде са опрезношћу и одбаце удобност; сви се вежу за смештај по селима са великом разуђеношћу и слабим обезбеђењем. Једино и само због јавашлука, настрадао је Виктор у Косанчићу, једна наша бригада у Тимоку, два батаљона у срезу Сврљишком, једна бригада у последњој акцији на Јастрепцу, неки делови у Топлици, код Широких њива где су их партизани напали на спавању, скидајући се са тавана истих кућа у којима су наши војници спавали. Пре неколико дана, 15 војника Власотиначког корпуса заробљено је ноћу, у кући на спавању од стране партизана; 11. априла нападнута је на спавању 4. нишка бригада у једној школи, јер командант није имао ништа за своје обезбеђење, сем једног стражара"***.*[52]

Са старим навикама настављено је и у Ресавском корпусу: *"Најгори је поручник Вукашин Петковић. У априлу је убио: Илију Бућина, свештеника, познатог националног радника; Михаила Јовановића, националног борца из Јужне Србије и личног пријатеља краља Александра; Чедомира Протића, Ивана Димитријевића и још два обућара, под оптужбом да су комунисти! Поручник Петковић у народу добио име "Цар гркљан". Нечувени терор над народом. Народ нас сматра извршиоцем Недићевих жеља, немачким слугама. Страдало је много жена које нису хтеле да буду љубавнице појединим старешинама. Ко може оваквим зулумима и зверствима стати на пут?"*[53]

Реакција Врховне команде на многе негативне појаве уследила је 23. маја 1944. За слаб рад окривљене су старешине: често се, без одобрења, напушта одређен простор, појединци траже објашњење "са ким смо у рату - дају поуке Краљу и краљевској влади шта треба да раде у садашњој ситуацији". Неки команданти *"скупљају око себе покварене жене, са њима проводе блуд, јавно пред борцима и народом, приређују раскошне гозбе; пијанчење, опијање, коцкање, честе су појаве; појединци батинају народ где год стигну, одређују самовољно контрибуције, убијају без суда и пресуде"*.[54] Превише се води брига о суседима "и исти оптужују како ништа не раде", а често им се и отима људство; наређења се не поштују или се мењају по сопственом нахођењу; из борбе се често бежи *"а затим извештава да су нападнути јачим непријатељским снагама, да су претрпели велике губитке, да је била магла, да им је нестала муниција, да су војници заморени, голи, боси и деморалисани - све су ово измишљотине да би оправдали своју слабост и кукавичлук"*.[55]

[51] Исто.
[52] Исто.
[53] ВА, ЧА, 87-2-12. Извештај од 5. маја 1944.
[54] ВА, ЧА, 72-3-38.
[55] Исто.

Поједине старешине одмах се повлаче и гледају како се други боре. Михаиловић је поручио: *"Излажем ове страшне поступке недисциплине и самовоље свима на углед и наређујем да се сви команданти клоне рђавих поступака и да прегну озбиљно на посао. Да се сви команданти угледају на оне старешине који су на првом месту борци и ослободиоци, који гину са својим људством и који су у борби непрекидно већ три године"*.[56]

Много лоших вести стизало је крајем маја и из Деспотовачке бригаде и уопште из Варваринског корпуса, где су се војници побунили против мајора Јована Михаиловића, који је чак унапређен и у чин потпуковника. Михаиловић је оптуживан да је отерао из организације све старе Равногорце који су прелазили на територију Млавског корпуса. На удару је био и мајор М. Кокотовић, командант Деспотовачке бригаде: *"Уклонио старе сараднике, опробане борце; малтретирао народ, довукао људе из СДС-а, убио потпоручника Радисава Илића"*.[57]

Као што то обично бива, све слабости одједном испливају на површину, и то када је тако нешто најмање потребно. На југу Србије оне су биле најупечатљивије. Штаб Нишавске групе корпуса видео их је у следећем: 1) Јединствена команда није постојала, као ни заједнички рад, већ раштркана борба без плана; 2) У борбама са партизанима, јединице су биле развучене по дубини "те није било могуће командантима да парирају изненађења"; 3) Тројке су заказале, самосталног рада и иницијативе није било: *"Зашто да партизани, које воде недовршени ђаци и пропалице, буду бољи борци и да знају боље да поступају у борби од наших бораца, када код нас има много више и много бољих стручњака. Ово је грех који се не може опростити, грех према борцима, народу, Отаџбини и Краљу"*; 4) Појаве бекства из борбе биле су масовне: *"Неки су пали толико далеко да су се заустављали тек на десетом километру од места где се водила борба";* 5) Рад санитетске службе био је неадекватан, а обавештајна служба није добро организована: *"Десило се да су партизани били у једном селу и по цео дан, а да их нико није нападао"*; 6) Кретање јединица не прати адекватно обезбеђење *"те партизани приређују изненађења која нас коштају скупо"*.[58]

Са почетком завршних борби у 1944. и све већим присуством партизанских снага у Србији, расло је и расуло у старешинском кадру ЈВУО. На површину су испливале све слабости, а посебно лоше извођена обука: *"Да је важност обуке схваћена правилно, не би се десило да поједини наши борци напуштају бојиште без ичијег знања и одобрења и иду право*

[56] Исто.

[57] ВА, ЧА, 87-5-3.

[58] ВА, ЧА, 99-7-4.

својим кућама, а поједини команданти одводе своје јединице и беже по десетине километара и то чине без ичијег одобрења; не би се десило да саме наше старешине уносе код војника такву дезорганизацију и панику да је то срамота за све нас. За ова бекства није до сада нико стрељан, што је за нас понижавајуће. Ово је јасан доказ да наше старешине нису ни изводиле обуку".[59] Старешине нису биле способне да прате развоје ситуације на целој линији фронта, издају се лаконске заповести: *"Војници нису знали куда ће се прикупити, где ће им бити прихватни положај и шта треба да раде. Нити су то знали војници, нити су то знале старешине. Зато је и било случајева да се од три пута слабије групе партизана порази не само један наш корпус, већ неколико корпуса који су укупно били јачи 5 до 6 пута"*.[60]

*

Највише невоља у старешинском кадру ЈВУО доносили су резервисти и официри пристигли из СДС-а, као и оне локалне вође које би приступале организацији и добијале команду над одређеном јединицом. Обично су ти људи потицали из средине којом су "господарили", па су многи злочини имали корен у нерашчишћеним рачунима из прошлости и нису имали никакве везе са идеологијом или стратегијом ЈВУО. Мали људи добијали су велике положаје и то схватили као могућност за сопствено истеривање правде или стварање услова за комотан живот у рату, не водећи много или никако рачуна о обавезама према Краљу и Отаџбини. Многи предратни комплекси или неостварене амбиције, гонили су те људе на свакојака невојничка поступања.

Насупрот њима, језгро активних официра остало је верно високим идеалима борбе за слободу, положеној војничкој заклетви и водило је рачуна о својој части. Код тих људи, инциденти су били присутни у знатно мањој мери, а недостаци или слабости у раду, проистицали су из младости и неискуства. Они су остали одани и несаломиви ројалистички војници, чак и кад их је њихов Краљ одбацио и препустио "милости" партизанске војске. Они су преко четири године живели по шумама и планинама, углавном гладни и слабо обучени, далеко од својих породица, да би свој пут завршили у босанском паклу у зиму и пролеће 1945.

Можда је најтачнију оцену о ЈВУО изрекао један од њених најдостојанственијих команданта, Синиша Оцокољић Пазарац, командант Млавског корпуса ЈВУО. Осврћући се на трогодишње искуство, Оцокољић је 1944. констатовао да су се у Покрету и око њега окупиле три групе људи. Прву су чинили они који су желели да из свега извуку само личну корист

[59] ВА, ЧА, 99-7-1. Извештај мајора В. Весића од 11. јуна 1944.

[60] Исто.

и њих је Оцокољић назвао "тркачи". То су били *"бивши политиканери, кортеши и трабанти. Они су се и пре рата претоварали са кола на кола, увек са новим уверењем да ће их баш та на која су сада сели одвести тамо куда желе. То су они који никада нису познавали свој народ и његове потребе, нити су икада учинили ма и најмањи напор да до тога сазнања дођу"*.[61]

Другу групу сачињавале су старешине и војници који су равногорску револуцију и циљ борбе схватали касарнски: милом или силом окупити војнике, нагрдити их, испсовати и изаћи на параду по аплауз. Такви људи били су пуни ситних амбиција. О њима Оцокољић пише са много нескривеног гнева: *"И кад је неко од њих постао командант, нарочито од подофицира официр, онда је он одједном постао и свезнајући, свемогући и свенадлежан. Ако покушате да са њима разговарате и набаците им неку мисао и размишљање, то их страшно вређа јер се плаше да им не уништите ауторитет и кадри су да вас омрзну. Чак и код врло популарних команданата у нашем Покрету је често такав случај. Кроз такве људе наш Покрет немилосрдно прогони и прогнао је интелигенцију. А Покрет који прогони интелигенцију, не може се никако развијати, па ни војнички. У вођењу народа, памет, срце и песница морају ићи заједно. Код таквих наших команданата постоји само песница. Природне последице метода песнице су неуспех - сваког дана све дубљи, честе освете и издаје. Од таквог друштва, ваљани људи се клоне или иду у супротни табор. Па су и због тога у појединим местима избили на површину најгори људи, који врше терор и освете. Народ за сада трпи и ћути, али то мора имати своју реакцију, данас или сутра"*.[62]

Трећа група била је најмалобројнија. Њу су сачињавали „апостоли револуције" - они који су Покрету приступили из уверења и са чистим срцем: *"У свакој револуцији само апостоли знају за шта се боре, живе и умиру. Таквих је најмање. Најбољих - увек је најмање. То је нормално. Али код нас, изгледа, да их је тако мало да је то ненормално"*.[63]

[61] ВА, ЧА, 107-3-9.
[62] Исто.
[63] Исто.

Summary

Kosta Nikolić

WORKING OUT SOME PROBLEMS RELATED TO THE ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV ARMY IN HOMELAND ON THE AREA OF SOUTHERN SERBIA 1942-1944

Military service during the war, far from the front line, caused different types of violations with negative impact on people. The atmosphere, without frontline warfare, is in favor of non-military behaviour. The common examples include going-outs into the surrounding communities and towns, drinking, useless shootings, raids into neighboring territories and unnecessary murders. JVUO Manpower usually originated from the field where it moved; thus, these cases often had the characteristics of neighbor-causin's skirmishes or banditry. Many difficulties and troubles followed the life of JVUO in southern and southeastern Serbia. Someo f them were objective in nature while the others were consequence of incompetence or vanity among the commanders.Strong presence of partisans in the area cuased especially difficult conditions for the establishing organization. Reports claimed/confirmed the fact - many villages in Toplica were completely communistic.National work was hampered by the effects of many political movements as follows: the Serbian government, the armed detachments of Kosta Pecanac and Dimitrije Ljotic, the Bulgarian military and civilian occupations

УДК 355.454(497.11)”1945/2010”(093.2)

Бојан Б. Димитријевић

ЈЕДИНИЦЕ ГАРНИЗОНА ЛЕСКОВАЦ ОД 1945. ДО 2010. ГОДИНЕ

Текст који следи настао је на бази оригиналне документације која се чува у Управи за организацију Министарства одбране. Заједно са осталом грађом и изворима, представља оквир за историју организације једница гарнизона у периоду од завршетка Другог светског рата до данашњих дана. У тексту нису обрађене посебне активности поменутих јединица већ искључиво организација, која се у целом овом периоду мењала прилично често. Сматрамо да је то до сада необрађен сегмент војне историје на простору Лековца и околине.

Нарастањем партизанског покрета и уласку делова партизанске главнине са подручја Санџака и источне Босне у Србију током лета 1944. и почетком октобра Народноослободилачка војска (НОВЈ)[1] започела је мобилизацију становништва за попуну својих снага. Тако је у 1944. години формиран већи број партизанских снага на простору југа Србије: пет дивизија (21–25.) са седаманаест бригада (5–20. српска и 8. прешевска бригада) од јануара до септембра 1944, и још три дивизије (45–47) и једанаест бригада у периоду септембар–октобар 1944, (26, 28, 29, српска, краткотрајне 1. и 2. сурдуличка, 2. врањска, 1. бабичка, 12. прешевска – Бујановачка бригада, 2, 3. и 5. косовско-метохијска бригада). Дивизије и бригаде из овог другог таласа биле су краткотрајне и њихово људство је попунило раније формиране партизанске јединице.[2] У овом крају формиране су потом и јединице Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ), за контролу територије које су вршиле јединице 5. дивизије народне одбране.[3]

Иако су партизанске снаге у Србији успоставиле контролу над главним средиштима и комуникацијама, проблем са равногорском герилом,

[1] Југословенска армија од 1.3. 1945, односно Југословенска народна армија, од 22. децембра 1951.

[2] Никола Анић/Секула Јоксимовић/Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије*, Београд 1982. стр. 734-748.

[3] Анић, Јоксимовић, Гутић, исто, стр 818.

постајао је из месеца у месец 1945. године све актуелнији. Партизанске снаге које су остале у Србији, па тако и на њеном југу, биле су махом новоформиране српске бригаде или снаге КНОЈ-а. Ове снаге су током зиме и даље у пролеће 1945. вршиле претресе терена и потрагу за заосталим припадницима равногорске организације на терену.

У ширем рејону Лесковца у овом периоду било је равногорских група, остатака корпуса из јужне Србије који се нису повукли ван Србије. Било их је на обронцима Суве планине, затим на Бабичкој гори, у долини реке Власине, Бувцу, Оруглици и Горњој Јабланици и другде. Јединице 13. српске бригаде биле су ангажоване на терену у прогону тих снага. Ова бригада је територијално „покривала“ Лесковац, Лебане, Вучје, Власотинце и Медвеђу. Делови ове јединице затварали су правце ка Космету, у зони Медвеђе. Од марта 1945, бригада је оформила Потерни батаљон који се кретао по целом овом терену и вршио прогон равногораца. Током маја и прве половине јуна, цела бригада је по батаљонима претресала терен на простору од Лесковца и Врања ка Косову.[4]

Само две недеље после престанка ратних дејстава на тлу Југославије, 31. маја 1945, на предлог стручних органа Генералштаба Југословенске армије, врховни командант и министар народне одбране владе Демократске Федеративне Југославије, маршал Тито, издао је наредбу о војно-територијалној подели државне територије, формирању и локацији оперативно-стратегијских команди. По овој првој мирнодопској организацији, 5. армија, са командом у Скопљу, обухватала је територију Македоније, Косово и Метохију, врањски и лесковачки округ. У састав ове армије ушле су: 2. пролетерска, као и српске: 22, 24. и македонске: 41, 48. и 52. дивизија.

Део српских снага Југословенске армије био је расформиран 1945–1946 (46. и 47. дивизија у мају 1945, 25. дивизија: 4. јула 1945), па тако и 13. српска бригада, која је престала да постоји јуна 1946. године. Због недостатка грађе, за период до средине 1948. године, не располажемо тачном информацијом које су јединице смештене у лесковачком гарнизону.

С друге стране, позната нам је организација војно-територијалних органа на овом подручју. Пред сам крај рата, априла–маја 1945, успостављени су органи Команде војне области Ниша са командама врањског, пиротског, нишког, јабланичког, топличког и прокупачког војног подручја. Јабланичко војно подручје обухватало је лесковачки, власотиначки, јабланички срез (Лебане) и пусторечки крај.[5] Током 1946. године постоји Војни округ Лесковац са војним одсецима Лесковац, Лебане, Бојник

[4] Архив Војноисторијског института, фонд НОБ, кутија 1080, ф.13 цела; Милан Миладиновић, *13. српска бригада*, Београд 1991. стр. 274-285.

[5] Анић, Јоксимовић, Гутић, исто, стр 866.

и Власотинце. У 1947. години сви ови војни одсеци ушли су у састав Војног округа Ниш. Војни одсек Лесковац је подељен у два војна одсека (Лесковац 1 и Лесковац 2).[6]

Крајем 1947. године, дакле пре сукоба са Совјетима, наређена је већа реорганизација мирнодопских јединица Југословенске армије. Мобилизацијским развојем укинут је један број дивизија из састава армија, а преостале дивизије су преформиране у стрељачке, по узору на Совјетску армију. Почетком 1948. године извршене су следеће организацијске измене: уместо команди армија и армијских области, формиране су команде војних области.[7] Трећа војна област, у Нишу, формирана је од штаба 1. армије, са територијалном надлежношћу за НР Србију (без Војводине и Београда) и за НР Македонију. У састав Треће војне области ушле су дотадашња 5. армија, која је преформирана у 8. армију, са штабом у Скопљу, и 1. армија, преформирана у 9. армију, са седиштем у Крагујевцу.[8]

Реорганизацију је изненадно погоршала чињеница да је дошло до прекида односа са Совјетским Савезом, средином марта 1948, а чији су војни саветници имали могућност да упознају структуру, распоред и друге југословенске војне тајне у периоду до тог тренутка, а сасвим могуће и нови план организације. Због тога је југословенски Генералштаб, већ 14. маја 1948. издао наредбу да се комплетно пренумеришу сви састави, од армија до самосталних батаљона, измене бројеви војних пошта – које су скривале праве формацијске називе. На тај начин је требало отежати идентификације јединица и праћење кретања и стања војних ефектива ЈА. У следећем периоду, током лета 1948. године, све дивизије, бригаде, пукови и самостални батаљони и чете добили су друге бројне називе, а неке и нова места дислокације. Промена нумерација јединица имала је циљ да заштити тајност новог распореда ЈА. У јединицама копнене војске ратни бригадни систем замењен је пуковским. Пук је узет као најповољнија организацијска форма за образовање дивизије тројне формације, али и за самостално деловање.[9] Називи јединица су војницима постали познати само као војне поште са четвороцифреним бројем.[10]

СЕДИШТЕ 45. ПЕШАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Гарнизон Лесковац по овој новој организацији је припадао 3. војној области. (3. армијској области или 3. армији, у зависности како се нази-

[6] Развој Оружаних снага СФРЈ, књига 3-3, *Копнена војска,* Београд, 1988, стр 549-551.

[7] Naređenje MHO, str. pov. br. 1850, od 10. 12. 1947. godine.

[8] *Оружане снаге СФРЈ 1941-1981*, Београд 1981. стр. 160; Развој ОС СФРЈ, 3-3, стр. 513-514.

[9] Развој ОС СФРЈ , 3-1, стр 43-44, 57-67.

[10] Развој ОС СФРЈ, књ 3-1. стр. 44; Наредба стр.пов 902, 20. 9. 1948.

вала у појединој реорганизацији или времену) све до краја 1960-их година. У периоду 1948-1950. године био је у саставу 9. армије, потом од 1950. надаље у саставу 13. стрељачког корпуса.

Према плану организације, датираном 24. јула 1949, у гарнизону Лесковац је била стационирана 45. стрељачка дивизија. Ова дивизија је у периоду 1944-1948. године носила назив 21. (српска) наородноослободилачка ударна дивизија. Дивизија се састојала од три бригаде (4, 5, 31. НОУ српска бригада) и Артиљеријске бригаде. У складу са напред наведеним организацијским изменама, 21.дивизија је преименована у 45. стрељачку дивизију. Њено седиште било је до средине 1948. у Нишу. Потом, у јулу 1948, налазимо команду ове дивизије у Лесковцу, са приштапским јединицама. Поред команде дивизије, у Лесковцу су били 45. батаљон за везу, 45. дивизион противавионске одбране и 191. артиљеријски пук. Према ратном развоју дивизије, у Лесковцу би се формирали још и пионирски батаљон и медицинско-санитетски батаљон. Остале јединице из састава дивзије биле су ван Лесковца. То су била три стрељачка пука: 18. у Нишу (од 1950. у Прокупљу), 164. у Пироту и 175. у Владичином Хану. Ови пукови су настали преименовањем ранијих партизанских бригада (4, 5, 31) из састава дивизије. Од осталих јединица, у Дољевцу је било смештено Војно складиште и радионица бр 336, које је чувало погонски материјал. Складиште је било у миру под командом 3. војне области, док је у рату било предвиђено да уђе у састав веће војне групације: фронта.[11] У току даљег периода затегнутости са Информбироом, а на проглас евентуалне мобилизаиције, било је предвиђено формирање подадних јединица. О овим јединицама у литератури се говори као о „партизанским“, на бази исказа Светозара Вукмановића Темпа. На бази нашег увида у организацијску грађу армије, установили смо да се овакве јединице зову „посадним“, и да се не помиње назив „партизански“. Према допуни формације из 1949, вероватно у току 1950. и у Лесковцу је било предвиђено формирање две „посадне“ јединице које су носиле бројеве „102“ и „131“.[12] Занимљиво је да у читавом периоду кризе са земљама Информбироа, у периоду 1948-1953, у овом гарнизону није било јединица из састава Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ-а).[13]

Поред јединица копнене војске, у гарнизону Лесковац, постојао је и војни аеродром. На њему су од 1949. до 1953. године биле стациониране јединице Југословенског ратног ваздухопловства. Ту је био 107. јуришни авијацијски пук, наоружан совјетским јуришницима типа Ил-2 Шту-

[11] Књига мобилизацијског развоја ЈА и КНОЈ-а према наређењу 67. од 24. јула 1949. III управа ГШ.

[12] Исто. Посадне јединице су дописане накнадно.

[13] Исто.

ромвик. Овај пук, у техничком смислу, обезбеђивао је 201. ваздухопловно-технички батаљон. Обе једнице базиране су у Лесковцу до 1953. године, када су повучене у Ниш.[14]

Многе од промена у организацији армије изведене 1948-1949, нису биле успешне, па је у реорганизацији из 1950. дошло до повратка на нека ранија решења. Новом организацијом, Југословенска армија је добила већи број оперативних команди, корпуса.[15] Лесковачки гарнизон је потпао под команду 13. стрељачког корпуса 3. војне области. Следећа већа реорганизација и смањење ЈНА уследила је 1956. године[16]. У тој промени војне области назване су армијске области у оквиру којих су формирана војна подручја, уместо дотадашњих команди корпуса. Лесковац је припао Нишком војном подручју, које је настало преименовањем 13. корпуса.[17]

Како се у то време сматрало, ради даљег усавршавања безбедности социјалистичке Југославије, 1958. године донесена је нова концепција одбране, познатија под називом Стратегија општенародног рата. Током 1959. године, на основу ове концепције, започета је велика реогранизација ЈНА, познатија под називом план *Дрвар*.[18] У складу са овим планом, извршене су бројне формацијске промене у јединицама. Планом Дрвар, по америчком узору, прешло се на петорну организациону структуру, тако да је било предвиђено да дивизије имају по пет пукова, а ови пет чета, итд...

Преласком 2. пролетерске дивизије из Македоније током педесетих година, јединице А типа раније 45. дивизије у Лесковцу, Нишу и Пироту прешле су у њен састав, по овој новој формацији. У гарнизону Лесковац је 1959. био формиран 212. пешадијски пук. Остала четири пука ове дивизије била су распоређена у Нишу, Пироту и Крушевцу. Новоформирани 212. пук у Лесковцу, постојао је и раније, али само „на папиру“: у ратној формацији. Од 1949, и даље кроз 1950-те као пук који се у рату развијао код јединица ЈНА на подручју Косова и Метохије.

Према плану Дрвар, формиран је и низ пешадијских дивизија „типа Б“, које су у миру имале само језгро: команду са пет чета. Тих пет чета би у рату развијале пукове. Нове дивизије су добиле називе партизанских дивизија из Другог светског рата. У Лесковцу је команда 45. пешадијске дивизије тако преформирана у 45. *српску* пешадијску дивизију „Б“ (в.п.

[14] Нар. ВКОС, Стр. пов. 3663, 24.12. 1949; Детаљније: Бојан Димитријевић, Југословенско ратно ваздухопловство 1942-1992, Београд 2006; Исто, 2. издање Београд 2009.

[15] *Оружане снаге Југославије 1941-1981*, стр. 163.

[16] Наредба ВКОС, пов 50, 51, 1.3.1956.

[17] Развој ОС СФРЈ 3-1, стр 235.

[18] Нар. ВКОС с/пов. 9, од 27. јула 1959, и Нар. с/пов. 293, III управа, 5. 8. 1959

7046). Она је у свом саставу имала пет пешадијских чета (у рату, дакле: пешадијски пукови) 175, 640, 647, 691. и 805. пешадијску чету. Две пешадијске чете (175, 805) требало је да у рату формирају пукове у Лесковцу, а преостале три (640, 647, 691) пукове у Нишу. Када се упореде ови бројни називи са постојећим пуковима до 1959. године, види се да је број „175“ раније носио пук лесковачке 45. дивизије, да је 805. пук био у ратном развоју јединица у Алексинцу, односно Прокупљу, и да су остали бројеви новододељни.

Овом реорганизацијом у Лесковцу је расформиран 382. самостални минобацачки артиљеријски дивизион. Ова јединица постојала је од краја 1940-их у ратном развоју у Ужичкој Пожеги, и током 1950-их је предислоцирана у Лесковац. На месту овог „ратног“ дивизиона, новом организацијом предвиђено је формирање 382. посадне противтенковске батерије. Такође, само у рату. Као нова јединица у гарнизону Лесковац појављује се 515. чета АБХО.[19]

Занимљиво је да су у 1960.години лесковачки пукови: активни 212. и ратни 805. пук (у миру: чета) добили ратне заставе у склопу шире доделе пуковских застава. Заставе је једницама, на свечаности, предао командант 3.армије .[20]

ЛЕСКОВАЧКИ ГАРНИЗОН: ОД ПЛАНА „ДРВАР 2“1964. ДО ПЛАНА “ЈЕДИНСТВО“ 1987.

Основни проблеми настали преформацијом Дрвар су били многобројни, а многа од решења нису била адекватна могућностима армије и раније успостављеној пракси. Нови план реорганизације, на коме се радило 1963-1964, познат као *Дрвар 2*, обухватао је, као и претходни план Дрвар, промене у организацији, формацији и дислокацији јединица ЈНА. Овај план, уствари, био је корекција претходног плана Дрвар, иако се то касније често представљало као настављање процеса реорганизације. Овај план такође је завртео многе јединице на терену, донео низ нових решења и нових (често ранијих) организационих форми. Према реорганизацији Дрвар 2, наређеној 8. јула 1964. године, команда 3. армије постала је команда 3. армијске области, а војна подручја су у рату поново развијала корпусе. Војно подручје у Нишу, којем је припадао и гарнизон Лесковац било је у ратној формацији 2. корпус.[21]

Реорганизацијом Дрвар 2, у гарнизону Лесковац, поново је дошло до таласа промена: тако је 45. *српска* пешадијска дивизија Б, преформирана

[19] Нар. ВКОС с/пов. 9, од 27. јула 1959, и Нар. с/пов. 293, III управа, 5. 8. 1959
[20] Нар. ВКОС, пов. 36, 18.3. 1960.
[21] Нар. ДСНО, с/пов 154, 8. јул 1964 и Нар III управе с/пов. 12. 5. 1964.

у 45. самостални пешадијски пук. Ипак, овај пук је у рату развијао 45. пешадијску дивизију. Према једном каснијем наређењу, установили смо да ову дивизију треба да чине 175, 354. и 805. пешадијски пук. Од самосталних једница у гарнизону, 515. чета АБХО, преформирана је у батаљон. Такође, према ратној формацији у Лесковцу би се образовала и једна партизанска бригада.[22] Нисмо идентификовали пребазирање или расформирање 212. пешадијског пука, који је био у гарнизону Лесковац, али пук са овим називом налазимо нешто касније у Македонији.

У 1965. години доћи ће до опсежног преименовања већег дела пешадијских и здружених јединица ЈНА, и то због прилагођавања мирнодопских организација и партизанских традиција. Тако је у домену ратних традиција јединица ЈНА (корпус-дивизија-бригада/пук) учињена радикална промена. Извршена је пренумерација јединица и додељивање традиција партизанских јединица према регионалном моделу. Називи јединица ЈНА су измењени у складу са идејом да јединице на једном простору настављају традиције локалних партизанских састава из Другог светског рата. У много случаја измењене су само традиције, које су наредбом одређене и додељене, али било је и већег таласа преименовања јединица. Овим наређењем ратна 45. дивизија је преименована у 21. дивизију којој је додељена традиција 21. (српске) НОУ дивизије. У реалности мирнодопске организације 45. самостални пешадијски пук преименован је у 21.самостални пешадијски пук (в.п. 7046). Интересантно је да је овом променом лесковачкој дивизији враћен њен стварни ратни, партизански, број и назив („21“). Њене јединице: мешовити артиљеријски пук, противтенковски артиљеријски пук, инжињеријски батаљон, батаљон везе, лаки противавионски дивизион и допунски батаљон у Лесковцу, преимновани су такође доделом броја „21“. Овом променом, ратна *Лесковачка* партизанска бригада преименована је у 31. српску партизанску бригаду.[23] Пешадијски пукови (у миру чете) 21.дивизије нису преименовани, па су остали са бројевима 175, 354. и 805, како се то види из каснијих наређења. Много мотива је сигурно било пресудно за овај пројекат, пре свега идеолошких. Свакако и потреба да се јединице, односно становништво и локалне институције, идентификују кроз традиције јединица формираних у рату на једном простору, односно кроз јединице које ће настављати њихову традицију.

Спровођењем реорганизације по плану “Дрвар 2“ 1964-1965, нису престале реорганизације у ЈНА. У копненој војсци највише. Чини се да процес промена и трагања за новим решењима траје готово без прекида

[22] Нар. ДСНО, с/пов. 203, 12.6.64

[23] Нар. ДСНО ст-пов. 319 3.7. 1965.

све до седамдесетих година, када се организација устаљује за око деценију и по, све до новог таласа промена према плановима „Јединство“ 1987/8. године.[24]

У наредне две године било је још измена у организацији јединица лесковачког гарнизона. Крајем лета 1966. укинут је ратни развој 31. српске партизанске бригаде.[25] Од 1967. године новоформирани, 2. самостални оклопни пук Војног подручја Ниш, у ратној формацији имао је задатак да развија 21. оклопни пук 21. пешадијске дивизије у Лесковцу. Овај пук требало је да буде попуњен тенковима Т-34.[26]

Југословенски војни врх, пољуљан свеопштим напретком односа са Источним блоком у периоду од 1962. године надаље, наредио је 25. децембра 1967, да се изврши смањење мирнодопских ефектива ЈНА. Према том плану, многе дивизије су преформиране у пукове, а њихови пукови у батаљоне и тако наниже. На подручју јужне Србије предвиђено је смањење нишке 2. пролетерске пешадијске дивизије. Међутим, у Лесковцу 21. самостални пешадијски пук, који је до тада био у саставу три чете, сада је преформиран у пук тројног батаљонског састава. Ови батаљони (175, 354, 805.) развијали су у рату пукове 21. пешадијске дивизије, без промена. Занимљиво је да се, иако у саставу лесковачког 21.пука (дивизије), у Скопљу налазио његов мешовити артиљеријски дивизион, који је касније прешао у састав 48. дивизије у Македонији. По овој реорганизацији, 515.чета/батаљон АБХО, напустила/о је гарнизон Лесковац и прешао у Крушевац.[27]

Међутим, изненадни упад снага Варшавског пакта, са СССР на челу, крајем августа 1968, разуверио је југословенски политички и војни врх да је обнављање одоноса са Источним блоком од 1961/2. залог обновљеног идеолошког савезништва. Према том непријатном сазнању, војни врх ЈНА је предузео опсежне кораке да би предупредио евентуалну примену истог сценарија агресије и према Југославији. Тако је већ током јесени 1968. и прве половине 1969. године дошло до новог таласа реорганизовања јединица. И то управо када је у току био или је већ завршен процес претходне реорганизације. Тако је у Нишу обновљена 2. пролетерска пешадијска дивизија. У њен састав, поред пукова у Нишу, Алексинцу и Пироту, ушао је и до тада самостални 21. пешадијски пук (в.п. 7046) из Лесковца. Предвиђено је и даље да се формирана у рату 21. п.д., али је сада њено формирање и расподела јединица било у надлежности команде

[24] Нар. ДСНО ст-пов. 214, 6.6.1966

[25] Нар. 361, 24.8.1966

[26] Нар. 231, 12.6.1967.

[27] Нар. ДСНО, стр. пов. 28, 20. јануар 1968. 351, 18.7. 68.

2. пролетерске дивизије. На пример: нишки 2. мешовити протовтенковски артиљеријски пук (мптап) развијао се у рату у 2. мтап у Нишу и 21. мптап који је био у Лесковцу, алексиначки 2. мешовити артилљеријски пук (мап) формирао је 21. мап са две батерије хаубица 105 мм и трећом батеријом са 122 мм, итд.[28] Из Скопља је у Лесковац пребачен један мешовити артиљеријски дивизион, који је ушао у састав 21. пука. Такође, ратни 354. пешадијски пук (21. дивизије) који се до тада развијао у Скопљу, преименован је и предат у надлежност тамошње 41.дивизије. У исто време, Група за развој 729. допунског пука из Куршумлије преименована је тада у 354. пешадијски пук 21. пешадијске дивизије. Истим наређењем, одлучено је да се у рату у Лесковцу формира команда 47. српске партизанске дивизије. Она је требало да се формира од три ратне *српске* партизанске бригаде 26. у Сурдулици, 29. у Врању и 31. у Лесковцу. Тако је, поново, после две године, формирана 31.српска партизанска бригада (в.п. 7936).[29] Ове реорганизације, сведоче о лутањима у врху ЈНА, пре свега око организовања ратне војске, а на шта је пажњу драматично скренула криза у Чехословачкој.

Новом организацијом највећих организационих састава ЈНА 1969. године уведене су армије које су се махом поклапале са републичким границама, сем у случајевима Србије и Хрватске. Армијске области у Београду, Скопљу, Загребу и Сарајеву су преформиране у армије (1,3,5,7), а две нове армије у Нишу и Љубљани (2, 9) формиране су од нешто раније обновљених команди корпуса. Тако је простор југоисточне Србије и Косова, па тако и гарнизон Лесковац, по формирању 2. армије ушао у њен састав.[30] У складу са новом организацијом у оквиру 2. армије, а према наређењу из јануара 1969, лесковачки 21. пук, који је по претходном наређењу био у саставу 2. пролетрске дивизије, сада је преформиран у 21. пешадијску дивизију типа Б-1 (в.п. 7046). Нишки 2. оклопни пук дефинитвно је подељен, па се у Лесковцу формирао 21. оклопни пук, такође класификације попуњености људством типа Б-1.[31]

Од завршетка Другог светског рата, позадинске јединице ЈНА су биле уситњене и издељене по службама, и тако везане за руководеће органе у командама. Њих нисмо разматрали у овом тексту после промена 1949. због детаљности и, у суштини, другоразредног значаја, на подручју Лесковца. Почетком 1970-их започет је рад на обједињавању свих позадинских јединица на једној територији. Ова идеја опитована је у периоду 1973-1976. године, формирањем две техничке (опитне) базе у оквиру 2.

[28] Нар. 592. 24.10.1968.

[29] Нар. 529, 20.9.1968.

[30] Нар. 658, 22.11.1968.

[31] Нар. ДСНО ст.пов. 35, 20.јануар 1969.

армије, од којих је једна (201) била у Нишу а друга (202) у Приштини. У састав новоформиране нишке 201. техничке базе ушле су све техничке јединице на простору југоисточне Србије, па тако и од раније формирано: 377. погонско складиште и 194. техничка радионица у Дољевцу.[32] После испитивања две опитне формације техничких база, у 1976. години одлучено је да се обједине по службама разне уситњене јединице и формирају на нивоима армија: техничке, интендантске и санитетске базе. Тако је, уз већ постојећу 201. и 202. техничку базу, формирана и: 418. интендантска база, која је објединила све интендантске капацитете на југу Србије и Косову, односно 327. база за санитетско снабдевање, у чију надлежност је прешло санитетско обезбеђење снага ЈНА 2. армије. Све базе имале су команде у Нишу, а своје мање снаге на простору јужне Србије и Косова. Овакав систем позадинског обезбеђења остао је на снази све до 1988. године док није дошло до обједињавања у јединствене, позадинске базе.[33]

У овом периоду лесковачки гарнизон добио је још једну нову целину. Наиме, за потребе обуке у гађању јединица 2. армије, а према наређењу од 9. октобра 1974, формирано је Међугарнизонско стрелиште Међа (в.п. 6121 Лесковац).[34]

Почетком 1975. дошло је до промене у развоју ратне 47.партизанске дивизије. Тада је формирана 47. команда за развој партизанске дивизије Р (в.п. 5160), а групе за развој партизанских бригада постале су команде за развој (и даље 26, 29. и 31.партбр Р у Сурдулици, Врању и Лесковцу). Формиране, активне, команде за развој имале су више људства него раније групе за развој тих партизанских јединица.[35] У истој години, дошло је до реорганизације (према плану „Рудо“) лесковачке 21. дивизије. Тако се ова дивизије састојала од 175. и 805. пешадијског пука, док је 354. пешадијски пук био развијен као команда за развој типа Б-1. У састав дивизије ушла је команда за развој 135.брдске бригаде у Врању, 21. мешовити противтенковски артиљеријски пук је смањен и преформиран у дивизион, али је зато 21.лака пртивавионска батерија проширена и преформирана у дивизион (4217 Лесковац). Издвојен је део тенкова за појачање приштинске 15. бригаде, па је у 21.дивизији остала активна 21.тенковска чета. Ова чета је у случају рата развијала оклопни батаљон, уместо дотадашњег оклопног пука са тенковима Т-34.[36]

Једним од наређења из 1977. године једнице 21. дивизије добиле су нове бројеве војних пошта. До тада, оне су носиле број истоветан као и

[32] Наредба, 45-4, 19.1.73

[33] Нар. ССНО, стр. пов. 76-32, 11. мај 1976.

[34] Нар. 12-31 од 9.10.1974.

[35] Нар. ССНО, стр.пов. 12-37, 31. 12. 1974.

[36] Нар. 75-10, 21.3. 1975.

21. дивизија (в.п. 7046), што је била последица чињенице да је све једнице од почетка шездесетих година развијао 21. пук, односно 21. дивизија смањеног сатава (типа Б-1). Према овој формацијској промени: 175. пук добио је број в.п. 5300, 354.пук број в.п. 3990, 805.пук број в.п. 2558, а 21. мешовити артиљеријски пук добио број в.п. 2578.[37]

У току 1980. извршено је пренаоружање 21. лаког артиљеријског дивизиона који је добио нову технику: две батерије са по осмам ПА топова 20мм М-55/А4 и једном самоходном батеријом 30/2 (популарним прагама).[38] Расформирањем нишког 19. оклопног пука 2. пролетерске дивизије, и пренаоружањем нишке 211. оклопне бригаде, техника тих јединица је подељена. Реч је било о тенковима типа Т-55 чехословачке производње, који су сада уврштени у састав пешадијских пукова у Нишу, Пироту и Лесковцу. Тако је, лесковачки 175. пешадијски пук добио у свој састав комплетан оклопни батаљон из ранијег 19. оклопног пука.[39] Током године, команда за развој 135. брдске бригаде, изашла је из састава лесковачке 21. пешадијске дивизије, потом је пребазирана у Сурдулицу и преформирана у пешадијску бригаду Б, директно под командом 2. армије.[40]

Због изненадног бунта у Приштини, који се у марту и априлу 1981. проширио и на остале косовске вароши, јединице ЈНА из 2. и 3. армије су ангажоване на смиривању нереда тенковима и борбеним возилима на улицама градова у покрајини. Искуство ових догађаја показало је све мањкавости унутрашње структуре приштинског 52. корпуса. У наредном периоду војни врх ће предузети све да појача тај корпус. Непосредно после тих изненадних догађаја, за политички и јавни амбијент СФР Југославије, донет је закључак да се појачају снаге армије на Косову. План познат као задатак „Оштрељ“ предвиђао је да се одмах приступи делимичној преформацији 52. корпуса, али и суседне 21. и 37. дивизије, на југу Србије и у рашкој области. Одлучено је да се из састава 5. и 9. армије (гарнизони у Хрватској и Словенији), пребаце комплетне јединице ранга батаљона или чете, и тако обезбеди попуна за активне јединице на Косову и околним подручјима. Овај план је, пре свега, био усмерен на ојачање јединица на Косову. Што се тиче југа Србије, 21. дивизије и гарнизона Лесковац, у њему је 175. пешадијски пук класификације Б-1, преформиран у 175. пешадијску бригаду класификације „Б“. У њен састав ушао је комплетан 2. пешадијски батаљон 253. пешадијске бригаде из Випаве у Словенији. Бригада је од тада била састављена у мирнодопској формацији од два потпуно нова батаљона, једног пешадијског који је био

[37] Нар. ССНО 77-7, 24. март 1977.

[38] Нар. 79-52, 27.12.1979.

[39] Нар. 1441-1, 1.8.1980.

[40] Нар. 912-1, 17.4.1980.

у Випави до 1981, и оклопног батаљона који је дошао из Ниша 1980. године.[41]

У току 1982. дошло је до прилагођавања класификације попуне јединица у лесковачком гарнизону: команда 21. пешадијске дивизије преформирана је из класификације „Б-1“ у „Р“. Њене команде за развој 354. и 805. пешадијског пука преформиране су у 354. и 805. пешадијски пук Р.[42] У суштини, реч је била о прецизнијој дефиницији формације, у складу са мирнодопском попуном. Током 1986. године лаким дивизијама и бригадама у ЈНА враћен је ранији назив „партизански“, али није било промена у организацији лесковачке 47. партизанске дивизије, састављене од 26, 29. и 31.партизанске бригаде, ни тада, ни касније по плану Јединство који је почео да се спроводи 1988. године.[43]

ОД ПЛАНА „ЈЕДИНСТВО“ 1988. ДО РАСПАДА СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ 1992.ГОДИНЕ

Средином 1980-их година започета је реорганизација ЈНА позната као план „Јединство“, који је претпостављао организацију армије кроз југоисточно, централно, северозападно и јадранско-поморско војиште. На сваком од њих требало је формирати војне области, невезане са територијалним одређењем републичких граница.[44] Рад на овој реорганизацији био је дуготрајан и предвиђао је да „према светским решењима“, замени организацију са армијама и дивизијама, а уведе модел војних области са корпусима и већим бригадама, као ефикаснијим организационим целинама.[45]

Један, значајан део ове организације састојао се у промени статуса попуњености јединице, означених као „А“, „Б“ или „Р“. Таква словна ознака означавала је ниво њене попуњености људством и раније, а према плану „Јединство“ дефинисано је да то буде код јединица „А“ 60-100%, код јединица „Б“ 15-60% и код јединица „Р“ од 0-15% људства у миру.

По овом плану, дошло је до озбиљне реорганизације снага ЈНА у свим деловима СФР Југославије. У копненој војсци промене по плану „Јединство“ су се одвијале у току целе 1988. године. Извршенио је укидање свих армија (1, 2, 3, 5, 7. и 9) и формирање војних области (1, 3, 5). Гарнизон Лесковац је у оквиру комплетне 2. армије ушао у састав

[41] Нар. ССНО III управа 848.1 15.5.1981.

[42] Нар. 550-1, 22.3.1982.

[43] Нар. ССНО, стр. пов. 1051-1, 4.јун 1986.

[44] Нар. ССНО, стр. пов. 1514-1, 17. септембар 1987. наредба о орг. форм. променама, план Јединство.

[45] Конрад Колшек, *Први пуцњи у СФРЈ, Сећања на почетак оружаних сукоба у Словенији и Хрватској,* Београд 2005. стр.64.

3. војне области (у ратној формацији: *војиште*) са командом у Скопљу. Ако се погледа ранија организација армије, види се да је југ Србије био потчињен команди области у Скопљу у периоду 1945-1948. и 1950-1969. године.

Гарнизон у Лесковцу је по овој реорганизацији потпао под новоформирани 21. корпус у Нишу, који је настао преформирањем нишке 2. пролетерске дивизије, додавањем „лесковачког" броја „21". После близу четрдесет година Лесковац је изгубио „своју" дивизију. Према овом плану, 21.пешадијска дивизија Р, заједно са делом својих приштапских јединица је расформирана. Највећи део новог 21. корпуса формиран је у ствари од снага расформиране 2. армије, без јединица на Косову. Једнице су директно везане за команду корпуса у Нишу: 175. и 805. пешадијска бригада Р класификације, 47. партизанска дивизија Р, 21. мешовити артиљеријски пук Б, 21.мешовити противоклопни артиљеријски пук Б итд. Ради попуне нишке 2. пролетерске моторизоване бригаде издвојен је део лесковачке 175. бригаде, која је из класификације Б прешла у класификацију Р. Дивизијски оклопни батаљон (21.окб Р) ушао је у састав 805. пешадијске бригаде Р. Од 21. и 23. мешовитог противоклопног артиљеријског дивизиона формиран је нови 21. мешовити противоклопни артиљеријски пук (в.п. 2578 Лесковац). Све позадинске јединице ушле у састав 201. позадинске базе са седиштем у Нишу.[46]

У овом истом периоду у Лесковцу се базира и једна нова јединица: механизовани батаљон 211. оклопне бригаде из Ниша. Ова једница, формирана 1984, наоружана је новим борбеним возилима пешадије М-80.

Почетком 1989. године на Косову и Метохији се поново, али овог пута веома озбиљно, погоршала политичко-безбедносна ситуација, што је резултирало масовним и агресивним демонстрацијама албанског становништва. У Нишу и Лесковцу 211. оклопна бригада је благовремено стављена у повишени степен борбене готовости. Извршена је делимична мобилизација, мирнодопске јединице бригаде допуњене су људством из резервног састава. Након месец дана боравка у таквом стању у касарнама, 211. бригада је од Команде 3. војне области у Скопљу добила задатак да сопственим ходом стигне у рејон Подујева и успостави контролу територија општина Подујево и Вучитрн. Најпре је упућен механизовани батаљон из Лесковца. После тога је марш извршила главнина бригаде. У току боравка и ангажовања на Косову и Метохији механизовани батаљон 211. окбр, који је био лоциран у гарнизону Лесковац, са људством и свим материјално-техничким средствима, ушао је у формацијски састав

[46] Нар. ССНО, стр. пов. 1514-1, 17. септембар 1987. наредба о орг. форм. променама, план Јединство.

приштинске 15. механизоване бригаде.[47] Након повратка бригаде у гарнизон Ниш и пријема нових борбених возила М-80 и тенкова М-84, поново је у Нишу формиран механизовани батаљон "Р" класификације. Убрзо затим, у јесен 1990. године, механизовани батаљон је поново предислоциран у гарнизон Лесковац и преформиран у батаљон "А" класификације. Овај механизовани батаљон је у Лесковцу боравио до 1992. године, када је из тог гарнизона поново предислоциран у гарнизон Ниш.

У току 1990. године настављена је реорганизација ЈНА са тенденцијом њеног смањења кроз планове „Јединство 2“ и „Јединство 3“. Према наређењу у складу са планом „Јединство 2“, дошло је до промене класификације одређених једница на југу Србије, које су преведене из класификација „Б“ у „Р“ или обратно. У лесковачком гарнизону предвиђено је било брисање из ратне формације 47. партизанске дивзије Р са све три своје партизанске бригаде и другим мањим једницама.[48] Према даљој доградњи ове реорганизације, односно према плану „Јединство 3“, од 23. јула 1990. године дошло је до поновне измене статуса појединих једница у области на југоистоку Србије, односно код 21. корпуса: 175. и 805. пешадијска бригада Б, преформиране су у моторизоване бригаде Р, док је лесковачки 21. мешовити противоклопни артиљеријски пук из класификације Б преведен у калсификацију А.[49] У току ратне 1991. године наређено је преформирање тог пука у 21. мешовиту противоклопну артиљеријску бригаду А.[50]

Према реорганизацији армије од јануара 1992. године, није било већих промена у организацији активних јединица на југу Србије, па тако и у Лесковцу. Као последица ратних дејстава, наређено је поновно формирање ратне 47. партизанске дивизије у Лесковцу (са истом в.п. 5160). Ова дивизија требало је да по новој формацији има две (уместо три) партизанске бригаде: 26. у Сурдулици (в.п. 3276) и 31. у Лесковцу (в.п. 6873), 47. минобацачки батаљон (в.п. 1191) и 47. товарну чету (в.п. 1192) које су се обе мобилисале у Лесковцу. У састав ове дивизије требало је да дође људство и средства 34. партизанске дивизије, а која је требало да се повуче из Ријеке и, по доласку Србију, расформира и тако попуни лесковачка партизанска дивизија.[51] Немамо потврду да је ова ријечка партизанска дивизија стигла до Србије. Уместо, ње на простор југоситочне Србије убрзо ће се повући друге јединице, овог пута из Македоније.

[47] Према нар. 878-1 од 19. априла 1989.

[48] Нар. 432-2, 5.3. 1990.

[49] Нар. ССНО, ДТ бр. 432-13.

[50] Нар. 2124-1, 15.8.1991.

[51] Нар. ССНО Нар.одбрана-Држ. тајна 263-1 20.1992.

Две југословенске републике, Македонија и Босна и Херцеговина, дуго су вагале шта и како заступати у време када је рат из дана у дан разбијао све илузије заједничког живота. Ове републике, бастиони Титовог југословенства, нашле су се у процепу – остати у скраћеној Југославији, која је постала реалност када су заједничку државу напустиле Словенија и Хрватска 1991, или кренути самосталним путем. Македонија је најлакше и најбезболније напустила остатак СФРЈ. Заокружена територијално – што је убрзо постало и национално – још на почетку социјалистичке епохе, Македонија је брзо нашла заједнички језик са Београдом. Јединице ЈНА су отишле у Србију, а Македонија је постала самостална. После политичких преговора са македонским врхом, Председништво СФРЈ је 14. фебруара 1992. наредило да се све снаге армије повуку из Македоније на север.[52] Команда 3. војне области прешла је у Ниш, а њене потчињене јединице кренуле су ка Србији. Из Куманова у Лесковац је стигла команда 42. корпуса са потчињеним приштапским једницама (батаљон Војне полиције, Контраобавештајна група, батаљон везе, аутомобилски батаљон, итд.). Такође, из Штипа је пребазирана команда 50. партизанске дивизије, заједно са техником и опремом 13. партизанске бригаде из Кочана, односно 20. партизанске бригаде, минобацачким батаљоном и товарном четом који су се развијали у Струмици. У Лесковац је прешао и 147. интендантски наставни центар из Скопља, а на стрелиште Међа дошло је људство 206. полигона са Криволака. У Грабовици је формирано 5. техничко погонско складиште 201. позадинске базе за прихват погонског материјала и Македоније. Остале снаге и техника ЈНА из Македоније стигли су у гарнизоне Врање, Сурдулицу, Прокупље, Ниш, Куршумлију, Зајечар, Параћин и даље на север Србије, а такође и на Косово и Метохију. Команда 42. корпуса у Лесковцу преузела је потом бригу о државној граници према Македонији, распоређујући 38. гранични батаљон, који је дошао из Криве Паланке у Трговиште. Ова команда прихватила је и друге делове граничних јединица ЈНА из Македоније и уврстила их у састав постојећих граничних једница према Бугарској.[53]

У САСТАВУ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1992-1999.ГОДИНЕ

Преформирањем Југословенске народне армије у Војску Југославије 19. маја 1992,[54] гарнизон Лесковац постао је седиште Лесковачког корпуса 3. армије. Овај корпус настао је преименовањем 42. корпуса и обухватио

[52] *Razlaz po dogovoru*, Narodna armija, 27. februar 1992, 7; *Gligorov ne ide u vrhovnu komandu*, Borba, 8. februar 1992, 3; *Do kraja meseca bez JNA*, Borba, 12. februar 1992, 5.

[53] Naredba SSNO, s.pov., 1117-1, 13.3.1992;

[54] Нар. председништва СРЈ, 19.5.1992.

је све гарнизоне на југоистоку Србије. Корпусу је додељен и одређени гранични сектор према Бугарској и Македонији.

У саставу корпуса биле су следеће јединице са редним/корпусним бројем „42“: батаљон Војне полиције, батаљон везе А, мешовити артиљеријски пук Р, мешовити противоклопни артиљеријски пук Р (Врање, раније 461. мешовита противоклопна артиљеријска бригада Р), инжињеријски батаљон Р (раније 42. инжињеријски пук), санитетски батаљон Р, аутомобилски батаљон Р, допунски батаљон Р и новоформирани 42. позадински батаљон Р (в.п. 6226 Лесковац).

Затим, у корпусу су биле следеће моторизоване бригаде 78. А (Врање, раније 39. мтбр Штип), 89 (Врање, раније Куманово), 135.(Сурдулица) и 175. Р (Лесковац). У четири поменуте моторизоване бригаде уграђени су оклопни батаљони: са тенковима Т-34 код 135. и 175. мтбр, где су ти батаљони били у Р статусу, односно са тенковима Т-55 и оклопним транспортерима М-60, код 78. и 89. мтбр А.

У Лесковачком корпусу су биле лаке бригаде: 13. лака моторизована Р (раније партизанска, сада в.п. 5484 Лесковац), 11. лака (Сурдулица, преформирана 11. партизанска бригада и расформирана 48. партизанска дивизија), 20. лака (раније партизанска, сада в.п. 6979 Лесковац) и 22. лака пешадијска бригада (Врање, настала трансформисањем 49. партизанске дивизије). Потом остале јединице 325. лаки артиљеријски пук ПВО типа Р, и 49. понтонирска чета, која је прешла из Нишког /21./ корпуса у Лесковачки корпус. Због обезбеђења новоуспостављене границе Савезне Републике Југославије формирани су 42. и 45. гранични батаљони у Сурдулици и Трговишту. Део армијских јединица био је распоређен на овом простору: као на пример 233. техничко погонско складиште 201. базе у Дољевцу, итд.[55]

Од интендантског центра који је прешао из Скопља, формиране су у Лесковцу Школа интендантске службе, као и Средња војна интендантска школа (в.п. 9445, односно в.п. 8207, обе у саставу 55. центра за специјалистичку обуку позадине са седиштем у Београду). Истим наређењем је 325. лаки артиљеријско-ракетни пук ПВО пребачен из Сурдулице у Лесковац. Такође, 42. инжињеријски батаљон из Врања у Лесковац. Предвиђени 42. позадински батаљон формиран је као „Р“ а не као „А“ једница, али је код 175. бригаде њен позадински батаљон из „Р“ стања подигнут у „А“ статус. Потом, у формацији лесковачког корпуса брисан је 42. позадински батаљон Р.[56]

После укидања Републичког штаба Територијалне одбране (ТО) Србије 1992. године, јединице ТО ушле су у састав Војске Југославије. У саставу

[55] Министарство одбране (МО) нар. с.пов. 2711-1, 9. јун 1992.

[56] Нар. 4136-1 7.10.1992; 4923-1 18.12.1992.

Војног округа Ниш били су војни одсеци Ниш, Зајечар, Пирот, Лесковац, Прокупље и Врање, као и три раније бригаде српске ТО. У Врању је 42. врањска партизанска бригада ТО постала 42. војнотериторијална бригада Р. Војни одсек у Лесковцу је развијао 20. војнотериторијални одред у Лебану (в.п. 2010), као и 24. одред у Лесковцу (в.п. 2020).[57]

У 1993. изведено је још неколико промена. Локација 42. допунског батаљона је из Сурдлице пребачена у Лесковац, а у појединим једницама извршена је замена наоружања или преоружање другом техником: на пример у 42. мешовитом противоклопном артиљеријском пуку, самоходна противоклопна средства совјетског типа 9П122, замењена су са југословенским М-83, итд. Те године формиран је 147. интендантски наставни батаљон у Лесковцу.[58]

У складу са новом реорганизацијом из 1994. године, дошло је до расформирања Лесковачког корпуса. Извршено је померање територијалне одговорности у оквиру 3. армије, где је на северу њене територије, у источној Србији, формирана Тимочка дивизија. Зону одговорности и једнице Лесковачког корпуса преузео је тада Нишки корпус у целини. Лесковац је поново постао један од гарнизона на територији команде корпуса из Ниша, као и у ранијем периоду, од 1988. до 1992. године. Приштапске јединице корпуса су расформиране или упућене за попуну Тимочке дивизије у Зајечару, а у гарнизону је остала 175. моторизована бригада Р (сада без оклопног батаљона), као и неколико команди јединица Р класификације. Из Ниша у Лесковац је пребазиран 159. лаки артиљеријски пук ПВО А, који је преформиран у 159. лаку артиљеријско-ракетну бригаду ПВО Р класификације. Према овој реорганизацији, Војни одсек Лесковац развијао је у рату следеће војнотериторијалне одреде: 20, 24,155, 157, 158, 214. и 215.[59]

У каснијим доградњама формације војске током деведесетих година, у 1995, пребачене су у Лесковац следеће ратне једнице: 42. допунски батаљон из Тимочке дивизије и 11. лака пешадијска бригада из Сурдулице.[60] Током 1997. смањењем ефектива и сувишне технике Војске Југославије, сходно одредбама Дејтонског споразума, дошло је до преформирања већег броја јединица чија је старија техника повучена из наоружања. Измењена је класификација јединица које су сада носиле ознаку „А“ (активна) или „НА“ (неактивна). Тако је лесковачка 175. бригада преформирана у пешадијску, а у њену организацију је уграђен од-

[57] Министарство одбране (МО) нар. с.пов. 2711-1, 9. јун 1992.

[58] МО сш 642-1, 6.2. 1993; НГШ 1038-1, 23.6.1993

[59] МО, нар. с.пов. 486-1, 2.3. 1994.

[60] Нар. НГШ 770-1, 8.3. 1995.

ред од раније 13. лаке пешадијске бригаде Р. Слично је урађено са једницама у суседним гарнизонима: Сурдулици, Куршумлији и донекле у Врању, а део ратних лаких бригада је брисан из ратног развоја Војске.[61] Следеће, 1998 године, расформиран је већи број војнотериторијалних јединица, тако да је код војног одсека Лековац остао само један, 20. војнотериторијални одред.[62] Пред сам рат са НАТО-ом фебруара 1999. године, 147. интендантски наставни батаљон пребазиран је из Лесковца, и ушао у састав 414. интендантског наставног центра у Свилајнцу. Истим наређењем 42. допунски батаљон Р, преформиран је у једницу НА категоризације са в.п. 6367 Лесковац.[63]

ПРИШТИНСКИ КОРПУС СТИЖЕ У ЛЕСКОВАЦ 1999.ГОДИНЕ

После завршеног сукоба са НАТО, јуна 1999. године, а према одредбама Војнотехничког споразума потписаног 10. јуна те године између СР Југославије и команде НАТО снага КФОР, наређено је повлачење снага ВЈ и МУП-а Србије са Косова и Метохије у унутрашњост Србије. Снаге Приштинског корпуса су се повукле према следећем: команда корпуса прешла је из Приштине у Лесковац са приштапским деловима (52. батаљон Војне полиције, 52. батаљон везе, 52. батаљон АБХО, Војномедицински центар) и са 549. моторизованом бригадом која је била раније у Призрену и Ђаковици. Гњиланска 52. мешовита артиљеријска бригада прешла је у Врање, приштинска 15. оклопна бригада у Прокупље, митровачка 125. моторизована бригада у Крушевац, урошевачка 243. механизована бригада у Врање, 354. пешадијска бригада из Лепосавића у Куршумлију, 52. допунски батаљон у Прокупље, 57. гранични батаљон у Прешево; 202. позадинска база прешла је из Приштине/Лукара у Дољевац, а њени делови стигли су у Лесковац, Куршумлију и Ниш.

Тако је у Лесковцу поново успостављена команда корпуса. Као и 1992, реч је било о корпусу који се повукао са дела државне територије. Овога пута био је то Приштински корпус, који се истакао у борбама са албанском герилом 1998-99. и у неравноправној борби са ваздушним снагама НАТО. Поново је дошло до прерасподеле територије одговорности јединица ВЈ. Овај корпус, са седиштем у Лесковцу, преузео је значајан део територије од Нишког корпуса: гарнизоне на југу-југоистоку Србије: Лесковац, Врање, Бујановац, Прешево, Сурдулицу, Прокупље, Куршумлију, али овог пута и Крушевац. Како су јединице Приштинског корпуса биле „А“

[61] Нар. НГШ 362-1,278.2. 1995.
[62] Нар. НГШ с/пов. 690-1, 6.3. 1998.
[63] Нар. НГШ 681-2, -2. 1999.

класификације и попуњене људством од раније, то је одлучено да оне остану активне. Већи део јединица НА или Р класификације затечених у гарнизонима у које су стигле јединице Приштинског корпуса је онда расформиран и утопљен у новодошле јединице. Тако је расформирана лесковачка 175. пешадијска бригада, која је такође била ангажована и учествовала у борбеним дејствима 1998-99. године.

На место 175. бригаде дошла је 549. моторизована бригада из гарнизона Призрен и Ђаковица. Ова јединица је по доласку у ужи део Србије распоређена по деловима и ван Лесковца: у Лебану (1. моторизовани батаљон), Медвеђи (2. моторизовани батаљон), Вучју (артиљеријско-ракетни дивизион ПВО, касније Лесковац) и Брестовцу (хаубички и мешовити протовоклопни артиљеријски дивизион).

Команда Приштинског корпуса сместила се у објекту у самом Лесковцу, а са њом су у граду распоређене и приштапске јединице (52. бВП, 52.бв и ВМЦ), док је 52.батаљон АБХО смештен у Бојник, а тек касније у Лесковац, односно 52. санитетски батаљон, прво у Куршумлију потом у Лековац. Из 202. позадинске базе, која је дошла у Дољевац, у Лесковац су распоређени батаљон ремонтне подршке, и два складишта бр. 241.и бр.,245. До краја 1999. године, 1.батаљон 549. мтбр, из Лебана је повучен у Лесковац, а 52. допунском батаљону је одређена локација у селу Белановце. Код 202. базе, из Лесковца су дислоцирани батаљон ремонтне подршке у Вучје, а складишта 241. и 245. у Бојник, односно Печењевце. Из Дољевца у Житорађу пресељен је Аутобатаљон, а у Медвеђи Интендантски батаљон 202. базе, док је из Ниша у Дољевац дошло 248. санитетско складиште, које је расформирано следеће године. У Дољевац је те године дошло из Печењвца 245. складиште.[64]

У току 2000. године у Лесковцу је формиран 52. батаљон за специјална дејства (в.п. 6606), преформирањем извиђачко-диверзантске чете Приштинског корпуса.[65] Према наредби из фебруара 2001, 202. позадинска база преформирана је „у складу с смештајним условима у миру“ и имала је 241. техничко складиште, Интендантски и Ауто-батаљон којима је одређене локација у месту Копашница. Лаки артиљеријско-ракетни дивизион ПВО Р ове базе премештен је из Дољевца у Грабовницу. Према наређењу из марта, хаубички дивизион 549. бригаде пребачен је из Брестовца у Лесковац.[66]

После завршетка рата 1999, а сходно потписаном Војно-техничком споразуму између НАТО и СР Југославије, на простру од пет километара

[64] 2113-1, 14- јул и измене и допуне у нар. 2659-1 од 13. 9. 1999; Нар. 3974-1, 14.12.1999; нар. 62-1, 11.1.2000.

[65] Нар.2350-1, 28.6.2000.

[66] Нар III уп. СП .629-1, 2.2001. Исто, 935-1, 1.3.2001.

унутар Србије од административне линије према Косову и Метохији формирана је „Копнена зона безбедности“, подручје у којој је био забрањен улазак снага Војске Југославије. Безбедност унутар ове зоне била је поверена снагама МУП-а Србије. У овом простору, посебно у зонама општина Бујановац и Прешево, са већином албанског становништва настала је илегалана паравојна организација Ослободилачка војска Прешева, Бујановца и Медвеђе. Ове паравојне снаге су 21. новембра 2000. извршиле напад на један контролни пункт МУП-а, убиле затечене српске полицајце и наредних дана проширили своја дејства на скоро цело подручје КЗБ у општинама Прешево и Бујановац. Побуњеничке снаге су успоставиле контролу на том подручју са око 25 села и запретиле да заузму Бујановац, Прешево и прекину комуникацију Београд – Скопље. После дипломатских напора нове демократске власти, снаге ВЈ су добиле одобрење од међународне заједнице да по фазама уђу у овај простор и поврате власт Републике Србије.

У току маја 2001. у овој противтерористичкој операцији су ангажоване значајне војне снаге: међу којима и лесковачка 549. мтбр. Ова операција је значајна јер је то била прва заједничка акција са снагама НАТО (снагама КФОР), и то само две године после међусобног рата.[67] Касније, од друге половине 2001, установљено је посебно обезбеђење ове зоне системом база на административној линији, односно база у унутрашњости КЗБ са снагама за подршку и интервенцију. У овој зони су ангажоване снаге ВЈ које су гравитирале према том подручју, а махом из састава Приштинског корпуса, па тако и лесковачка 549. моторизована бригада.

ГАРНИЗОН ЛЕСКОВАЦ У ВОЈСЦИ СРБИЈЕ

Реорганизациојом и смањењем Војске Југославије, фебруара 2002, укинуте су команде све три армије, па су команде корпуса биле директно потчињене начелнику Генералштаба ВЈ. Тако је било и са Приштинским корпусом са седиштем у Лесковцу.[68] Како је овај корпус био оријентисан према највећем безбедносном изазову Србије (СР Југославије), у његовом саставу није дошло до смањења ефектива. У овом периоду лесковачка 549. бригада била је једница А класификације са свим активним деловима („А“), сем једног моторизованог батаљона (3.) и инжињеријске чете који су била НА класификације. На овај начин су биле организоване и бригаде у Прокупљу, Крушевцу и Врању. Лесковачки 52. батаљон Војне по-

[67] Милосав Симовић, *Противтерористичка операција на југу Србије*, рукопис; лист Војска бр.477, 22.3.2001. прилог броја.

[68] Нар. III Уп. Д:Т 838 1 24-1-2002.

лиције имао је у гарнизону четири чете, а преостале две су биле у другим гарнизонима корпуса. Дољевачка 202. позадинска база у 2002. години је имала четири складишта, четири батаљона–дивизиона, као и одређен број мањих једница са којима је пружано позадинско обезбеђење корпуса.[69]

Много дилема око реорганизације и смањења снага ВЈ, као и обезбеђења Копнене зоне безбедности било је присутно у периоду 2003-2005. године. Ипак, до већег смањења јединица Приштинског корпуса није дошло. Оне су до реорганизације 2005. биле најпопуњенији део копнене војске Војске Југославије. У току 2005. године Војска Југославије прешла је на нову организацију. По овом плану, Генералштаб је реорганизован по НАТО организацији, укинуте су команде корпуса, сем Новосадског и Подгоричког корпуса, и у копненој војсци формиране три нове команде: Команда оперативних снага, Команда копнених снага и Команда логистике.

Команда копнених снага контролисала је све снаге на југу Србије, тачније раније снаге расформираних Приштинског и Нишког корпуса (међу којима и лесковачку 549. бригаду).[70] Тенденција ове организације била је у прилагођавању формације реалном стању, и даљем смањењу кроз расформирање јединица. Тако је у току 2005. године дошло до расформирања неколико бригада на југу Србије, док је Оклопни батаљон код лесковачке 549. мтбр, преведен у „НА“ статус. Ова бригада је у свој састав преузела један механизовани батаљон из расфромиране прокупачке 15. оклопне бригаде. У међувремену, расформиран је Приштински корпус са командом у Лесковцу.[71]

У току 2006, у време пред сам престанак функцинисања Државне заједнице Србије и Црне Горе, започета је у Генералштабу израда нове организације војске, са тенденцијом драстичног смањења броја јединица, укидањем неперспективних гарнизона, повлачењем неперспективне технике и прегруписањем људства, ради целовите попуне нових јединица. Комплетна копнена војска, сада већ Војске Србије, према овом плану, реорганизована је у периоду јул 2006 - јул 2007. године. Формиране су четири бригаде (1-4) копнене војске, као и друге снаге: артиљеријска, специјлана бригада, логистичка база и друге једнице. Ове бригаде су формиране од постојећих бригада и пукова, који су у међувремену расформирани. Новоформирана Четврта бригада копнене војске, са командом у Врању, обухватила је и гарнизон Лесковац. У њему су се од ранијих једница (549. мбр, 159. арбр ПВО, 52. мабр) формирала четири од укупно једанаест ба-

[69] Нар. 3.уп, с.п. 2462-1, 8.4.2002.

[70] Uprava OMJ, d.t, 223-1, 31.12.2004; isto, s.pov. 592-1, 9.3.2005

[71] Isto, s.p. 1615-1, 25.7.2005; isto 2200-3, 9.11.2005

таљона ове бригаде, и то: 44. дивизион самоходних вишецевних лансера ракета (в.п. 4978), 45. артиљеријско-ракетни дивизион ПВО (в.п. 4981), 48. механизовани батаљон (в.п. 4997) и 410. инжињеријски батаљон (в.п. 5006).

Од преосталих јединица, највише моторизованих и пешадијских бригада, формирано је седам центара за обуку, на територији целе Србије, у којима је спровођена основна обука регрутног састава закључно са 2010. годином. У Лесковцу, на основу расформиране 549. моторизоване бригаде, формиран је 2007. године 7. центар за обуку (в.п. 4445).

Лесковац је тако остао гарнизон са респективним људским и техничким потенцијалом, и поред општег смањења ефектива Војске Србије и перспективног преласка на систем професионалне војске.

Summary

Bojan B. Dimitrijevic
LESKOVAC GARRISON UNITS FROM 1945 TO 2010

The article is about the military units of Leskovac garrison including the period since completion of the Second World War to the present day. Their development progress and a number of reorganization were reconstructed based on original material from the Ministry of Defence Board for the organization. Leskovac garrison used to be the part of various military commands as follows: the organizational Structure of the 5th Army, 1945-48, 3rd Military operations area from 1948 to 1969, 2nd Army from 1969 to 1988, 3rd the military field from 1988 til 1992 and 3rd Army from 1992 to 2002. It is notable that, for many years, Leskovac presents big and central garrison of Southeastern Serbia, with Division Commander i.e. Corp commander. After withdrawn from Macedonia, a number of JNA units set up in Southern Serbia, and Corps command came from Kumanovo to the city of Leskovac.After the war with NATO in 1999, Yugoslav Army unitswithdrew to the south of Serbia and in Leskovac. Then Leskovac again became the Corp commander headquaters, until the beginning of the Army reorganization from 2005 to 2006. Leskovac is, even today, still an active Serbian Army garrison with several units and several military facilities. Military airfield near the town used to be active during period from 1949 to 1953.

УДК 94(497.11)”1944/1945”
355.351.2/.3(497.11)”1944/1945”

Дмитар Тасић

ОСНИВАЊЕ И РАД ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1944-1945. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду су представљени оснивање јединица Народне одбране у јужној Србији у завршници Другог светског рата, проблеми у њиховом функционисању и резултати њиховог рада. Рад је написан на основу архивске грађе Војног архива и домаће литературе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна одбрана, ОЗН, КНОЈ, одметници, Дреничка побуна.

После војничког пораза и повлачења партизанског покрета из Србије у новембру 1941. године, на терену Србије остао је ограничени број његових припадника. Уједно, партизански покрет био је најбројнији и најорганизованији на терену јужне Србије. Упркос томе што је највећи део својих активности НОВЈ реализовала у Босни и Херцеговини и Хрватској, било је јасно да само победа у Србији може да осигура учвршћивање на власти југословенском комунистичком покрету. Такође, чињеница да је Црвена армија у оквиру својих офанзивних операција из Румуније требало да пређе у Југославију додатно је истакла важност Србије.[1] Вођство партизанског покрета било је свесно ове чињенице и током 1944. учињено је више покушаја продора Оперативних јединица у срце Србије. Међутим, тек у лето исте године, тачније у августу, дошло је до кључних војних и политичких промена које су коначно омогућиле повратак НОВЈ у Србију. Продором Оперативне групе дивизија 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у рејон Копаоника и Топлице формирана је

[1] Више о томе: Branko Petranović, „Politika kompromisa u Srbiji 1944. godine”, VIG, 2/1988, str. 43; Petar Višnjić, „Oslobođenje Srbije 1944. godine”, VIG, 1/1975, str. 39-61.

чврста основа за даље напредовање.[2] Такође, прогласима југословенске краљевске владе од 8. и 29. августа и позивима Јосипа Броза Тита од 17. и 30. августа припадницима квислиншких формација да се придруже НОВЈ обнародован је компромис који је под утицајем западних савезника и СССР постигнут између владе у избеглиштву и АВНОЈ (споразум Тито – Шубашић). То је представљало тежак политички ударац за покрет Драже Михаиловића, будући да се влада у избеглиштву јавно одрекла њега и његових следбеника. Истовремено, немачка Врховна команда 26. августа наредила је опште повлачење са Балкана. Прва је требало да се повуче Група армија Е из Грчке, а Србија је била природан пут за њено повлачење.[3]

Ослобођење Београда у садејству са Црвеном армијом, 20. октобра 1944. и учвршћивање положаја НОВЈ и КПЈ у Србији дало је нови замах њиховом политичком и војном јачању. Привредни, материјални и људски ресурси Србије стављени су на располагање партизанском покрету. Извршена је мобилизација војноспособног становништва при чему је Србија у јединице НОВЈ дала преко 300.000 нових бораца.[4] У пролеће 1945. године НОВЈ, са промењеним називом у Југословенска армија – ЈА, покренула је Завршне операције за ослобођење земље.

Када је 15. августа 1944. године донесена одлука да се формира Корпус народне одбране Југославије, на територији Југославије већ су функционисале различите јединице Народне одбране. Оне су у зависности од покрајине у којој су деловале носиле различите називе и имале различито устројство. Прве формације које су биле имале задужења везана за заштиту позадине, борбу са убаченим диверзантима и агентима и откривање и елиминисање појединаца који су се налазили у служби окупатора појавиле су се у Словенији још у току 1941. године. Потом су такве јединице формиране у Хрватској, БиХ, Црној Гори, Србији, Македонији и на крају у Војводини. Динамика формирања крупнијих формација Народне одбране била је различита у зависности од територије и степена напредовања и организације устанка. Такође, у појединим случајевима формирање бригада и дивизија НО текло је паралелно са њиховим учешћем у борби са окупаторима и квислиншким формацијма тако да није било превелике разлике између јединица КНОЈ и јединица оперативне војске, испрва НОВЈ, а потом **Југословенске армије** (ЈА). Основни задаци јединица КНОЈ - заштита позадине оперативних јединица од субверзивно-диверзантских акција непријатеља и борба са ос-

[2] *Vojna enciklopedija*, tom 9. Srbija, str. 80.

[3] *Vojna enciklopedija*, tom 9. Srbija, str. 81.

[4] Више о томе: Branko Petranović, „Politika kompromisa u Srbiji 1944. godine", VIG, 2/1988, стр. 53.

тацима противничких снага, у почетку нису могли јасно да се одвоје од учешћа у крупним акцијама које су вођене у циљу разбијања последњих противничких групација на територији Југославије.

ОСНИВАЊЕ ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У СРБИЈИ

Формирање јединица Народне одбране у Србији пратило је темпо њеног ослобађања у јесен 1944. године. Како је које среско место било ослобођено упоредо са формирањем локалне ОЗН формиране су и мање оперативне јединице, одељења или водови, који су се „у дисциплинском погледу" налазили под локалним руководиоцима ОЗН. Људство ових оперативних јединица углавном је било из „пролазећих" оперативних јединица.[5]

Прве веће јединице НО које су формиране били су батаљони. У Пожаревцу су, 20. или 24. августа 1944. године, од припадника Партизанског одреда „Вељко Дугошевић" формирани 1. и 2. батаљон НО (тада познати као батаљони ОЗН). Батаљони су имали по 150 бораца. Први батаљон је остао у Пожаревцу док је 2. дислоциран у Петровац на Млави. Све до децембра 1944. године, то јест, формирања 1. бригаде НО, батаљони су деловали под руководством Окружног ОЗН у Пожаревцу. Задаци батаљона били су чишћење терена од остатака четничких снага и немачких диверзантских група, обезбеђење привредних објеката, мостова, контрола саобраћаја и патролирање градовима.

Први батаљон НО у јужној Србији формиран је у октобру, тачније 24. октобра у Врању. У састав батаљона ушли су борци Врањског партизанског одреда, Команде подручја и јединица команди места тог подручја. Истог месеца формиран је и батаљон НО у Нишу од бораца 8, 10. и 12. бригаде 22. дивизије и људства 46. дивизије.

Потом су у децембру 1944. године, на територији јужне Србије формирани:

- батаљон НО у Пироту од људства јединица Команде подручја, команди места и партизанских стражи,
- батаљон НО у Лесковцу од људства из јединица Лесковачког војног подручја и партизанских стражи при командама места,
- батаљона НО у Куршумлији од људства Јастребачког партизанског одреда, јединица Топличког војног подручја и команди места. [6]

---

[5] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

[6] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

У функционисању првих једница НО у Србији осећала се неусклађеност и расцепканост. Јединице су претежно чинили људи са локалног подручја и у великом броју случајева у питању су били људи мобилисани тек по ослобођењу тих крајева, а није мањкало дезертера са фронта и људи који су избегавали мобилизацију. Њихово наоружање није било првокласног квалитета. Предност је била та што су руководоци у већини случајева били проверени и „отреситији" борци и подофицири оперативних јединица којима се временом придружио и један број официра.

Крајем 1944. године, да би се објединиле команде над батаљонима, почело се са формирањем бригада НО.

У Пожаревцу је 19. децембра формиран штаб 1. српске бригаде НО. Бригада је обухватила четири батаљона која су оперисала у источној Србији. У првим данима по формирању бригада је имала око 4000 бораца. [7]

У наредним месецима ови батаљони вршили су "чишћење терена" од остатака четничких снага, хватали су јатаке и дезертере. Упоредо са тим, спроводене су мере са циљем јачања јединица. Вршена је едукација руководилаца, отклањале су се бројне текуће слабости, појединi борци су прекомандовани у друге јединице чиме су избацивани непоуздани елементи, доведени су нови војници и руководиоци.

Друга бригада НО формирана је 23. децембра 1944. године. Штаб бригаде је формиран у команди КНОЈ у Београду и добио је важан задатак да повеже активности батаљона НО на уништењу остатака четничких снага у западној Србији. За командно место 2. српске бригаде НО одређено је Ваљево, а у њеном саставу су деловали батаљони који су преузети од ОЗН из Ваљева, Ужица, Чачка, Јагодине и Шапца. У тренутку формирања бригада је укупно имала нешто мање од 3000 бораца. [8]

Бригада НО у јужној Србији, односно 3. српска бригада НО, формирана је само два дана после формирања 2. бригаде, 25. децембра у Нишу. У свом саставу бригада је имала пет батаљона НО:

1. батаљон НО у Лесковцу,
2. батаљон НО у Куршумлији,
3. батаљон НО у Врању,
4. батаљон НО у Пироту,
5. батаљон НО у Нишу.

У тренутку формирања 3. бригада имала је око 4000 бораца. Оцењено је да је, с обзиром на чињеницу да су борци ове бригаде мобилисани тек

[7] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат I бригаде.

[8] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат II бригаде.

по ослобођењу њихових крајева и да су, у увећини случајева, пре тога били у „непријатељским редовима" (четници, Српска државна стража, Српски добровољачки корпус), било потребно да се уложи велики труд како би се изградила војничка дисциплина, учврстиле јединице и „отклонили неправилни политички назори". Истакнуто је да је један део припадника ове јединице имао непријатељски став према НОБ.

Основни задатак 3. бригаде био је чишћење терена од остатака четника Драже Михаиловића и Косте Пећанца, као и припадника Недићевих и Љотићевих јединица. Споредни, али такође важан задатак, било је обезбеђење привредних објеката, путева, саобраћаја и установа.

До септембра 1945. године, бригада је формирана као војничка јединица, доведени су нови руководиоци и извршено је „чишћење од непријатељских елемената". У акцијама против одметника убијена су 162 четника, заробљено је 308 одметника и ухваћено 365 дезертера и војних бегунаца.[9]

У јануару 1945. године, тачније 10. јануара, формирана је Српска дивизија КНОЈ. У њен састав ушле су 1, 2. и 3. српска бригада НО. Команда дивизије била је у Крагујевцу, за команданта је постављен потпуковник Никола Љубичић, за политичког комесара потпуковник Милинко Мароје-вић, а за начелника штаба мајор Бранислав Кисић. Укупно бројно стање дивизије било је око 22.000 официра и војника. [10] У марту је у састав дивизије ушла и 4. бригада.[11]

На почетку функционисања јединица Народне одбране у Србији заједничко је било то да је већина бораца била мобилисана тек по њеном ослобођењу. Са јединицама се радило стихијски, без плана. Постојао је довољан број руководилаца, али чак и код оних квалитетнијих недостајало је војничке и „политичке" стручности.

Због тога што су се четничке снаге разбиле у мање групе, најчешће двојке и тројке, јединице НО су дејствовале у мањим групама одељењима и водовима, често међусобно удаљене и до 20 км. У таквим условима посебно је било тешко радити на војничком и политичком изграђивању бораца. Поред борбе против одметника, јединице НО биле су ангажоване и у хватању дезертера.

Карактеристични су били слаба политичка и војничка изграђеност састава, чести случајеви дезертирања, недостатак квалитетног старешин-

[9] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат III бригаде.

[10] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

[11] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат IV бригаде.

ског кадра, грешке у опхођењу са цивилним становништвом, лоше стање оружја и позадинског обезбеђења, што све у великој мери демантује уобичајену представу о одлучности, обучености и ефикасности „кнојеваца".

У развоју српске дивизије КНОЈ уочавају су три периода:

1. Од оснивања до пробоја Сремског фронта (јануар – април 1945. године).

2. Од пробоја Сремског фронта до јула. 1945. године.

3. Од јула до 18. септембра када је дивизија преименована у 5. дивизију КНОЈ.

У првом периоду дивизију је карактерисала „војничка и политичка неизграђеност" већине састава. Пре свега, већина бораца је мобилисана тек по ослобођењу. Један део је већ служио у „непријатељским формацијама". Према запажањима политичких руководилаца, непријатељски утицај на борце био је веома јак. До тог закључка су дошли на основу великог броја дезертера, неизвршавања задатака, као и помирљивог става према непријатељу. Наиме, непријатељ је често био пропуштан, а јединице "нису имале довољно мржње према остацима непријатељских група". Са друге стране, био је евидентан недостатак борбеног искуства. На терену, јединице Народне одбране нису имале, али ни испољавале потребан ауторитет тако да се све одразило лошим резултатима у акцијама против остатака четничких снага. Зато је као најважнији задатак у првом периоду истакнуто "развијање свести о потреби немилосрдног уништења четничких бандита" – што и не изненађује, ако се узму у обзир критеријуми који су у свести руководилаца изграђени у дотадашњим борбама које су вођене у Хрватској и БиХ.

По пробоју Сремског фронта (април 1945. године) ситуација је почела да се поправља, што је дуговано интензивнијем пропагандном и политичком раду, као и победама и успесима. Резултати у акцијама су били успешнији, а посебно је истакнуто да је у том периоду извршено "чишћење јединица од непожељних елемената" којим је било обухваћено 5000 бораца - чишћење је подразумевало прекомандовање или демобилисање, а у најдрастичнијим случајевима и судски епилог уколико је појединац током службовања у непријатељским формацијама починио злочине. Одржан је велики број војничких курсева чиме су донекле отклоњени проблеми везани са недовољном обученошћу постојећег руководећег кадра. Унутар самог КНОЈ-а одржана су два такмичења која су обухватала резултате у борби против непријатеља и војничкој и политичкој изградњи састава. Побољшању ситуације допринео је долазак једног броја руководилаца из расформиране 47. дивизије као и чињеница да су припадници Народне милиције преузели обезбеђење објеката и градова, чиме је већи број бораца могао да учествује у акцијама на терену.

Трећи период је обележио долазак око 250 нижих и виших руководилаца из расформиране 25. дивизије, чиме су попуњена сва руководећа места и омогућено формирање свих одсека предвиђених формацијом. Све поменуто, уз интензивно учешће у акцијама против непријатеља, довело је до побољшања у односима према становништву, а самим тим и изградње ауторитета.[12]

Коначно, у јануару 1946. године 3. српска бригада НО, која је окупљала јединице НО из јужне Србије, преформирана је у 4. гранични одсек. Овај одсек био је одређен за обезбеђење границе према Румунији и Бугарској. Одсек је имао три пододсека (ранг батаљона). Одсек је и даље функционисао у оквиру 5. дивизије КНОЈ-а.[13] За разлику од територије уже Србије, на којој је смиривање прилика почело одмах по ослобођењу 1944. године, ако се изузму акције против остатака четничких групација, на територији Косова и Метохије било је потребно да се уложе знатни напори како би се угушила албанска оружана побуна која је букнула у јесен, непосредно по ослобођењу.

АЛБАНСКА ПОБУНА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ, УВОЂЕЊЕ ВОЈНЕ УПРАВЕ И ОСНИВАЊЕ ЈЕДИНИЦА КНОЈ-А ЗА КОСМЕТ

Слом Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, њена окупација и подела пружили су шансу албанским првацима да реализују своје тежње. У италијанском протекторату под именом Велика Албанија нашле су се све територије Краљевине Југославије насељене албанском националном мањином. Изузетак су представљале територија северног Косова, то јест косовскомитровачки округ, која је, због богатог рудника олова и цинка у Трепчи, ушла у састав окупиране Србије под управом генерала Милана Недића и урошевачки и гњилански срез који су припали Бугарској.

Уследио је систематски терор уперен против косметских Срба којима је једини спас представљало исељавање чиме је територија Косова и Метохије постајала етнички чистија. Иначе, југословенски народноослободилачки покрет слабо се развијао на Косову и Метохији и био је ослоњен претежно на локално српско становништво. Његове идеје и циљеви привукли су веома мали број локалних Албанаца. Након слома фашистичке Италије 9. септембра 1943. године, албански националисти нашли су

[12] Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763 - 1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

[13] *Kopnena vojska JNA 3/III*, str. 438.

новог покровитеља у Трећем Рајху. Наиме, чињеница да су земље анти-хитлеровске коалиције признавале Југославију у њеним предратним, међународно признатим границама, учинила је Албанце логичним немачким савезником. Самим тим, југословенски и албански народноослободилачки покрет – оба предвођена комунистима били су њихови главни непријатељи. Међу Албанцима Немци су врбовали помоћне јединице, такозване „вулнетаре“, али и припаднике посебне формације - 21. СС дивизије „Скендербег“.[14]

Међутим, савезничке победе и напредовање Црвене армије довеле су неминовног повлачења немачке Групе армија „Е“ из Грчке. Линије за повлачење немачких јединица водиле су преко територија Албаније, Македоније и Косова и Метохије. Њиховим албанским савезницима, посебно оним са Косова и Метохије, преостајало је да се или повуку са својим покровитељима или остану на терену. Део њих је то и урадио. Око 30 000 њих је, према речима самих Немаца, одлучно бранило одступницу немачким снагама пред наступајућим снагама НОВЈ и 2. бугарске армије Отечественог фронта (ОФ).[15]

Међутим, после ослобођења Косова и Метохије у новембру 1944. године руководство НОП Југославије и јединице НОВЈ суочиле су се са новим изазовима којима њихови локални представници нису били дорасли. Пре свега, на терену се налазио велики број припадника разних албанских наоружаних формација који нису одустајали од борбе за Велики Албанију.[16] Они су територију Косова и Метохије поделили је на четири оперативне зоне: Дреницу, Шаљу, Шар-планину и Карадаг. Локални Албанци нису пристајали на успостављање нове власти. Слично као и 1918. и 1919. године када се на просторима Косова и Метохије успостављала власт Краљевине СХС, и 1944. је било потребно да се спречи деструктивно деловање великоалбанског фактора, али и да се у што већој мери искористе локални економски и људски ресурси како би се помогли ратни напори.[17]

[14] Више о томе: Milorad Vavić, *Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941-1945*, VIG 1/1985, str. 286.

[15] Више о томе: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија - Поријекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд 1995. стр. 358 (У даљем тексту: Ђ. Борозан, н. д.)

[16] То су били припадници Друге призренске лиге, националистичке организације Бали Комбтар, бивши вулнетари и контрачетници - припадници посебних бугарских јединица за борбу против партизана. (Прим. Д. Тасић)

[17] Упоредити: Дмитар Тасић, *Рат после рата, Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, ИСИ, Утопија, Београд 2008.

Број одметника се из дана у дан повећавао. Издвајале су се области:

- Дренице где се на планини Чичавици налазила највећа концентрација побуњеника под командом Мехмеда Градице,
- срезова Урошевац и Качаник под командом Адема Главице – команданта Омладинског комитета Друге призренске лиге,
- подручја Гњилана под командом имама Мула Идриза.

Међу њима није било координације, али су следећи ранији проглас ЦК Друге призренске лиге од 18. октобра о подизању устанка „за одбрану етнички чисте Албаније“ почели са нападима почетком децембра 1944. године.[18]

Оружана побуна на Косову и Метохији, познатија као Дреничка побуна, почела је нападом на Урошевац 2/3. децембра. Делови града су заузети и припадници НОВЈ, које је овај напад изненадио, у наредна два дана успели су да поврате контролу над градом. У наредним данима извршен је напад на Јањево, затим су 22. децембра побуњеници под командом Мула Идриза разбили снаге НОВЈ у сукобу код села Десивојце, а 23. децембра су напали Гњилане. Упркос почетним успесима у нападу на Гњилане побуњеници су истог дана одбачени. Истовремено, Дреница је све чвршће била у рукама побуњеника, одатле су под командом Мехмеда Градице извршени напади на рудник у Старом тргу и на Косовску Митровицу. Вође побуњеника су наговештавале васкрсавање качачког покрета из 20-их година.[19]

Прва фаза побуне окончана је крајем децембра дејствима снага НОВЈ, и то 2, 3. и 5. косовскометохијске бригаде и две бригаде 15. македонског корпуса, од којих је 17. македонска бригада имала знатне губитке.[20]

Друга фаза побуне почела је почетком јануара 1945. године када су представници Оперативног штаба за Космет, Фадиљ Хоџа и Крсто Филиповић, започели преговоре са албанским прваком Шабаном Полужом о мобилисању војноспособног албанског становништва из вучитрнског и лабског среза. Постигнут је договор да Полужа стави на располагање

[18] Savo Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Za pobedu i slobodu - knjiga 9, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Učesnici govore, 23. i 24. april, 1985. VINC, Beograd 1986, str. 589. Дрљевић је као командант Војне управе имао активног учешћа у сламању албанске побуне и завођењу реда на територији Космета. (Прим. - Д. Тасић), (У даљем тексту – S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945.*)

[19] Ђ. Борозан, н. д. стр. 497.

[20] S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945.* str. 590.

НОВЈ 5000 људи, а да за узврат добије потребно наоружање. Мобилисано људство је требало да се придружи 7. косовскометохијској бригади у Подујеву и да се упути на Сремски фронт. Да би избегао евентуалне компликације, Оперативни штаб за Космет је раније наредио покрет 7. бригади, Полужине људе је поделио на неколико ешалона, а правце њиховог кретања обезбедио оперативним јединицама. У кретању ка Подујеву ешалон у коме се налазио и Полужа додатно је мобилисао људе из успутних села те се под његовом командом нашло готово 4 000 људи. По доласку у Подујево, 23. јануара, Полужа је отказао послушност и након неуспелих преговора, са свим људима повукао се на планину Чичавицу у Дреници где су се под његову команду ставили Ук Садик и Мехмед Градица. Већ 25. јануара побуњеници су почели са нападима. Одсуство оперативних јединица НОВЈ омогућило је побуњеницима, којих је било око 10 000 да се распореде по дреничким селима. У истом тренутку на терену Шаље, под командом Адема Воке налазило се око 2500 побуњеника. Он је своје људе мобилисао на сличан начин као и Полужа – у сагласности са Оперативним штабом за Космет. Већ 26. јануара они су заузели Рудник у Старом Тргу.[21] Уместо да обуздају побуну, овим неуспехом представници Оперативног штаба за Космет појачали су њен интензитет. У наредним данима учињен је низ потеза који је имао за циљ гушење побуне и смиривање прилика.

ОСНИВАЊЕ КОСМЕТСКЕ БРИГАДЕ НО И АКЦИЈА У СТАРОМ ТРГУ

Истог дана, 26. јануара, када је неких 1000 албанских бунтовника под командом Адема Воке заузело Стари Трг, у Приштини је основана бригада Народне одбране за Космет. Бригада је основана по наређењу Начелства ОЗН за Космет. Бригада је попуњена људством из косметских оперативних јединица. У саставу бригаде била су три батаљона са укупно 1600 бораца. Командант је био Павле Брајовић, заменик команданта Митар Дабановић, а политички комесар Лазар Суботић.

Истог дана када је и основана, бригада је по наређењу Оперативног штаба за Космет упућена возовима за Косовску Митровицу где је требало да се стави под команду 46. дивизије. Побуњеници су заузели рудник у Старом Тргу и одатле контролисали околна села. Митровицу је у том тренутку бранио један батаљон 25. бригаде из састава 46. дивизије. У близини налазила се и 27. бригада, као и 5. Косметска бригада у околини Вучитрна. У Приштини је остала 26. бригада.

Бригада Народне одбране је због озбиљности ситуације одмах ушла у борбу. Напад је почео у 23.00 истог дана и Стари Трг је ослобођен до

[21] Ђ. Борозан, н. д. стр. 498.

ујутру 27. јануара. Борбе су трајале целу ноћ, највише око утврђених кула у околним селима чије је становништво избегло. Два батаљона су изгубила седам мртвих и два рањена. Губици побуњеника су били 33 мртва, 60 рањених и 38 заробљених. Бригада се потом вратила у Приштину где је јој је придодат 4. батаљон у чији састав су ушли одабрани борци из 5, 6. и 7. Косметске бригаде.[22]

АКЦИЈА ПРОТИВ ПОБУЊЕНИКА У ДРЕНИЦИ И УВОЂЕЊЕ ВОЈНЕ УПРАВЕ НА КОСМЕТУ

Следећа на реду је била Дреница где се под командом Шабана Полуже и Мехмеда Градице налазилио између 6 000 и 10 000 одметника. Од снага НОВЈ, почетком фебруара у дреничком крају се налазила 1. Косметска бригада којој је у Србици претило опкољавање јер су побуњеници са три стране угрожавали ово насеље. Да би олакшала положај 1. бригаде, 5. Косметска бригада је добила наређење да одметнике нападне са севера. Међутим, те снаге су биле недовољне па је бригада Народне одбране 30. јануара добила усмено наређење Оперативног штаба и Началства ОЗН за Космет да хитно притекне у помоћ 1. и 5. бригади.

Направљен је план дејства бригаде који је предвиђао да се бригада подели у две колоне и да се на побуњенике изврши напад из два правца:

- са југа, преко села Бањице и Чикатова, 1. и 4. батаљон,
- са севера, преко села Љубовце и Преказе, 2. и 3. батаљон.

Северна колона је била успешнија и брже је обавила задатак. Јужна колона је имала потешкоћа у раду, у једном тренутку су два батаљона била раздвојена, а 4. батаљону је претило и опкољавање. После одлучне борбе 4. батаљон је превладао кризу наневши противнику губитке од 37 мртвих док је сам имао једног убијеног и седам рањених. Касније, батаљони су се спојили и заузели положаје на линији Бањица – Глоговац и Врбовце. У акцији чишћења терена која је одмах уследила похватано је преко 200 побуњеника који су пуштени кућама. Током ових дејстава између бригада није било координације, често је долазило до забуна и застоја у дејствима. Овај недостатак јединствене команде побуњеници су искористили тако што су се пребацивали са терена на терен.

---

[22] ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222 (Аутор историјата је први политички комесар бригаде Лазар Суботић – прим. Д. Тасић)

Да би се искористио овај почетни успех Оперативни штаб за Космет је одлучио да формира привремене штабове група за „ликвидацију банде“. Прву групу чинили су 5. Косметска бригада и 2. и 3. батаљон бригаде НО на терену од села Мурге до села Дешаваца. Западно од њих оперисала је Друга група у саставу 1. и 4. Косметска бригада. Трећу групу чиниле су 4. Црногорска и 1. Бокељска бригада и оне су контролисале пут Пећ – Митровица и штитиле северну границу Космета. Побуњеници су покушавали да се преко Чичавице пребаце за Стари Колашин, а одатле на Копаоник. У борбама 6. фебруара 1945. године, у покушају пробоја побуњеници су за 16 часова борбе изгубили 40 мртвих, 20 рањених и 50 заробљених. У борби која је уследила побуњеници су се разбили у неколико мањих група. Највећа од њих успела је пробије положаје 4. Косметске бригаде, али их је одлучна акција 4. Црногорске и 1. Бокељске приморала да се врате у Дреницу где су на Чичавици заузели положаје код села Доња и Горња Градица, Крајсмировац и Кожица. На тај начин изолована је Дреница, а побуњеници опкољени.[23]

У акцијама против побуњеника на Космету учествовало је око 39 000 бораца НОВЈ, и то управо у тренутку када је њихово присуство било потребније на Сремском фронту где су се водиле одлучујуће борбе. Због низа неуспеха и лоших процена Оперативног штаба за Космет, врховни командант НОВЈ и председник НКОЈ Јосип Броз Тито је у донео одлуку да се на Космету уведе Војна управа. Задаци управе су саопштени 7. фебруара, а то су били: реорганизација постојећих јединица на Космету, упућивању појачања за сламање побуне и спровођење у дело одговарајућих политичких мера. Сутрадан, 8. фебруара, за команданта Војне управе постављен је пуковник Саво Дрљевић, за политичког комесара потпуковник Ђуро Меденица. Истовремено они су вршили дужност команданта и комесара Оперативног штаба за Космет чиме су Фадиљ Хоџа и Крсто Филиповић били смењени али су остали у саставу Оперативног штаба. [24]

Не треба из вида изгубити шири контекст Дреничке побуне. Она је својим избијањем и евентуалним исходом могла да има импликације и на догађаје у Албанији и Грчкој. Вође побуне су рачунале на помоћ других албанских вођа и њихових група из северне Албаније као и на помоћ англо-америчких представника који су били присутни на терену Албаније.[25]

[23] ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222

[24] Ђ. Борозан, н. д. стр. 499.

[25] Ђ. Борозан, н. д. стр. 500.

Већ 9. фебруара нови Оперативни штаб је издао наређење за почетак војне акције против побуњеника. Прво је 46. дивизија неутралисала жариште у Шаљама где је под командом Адема Воке било око 2000 побуњеника. Сам Вока је опкољен у свом селу Пасани где је погинуо 11. фебруара. Остале групе на овом терену су неустралисане до 15. фебруара.[26]

За акцију у Дреници одређене су снаге новоформиране 52. дивизије коју су чиниле 1, 2, 4. косметска бригада, 6. црногорска, 5. бокељске, 3. и 5. албанска бригаде и Косметска бригада Народне одбране. У ширем рејону планине Жеговац налазила се 24. дивизија, а у рејону Шаре и Скопске Црне Горе 41. дивизија. Акција је започела 11. фебруара. Међутим, због јачине побуњеничких снага, временских прилика и карактеристика терена борбе су вођене све до 21. фебруара.[27] Побуњеничке снаге су опкољене и концентричним ударима разбијене у више одвојених група које су једна по једна ликвидиране. Побуњеници су често користили ноћ да се у мањим групама пробију из обруча.

У наставку акције у Дреници Косметска бригада НО је кренула у акцију чишћења терена коју су пратили сукоби са разбијеним групама. Потом су заузети положаји наспрам највеће одметничке групе на Чичавици. Њих је блокирала 24. српска дивизија као и јединице 4. и 5. косметске бригаде. Побуњеници су намеравали да се пробију из блокаде и тежиште дејства пребаце у рејон Скопске Црне Горе. Њихов напад је започео 13. фебруара код села Шипитула, али је сузбијен. Побуњеници су тада изгубили 35 погинулих и два пута толико рањених. По одбијању овог напада непријатељ се сконцентрисао и утврдио у селу Градици. Трећи батаљон Косметске бригаде НО извршио је одлучни напад и заузео село Годанце одакле је фронталним нападом кренуо на село Горња Градица. Ту му се придружио 2. батаљон. У борбама су имали шест мртвих и седам рањених.[28] О даљем току борби постоје извесна размимоилажења. Тадашњи политички комесар Лазар Суботић у историјату Косметске бригаде наводи да су уочи 17. фебруара одметници на челу са Полужом и Градицом успели да пробију положаје 24. српске дивизије. Том приликом обојица су рањени и убрзо су подлегли ранама. Месец дана касније пронађени су њихови лешеви. Остаци одметничких група су остали опкољени

[26] S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945*. str. 600.

[27] Ђ. Борозан, н. д. стр. 500 – 501.

[28] ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222

и у наредним данима водили су узалудне борбе са јединицама НОВЈ.[29] Са друге стране, Борозан и Дрљевић наводе да су се Полужа и Градица одржали до 21. фебруара када је у последњој борби у Трстенику Шабан Полужа погинуо, а Мехмед Градица смртно рањен. Њихови пратиоци су успели да се пробију из обруча са њиховим телима и сахране их тајно.[30]

У војној операцији на Космету снаге НОВЈ претрпеле су знатне губитке. Од око 39 000 ангажованих бораца НОВЈ и КНОЈ из строја је избачено око 3266: око 650 погинулих, око 1360 рањених и 1256 несталих. Оволики број несталих бораца говори у извесном смислу о лошој организацији. Рањен је и командант 52. дивизије Петар Брајовић. Губици побуњеника су остали непознати, али се предпостављало да су били знатно већи.[31] Како су се прилике на Космету у наредном периоду смиривале, задатке чишћења терена преузела је бригада НО. Војна управа је постепено смањивала обим послова да би већ у априлу престала потреба за њеним даљим функционисањем.[32]

Косметска бригада НО наставила је да врши акције чишћења терена од остатака албанских одметника, али и четника у рејону Копаоника.

Почетком априла, бригада се вратила у Приштину где је у међувремену 1. батаљон учествовао у акцији хватања атентатора на Миладина Поповића, секретара ЈНОФ за Космет који је убијен 12. марта.[33] Овај атентат изазвао је велико узнемирење на Космету. Врло брзо се дошло до сазнања да је атентат пажљиво планиран и да је био повезан са новим покушајем албанске побуне заказане за 20. или 21. март.[34] Међутим, већ 16. марта убица је откривен и опкољен. У блокираној кући убица је извршио самоубиство док су се двојица његових сарадника предала. У питању је био учитељ из Ђаковице, Хакид Ахаз. Код њега је пронађено писмо у коме

[29] ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222

[30] S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945*. str. 600 и Ђ. Борозан, н. д. стр. 501.

[31] S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945*. str. 600.

[32] S. Drljević, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945*. str. 603.

[33] ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222

[34] *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOR i revolucija (1941 -1945), Knjiga 23 (5. mart – 15. maj 1945)*, str. 97, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1996, Dokument br. 38, Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju Centralnom komitetu KPJ, 16. mart 1945. (У даљем тексту: *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOR, Knj. 23*)

је изјавио да је убио Поповића јер је овај хтео да завлада Косовом као и албанска застава са натписом „Слободном Косову у заједници са Албанијом".[35]

Наређењем команде КНОЈ од 29. јуна 1945 наређено је да се формира нова бригада НО за Космет. Наређење је требало извршити спајањем постојеће бригаде са 5. Косметском бригадом. У састав бригаде је ушло и 700 припадника чета при среским и окружним опуномоћствима ОЗН. Након тога бригада је имала пет батаљона са укупно 3700 бораца.

У септембру Косметска бригада НО ушла је у састав новоформиране Црногорске дивизије КНОЈ као 3. Косметска бригада НО (заједно са 1. Црногорском и 2. Санџачком бригадом НО).[36]

Питање догађаја на Косову и Метохији у касну јесен 1944. и зиму 1945. године неодвојиво је од комплексне слике југословенско (српско) – албанских односа у целом XX веку и представља само једну епизоду у међусобно повезаним догађајима чија је централна тачка питање Косова и Метохије и његово место у албанском максималистичком националном пројекту – Великој Албанији.[37] Иако подручја Косова и Метохије у преовладавајућем поимању не припадају подручјима јужне Србије она су од њих неодвојива. Политички догађаји на једном од ова два подручја увек су имала и имаће последице на оном другом.

Summary

Dmitar Tasić

ESTABLISHING AND OPERATION OF THE NATIONAL DEFENSE UNIT IN SOUTHERN SERBIA FROM 1944 TO 1945

The final stage of Second World War and approaching of Allied forces to Balkan war zone additionally emphasized military - political importance of Serbia. The leadership of the partisan movement kept that information in mind; but they could make the long-planned and attempted comeback of the majority of People's Liberation Army forces in Serbia only in the summer of 1944. Belgrade, the capital of Serbia, was liberated in cooperation with the Red Army, while Serbia, together with Macedonia, Kosovo and Vojvodina,

[35] *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOR, Knj.* 23, Dokument br. 44, 16. mart 1945. Spasoje Đaković, rukovodilac OZN suza Kosovo i za Kosovo i Metohiju Centralnom komitetu KPJ, str. 113.

[36] *Kopnena vojska JNA 3/III,* str. 438.

[37] Ђ. Борозан, н. д.

became the base for further operations against the enemy. Establishment of National Defence units, in charge for security of rear area, closely followed the advance of the pace of liberation. Upon the establishment, regardless of the organizational level, equipment and motivation, these units fought against the breakaway groups. National Defense units, together with theYugoslav National or Peoples Army were involved in putting down the Drenica Uprising on the area of Kosovo and Metohija; Drenica Uprising was set up by organised movement of Kosovar people of Albanian descent who had a task to separate Kosovo and Metohia from Serbia and newly-formed Yugoslav Federation.

УДК 355.02(497.1)”1947/1954”
327:355(497)”1953/1954”
327(497.1)”1947/1954”

Александар Животић

ЈУЖНА СРБИЈА У РАТНИМ ПЛАНОВИМА ЈА/ЈНА (1947-1954)

Простор југа Србије је имао важно место у ратним плановима југословенског војног врха од 1947, када је, према засада доступним изворним подацима, сачињен први југословенски послератни ратни план. Узимајући у обзир све специфичности посматраног региона, сагледавање значаја југа Србије од стране југословенског војног вођства у евентуалном ратном сукобу мора се посматрати у контексту основних идеја југословенских војних планера и геополитичког положаја Југославије у том периоду.

По завршетку Другог светског рата 1945. године победничка коалиција је престала да постоји. Супротстављени интереси, дубоке идеолошке и економске разлике, различити погледи на будућност поражене Немачке и ратом разорене Европе постепено су продубљивали сукоб између Совјетског Савеза и западних сила. Југославија се, као једна од земаља победница у рату, после победе револуционарних комунистичких снага у рату и револуцији нашла у совјетском политичком, идеолошком и војном табору. Све оштрији сукоб два блока који су се налазили у процесу обликовања и формирања, грађански рат у Грчкој, сукоб између Југославије и Италије и западних сила у вези са статусом Трста и Јулијске крајине, посебан географски и стратешки положај Југославије на границама два супротстављена блока чинили су њен војни положај изузетно специфичним и осетљивим.[1]

[1] **О спољној политици Југославије после Другог светског рата опширније видети**: 1) D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949 – 1955*, Zagreb 1988. 2) D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad, 1952 - 1955. Jugoslovensko približavanje NATO – u*, Beograd 2000. 3) M. Stojković, V. Gavranov, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd 1972. 4) Р. Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003. 5) Р. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије, 1943 – 1991*, Београд 1995. 6) B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III tom, Beograd 1988. 7) B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945 – 1948. Iskustvo „ narodne demokratije “ kao partijske države*, Beograd 1994. 8) Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945 - 1950)*, Подгорица 1998.

Тршћанско питање било је најзначајније спољнополитичко питање Југославије у првој деценији после рата и, истовремено, питање које је највише кварило односе између Југославије и западних сила. Југословенске трупе ушле су у Трст 1. маја 1945. године. Међутим, западни савезници никако нису желели да ово стратешки важно место припадне Југославији која је тада сматрана за експонент совјетске политике. Београдским споразумом, закљученим 9. јуна 1945, предвиђено је да део територије Јулијске крајине који је укључивао и Трст буде под командом и контролом савезничког врховног команданта. После повлачења југословенских трупа 12. јуна 1945, установљена је војна управа западних савезника у зони „А“ и југословенска војна управа у зони „Б“ спорне територије. О овом питању је потом расправљано на Мировној конференцији. По уговору о миру са Италијом, потписаним фебруара 1947, предвиђено је стварање Слободне територије Трста на челу са гувернером кога би изабрао Савет безбедности.[2] Друго осетљиво спољнополитичко питање је био однос Југославије према грађанском рату у Грчкој. Током грађанског рата у Грчкој (1945 – 1950) Југославија је пружала обимну политичку и војну помоћ грчким комунистима. Уз подршку идеолошки блиској страни југословенски државни врх је пласирао и своје територијалне аспирације према северном делу Грчке, оснивајући локалне одборе Комунистичке партије Југославије где је живело бројно становништво македонског порекла. Таквим југословенским тежњама се посебно супротстављала Велика Британија. Ситуација је додатно почела да се компликује после објављивања Труманове доктрине у марту 1947. године, кад је америчка војна и економска помоћ владиним снагама почела да пристиже у огромним количинама. Истовремено, стигли су и амерички војни саветници у Грчку.[3] Јачање западног утицаја у Грчкој, сукоб са земљама ИНФОРМБИРО-а, југословенско отварање према западном свету и коначан пораз грчких комуниста утицали су на промену југословенског става према грчкој влади. Нормализација југословенско – грчких односа је започела 1949. године обустављањем југословенске помоћи грчким комунистима, а коначно су нормализовани разменом амбасадора почетком 1951. године.[4]

---

[2] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988,*III, Beograd 1988, str. 163, 164, 171, 250, 251.

[3] Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000, стр. 146.

[4] Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000, стр.142 – 145; M. Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945 – 1950)“, Zbornik *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, str.71 – 85.

Кад је у питању био проблем Грчке, посебно место у југословенском сагледавању стратешких импликација тог проблема је имало питање положаја Албаније, са којом је Југославија имала посебне односе. Одмах по завршетку Другог светског рата југословенска армија је, иако и сама у незавидној позицији, преузела на себе обавезу организовања и снабдевања албанске армије. С обзиром на то да се радило о армији која је настала у рату и налазила се у процесу консолидовања и реорганизовања, то је представљало велики напор. Истовремено, та чињеница сликовито говори о томе колики је значај југословенско државно, војно и партијско руководство придавало војној сарадњи са Албанијом. Првих послератних година Совјети су се о стању у Албанији првенствено информисали преко централног апарата југословенске комунистичке партије. На седници Политбироа 27. марта 1946. године[5] одлучено је да се Енвер Хоџа позове у посету Београду и да се склопи уговор о савезништву са Албанијом. Ипак, Хоџина посета је два пута одлагана, све док Јосип Броз у Москви, на састанку са Стаљином и совјетским партијским вођством, 27. маја 1946. године, није добио сагласност за такву акцију. Током разговора између југословенске и совјетске делегације у Москви Стаљин је Јосипу Брозу Титу практично дозволио потпуно мешање у рад албанске комунистичке партије[6]. Наиме, *Уговор о пријатељству и узајамној помоћи ФНРЈ и Републике Албаније* који су потписали у Тирани 9. јуна 1946. године у Тирани Енвер Хоџа, у име НР Албаније, и Станоје Симић, министар иностраних послова ФНРЈ, као њен опуномоћени представник, садржавао је одредбе политичке и војне природе. Њиме су биле одређене основе међусобне политичке и дипломатске сарадње, као и заједничке одбране у случају напада треће силе на Југославију или Албанију. Уговор је омогућио не само дубљу међусобну сарадњу већ и стационирање југословенских копнених и ваздухопловних снага на албанској територији од 1946. до 1948. године. Сем тога, одредбама о основама савезничких односа омогућено је свестраније мешање Југославије у унутрашњи живот Албаније и извесно политичко старатељство Југославије над њом у погледу међународних односа.[7]

У складу с тим, превладало је уверење да би у случају ескалације кризе и евентуалне ратне опасности западне силе, Италија и Грчка удру-

[5] B. Petranović, B. (priređivač), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7.jul 1948)*, Beograd 1995, str. 140.

[6] АЈБТ, КМЈ, I – 1 / 7, *Посета Јосипа Броза Тита Совјетском Савезу 27.5 – 10.6.1946.*

[7] АЈБТ, КМЈ, I – 3 – b/ 21, *Уговор о пријатељству и узајамној помоћи ФНРЈ и Републике Албаније*.

жено напале Југославију на широком фронту са простора савезничке окупационе зоне у Аустрији, затим дуж италијанско-југословенске границе, уз евентуални десант на више места читавом дужином југословенског и албанског дела јадранске обале, као и са територије Грчке на граничном фронту с Албанијом и Југославијом. Ратни план се заснивао на идеји стратегијског дочека, уз прелазак у контраофанзиву у моменту кад то дозволи оперативна ситуација. На северозападном делу фронта претпостављало се да би напад био извршен истовремено са територија Аустрије и Италије, уз евентуално наступање и преко мађарске територије. Са територије Аустрије очекиван је у првој фази главни напад на правцу Мурска Собота – Вараждин – Загреб и напади помоћним снагама на правцима Мурска Собота – Лудберг – Чазма, Грац – Марибор, Фолксберг – Дравоград и Клагенфурт – Крањ. На граничном фронту са Италијом претпостављало се да би главни напад био усмерен правцем Трст – Горица – Љубљана, док се напад помоћних снага очекивао правцима Трбиж – Радовљица и Трст – Ријека.[8] На југословенској и албанској обали очекиван је поморски десант на четири локације: у ширем рејону Задра, долини Неретве, ушћу Бојане, околини Љеша и на простору Драча.[9] Претпостављало се да ће на јужном фронту евентуални главни напад ићи правцем Лерин – Битољ – Скопље, док би помоћне снаге дејствовале правцима: Охрид – Дебар, Воден – Прилеп, Ђевђелија – Велес и преко бугарске територије правцем Берово – Радовиш – Штип.[10]

У другој фази се очекивало сједињавање снага нападача са праваца који воде од Марибора и Дравограда код Целја и њихово сједињено наступање преко Зиданог Моста, где би се саставиле са јединицама које би из правца Трста, Крања и Радовљице заузеле Љубљану и наступале долином Саве ка Загребу. Процењивало се да би ка Загребу дејствовале и трупе које би заузеле Сушак и Ријеку садејствујући са делом искрцаног десанта код Задра који би се једним делом кретао ка Огулину и Чрномељу, а другим према Санском Мосту.[11] Претпостављало се и да би десант искрцан у долини Неретве наступао једним краком ка Мостару, а другим преко Љубиња ка Невесињу. Очекивано је и да после десанта у долини Бојане напад буде усмерен једним краком ка Беранама и Андријевици, а другим према Пљевљима. Десант код Љеша би био усмерен према до-

[8] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-2, *Шема могућих непријатељских праваца наступања*.

[9] Исто.

[10] Исто.

[11] Исто.

лини Дрима и Призрену, а десант искрцан на простору Драча према Тирани.[12] На јужном фронту се претпостављало да ће непријатељске снаге по заузећу Скопља наставити наступање главнином ка Врању у садејству са снагама које би претходно заузеле Софију и помоћним снагама ка Качаничкој клисури.[13] У трећој фази очекиван је снажан напад оклопним и механизованим снагама долином Саве на правцу Загреб – Славонски Брод и напад слабијим снагама на правцима Сански Мост – Бања Лука, Коњиц – Сарајево, Пљевља – Вишеград, Пљевља – Ариље и Беране – Косовска Митровица. На југу се претпостављало да би јак напад био усмерен долином Велике Мораве ка Младеновцу.[14]

У случају повољног развоја ситуације на фронту и погодних спољнополитичких околности, планирана је контраофанзива на западном фронту према Клагенфурту, централном делу Јулијских Алпа и Трсту са Венецијом као главним циљем.[15] На јужном фронту је остављена могућност напада главним правцем ка централној Грчкој и помоћним правцима према Солуну и са простора Албаније ка Епиру и Јањини као главном циљу.[16] План могућих офанзивних акција подразумевао је одсудну одбрану јадранске обале на читавој њеној дужини.[17]

Под Командом Јужног фронта у Скопљу требало је да буду Прва и Пета армија, један самостални корпус, Друга тенковска дивизија и целокупна албанска армија. Прва армија, чије је командно место требало да буде у Струмици, имала је задатак да поседне фронт од југословенско – бугарске границе до Вардара, с тим да један корпус јачине две пешадијске дивизије[18] са командом у Берову обезбеђује бок и позадину армије распоредом према граници с Бугарском, да други корпус са командним местом у Валандову поседне са своје три пешадијске дивизије[19] југословенско – грчку границу од границе с Бугарском до леве обале Вардара, а да трећи корпус (по једна брдска и пешадијска дивизија са једном самосталном брдском бригадом)[20] са командом у Ђевђелији поседне простор

[12] Исто.

[13] Исто.

[14] Исто.

[15] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-4, *План наших могућих наступања на северозападном фронту*.

[16] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-3, *План наших могућих наступања на јужном фронту*.

[17] Исто.

[18] Дивизије је требало да буду развијене у Штипу и Неготину.

[19] Дивизије је требало да буду развијене у Струмици, Нишу и Зајечару.

[20] Брдска дивизија се развијала у Књажевцу, пешадијска у Неготину, а самостална брдска бригада у Куманову.

од десне обале Вардара до планине Кожух.[21] За резерву армије предвиђене су две пешадијске дивизије са мобилизацијским развојем у Београду и Горњем Милановцу.[22] Самостални корпус јачине две брдске дивизије и једна самостална брдска бригада[23] са командним местом у Кавадарцима је требало да брани гранични фронт на планини Козјак. Одбрана простора од планине Козјак до Охридског језера је требало да буде поверена Петој армији са командом у Крушеву. На простору од Козјака до Преспанског језера планирана је концентрација једног корпуса јачине три пешадијске дивизије[24] са командом у Битољу, док је други корпус са три брдске дивизије и једном самосталном бригадом[25] и ратним командним местом у Охриду планиран за затварање граничног фронта између Охридског и Преспанског језера.[26] Албанска армија је једним корпусом са четири брдске дивизије требало да брани границу с Грчком, док би са две пешадијске дивизије бранила јадранску обалу. У њеној резерви у рејону Тиране биле би по једна брдска и пешадијска дивизија. Као фронтовска резерва одвојене су две брдске и по једна тенковска и пешадијска дивизија за које је планирано груписање на простору од Гостивара до Светог Николе.[27] За ваздухопловну подршку трупа Јужног фронта и ловачку заштиту трупа и територије предвиђене су по једна ловачка и јуришна ваздухопловна дивизија које би биле сконцентрисане на ратним летилиштима широм Македоније и јужне Србије.[28] Укупно је за одбрану Западног фронта, без ефектива албанске армије, планирано 14 пешадијских, седам брдских и једна тенковска дивизија, као и три самосталне брдске бригаде.[29]

Током прве половине 1953. године југословенски, турски и грчки генералштаб су радили на усаглашавању приоритетних задатака и праваца у случају рата. На трипартитној конференцији одржаној у Анкари од 17. до 20. фебруара 1953. године размењене су информације о противничким снагама и договорени приоритетни задаци у циљу усаглашавања нацио-

[21] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-6, *План групације оружане силе ЈА*.

[22] Исто.

[23] Планирано је да се дивизије развију у Скопљу и Приштини, а бригада у Кавадарцима.

[24] Дивизије је требало да буду развијене у Битољу, Прокупљу и Пожаревцу.

[25] Дивизије су се развијале у Кичеву, Призрену и Новом Пазару, а бригада у Гостивару.

[26] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-6, *План групације оружане силе ЈА*.

[27] Брдске дивизије је требало да се развију у Ваљеву и Ужицу, а пешадијска у Шапцу.

[28] АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф.1, 2/1-6, *План групације оружане силе ЈА*.

[29] Исто.

налних ратних планова.[30] Започети разговори су настављени у Атини од 3. до 12. јуна исте године када је усаглашена потреба доношења јединственог ратног плана у циљу координације заједничких дејстава у случају рата. Том приликом су размотрени модалитети заједничких борбених дејстава и договорена конкретна сарадња по важним питањима за доношење заједничког ратног плана.[31] У почетку су разматране могућности офанзивног и дефанзивног ратног плана. У пројекцијама офанзивног ратног плана предвиђана је превентивна заједничка офанзивна акција против Бугарске, при чему би турска армија дејствовала долином Марице, грчка долином Струме, а југословенска правцем Димитровград – Софија у циљу сусрета на Софијској висоравни[32] где би се, према тим замислима, одиграо главни судар. У случају дефанзивног рата, Турска је предвиђала маневарску одбрану до утврђене линије на Чаталџи, Грчка одбрану залеђа Солуна, а Југославија покретну одбрану нишког и скопског правца. После дуже расправе, сходно слову и духу споразума склопљеног у Анкари 28. фебруара 1953. године,[33] одбачена је могућност офанзивног рата и донета одлука о приступању изради дефанзивног ратног плана, при чему је од изузетне важности било дефинисање заједничких оперативних зона и начина садејства на правцима управљеним против бугарских војних снага.

Заједнички трипартитни ратни план је усвојен на конференцији у Београду која је трајала од 10. до 20. новембра 1953. године. План је носио кодни назив ***GTY.*** Према том плану, подразумевана је заједничка грчко – турско – југословенска одбрана на југословенској територији у пограничном појасу са Бугарском, у централном и источном делу Егејске Македоније и на простору грчког и турског дела Тракије. Приликом израде плана полазило се од претпоставке да ће рат почети на иницијативу Совјетског Савеза нападом на једну од земаља чланица савеза или на све три одједном при чему ће непријатељ имати иницијативу у нападу, предност у припремама и надмоћност у копненим и ваздухопловним снагама. Претпостављало се да ће се у првом ешелону налазити бугарске војне снаге, а да ће се тек у каснијим фазама укључивати совјетске снаге. Задатак савезничких снага је дефинисан у виду активне одбране са циљем спречавања непријатељских снага да овладају подручјима од заједничке важности и предузимање контраофанзиве чим се за то укаже погодна прилика. Снаге за остваривање тих задатака су биле подељене

[30] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 1, регистарски број 1 / I.
[31] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 1, регистарски број 2 / I.
[32] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 14, ф. 8, регистарски број 2 / I.
[33] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 16, ф. 3, регистарски број I / 4.

у две групе. ***Ешелони за покривање*** су имали задатак да задрже непријатељске снаге на граничном фронту и тиме обезбеде довољно времена за извршење мобилизације, концентрације и поседање главних одбрамбених положаја. ***Главне снаге*** су имале задатак ешелонираног поседања главних одбрамбених положаја. Главни одбрамбени положај југословенске армије се простирао од Беласице, преко Пехчева, Царевог Села, Криве Паланке, Босилеграда, Пирота и Зајечара до Неготина. На скопском правцу је била предвиђена одсудна одбрана Скопља и долине Вардара, а на нишком правцу Ниша и долине Мораве. Друга југословенска одбрамбена линија се простирала долинама Вардара и Мораве, а трећа правцем Битољ – Шар планина – Ибар. Истим планом грчке снаге је требало да поседну линију Струма – Беласица ради одбране Солуна, док би другу линију организовали на линији Олимп – Вермион – Кајмакчалан – Кирли Дервен – Варнос. Турске снаге би у том случају после линију Чаталџа – Демир Капи у циљу одсудне одбране области мореуза. Одбрана је требало да буде организована по дубини, на више узастопних положаја, уз широку примену заседа и запречавања, као и могућност преласка војних снага на територије савезничких земаља[34]. Изузетно осетљив правац за југословенсаку и грчку армију је представљао струмички правац и зато је на том простору требало организовати чврсто садејство како не би дошло до раздвајања југословенских и грчких снага услед евентуалног одлучног дејства бугарских јединица[35].

У случају напада бугарских снага претпостављало се да ће те снаге дејствовати у најмање три ешелона на више праваца. Тако је оцењивано да би у првом ешелону на тракијском правцу биле ангажовано три пешадијске и једна тенковска дивизија док би на солунском и нишком правцу дејствовале по две пешадијске дивизије и једна тенковска бригада. На скопском правцу би биле употребљене две пешадијске и једна тенковска дивизија, а на зајечарском правцу биле би ангажоване три румунске пешадијске дивизије. Сматрало се да би други ешелон био уведен у борбу три до четири дана након отпочињања борбених дејстава.Њега би чиниле две совјетске тенковске дивизије , три румунске и једна бугарска пешадијска дивизија на тракијском правцу, по четири бугарске пешадијске дивизије на солунском и скопском правцу, три бугарске пешадијске дивизије на нишком и једна румунска пешадијска дивизија на зајечарском правцу. Ангажовање трећег ешелона је очекивано две недеље након

[34] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 1, регистарски број 3 / I.

[35] B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951 – 1957)*, Beograd 2003, 127 – 128. стране.

почетка рата. Претпостављало се да би у тај ешелон било укључено 7 – 12 пешадијских и тенковских дивизија на тракијском, две пешадијске дивизије на солунском, по једна до три пешадијске дивизије на скопском и нишком правцу, као и једна пешадијска дивизија на зајечарском правцу. Општу резерву би чинило 8 – 10 дивизија на простору Софија – Пловдив и три дивизије у рејону Толбухин – Варна[36].

Заједничким ратним планом дефинисани су и концентрација и стратегијски развој заједничких војних снага. Југословенске снаге за покривање граничног фронта требало је да чине четири пешадијских дивизија и три брдске бригаде, с тим што је једна брдска бригада требало да заузме положаје на линији Беласица – Струмица – Џами Тепе, а друга Берово – Царево Село – Истибања. Скопски правац је требало да затвори једна пешадијска дивизија на линији Кратово – Крива Паланка – Страцин. Централни - нишки правац је требало да штите по боковима две пешадијске дивизије: једна на линији Бесна Кобила – Студено – Власотинце – Владичин Хан, а друга на простору Књажевац – Соко Бања. Затварање граничног фронта на зајечарском правцу је требало да изврши једна пешадијска дивизија на линији Зајечар – Неготин – Бор. Главне југословенске снаге за одбрану су сачињавале снаге за затварање граничног фронта и једна пешадијска дивизија, једна брдска бригада и једна тенковска бригада на простору Штип – Овче Поље – Свети Никола и једна пешадијска дивизија у рејону Ниша. Општу резерву југословенских снага на фронту према Бугарској чиниле би две пешадијске дивизије, две брдске бригаде и једна тенковска дивизија концентрисане на простору Скопље – Приштина – Косовска Митровица и две пешадијске дивизије у рејону Крушевац – Ражањ – Параћин.[37]

Наведеним ратним планом грчке снаге би имале задатак да поседну гранични фронт војним снагама јачине четири пешадијске дивизије и четири лака пешадијска пука. Једна пешадијска дивизија је требало да заузме положаје на линији Беласица – Дојран – Круша, друга на линији Понтокерасија – Фламури – Полидендри, а трећа на простору Поликастрон – Херсон – Гинекокастрон. Једна пешадијска дивизија је требало да заузме положаје на простору између Кавале и Драме док су четири пешадијска пука одређена за затварање граничног фронта у Тракији и источној Македонији. Грчке снаге за одбрану сачињавале би наведене снаге намењене за одбрану граничног фронта, једна пешадијска дивизија на простору

[36] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 1, регистарски број 4 / I.

[37] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 2, регистарски број 2.

Вери – Гида – Гианиса, један лаки пешадијски пук у рејону Паикона и једна тенковска дивизија размештена на простору северно од Солуна. Општу резерву би чиниле четири пешадијске дивизије распоређене, по једна, у рејонима Катерини, Кожани, Сервиа и Калем - бака - Мурганија[38].

Турске снаге за одбрану граничног фронта требало је да чине једна пешадијсака дивизија и једна тенковска бригада распоређени на линији Лилебургас – Чорлу – Киркларели, као и један гранични пук распоређен у турско – бугарској граничној зони. Главне турске снаге за одбрану сачињавале би снаге за затварање граничног фронта, четири пешадијске дивизије и једна тенковска бригада распоређени на линији Чаталџа – Истамбул, једна пешадијска дивизија и једна тенковска бригада у рејону Ускудар – Омерли – Картел, једна пешадијска дивизија у рејону Измира и једна коњичка дивизија на простору Болуа. Општу резерву би чиниле две пешадијске дивизије – једна у рејону Брусе, а друга на простору Болуа[39].

Наведеним ратним планом била је дефинисана и улога ваздухопловних снага којима је била намењена двострука улога – стицања превласти у ваздушном простору ради ефикасније противавионске заштите копнених снага и територије савезничких земаља, као комплетна ваздухопловна подршка снагама копнене војске. Сем тога, одбрана струмичког правца је планом садејства између Прве грчке[40] и Треће југословенске армије је, у потпуности, била поверена грчким војним снагама пошто је одбрана тог правца била у директној вези са одбрамбеном линијом на реци Струми[41].

Неразјашњени детаљи о заједничким морнаричким дејствима, одржавању веза, размени обавештајних података и уређење позадине решени су током разговора војних делегација у Атини од 24. марта до 1. априла 1954. године[42]. План садејства Прве грчке и Треће југословенске армије у заједничкој југословенско – грчкој тактичкој зони усаглашен је крајем јула 1954. године и подразумевао је директно садејство између грчке 2. пешадијске дивизије и југословенске 44. брдске бригаде против бугарских војних снага[43].

Утврђени ратни план није мењан, већ је само допуњаван и разрађиван у детаљима током интензивне активне сарадње између Југосла-

[38] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 2, регистарски број 2 / I.
[39] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 15, ф. 2, регистарски број 3.
[40] K. Polyzios, *наведено дело,*245 – 248. стране.
[41] M. Tezić (urednik), *Balkanski pakt 1953 - 1954*, Beograd 2005, 545 – 550. стране.
[42] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 16, ф. 4, регистарски број 1 / I.
[43] АВС, АЈНА, ГШ – 2, к. 17, ф. 1, регистарски број 3 / I.

вије, Турске и Грчке у оквиру Балканског пакта. Нормализација југословенско – совјетских, а убрзо затим и југословенско – бугарских односа, турско – грчки сукоб у вези са статусом острва Кипар и све јасније југословенско опредељење за развијање спољне политике на бази блоковске неангажованости и инсистирање на политици несврставања утицали су на постепено потискивање сарадње у оквиру Балканског пакта. Југословенско политичко, партијско и војно руководство је сматрало да је војна опасност прошла и да зато није потребно даље инсистирање на војној сарадњи, па је тако и питање ратних планова против Совјетског Савеза и његових савезника постало беспредметно.

Ратни план „Максимум“ сачињен је и усвојен у моменту када су тензије на југословенским јужним и северозападним границама претиле да ескалирају. Реална ратна опасност условила је стварање ратног плана који је подразумевао велико демографско и материјално напрезање југословенских ресурса. Амбиције политичког, партијског, војног и државног врха да створе армију која би на бази тог плана успешно дејствовала у могућем рату изискивала је стварање нових формација за које су били потребни квалитетни кадрови и савремено наоружање и војна опрема чиме се није располагало у потребној мери.Због тога се тражила неопходна стручна и материјална помоћ Совјетског Савеза чије војно вођство није имало разумевања за југословенске војне амбиције што је био један од важних разлога потоњег сукоба. План који је у основи био дефанзивно-офанзивне природе базирао се на идеји ефикасне заштите граница и преласка у општи напад у погодном моменту. У складу са поставкама ратног плана извршена је реорганизација команди, јединица и установа Југословенске армије. Новоуспостављена организација и формација омогућавала је ефикасан прелазак са мирнодопског начина рада на ратни режим. План који је у основи био дефанзивно-офанзивне природе базирао се на идеји ефикасне заштите граница и преласка у општи напад у погодном моменту.

Заједнички трипартитни ратни план је полазио од претпоставке изненадне офанзивне акције совјетских и савезничких војних снага против удружених југословенско – грчко – турских снага. Колика је и каква била оправданост дате претпоставке, на основу доступне изворне грађе, веома је тешко утврдити. У сваком случају, балкански савезници су у случају могуће ескалације ратних сукоба велики значај придавали Бугарској, не само због њеног изузетног геостратешког положаја већ и због квалитета и јачине њених војних снага. Такође, балкански савезници су гајили из-

вестан отклон према Бугарској због чврстине њених савезничких веза са Совјетским Савезом.

Ратни план је био изразито дефанзивне природе. Комбинованим ешелонирањем снага за покривање границе, главних одбрамбених снага и резерви по дубини евентуалног оперативног простора омогућавана је еластична одбрана. План је делимично полазио и од искустава Војске Краљевине Југославије и грчке армије са почетка Другог светског рата. При томе се пазило да се искористе ратна искуства, али и да се не понове грешке везане за стратегијско и оперативно планирање. Организацију садејства између снага све три армије омогућавала је и одређена унификација наоружања и војне опреме до које је дошло након испоруке одговарајуће опреме Југославији кроз систем западне војне помоћи. Ипак, упркос високом степену сагласности око приоритета ратног плана рад на изради основног елабората заједничког ратног плана је трајао релативно дуго услед помањкања валидних информација о потенцијалним противничким снагама и њиховим евентуалним намерама и низа других објективних тешкоћа које су се тицале организације међусобног садејства. Такође, једно од отворених, а нерешених питања представља питање утицаја западних савезника на креирање ратних планова чланица Балканског пакта.

На читав низ питања везаних за настанак заједничких ратних планова балканских савезника ни приближно није дат одговор. Различитим видовима сарадње између балканских историографија, пре свега, разменом постојећих изворних података, њиховим комбиновањем, уопштавањем и критичком анализом могу се дати одговори засновани на истраживањима релевантних историјских извора чиме би се створила потпуна слика о тим дешавањима.

Summary

Aleksandar Životić

SOUTHERN SERBIA IN THE JA/JNA WAR-PLANS (1947-1954)

The war plan „Maximum“ was made and adopted during the period when tensions on the Yugoslav southern and northwestern border threatened to escalate. The real threat of war caused layout of a war plan that involved extensive strain of Yugoslav demographic and material resources. The ambitions

of the political, party, military and state leaders to establish an army which would successfully operate in a possible war basis on the plan, necessitated the formation of new army units for which they needed skilled staff, modern weapons and military equipment, since there was lack of itTherefore, seeking the necessary technical and material assistance to the Soviet Union, whose military leadership had no understanding for the Yugoslav military ambitions causing one of the major reasons for the latter conflict. The plan, both defensive-offensive in nature, based on the idea of efficient borders protection and starting military attack at appropriate time. Units and institutions of theYugoslav Army were reorganized respecting the concept of war plan. The recently established organization and formation allowed efficient pass from operating mode in peacetime to adifferent operating mode in wartime..

The Plan, both defensive and offensive in nature, based on the idea of effective border protection and a general attack upon the enemy's line at appropriate moment. Tripartite joint war plan proceeded on the assumption: sudden offensive actions of the Soviet and Allied military forces against the joint oint Greco-Turkish-Yugoslavian forces. It is difficult to determine the level and validity of given assumptions, basis on available sources material. Anyhow, in case of possible escalation of the war, the Balkan allies gave great importance to Bulgaria not only due to its excellent geo-strategic position but the quality and strength of its military forces as well.Furthermore, the Balkan allies have some impediance to Bulgaria due to firmness of its allied relations with Soviet Union.The war plan was extremely defensive in nature. Elastic defense was established due to echelonment of forces at the combined level for protection of state borders, the main defense forces and the military reserve forces respecting depth of eventual area of operation. The plan partialy proceeded from the experiences of the Army of Kingdom of Yugoslavia and the Greek army from the beginning of World War II. Meanwhile, the focus was on this model using experience of wartime. At the same criterion was to use war experiences, but not repeating the mistakes of strategic and operational planning. the unification of certain weapons and military equipment enabled organization of the mutual effect between the forces of all three armies; it occurred after the delivery of appropriate military equipment to Yugoslavia through a system of Western military assistance.Nevertheless, despite the high degree of consensus on the war plan priorities work on the development of basic studies of joint war plan lasted relatively long due to lack of valid information about potential of opponents' forces and their possible intentions and a number of objective difficulties related to organization of mutual interacion.One of

issues, open and unresolved, is the question of the Western allies impact on setup of war plans determinated by Balkan Pact members.

УДК 323(497.1)”1953”
327(497.1)”1953”
321.74:929 Тито

Слободан Селинић

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ЛЕСКОВЦУ 1953. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду су садржани резултати истраживања историјског контекста и тока посете Јосипа Броза Лесковцу 1953. године са нагласком на говор који је том приликом одржао.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковац, Јосип Броз, митинг, тршћанска криза, Италија, Бугарска.

Посета Јосипа Броза Лесковцу 10. октобра 1953. имала је првенствено међународни контекст који је био толико јак да Тито у Лесковцу није говорио о ономе што је био планирао, већ о теми коју су наметнули међународни догађаји. Посета Лесковцу имала је двоструки међународни оквир: са једне стране, до ње је дошло у време после Стаљинове смрти, када су Југославија и земље ИБ-а постепено нормализовале односе, а са друге стране, посету је још више обележило тршћанско питање. С обзиром на искуства из прошлости са бугарском окупацијом дела Србије који је требало да посети, Тита су пред пут у Лесковац од свих источноевропских земаља највише интересовали односи са Бугарском. О томе сведочи и то што су му сарадници припремили више материјала о односима Југославије и Бугарске у прошлости. Они су углавном били посвећени страдањима током бугарске окупације српских крајева (Топлички устанак, бугарски терор 1917. године, терор бугарске војске у јужној Србији од 1941. до 1944. године),[1] као и бу-

[1] У овим материјалима Тито је упознат са масовним стрељањима становништва које су Бугари током Другог светског рата извршили у Косанчићу, Белановцу, Бојнику, на Равништу на Јастрепцу, у селу Граову код Грделице, затим са масовним убиствима мештана села око Радана, у врањском округу и Црној Трави. Титу су описане методе мучења и убијања, спаљивање села и кућа на територији врањског и пчињског среза маја 1944. (наведено је да је спаљено 13 села са 7.000 кућа). У материјалима је инсистирано на континуитету бугарских злочина у јужној Србији 1917. и у Другом светском рату. Архив Југославије, (АЈ), фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, 1 – Прилог, Припремни материјал за говор председника Тита, Топлички устанак и бугарски терор 1917. године; Терор бугарске војске на териоторији југа Србије 1941 – 1944. године.

гарској антијугословенској политици током година сукоба са ИБ-ом. Наиме, у време сукоба изазваног Резолуцијом ИБ-а, Бугарска је у антијугословенској политици примењивала широк дијапазон мера – од помоћи антијугословенској емиграцији до организовања антијугословенске пропаганде и провокација на граници.[2] Посебан вид антијугословенске политике бугарских власти после Резолуције ИБ-а било је изазивање граничних инцидената и убацивање диверзаната и пропагандног материјала на територију Југославије.[3] Мада су после смрти

[2] Из Бугарске је протерано 12 југословенских дипломата, у Бугарској је постојала антијугословенска информбироовска емиграција у којој је било више од хиљаду и по емигранта. Бугарске власти организовале су више процеса против југословенских грађана. Према непотпуним југословенским подацима, у 23 оваква групна и појединачна суђења, на смрт су осуђена четворица грађана („судски убијена"), а 28 на временске казне. Не рачунајући смртне казне и доживотне робије, Југословени су осуђивани просечно на десет година робије. Југославија је сумњичила Бугарску и да је организовала 17 пропагандних центара против Југославије. Емигранти у Бугарској покренули су средином маја 1949. лист *Напред* чији се први број појавио на српском и македонском језику и изазвао југословенку реакцију у виду вербалне протестне ноте, 27. маја, у којој је оцењено да је задатак листа „борба против вођства и политике ФНР Југославије". Југословенски подаци говоре да је од 1948. до 1954. Бугарска била крива за 1.176 инцидената на граници. Том приликом убијено је пет, рањено шест, отето четворо југословенских војника или грађана. АЈ, фонд 836, КМЈ, I-3-ц/18; М. Митровић, С. Селинић, „Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама 1948–1964.", *Токови историје*, 1–2/2009, стр. 31–54.

[3] Према једном податку, из Бугарске је убачено 327 наоружаних шпијуна и диверзаната, од којих је Југославија „ликвидирала" 30, а ухватила 78. АЈБ, КПР, I-3-а, Посета државно-партијске делегације СССР...; Са друге стране, припремајући се за посету Лесковцу, Тито је добио 5. октобра 1953. материјале УДБ-е за Србију о антијугословенским поступцима бугарских власти од 1948. до 1953. године. Према њима, за ових пет година сукоба и непријатељства, Југославија је ухватила 42 диверзанта, а убила 18 диверзаната убачених из Бугарске. Према овим подацима УДБ-е, од нормализације односа, убацивање диверзаната не само да није престајало, већ је и добило на интензитету, па су обавештајни подаци говорили да су од јануара до октобра 1953. забележена 52 „прелаза банди". У њима је учествовало 60 диверзаната. У овом периоду убијена су два и рањена два диверзанта. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, 1 – Прилог, Припремни материјал за говор председника Тита, Убацивање диверзаната из Бугарске. Према подацима за период од 1. јула 1948. до 1. октобра 1952. Бугарска је извршила 728 граничних инцидената (30 1948, 145 1949, 204 1950, 186 1951, 163 1952). Од тога је повреда југословенске територије било 168, а повреда ваздушног простора 44. У овом периоду убијена су 4 југословенска граничара, рањено је пет, а отето 11 граничара. Југославија је открила 214 шпијуна и диверзаната убачених из Бугарске. Регистровано је 170 случајева убацивања пропагандног материјала у периоду од 1. новембра 1951. до 20. септембра 1952. АЈ, фонд 507/IX, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, 119/IV-64-94, документ 89, Подаци о граничним инцидентима...

Стаљина, марта 1953, односи Југославије и земаља ИБ-а били лагано и постепено поправљани, до посете Лесковцу у југословенско-бугарским односима још увек није била окренута нова страница. Према југословенским подацима, чак и 1954. на граници је било 80 инцидената, а у прва три месеца 1955. године 12. Југословенски врх је крајем октобра 1953. изражавао незадовољство односом бугарских власти према питању решавања граничних инцидената.[4] Осим тога, Титова посета Лесковцу октобра 1953. дошла је у време када је у нормализацији односа Југославије, са једне, и СССР-а и источноевропских земаља, са друге стране, и иначе наступио застој.[5]

Међутим, осим „бугарског", Тито је пред посету Лесковцу морао да се бави тршћанским питањем, најзначајнијим југословенским спољнополитичким изазовом после Другог светског рата.[6] Ово питање је драматизовано пред Титов пут у Лесковац одлуком влада САД-а и Велике Британије 8. октобра 1953. да окончају своју администрацију у зони „А" и предају италијанској влади своја овлашћења.[7] Ова одлука је изазвала протесте југословенске владе и демонстрације широм земље (у Београду, Загребу, Сарајеву, Скопљу, Пули итд.). У таквој ситуацији, посета Лесковцу била је, у очима југословенског вође, прилика да се одговори на политику западних сила према Трсту.[8]

---

[4] АЈБ, КПР, I-3-а, Посета државно-партијске делегације СССР...; АЈБ, КПР, I-5-б, СССР, Дискусија о нашим односима са СССР и ИБ земљама 20. X 1953. код друга Кардеља.

[5] J. Pelikán, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha, 2001, str. 17–39; J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine", *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 98–106; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)", *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 155–157; Д. Богетић, „Југословенске спољнополитичке недоумице после Стаљинове смрти", *Тито – Стаљин*, зборник радова са међународног округлог стола, Београд, 2007, стр. 157, 158, 162.

[6] После повлачења југословенских трупа из Трста јуна 1945, установљена је војна управа западних савезника у зони „А" и југословенска управа у зони „Б" коју су чинили северозападна Истра и словеначко приморје. Мировним уговором са Италијом 1947. створена је Слободна територија Трста као посебна међународна јединица под управом гувернера и надзором Савета безбедности. Западне силе су 20. марта 1948. донеле трипартитну декларацију о СТТ-у, изјашњавајући се за његово припајање Италији. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* treća knjiga, Beograd, 1988, str. 163, 164, 238, 239; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti,* Beograd, 2009, str. 21, 22, 36, 37, 41.

[7] B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954...*, str. 89, 90; *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, priredili Branislav Ilić i Vojislav Ćirković, Beograd, 1978, str. 165.

[8] AJ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, 1 – Прилог, Припремни материјал за говор председника Тита, Преглед италијанског става по питању Трста; *Политика,* 9. 10. 1953, стр. 1, 3.

* * *

Посета Јосипа Броза Лесковцу 10. октобра 1953. организована је у част прославе десетогодишњице формирања јужноморавских бригада. Власт је низом манифестација данима обележавала овај јубилеј. Прослава је почела пар дана раније, а припреме много пре тога. У град су из других делова земље пристизали бивши борци јужноморавских бригада. Седмог октобра је у Дому синдиката отворена изложба производа индустрије и занатства Лесковца и околине. Изложбу је отворио председник Савета за привреду Народног одбора среза Раде Станојевић. Следећег дана је на Тргу ЈНА откривена биста народном хероју Стојану Љубићу Вујановском, првом команданту Друге јужноморавске бригаде. Деветог октобра је откривена и спомен-биста народном хероју Станимиру Вељковићу Зелету, која је постављена у двориште лесковачке гимназије. Истог дана је на тргу у Влајковој улици откривена спомен-биста народном хероју Благоју Костићу–Марку Црном. Увече је на брду Хисару одржана свечаност поводом дочека планинара и приређени ватромет и бакљада, а у дому друштва за телесно васпитање „Партизан“ одржана је академија.[9] Следећег дана, пред Титов долазак, „возови, камиони, трактори, аутомобили, кола искрцавали су нове учеснике прославе и госте из ближе и даље околине Лесковца. Из оближњих села почела је пешице да пристиже маса народа. Кроз град, улицама Маршала Тита и Александра Ранковића текла је велика народна река ка аеродрому где је било збориште“. Тадашња штампа и касније литература наводе да је председника Републике дочекало 120.000 људи. Испред бине биле су постројене јужноморавске бригаде.[10]

Тито је у Лесковац допутовао 10. октобра у десет сати пре подне. У његовој пратњи били су председник Извршног већа НР Србије Петар Стамболић и чланови Савезног извршног већа и Извршног већа НР Србије Јован Веселинов, Мијалко Тодоровић, Милентије Поповић и Слободан Пенезић. „Пред лепо украшеном железничком станицом“ госте су дочекали представници месних власти и група државних и војних функционера, међу којима су као гости из Македоније, били Лазар Колишевски и Видоје Смилевски, затим Добривоје Радосављевић, генерал-пуковник Пеко Дапчевић, Милош Минић, Ристо Антуновић, Драги Стаменковић, Бошко Крстић и други. Тито је примио рапорт од ко-

[9] *Политика,* 10. 10. 1953, стр. 7; *Наша реч,* 10. 10. 1953, стр. 1; *Исто*, 17. 10. 1953, стр. 1, 2; Д. Миловановић, *Тито у Лесковцу: октобар 1953–1968*, Лесковац, 1982.

[10] *Политика,* 11. 10. 1953, стр. 1, 2, 3; *Наша реч,* 17. 10. 1953, стр. 1; *Hronologija...,* str. 165.

манданта војне области генерал-потпуковника Радета Хамовића. У име града Лесковца добродошлицу Титу пожелео је секретар Среског комитета СК Стојан Миленковић. Тито је одговорио на добродошлицу, а потом је кренуо ка Дому ЈНА, пролазећи украшеном главном градском улицом, „чијем свечаном изгледу ништа није одузело тмурно време и киша која је мало била престала да пада". У изворима је забележен и овај опис Титовог проласка улицама Лесковца: „Дуг шпалир народа, крај кућа искићених заставама, ћилимовима, цвећем, сликама и паролама, поздрављао је друга Тита радосним клицањем". Тито је у Дому ЈНА провео око пола сата „у разговору с представницима грађана Лесковца и народа овога краја". Одавде су Броз и остали функционери кренули ка аеродрому крај Лесковца где је одржан митинг у оквиру прославе годишњице формирања јужноморавских бригада. Тито је примио рапорт од генерал-мајора Радојице Ненезића и извршио смотру почасне чете војника ЈНА. Затим му је пришао генерал-мајор Василије Смајовић и рапортирао као командант штаба јужноморавских бригада. Када се Тито попео на бину, омладинка Стана Лукић предала му је букет цвећа извидника Лесковца. Букет је био обавијен гајтанима на којима је извидничком азбуком било написано „Трст је наш" и „Жив нам буди друже Тито".[11]

* * *

Титова намера била је да говор у Лесковцу посвети прошлости топличког краја, патњама и страдањима током историје, бугарској окупацији, борбама партизанских снага са четницима и Бугарима, развоју радничког самоуправљања и спољној политици. Како је сам рекао: „Хтио сам говорити о оним сјајним примерима хероизма и стоицизма које је тај народ показао у Првом и Другом свјетском рату" и о значају јужноморавских бригада за ослобађање земље. Али, тршћанско питање потиснуло је све остале теме у други план. Отуда су многе тезе из Титове бележнице које је припремио као концепт говора остале неразрађене у говору и неискоришћене. Наиме, Тито се припремао да говори о следећим темама: „Значај топличког краја за Нар. ослоб. борбу", „Економско стање ових крајева", „Избори и шта они значе за нас", „Наши односи са сусједима и шта ми хоћемо", „Наш привредни систем", „Радничко самоуправљање", „Радничко самоуправљање и негативне појаве". „Све то није ново већ остатак старога", „Појава небудности према капиталистичким тенденцијама", „Питање Трста и како сада стоји ствар", „Реакција на мој говор, позитивна – негативна", „Питање Албаније и шта се све око тога предузима

[11] АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Забелешка о посети са текстом здравице и одговором председника Тита на здравицу, на свечаном ручку; *Политика,* 11. 10. 1953, стр. 1, 2, 3; *Наша реч,* 17. 10. 1953, стр. 1; *Hronologija...,* str. 165.

у Италији и другдје?“. Међутим, због актуелизовања тршћанског питања, многе од планираних ставова није стигао да саопшти Лесковчанима.[12]

Када је изашао пред Лесковчане, Тито је од планираног говорио само о односима са суседима (Италијом) и значају предстојећих избора, уз веома кратак осврт на економске проблеме лесковачког краја о којима је говорио мање него што је предвидео. Све остале теме је морао сасвим да избаци из говора. Тако је прича о његовом говору у Лесковцу истовремено прича о одржаном, али и о једном неодржаном говору. То значи да се Титови ставови могу видети не само из његовог говора, већ и из онога што није рекао. Тако је из Титове посете Лесковцу, мада о томе није рекао

[12] Ево неких подтеза из његове бележнице које, због заоштравања тршћанске кризе непосредно пред долазак у Лесковац, није стигао да презентује Лесковчанима. Из теме о значају топличког краја у НОБ-у: „Устаничка хисторија топличког краја“, „Ко су били окупатори? – један корпус Бугара“, „Партизани и четници“, „Географски и стратегиски значај“, „Како се развијао устанак“, „Партизански одреди 1941“, „Формирање бригада, дивизија, корпуса“, „Борбе са Бугарима, четницима и Немцима“, „Покушај Драже Михајловића“, „Сарадња издајника са окупаторима“, „Зверства Бугара као и 1917. године. За вријеме устанка побијено је (нечитко, вероватно – „онда“) 20.000 људи, жена и дјеце“, „Покушај бугаризације онда и данас“, „Зашто смо ми пружили руку помирницу Бугарима?“, „Чиме су нам они одговорили?“, „Шта би било да су се опет вратили?“, „Шта се догађа данас на нашим границама“. Привредни систем је видео овако: „Укидање откупа и резултати“, „Слободно тржиште као стимуланс за квалитетнију робу и смањење цијена“, „Ликвидација монополизма“, „Нови начин акумулације“. Радничко самоуправљање Тито је хтео на следећи начин да хвали: „Продуктивност рада порасла“, „Побољшан је асортиман и квалитет“, „Повећана је производња“, „Штедња и искоришћавање капацитета“, „Побољшан (нечитко) радним колективима у погледу дељења вишка добити“, „Појачана иницијатива за усавршавање производње“. Међутим, у радничком самоуправљању први човек државе видео је и негативне појаве. Њих је таксативно побројао овако: „Партикуларизам“, „Спекулације“, „Дељење зараде неправилно“, „Криминалитет“, „Пасивност радника“, „Монополизам“. У тадашњем развоју Југославије, упркос увођења радничког самоуправљања и радикалних друштвених и економских промена после рата којима је систематски потискивана приватна и наметана друштвена својина, Тито је 1953. запазио и небудност према појави капиталистичких тенденција. Следеће тезе које је записао у концепту лесковачког говора, али није стигао да их помене и у говору, откривају како је видео ову „небудност“: „Продаја машина приватницима“, „Давање крупних (нечитко) приватницима који користе експлоатацији радне снаге“, „Нерашчишћени појмови о друштвеној својини“, „Чије су фабрике?“, „Није довољно да је заштићена локална заједница“, „Ма како била набављена основна средства она представљају друштвену својину“, „Неки руководиоци мисле да је децентрализација у томе да сада раде шта хоће са друштвеном својином...“, „Како се све долази до вишка и расподјеле добити“, „Све то није својствено соц. друштву већ старом кап.“. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Говор председника Тита на збору у Лесковцу.

ни реч, јасно да је крајем 1953. примећивао доста проблема у спровођењу идеје о радничком самоуправљању, да је и тада у капитализму видео великог непријатеља и био незадовољан како је оно што је он сматрао за „капиталистичке тенденције“ сузбијано у југословенском друштву скоро целу деценију после револуције.

* * *

Дакле, Титова посета Лесковцу и говор грађанима претворили су се у изношење југословенског става о тршћанском питању и италијанској политици, као и политици савезника – САД-а и Британије. У Брозовом лесковачком говору 1953. године било је уочљиво неколико сегмената. Најпре је подсетио на историјат тршћанског питања критички се осврћући на политику западних сила према Трсту после Другог светског рата.[13] Броз је затим прешао на актуелни тренутак тршћанског проблема и изнео југословенски став према одлуци савезника од 8. октобра. Осуђујући политику савезника, поручио им је да нико нема право да изједначи Југославију и Италију: „Ми смо ратовали против Италије, против фашизма, против оних против којих су и они ратовали...“. Савезницима је признао право окупације зоне „А“, али не и да „поставе Италију као окупатора наше територије...“. У Лесковцу је посебно нагласио да ће Југославија улазак италијанских трупа у зону „А“ схватити као акт агресије своје територије. Тврдио је да је југословенском стрпљењу дошао крај после година у којима се трудила да се постигне какво-такво решење „које не би сувише крњило наше интересе, али које би ипак створило сношљиву ситуацију у овом дијелу Европе“. Подсетио је да је Југославија нудила

[13] Подсетио је Лесковчане да су Трст ослободиле југословенске трупе, да су југословенски народи деценијама трпели терор у Истри „од стране фашистичких управљача, који, могу да кажем, нису били у својим тенденцијама много гори од ових који се данас налазе у Риму – кад се ради о интересима наше земље и наших народа“. Осудио је и стварање СТТ-а под савезничком управом и разлоге за то описао овако: „То је било зато што у оно вријеме нико на свијету, па ни савезници, није имао толико моралног права ни образа да у том моменту да Трст и читаву ону зону Талијанима, јер су Талијани били непријатељи и њих и нас, јер су се Талијани борили док су могли, док нису ослабили, док нису капитулирали, док нису били бачени на кољена“. То што је Југославија потписала мировни уговор и прихватила постојање СТТ-а правдао је жељом да се избегне да „се покаже као непомирљиви фактор, ради каквог-таквог успостављања мира у овом дијелу Европе“. Тврдио је да се Југославија са таквим решењем тршћанског питања помирила само привремено, „вјерујући да ће једног дана бити донесено правилно ријешење...“. Осудио је и доношење Трипартитне декларације као „једнострани акт“ који Југославија није прихватила. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Говор председника Тита на збору у Лесковцу; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига VIII, Загреб, 1959, стр. 283–285; *Политика,* 11. 10. 1953, стр. 1, 2, 3; *Hronologija*..., str. 165.

разне предлоге како би се питање Трста решило, укључујући и предлог о подели по коме је Југославија за себе тражила „словенске крајеве и Жавље и Шкадањ и читав онај крај насељен Словенцима, кад је већ читав Трст по себи талијански, кад је већ читава свјетска јавност примила то као чињеницу, без обзира што је тај Трст у срцу наше територије, јер је у њему, кажу, огромна већина Талијана, па треба примјенити тај етнички принцип“. Одбацио је савезничко оправдање да су потезом од 8. октобра желели да створе сношљивије односе између Југославије и Италије и уверавао да ће то само погоршати ситуацију. Претио је применом свих средстава која дозвољава Повеља ОУН-а, „укључивши и оружану силу ако буде потребно“. Претњу је појачао изјавом да су југословенске трупе ушле у зону „Б“ као „појачање одреду који је тамо“ и да је Југославија спремна да иде „до крајности“. Обећао је да Југославија неће дозволити „да се талијански империјализам тако лагано шири према нама и да нам трга комад по комад“. Италију је осудио за империјализам и за аспирације на Истру и зону „Б“, док је савезнике осудио да су такве аспирације помогли актом од 8. октобра: „Ко је сад ту кашу закухао? Закухали су је ови наши савезници! А ми нисмо више спремни да трпимо ово игнорирање, ниподаштавање, потцењивање наших интереса и наше земље и наших народа“.[14]

У следећем сегменту говора Тито се окренуо ка будућности. После претњи и ратоборних изјава уследила је понуда за односе у будућности. Оставио је могућност за договорно решење спора, ако савезници повуку своју одлуку, па се тршћанском питању приђе „некако смишљеније, паметније, и да се оно једанпут ријеши“: „Ми нисмо никакве професионалне бунџије који се стално свађају са сваким“. Одлуку савезника довео је у везу и са помоћи коју је Југославија тих година добијала са Запада: „Ми смо захвални за ту помоћ – ми смо то сто пута казали – али ми не можемо продавати нашу земљу за ту помоћ, не можемо давати наше крвљу натопљено тле за помоћ“. Ако прихватање савезничке одлуке буде услов за помоћ, Тито је поручио да Југославија такву помоћ и уцену одбија. Сарадњу са западом прихватао је само на равноправној основи („Ако хоћете да равноправно сарађујемо – ми смо ту“). Осврнуо се и на југословенско-италијанске односе, видећи у Италији „латентног“ противника Југославије на кога мора „стално мотрити будним оком“, јер увек има „такве управљаче који окрећу у погрешном правцу: окрећу је стално у нашем правцу, не са пријатељски пруженом руком него с ножем иза

[14] AJ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Говор председника Тита на збору у Лесковцу; J. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига VIII, Загреб, 1959, стр. 283–299; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954...*, str. 99, 107.

леђа, да нам га заривју“. Зато је упозорио да је сарадња са Италијом, посебно „војна“, веома далеко ако Италија настави са таквом политиком. Тврдио је да је југословенска рука ка Италији увек испружена, да је Југославија увек спремна на разговор и проналажење заједничког језика, али и поручио Италијанима: „Ако буду поново жудно гледали на територије које су из њихових чељусти истргнуте – онда, разумије се, ту нема ничег другог, него да и ми брусимо свој нож“. Одбацио је могућност да се тршћанско питање реши плебисцитом, видећи у њему опасност „да Талијани приграбе све до Снежника“. Понудио је и конкретно решење за ситуацију насталу савезничком одлуком: да се створе две аутономне јединице. У првој би била зона „Б“ са „читавом позадином“ зоне „А“ насељеном Словенцима и да та јединица буде аутономна под суверенитетом Југославије на одређени период (поменуо је десет година), а да сам Трст, такође са аутономним правима, буде под суверенитетом Италије. При том је тражио да нико нема право да силом денационализује мањине на својој територији. Тито је за демонстрације у југословенским градовима против одлуке савезника тврдио да су били спонтани изрази огорчења народа и оградио се од евентуалних екцеса. Од народа је тражио да свој гнев искаже на достојанствен начин.[15]

Тек на самом крају говора Тито се осврнуо на унутрашњу политику и, бар делимично, говорио о ономе што је био планирао. Како је време било предизборно, искористио је прилику да нагласи да је у Југославији на власти демократски систем, али не западног типа, већ је реч о „здравој социјалистичкој демократији“ која треба да осигура „нормалан развитак револуционарних тековина“. Лесковачком крају је посветио тек пар последњих реченица у којима је исказао свест о томе да је реч о заосталом делу земље који је страдао у претходним ратовима и коме се мора помоћи да изађе из економских тешкоћа, јер се ради о народу који има „сјајну традицију, борбеност, ослободилачки дух, револуционарни дух и устанички смисао... који зна цијенити слободу и који је богат капитал за читаву нашу друштвену заједницу, за читаву нашу земљу“.[16]

[15] Упозорио је да би свако „сурово поступање с представницима страних сила“ нанело Југославији штету: „Какве користи ми имамо од тога кад послије морамо да плаћамо разбијена стакла... Олакшајте нам, другови, борбу на дипломатском пољу и немојте нас таквим поступцима стављати у нелагодан положај да се морамо извињавати. Ја се врло нерадо извињавам. Мени је то тешко (Смех)“. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Говор председника Тита на збору у Лесковцу; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига VIII, Загреб, 1959, стр. 283–299; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*..., str. 105; *Hronologija*..., str. 166.

[16] АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Говор председника Тита на збору у Лесковцу; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига VIII, Загреб, 1959, стр. 297–299.

* * *

По завршетку говора Броз и остали функционери поново су посетили Дом ЈНА где су разгледали изложбу ослободилачке борбе народа лесковачког краја и где је приређен свечани ручак коме су, осим државника и партијских функционера, присуствовали и борци јужноморавских бригада, родитељи палих народних хероја, представници већих радних колектива и политичких и друштвених организација. Током ручка Тита је поздравила група пионира из Дома ратне сирочади у Лесковцу која му је предала цвеће. Пионирка која је прва пришла председнику државе, рекла је: „У великом ослободилачком рату наши очеви су послушали твој глас и заложили себе и своје животе. Ми, њихова деца, растемо под твојим поднебљем и знамо да нисмо сирочад, јер смо у теби нашли другог оца. И данас кад те видимо, кад видимо твој озбиљан лик, ми видимо и ликове наших очева, јер су наша срца нашла у теби очинско окриље. Дуго нам живео, јер док тебе видимо нико од нас неће рећи да је сироче“. У име бораца јужноморавских бригада председнику је наздравио пуковник Драгослав Петровић, који је говор завршио обећањем: „Обећавамо Вам да ћемо ми и сутра, као што смо то чинили у прошлости, ако буде потребно жртвовати своје животе за одбрану наше земље, наше Партије и Вас лично, друже Маршале“. У својој здравици Тито је поново нагласио да је на митингу одржао говор о Трсту, иако је планирао да говори о унутрашњополитичким темама. Зато је здравицу искористио да увери Лесковчане да му је, иако је током рата био ван Србије, била позната борба јужноморавских бригада, што је сматрао доказом да народ Србије и лесковачког краја и после повлачења из Западне Србије „није клонуо духом него је остао вјеран својим традицијама које је показао у много и много тешких часова хисторије“. Тито је онда напао „издајника Пећанца“ не само за држање у Другом светском рату, већ да је народ овог краја издао и у Првом светском рату „по инетнцијама двора и краља Александра“. То што народ топличког краја није пошао за Пећанцем „него је кренуо оним путем којим су ишли сви остали најсвеснији људи у нашој земљи, путем борбе за истјеривање окупатора, за слободу и независност“ за Тита је био доказ „високог родољубља и револуционарне свијести људи овог краја и нама је то била снажна морална подршка тамо гдје смо се борили, у брдима Босне и другдје“. Здравицу је искористио и за подсећање на бугарске злочине у овом крају, о чему такође није стигао да говори на митингу: „Свима нама су добро позната силовања жена, убијања дјеце и паљења читавих села“. На крају се осврнуо на унутрашњи развој Југо-

славије: „Ми смо створили такву монолитност од крајњих сјеверних до јужних граница, од Марибора до Ђевђелије, иако ту живи више народа и националних мањина, да данас наши народи дишу једним дахом, да данас дух нашег народа, дух бунтовних људи у позитивном смислу, бунтовних за своју правицу и правду, провејава широм земље кроз све наше људе. То је највиша тековина коју смо постигли“. Присутнима се обратио и Петар Стамболић, председник Извршног већа Србије. Део атмосфере током ручка било је и клицање и скандирање присутних „Херој Тито“, док су Титове речи дочекане песмом „Друже Тито, ми ти се кунемо“ и клицањем „Ми смо Титови, Тито је наш!“. После ручка Тита су поздравили и даровали га поклонима представници бугарске мањине из Димитровграда, организација Савеза бораца из Ниша, представници омладине из Црне Траве, колектива фабрике „Пролетер“ из Лесковца, „Радета Металца“ из Лесковца, „Зелета Вељковића“ из Лесковца, фабрике дувана из Ниша, РР завода из Ниша и земљорадничких задруга из Власотинаца и Сићева. Тито је Лесковац напустио око 15.00 сати.[17]

* * *

Разгледање изложбе у Дому ЈНА, ручак, време пре и после ручка била ја прилика и за мало опуштенији разговор у ком је било и детаља који тада нису званично објављени у извештајима о посети Лесковцу. Када су присутни Титов тек одржан говор оценили речима „нема лабаво“, Лесковчани су Титу пренели да је синтагма „нема лабаво“ била у предратној Југославији симбол „отпора народа овог краја против ондашњих власти“. Руководиоци лесковачког краја су Титу испричали да је власт предратне Југославије кажњавала казном од 500 динара свакога ко би изговорио ове две речи:

„Десило се једанпут“ – рекао је један од присутних – „да је неки полицајац изрекао ову казну на лицу места једном човеку који је поменуо ове речи. Кажњени је мирно извукао из џепа новчаницу од хиљаду динара и пружио је полицајцу.

- Немам да ти вратим кусур, рекао му је полицајац.

- Не мари ништа, не мора ни да ми вратиш – одговорио је овај грађанин и викнуо још једанпут: Нема лабаво!“.

Тито и остали руководиоци су ове тренутке одмора искористили и за разговор о тадашњем југословенском судству. Изгледа да је разговор

[17] АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Забелешка о посети са текстом здравице и одговором председника Тита на здравицу, на свечаном ручку; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига VIII, Загреб, 1959, стр. 300–303; *Политика,* 11. 10. 1953, стр. 3.

на ову тему започео Минић, жалећи се Титу да су у судству остали „грађански елементи који с нама немају никакве везе“, док су комунисти правници у администрацији и додао: „Ми морамо наћи неки начин да их пошаљемо у суд“. Минић је закључио да су из ових разлога у судству владала „формалистичка схватања“. Подржао га је Крстић жалећи се да „то иде чак до Врховног суда“. Минић је наставио: „С врховним судом ми још можемо да изађемо на крај. Али, нама су слаби окружни судови који су у ствари кичма судства. Има случајева да и судије Врховног суда подносе оставке и одлазе у привреду где добијају за 5.000 динара веће плате. Тај процес се не зауставља. Такође је ове године, када је изашла објава да се студенти могу уписати где год хоће, око 1.000 студената исписало се с правног и отишло на друге факултете“. У разговор се умешао и Тито:

Тито: „Ми се у погледу овог кадра налазимо у оскудици“.

Минић: „У врло великој оскудици. Дошли смо у парадоксалну ситуацију да ћемо морати давати велике стипендије за правнике, док је пре рата на правни факултет ишао онај ко није имао пара“.

Тито: „Ви, правници, сте прије рата највише млијека пренијели по кућама“.

Минић: „То су били најсиромашнији студенти“.

Тито: „Тачно“.

Стамболић: „А били су најреволуционарнији међу студентима, јер нису били ничим везани...“

Разговор се потом вратио на питање Трста: „Друг Тито се, затим, одвојио од ове групе, сео у фотељу и, вероватно размишљајући и даље о Тршћанском питању, у једном моменту обратио се генералу Дапчевићу: ‘Преко Талијани имају једну тенковску дивизију која има 220 тенкова типа патон’. ‘226’, исправио га је начелник Генералштаба. ‘Не би нам сметало да им узмемо ове тенкове’, насмејао се друг Тито и одмах додао: ‘Нека нас пусте на миру с њима, када оду Енглези и Американци, па ћемо ми с њима сами решити ствар’“.[18]

* * *

Говор првог човека југословенске државе у Лесковцу о тако значајној теми попут питања Трста морао је изазвати реакције у свету. У званичним круговима САД-а су изражавали „жаљење“ због нарочито оштрог тона говора против англо-америчке одлуке да се управа у зони „А“ преда Италији, док је америчка штампа оценила да је одлука савезника, сва-

[18] АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Забелешка о посети са текстом здравице и одговором председника Тита на здравицу, на свечаном ручку, Кратка забелешка која није објављена.

како, проиталијански и антијугословенски гест. „Асошиетед прес“ је пренео неколико делова говора, посебно оне у којима је исказивана спремност да се југословенски интереси бране и оружјем. Агенција је пренела Титово упозорење да ће Југославија улазак италијанских трупа у зону „А“ сматрати актом агресије. Слично се могло прочитати и у парискоj штампи. У Југославији је Титов лесковачки говор испраћен одобравањима и новим демонстрацијама. Нове демонстрације на којима је дата подршка Титовим речима изговореним у Лесковцу одржаване су у Скопљу, Сарајеву, руднику Какањ, Титограду, где су грађани слушали Титов говор „испод звучника и поред радио апарата“, Ивангради, Пљевљима, Ријеци, где су омладинци бакљама упалили логорску ватру на тргу и играли партизанска кола, Пули, Тузли, Ровињу, Марибору, Београду, где се председников говор слушао на улицама на више места у граду поред звучника и где се чуло „Зона А, Зона Б, наше су обадве“ итд.[19]

Summary

Slobodan Selinic
JOSIP BROZ TITO’S VISIT TO LESKOVAC IN 1953

Josip broz visited Leskovac on Octobar 10th, 1953, as part of the celebration of ten years after South Morava brigades were formed. His visit came during period when relations with Eastern Europe countries have not been completely normalized after conflict caused by Cominform Resolution of June 28, 1948, when Trieste Crisis blew up after the decision of Western powers since October 8th to hand over the administration of Zone A to Italy. That was the moment when the first head of state of Yugoslavia made a speech almost entirely devoted to casus belli between Italy and the Western powers i.e. Trieste Crisis, instead to talk about the issues that were already planned by the protocol. Thus, instead of the planned criticisms of Bulgaria and its policy toward Yugoslavia (with many crimes in the past), recall the days of Rising (World War II) within Leskovac area, self-management review, its strengths and weaknesses and point to aspects Tito characterized as capitalistic; Leskovčani had at first hand opportunity to heard the Yugoslav attitude toward the decision of Western powers on October 8th. Tito used the opportunity in Leskovac

[19] АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, Реаговање светске и југословенске јавности на говор председника Тита и одлуку САД и В. Британије да предају Италији управу у зони А СТТ; *Политика,* 11. 10. 1953, стр. 9.

to focus the speech includung as follows: Trieste questions history review, express the Yugoslav position that the decision of Western powers was unacceptable and even to threat with the armed forces counter Italy's aspirations to the territory which Tito considered as the territory of Yugoslavia.

УДК 323(497.11)”196”(093.2)
327(47:437)”1968”(093.2)
327(497.1:497.2)”1968”(093.2)
321.74:929 Тито(093.2)

Драгомир Бонџић

ЈОСИП БРОЗ ТИТО У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1968. ГОДИНЕ[1]

АПСТРАКТ: У раду се анализира посета Јосипа Броза Тита јужној Србији октобра 1968. године током које је посетио Лесковац, Врање, Прокупље и Ниш. Посебна пажња је посвећена политичкој позадини посете, припремама, унутрашњополитичким и међународним околностима, локалним политичким и друштвено-економским приликама и политичким порукама које су послате становништву јужне Србије и широј домаћој и међународној јавности.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јосип Броз Тито, јужна Србија, Југославија, југословенско-бугарски односи, Чехословачка, међународна ситуација, привредна реформа, неразвијеност.

О новој посети Јосипа Броза Тита јужној Србији, пре свега Лесковцу (после посете октобра 1953), било је речи још маја 1959. године приликом пријема делегације Лесковца у Белом двору. Делегација са председником Народног одбора општине Добривојем Аранђеловићем на челу (у којој су били и Гојко Вукићевић, Сава Мирковић, Маца Митровић и Бранко Петковић) честитала је Титу рођендан и пренела му поздраве грађана. Председник општине је рекао да се 12. јула 1959. прославља 75 година лесковачке текстилне индустрије и да делегација има задатак да замоли Тита да их посети. Тито је одмах нагласио да неће моћи да присуствује прослави јубилеја, а на крају је обећао да ће посетити Лесковац кад му то могућности буду дозволиле.[2]

[1] Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

[2] Архив Југославије (АЈ), фонд Кабинет Председника Републике (КПР), 837, КПР, II-2/166, Пријем делегација Крагујевца и Лесковца, 23. мај 1959. Током овог пријема, поред осталог, разговарано је о стамбеном проблему и проблему канализације у Лесковцу, узроцима пасивизације краја, великом броју печалбара, бруто продукту, пресељењу индустрије Лесковца после рата, ситном поседу и арондацији, виноградарству, воћарству и посебно о развоју и проблемима текстилне индустрије.

Питање посете је поново актуелизовано средином 1968. када је из неколико градова јужне Србије упућен позив Јосипу Брозу Титу да дође у посету поводом обележавања 25 година од оснивања Прве јужноморавске бригаде и присуствује прослави тог јубилеја у октобру, или у складу са својим обавезама, посети то подручје у било ком другом термину током године. Тако су општински и партијски функционери Лесковца и Прокупља позвали Тита да их посети и упозна се са успесима и проблемима њиховог краја, подсећајући га на пријем њихове делегације 1959. и тада изражену жељу да их посети. Посебно је истицано да је то „велика жеља преживелих бораца и револуционара", али и свих друштвених организација и грађана тих крајева.[3] Исти позив је 6. маја 1968. упутио и Секретаријат Међуопштинске конференције Савеза комуниста у Врању (општине Врање, Владичин Хан, Сурдулица, Босилеград, Трговиште, Бујановац и Прешево). Наглашавано је да су грађани стално постављали питање када ће Тито посетити њихов крај и омогућити им да га виде и поздраве. Подсећано је на улогу тих крајева у НОР-у и револуцији и на достигнућа у привреди, просвети и култури у послератном периоду које је требало приказати.[4]

Осим Кабинета Председника Републике, са наведеним и другим позивима био је упознат и Петар Стамболић, члан Председништва ЦК СКЈ и председник ЦК СК Србије. Стамболић је средином септембра преко Александра Божовића предложио Титу да одложи посету Бору, Мајданпеку и Ђердапу коју је планирао током октобра и да тада посети Лесковац и Прокупље. Давање приоритета посети Лесковцу и Прокупљу, која би дошла у време прославе оснивања јужноморавских бригада, Стамболић је образлагао политичким разлозима, истичући истовремено „да ствари иду добро у Бору, Мајданпеку и Ђердапу".[5] „Политички разлози" су били садржани пре свега у погоршању југословенско-бугарских односа, у контексту општих међународних односа, посебно у контексту совјетске интервенције у Чехословачкој и заговарања теорије ограниченог суверенитета, и утицаја те спољнополитичке кризе на политичку ситуацију у јужној Србији.[6] Писање бугарске штампе и изјаве бугарских руководилаца су довеле до узнемирења у јужној Србији у којој су била жива сећања на бугарска злодела током Другог светског рата, а

[3] AJ, 837, КПР, II-1/150, Писмо из Лесковца и Прокупља Председнику СФРЈ Јосипу Брозу Титу, без датума.

[4] AJ, 837, КПР, II-1/150, Међуопштинска конференција СКС – Председнику СФРЈ Јосипу Брозу Титу, стр. пов. 1, 6. мај 1968.

[5] AJ, 837, КПР, II-1/150, Протокол Председника Републике, Белешка од 7. септембра 1968; Исто, Александар Божовић Титу, 18. септембар 1968.

[6] Оружане снаге СССР-а, ДР Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске упале су у Чехословачку 21. августа 1968. Јосип Броз је истог дана осудио тај акт и дошло је до погоршања југословенско-совјетских односа. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, tom III, Beograd 1980, 283.

у југословенском врху су тумачене као израз територијалних претензија и угрожавање територијалног интегритета и суверенитета. То је довело до промене плана, усмерило Титову посету ка јужној Србији и дало јој основни садржај. Традиције НОБ-а и јубилеј Прве јужноморавске бригаде требало је искористити као сјајну прилику и позадину за постизање реалних и конкретних унутрашњополитичких и спољнополитичких ефеката и, успут, сагледавање тренутне идеолошко-политичке, привредно-економске и културно-просветне ситуације на терену.

Тито се сложио са Стамболићевим предлогом и већ крајем септембра се приступило изради програма боравка Јосипа Броза и његове супруге на територији јужне Србије, прво 13-14, а потом 20-21. октобра. Програм је направљен на основу предлога руководства СР Србије и после обиласка места која су предвиђена за посету, а током октобра је у више наврата ревидиран. Према коначном Предлогу програма, односно самом Програму, било је предвиђено да Плави воз дође на железничку станицу у Лесковцу у недељу 20. октобра у 08.30 часова и да се после краћег одмора одржи митинг од 10.00 до 11.30, потом разговор са политичким активом града Лесковца и околних општина у дому ЈНА од 11.30 до 12.50, потом ручак у хотелу Београд у 13.00. У 14.45 је требало кренути возом за Врање где је планиран долазак у 16.30, потом пролазак кроз град, разговори са политичко-привредним активом града и суседних општина од 17.00 до 18.30, обилазак Памучног комбината у Врању до 19.30 и вечера са пригодним програмом у радничком ресторану Комбината до 22.00. После ноћења у возу, следећег дана у 09.00 је планиран долазак у Прокупље и митинг на Тргу Маршала Тита, „пред 60-80.000 грађана“, на којем је требало да секретар Међуопштинске конференције СК Драган Милосављевић поздрави Тита и преда му „Повељу почасног грађанина Топлице“ и да Тито одржи говор. У 10.00 је у Дому ЈНА планиран разговор са политичко-привредним активом Топлице, у 11.15 сусрет са борцима Топлице (70 бораца), у 11.40 обилазак Комбината обојених метала, у 12.30 ручак у хотелу „Хамеум“. Поподне је, после одмора, планиран долазак у хотел „Амбасадор“ у Нишу у 16.30, потом сусрет са политичким активом Ниша, групом новопримљених чланова СК и радничке и студентске омладине. У 18.45 је планиран свечани испраћај на железничкој станици и полазак Плавог воза за Београд у 19.00.[7]

[7] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Предлог програма боравка Председника СФРЈ и супруге на територији јужне Србије; Исто, Програм боравка Председника СФРЈ и супруге у Лесковцу 20, Врању 20, и Прокупљу 21. октобра, 17. октобар 1968. Према првој варијанти Програма, требало је кренути за Лесковац још 12. октобра, тамо ноћити, ујутро одржати митинг, потом отићи у Врање, тамо водити разговоре и посетити Памучни комбинат, а следећег дана посетити Прокупље и на крају Ниш, где је, поред разговора са активом града, требало посетити и Универзитет и разговарати са ректором, деканима, секретаром УК и студентима.

Током припреме Програма, посебна пажња је обраћена на карактер и дужину разговора Председника са локалним руководиоцима и дато је упутство да се током састанака и разговора избегне детаљизирање за сваку комуну и посвети пажња само крупним и битним проблемима појединих крајева. Планирано је да приликом разговора уводна излагања трају 10-15 минута, а затим да се разговор води уз послужење. Председников Протокол је тражио и да сусрети са локалним руководиоцима имају мање формалан карактер и да се у неким местима уместо седења за столовима предвиди краћи стојећи пријем и да се избегне говор на збору. Требало је да телевизијска екипа сними све сусрете и да се одлука о приказивању снимака донесе на лицу места.[8]

Наспрам организатора посете који су тежили да поједноставе и убрзају протокол, појавиле су се и молбе разних организација и појединаца да буду уврштени у програм и да их Тито прими. Тако је 17. октобра управа одреда Савеза извидника Србије „Косанички соко“ из Куршумлије тражила да мања делегација буде на пријему код Тита, „да га упозна са достигнућима, проблемима и задацима“, наглашавајући да је он већ седам година први почасни члан одреда. Истог дана, личном секретару Председника Републике је достављен и списак од осам појединаца и група грађана који су тражили пријем код Председника приликом посете јужној Србији, међу којима је, осим жеље да виде и поздраве Председника, било и анонимних израза незадовољства.[9]

У Кабинету је брижљиво планирано и ко ће бити сапутници Јосипа Броза и његове супруге. У јужну Србију су са Титом путовали чланови републичког и савезног руководства, службеници Генералног секретаријата Председника Републике, официри и „другови који редовно путују са Председником“: председник Савезне скупштине Милентије Поповић, секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић, председник ЦК СК Србије Петар Стамболић и његова супруга Јудита Стамболић, председник Скупштине СР Србије Милош Минић, Милка Минић, члан Савета Федерације Јован Веселинов, потпредседник СИВ-а

[8] AJ, 837, КПР, II-1/150, Протокол Председника Републике, Белешке од 30. септембра 1968. и од 14. и 15. октобра 1968.

[9] AJ, 837, КПР, II-1/150, Савез извидника Србије, Одред „Косанички соко“ – Кабинету Председника Републике, 17. октобар 1968; Исто, Списак грађана који су тражили пријем, 17. октобра 1968. Грађани су у писмима тражили интервенцију и помоћ од Тита по разним питањима. Поред осталих, „Борци из јужне Србије“ су 9. октобра послали писмо без поштанског жига у којем је стајало: „Сазнали смо да долазиш у Лесковац и Прокупље, видите ко ће вас дочекати на станици. Дочекаће вас гелиптери и лица која су била у непријатељским редовима“ и потом су изражавали незадовољство материјалним положајем бораца и односом према њима.

Руди Колак, председник Извршног већа Србије Ђурица Јојкић, генерални секретар Председника Републике Владимир Поповић, државни секретар за народну одбрану генерал-пуковник Никола Љубичић, председник РК ССРН Србије Драги Стаменковић, генерал-потпуковник Петар Бабић, генерал-мајор Ђука Баленовић, Јоже Смоле, Александар Божовић, Рајко Ђаковић, Мирко Милутиновић, Владо Шестан, Милан Јеловац, пуковник Марко Рапо, пуковник Анђелко Валтер, Блажо Мандић, Миодраг Маровић, др Слободан Милојковић, три ордонанс официра, Макс Халапир, Виктор Корошец, Даница Товернић, Александар Константиновић. Генерал-потпуковник Мирко Јовановић и генерал-мајор Милан Кнежевић су сачекали Тита у Лесковцу и путовали са њим возом до Прокупља. Посебно су путовали и обезбеђење и снимателји. Поред Плавог воза и воза за путнике који су путовали одвојено, на југ Србије је ишло и 14 аутомобила, који су коришћени за пут по граду и којима се путовало од Прокупља до Ниша. Један аутомобил су користили Тито, Јованка и генерал Ђука Баленовић, други Титов лични секретар, др Слободан Милојковић и ордонанс официр, трећи Милентије Поповић и Руди Колак са пратиоцем, четврти Стамболић са женом и пратиоцем, итд. На свечаним дочецима, трибинама, ручковима и пријемима Титу и његовим сапутницима су се, поред домаћина, локалних функционера са супругама, придруживали и други републички и покрајински руководиоци: Ристо Антуновић, Никола Минчев, Крсте Црвенковски, Фадил Хоџа, Вели Дева, Видоје Смилевски и др.[10]

Сама посета је протекла у складу са Програмом, плановима и уобичајеним церемонијалом који је пратио и остала Титова путовања. У свим градовима које је посетио Тита су дочекали републички и локални руководиоци Савеза комуниста, државних органа и друштвено-политичких организација, јединице ЈНА и шпалири одушевљеног народа, пионира и омладине, са окићеним трговима и улицама, музиком, аплаузима, паролама, поклицима, цвећем, пријемима, свечаним ручковима и вечерама и поклонима. У питању је био пажљиво организован, диригован и уигран једнопартијски социјалистички ритуал, који је пратио Председника Тита на свим путовањима у целој земљи и играо важну агитационо-пропагандну улогу у уобличавању и одржавању његовог култа личности и креирању јавног мнења. У ту сврху су служили и детаљни и једнообразни извештаји и репортаже у централној и локалној штампи који су са одушевљењем преносили свечарску атмосферу и ток Титовог

[10] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Протокол Председника Републике, Белешке од 14. и 15. октобра 1968. Исто, Белешка од 17. октобра 1968; *Политика*, бр. 19774, 21. октобар 1968, 1; *Борба*, бр. 293, 21. октобар 1968, 1.

пута по јужној Србији и који су се потпуно поклапали са утврђеним Програмом посете.[11]

Приликом доласка на станицу у Лесковцу, Тита и супругу су дочекали Драгослав Танић, председник Скупштине општине Лесковац, и Добривоје Аранђеловић, секретар ОК СКС; пионири Драгана Чохаџић и Томислав Томић су му предали цвеће, војна музика је интонирала химну и Председник је примио рапорт од командира почасне јединице ЈНА, извршио обилазак јединице и поздравио се са личностима на дочеку, међу којима су били: Ристо Антуновић, потпредседник Скупштине СР Србије и председник одбора за прославу 25-годишњице Прве јужноморавске бригаде, Милија Радовановић, члан Председништва ЦК СКС, Мирко Јовановић, генерал-потпуковник, Миле Вељковић, републички посланик, Милан Кнежевић, генерал-мајор, Сотир Радивојевић, председник ОК ССРН, Блашко Стојановић, председник ОК СКС, Момчило Перић, председник ОК Синдикалног већа, Малина Бабић, председник Конференције жена, Даница Вуксановић, директор Центра за економику домаћинства у Лесковцу, Александар Стојановић, председник ОО Савеза бораца, Душан

[11] Посета је посебно пропагандно припремана на југу Србије. Поред осталог, у лесковачком листу „Наша реч“ од 18. октобра 1968, на насловној страни објављено је обавештење „радним људима југа Србије“ да ће у недељу 20. октобра у Лесковац доћи Председник Републике и позив да га дочекају. Позив су потписали ОК ССРН, ОО СУБНОР, ОК Савеза омладине, општинско синдикално веће и ОК СКС. У њему је, између осталог, писало: „Још једном нам је испуњена жеља да у својој средини видимо и чујемо нашег драгог друга ТИТА. Велики јубилеј славне Прве јужноморавске бригаде, која је под ТИТОВОМ заставом ковала слободу, братство и јединство широм земље, присуством друга ТИТА постаје величанствена манифестација наше спремности да наставимо борбу за МИР И СОЦИЈАЛИЗАМ. ДРУГОВИ БОРЦИ, УЧЕСНИЦИ НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ! Станите у строј пред својим ВРХОВНИМ КОМАНДАНТОМ! ОМЛАДИНО И ПИОНИРИ! Дочекајмо и поздравимо букетима МЛАДОСТИ највећег УЧИТЕЉА наших народа! РАДНИ ЉУДИ И ГРАЂАНИ! Дочекајмо и окружимо љубављу свог ПРЕДСЕДНИКА! Изразимо и овом приликом своју велику љубав и поштовање човеку који нас је повео у најтежим тренуцима наше историје и успешно извео на пут СЛОБОДЕ, БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА. Човеку под чијим смо руководством утемељили социјалистичко друштво, одбранили националну независност и суверенитет и оживотворили начело: ФАБРИКЕ – РАДНИЦИМА. Изразимо и овога пута спремност да под ТИТОВИМ руководством и даље доследно и самопрегорно остварујемо реформу и развијамо самоуправне друштвене односе, спремност на бескомпромисну борбу за очување нашег суверенитета и мира у свету. Изиђимо сви на митинг да чујемо још једну ТИТОВУ ПОРУКУ!“ (*Наша реч*, бр. 46, 18. октобар 1968, 1). У сличном тону је био и Проглас који је истог дана грађанима Врања и околине објавила ОК ССРН Врања на насловној страни листа „Слободна реч“, позивајући их да свечано дочекају „најдражег госта“ (*Слободна реч*, бр. 771, 18. октобар 1968, 1).

Павковић, пуковник, Жика Стефановић, председник Савеза омладине, Жика Митровић, потпредседник СО Лесковац, и председници скупштина општина и секретари ОК СКС из Власотинаца, Лебана, Бојника, Медвеђе и Црне Траве. Са станице је колона аутомобила прошла кроз град, који, по писању штампе, „никада није тако свечано изгледао“, и кроз шпалире грађана и „обасипана цвећем“ стигла до управне зграде Текстилног сајма где су Тита дочекали Бранко Цакић, заменик секретара ОК СКС, Гордана Митић, члан ОК СКС, и Сава Мирковић, директор сајма. Ту је Жива Чиклован Тоза, политички комесар Прве јужноморавске бригаде, Титу уручио „Хронику прве јужно-моравске бригаде“ Младена Маркова, а А. Стојановић књигу „Лесковац у рату и револуцији“ Миливоја Перовића. У 10.00 је почео „величанствени“ митинг, на којем се према писању штампе окупило преко 100.000 грађана Лесковца и југа Србије, који су од раног јутра пристизали у град. Тито је изашао на трибину испред које су били постројени преживели борци Прве јужноморавске бригаде, пионири су му предали цвеће и после поздрава Добривоја Аранђеловића, одржао је говор. У 11.30 је у Дому ЈНА одржан разговор са политичким и привредним активом којем је присуствовало 120 лица, а у 13.00 ручак у хотелу Београд са 90 званица. По завршетку ручка, Драгослав Танић је одржао здравицу и предао му поклон фигуру „Голуб мира“, рад академског вајара Ђорђа Васића, а Д. Вуксановић је Председниковој супрузи поклонила женску народну ношњу из Црне Траве и хаљину. Домаћини су у 14.30 Председника испратили за Врање.[12]

У 16.30 Тита су у Врању дочекали пионири, Драгољуб Митић, секретар ОК СК Врање, Зоран Станковић, председник ОК ССРН, Стојадин Стошић, посланик Републичког већа Скупштине Србије, Зорица Цветковић председник Конференције жена, Милан Вукадиновић, пуковник, Стојан Михаиловић, председник ОК Савеза омладине, Споменка Милосављевић, секретар ОК ССРН, десет носилаца „Партизанске споменице“, и др. Потом је колона аутомобила кроз шпалир грађана дошла у центар града где је Председника поздравио председник СО Врање Светислав Стојковић и

[12] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Програм боравка Председника СФРЈ и супруге у Лесковцу и Врању 20, и Прокупљу и Нишу 21. октобра 1968; *Политика*, бр. 19774, 21. октобар 1968, 1-4; *Борба*, бр. 293, 21. октобар 1968, 1, 4-5; *Наша реч*, бр. 47, ванредно издање, 21. октобар 1968, 1, 3, 6. Поводом јубилеја бригаде и Титовог доласка у Лесковац одбор за прославу и дочек је приредио изложбу о борбеном путу Прве јужноморавске бригаде и збирку народних партизанских песама Јабланице (приредио Добросав Туровић). О Титовој посети је објављена књига *Тито у Лесковцу на прослави двадесетпетогодишњице Прве јужноморавске бригаде*, прир. Добросав Бјелетић, Властимир Вељковић и Добросав Туровић, Лесковац 1968. Види и фотографије у: Драган Миловановић, *Тито у Лесковцу: октобар 1953-1968*, Лесковац 1982.

где се Тито кратко обратио окупљеним грађанима (око 25.000). У Дому ЈНА, где је од 17.00 до 18.00 водио разговор са активом града и околних општина, дочекао га је секретар Међуопштинске конференције СКС Војислав Станковић и заменик секретара ОК СКС Мирко Димитријевић. Потом се, кроз улице града које су биле окићене заставама, цвећем, славолуцима, транспарентима и светиљкама и које су „пружале импозантан призор: спектакл какав овде није био виђен", упутио до Памучног комбината који је такође био свечано украшен. Ту су га у 18.45 дочекали генерални директор Бранко Голубовић и представници самоуправних органа и друштвено-политичких организација. Председник је потом обишао предионицу, припрему, ткачницу и малу изложбу индустрије Врања и кратко се задржао у канцеларији генералног директора, а потом вечерао у сали радничког ресторана у 19.30. Током вечере КУД „Севдах" је извео пригодан програм (песме и игре из Врања и околине), а домаћин Светислав Стојковић наздравио Председнику и поклонио му медаљон у бронзи са ликом Боре Станковића, уметничку слику и „Хронику Осме српске бригаде" коју су чинили борци из Врања и околине, а његовој супрузи женску народну ношњу из Пчињског краја. У 22.00 Тито је са станице испраћен за Прокупље.[13]

Тита су 21. октобра у 09.00 на станици у Прокупљу дочекали пионири, Милоје Арсовић, председник СО Прокупља, Петар Радојевић, секретар ОК СК Прокупља, председници Скупштина општина и секретари ОК СК Куршумлије, Блаца, Житорађе, Мерошине, Биљана Вујисић, председник Конференције жена Прокупља, и др. Председник је аутомобилом кроз шпалире грађана дошао до трибине на Тргу маршала Тита где су га дочекали Драган Милосављевић, секретар Међуопштинске конференције СКС, Бранислав Павловић, председник ОК ССРН у Прокупљу, и Милован Протић, председник ОО СУБНОР-а Прокупља. Председника је у 09.15 са трибине поздравио Д. Милосављевић и уручио му „Повељу почасног грађанина Топлице" и Тито је потом одржао говор на „величанственом митингу" пред око 80.000 грађана Топлице, како је писала штампа. У 10.00 Председник је у Дому ЈНА разговарао са активом општине и са 70 бораца Топлице. У Комбинату обојених метала у 11.35 дочекао га је генерални директор Милојица Прелић и представници самоуоправних органа. Ту су гостима уручене златне значке Комбината, а после обиласка и плакета колектива. На ручку у хотелу „Хамеум" од 12.30 до 15.30 Тита је

[13] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Програм боравка Председника СФРЈ и супруге у Лесковцу и Врању 20, и Прокупљу и Нишу 21. октобра 1968; *Политика*, бр. 19774, 21. октобар 1968, 4; *Борба*, бр. 293, 21.октобар 1968, 5; *Слободна реч*, бр. 772, ванредно издање, 23. октобар 1968, 1-6.

поздравио П. Радојевић и уручена му је уметничка слика, рад академског сликара Градимира Петровића, и албум „Историјски и привредни развој Топлице“, а супрузи Јованки је поклоњена гарнитура Фабрике стакла из Прокупља. У 15.30 Тито је испраћен из Прокупља и аутомобилом се са осталим сапутницима упутио за Ниш.[14]

Колона аутомобила је успут одушевљено поздрављана у селима кроз која је прошла, а зауставила се на стратишту Бубањ, где је Тито одао пошту страдалим родољубима. Пошто је стигао у хотел „Амбасадор“, Тито је током поподнева у сали хотела разговарао са политичким активом Ниша, а затим са групом новопримљених чланова СК, радничке и студентске омладине Ниша. Око 19.00 са станице је кренуо Плавим возом и стигао у Београд у 22.30. Тиме је његова дводневна посета јужној Србији била завршена.[15]

*

Током ове дводневне посете Тито је држао два велика говора, на митинзима у Лесковцу 20. и Прокупљу 21. октобра, и у више наврата разговарао са локалним руководиоцима и привредницима, омладином и радницима. За те наступе се детаљно припремио пре поласка и већ у обимном припремном материјалу који је добио били су садржани основни елементи тих говора и разговора, основне унутрашњополитичке и спољнополитичке поруке које је упутио, као и основне информације о локалним приликама, успесима и проблемима које су му представили локални руководиоци.

Када је у питању стање на терену, Генерални секретаријат Председника Републике је већ 8. октобра 1968. дао детаљан Преглед политичко економског стања на подручју Лесковца, Врања, Прокупља и Ниша. Материјал је садржао опште податке о територији и становништву, затим о идеолошко-политичком стању, о привредном развоју, културно-просветним и здравственим приликама на терену и, посебно, о традицијама НОБ-а и животу и проблемима бораца, а био је подељен на Лесковачко-врањско подручје, Топлицу и град и општину Ниш. У материјалу су дати подаци о чланству СК и истакнуто је да је, и поред извесних проблема и ексцеса, изражено пуно јединство грађана, подршка унутрашњој и спољној политици СКЈ и СФРЈ, посебно осуди догађаја у Чехословачкој

[14] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Програм боравка Председника СФРЈ и супруге у Лесковцу и Врању 20, и Прокупљу и Нишу 21. октобра 1968; *Политика*, бр. 19775, 22. октобар 1968, 1-2; *Борба*, бр. 294, 22.октобар 1968, 1-3.

[15] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Програм посете Председника СФРЈ Лесковцу и Врању 20, и Прокупљу и Нишу 21. октобра 1968; *Политика*, бр. 19775, 22. октобар 1968, 3; *Борба*, бр. 294, 22.октобар 1968, 3.

и аспирација Бугарске према Македонији и јужној Србији, и спремност да се брани независност земље од сваке агресије. Посебна пажња је посвећена економији и привреди, при чему је, поред изношења основних економских показатеља и приказивања развоја у послератном периоду (пре свега у текстилној, металској, хемијској, дуванској индустрији, итд.), истицана неразвијеност и заостајање овог краја у односу на Србију и СФРЈ, нарочито током привредне реформе. Као посебни проблеми су истицани незапосленост, низак национални доходак, ниска стопа инвестиција, презадуженост индустрије, застарелост опреме, миграције, аграрна пренасељеност, уситњеност поседа, лоша инфраструктура, пре свега лоши путеви, неискоришћена природна и рудна богатства, итд. Констатовано је да су напори на отклањању заостајања имали извесне али недовољне резултате. Културно-просветна заосталост је пратила и проистицала из економске неразвијености: није било довољно школског простора, обухват деце у вишим разредима основне и нарочито у средњим школама није био задовољавајући, финансирање школства није било регулисано, неписменост је била висока. Здравствена заштита је била незадовољавајућа, број лекара и болничких постеља недовољан (у неким општинама један лекар на преко 10.000 становника). Из економске и просветне неразвијености јужне Србије издвајао се град Ниш који је после 1957. доживљавао снажну експанзију и развој индустрије (електро, машинска, текстилна), а од 1965. постао и универзитетски град са три факултета (Медицински, Технички и Правноекономски), који су се истицали блиским везама са привредом Ниша и околине. Титу је достављен и кратак преглед НОБ-а на југу Србије и актуелних проблема бораца, међу којима су се истицали нерешено стамбено питање, ниска пензија, школовање и запошљавање деце, итд. Иако је истицано да борци јужне Србије активно учествују у друштвено-политичком раду, упозоравано је да су они са нерешеним проблемима утицали на стварање „незадовољства и лошег политичког расположења“.[16]

Осим детаљних информација о локалним питањима, председник Тито је у припремном материјалу добио и преглед општих друштвено-политичких и економских прилика у земљи. У Подсетнику о најважнијим друштвено-политичким питањима од 10. октобра 1968. као основни за-

[16] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Генерални секретаријат Председника Републике, Преглед политичко-економског стања на подручју Лесковца, Врања, Прокупља и Ниша, 8. октобар 1968; Исто, Кратак преглед развитка НОБ-а на југу Србије и неки актуелни проблеми бораца, 8. октобар 1968; Исто, Топлица у НОБ-у, 10. октобар 1968. Титу је било упућено и 30 писама из јужне Србије у којима је доминирало питање незапослености младих (15 писама), а постављано је и питање пријема у СК, стамбеног проблема, уписа на факултет, понашања извршних органа, итд. (Исто, Писма упућена другу Титу из Лесковца, Врања, Прокупља и Ниша).

даци у развоју система истицани су даљи развој самоуправљања и непосредне демократије, реорганизација, омасовљење и подмлађивање СКЈ и ликвидација заосталих административно-бирократских односа. У Подсетнику о најважнијим друштвено-економским питањима као главни задаци су постављени пораст националног дохотка, запослености, извоза, потрошње, инвестиција, стандарда грађана, итд.[17] Чланови ИК СК Будо Шошкић и Митја Рибичич су 11. октобра саставили елаборат „Друштвенополитичка питања која би било корисно да друг Тито истакне приликом јавних иступања". Као главне циљеве Титових изјава поставили су јачање угледа СК; повезивање унутрашњих питања са међународним положајем земље и догађајима у Чехословачкој; повезивање одбране земље и јединства са јачањем самоуправљања, спровођењем привредне реформе и реорганизацијом СК; потискивање јавног иступања унутрашњих непријатеља и сузбијање отпора самоуправљању; промовисање омасовљавања и подмлађивања СК, равноправности и јединства народа и народности, придобијања омладине, али и коришћења искустава старијих кадрова, итд.[18]

У припремном материјалу је дат и осврт на међународну политичку ситуацију и положај Југославије. У „Подсетнику о борби за независност и равноправне међународне односе у вези пута друга председника у Србију" од 17. октобра 1968, истакнуто је да је ситуација у свету тешка, да расту притисци и мешање у унутрашње ствари малих земаља, али и тежње малих земаља да се ослободе утицаја и да равноправно и независно одлучују о својој судбини. Поменуте су кризе у Вијетнаму, на Блиском Истоку и нарочито упад Совјетског Савеза у Чехословачку и наглашено да Југославија чврсто стоји на принципима заштите суверенитета и независности свих земаља, против империјалистичких тежњи у свим деловима света и против теорија о „вишем интересу" који би оправдавао мешање у унутрашње ствари и нарушавање суверенитета држава.[19]

[17] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Подсетник о најважнијим друштвено-политичким питањима, 10. октобар 1968; Подсетник о најважнијим друштвено-економским питањима, 10. октобар 1968. Титу је достављен и преглед послератног привредног развитка Југославије и резултата и проблема привредне реформе (16. октобра); информација о питањима запошљавања (18. октобра); информација о актуелним питањима пољопривреде (18. октобра); одговор на негативно писање источноевропске штампе о резултатима привредне реформе у СФРЈ, итд. Тито је 18. октобра добио и преглед броја новопримљених чланова СК током 1968. Према непотпуним подацима примљено је 79.300 чланова, а у Врању 308 (213 омладинаца), Лесковцу 402 (310 омладинаца), Нишу 2.755 (2.492 омладинца), Прокупљу 255 (192 омладинца).

[18] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Друштвенополитичка питања која би било корисно да друг Тито истакне приликом јавних иступања, 11. октобар 1968.

[19] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Подсетник о борби за независност и равноправне међународне односе у вези пута друга председника у Србију, 17. октобар 1968.

Посебна пажња је посвећена југословенско-бугарским односима који су у то време били у кризи. У материјалима о односима двеју земаља од 18. октобра 1968. указивано је на тежњу да се успоставе братски односи и сарадња две државе после Другог светског рата (писмо ЦКБРП/к/ упућено Титу 2. новембра 1944; саопштење Националног комитета НОЈ од 5. октобра 1944. о састанку Тита и делегата владе Отечественог фронта; изјава Владе ФНРЈ о одрицању од права на репарације од Бугарске од 3. августа 1947) и тежњу да се после нормализације односа превазиђе штета учињена 1948. и настави сарадња, превазиђу проблеми и изграде свестрани добросуседски односи, што је утврђено и приликом посете Тита Бугарској септембра 1965. Посебна пажња је посвећена неистинитом и искривљеном писању бугарске штампе, изјавама политичара и радовима историчара, што је била појава која је ескалирала почетком 1968. и резултирала погоршањем односа двеју земаља и дипломатским протестима југословенске владе. Та појава је документована цитатима из штампе и периодике у којима се велича улога бугарске армије у ослобођењу Југославије; негира постојање македонске нације, језика и историје; цар Самуило, илинденски устанак, Гоце Делчев и други се сврставају у бугарску националну историју; не признаје се македонска мањина у Бугарској; подржавају се границе Санстефанске Бугарске; оптужује југословенска штампа за шовинизам и претензије, итд.[20]

У оквиру припрема за предстојећу посету Лесковцу, Врању, Прокупљу и Нишу председник Тито је 19. октобра 1968. обавио разговор са функционерима из Србије: Петром Стамболићем, председником ЦК СКС, Милошем Минићем, председником Народне скупштине СР Србије, Ђурицом Јојкићем, председником Извршног већа СР Србије, и Драгом Стаменковићем, председником РК ССРН Србије. Током разговора су анализиране све актуелне унутрашњополитичке и спољнополитичке околности, као и политичко-економско стање у крајевима Србије у које се Тито спремао да путује. На самом почетку разговора Стамболић је истакао да је одлучено да уместо Ђердапа Тито посети југ Србије због заосталости овог краја, заслуга у НОБ-у и, посебно, због актуелног јачања бугарског шовинизма које је пратило и јачање антибугарског расположења у јужној Србији. Тито је одмах рекао да ће се у говору у Лесковцу осврнути на писање бугарске штампе која искривљује историјске чињенице и подсетити на стварну улогу Бугарске у Другом светском рату и почињене злочине које Бугари прећуткују и стварно стање у односима са Бугарском крајем и после Другог светског рата. Оцењивао је да писање бугарске

[20] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Материјали о југословенско-бугарским односима за посету друга Председника Србији, 18. октобар 1968.

штампе одражава дугорочне стратешке аспирације Бугарске на делове СФРЈ, пре свега Македонију и јужну Србију, и да зато мора да забрињава Југославију, посебно зато што је сматрао да иза тога „свакако стоји совјетско руководство“.[21] У оквиру разговора о актуелним међународним темама (избори у САД, посета америчког државног секретара Каценбаха, односи са Мађарском, итд.) Тито је нагласио да ће у говору у Лесковцу морати нешто да каже о Чехословачкој, да се његово ћутање не би коментарисало као одступање од става према том питању. Истичући да је став према догађајима у Чехословачкој питање одбране независности и самоуправног социјализма, оштро је критиковао совјетску теорију о губљењу суверенитета народа и држава у социјалистичкој заједници. Међутим, поменуо је и да ће критиковати писање југословенске штампе која се „превише истрчава“, преноси „понекад и нетачне информације“ и пише „сензационалистички“ и неопрезно. Закључивао је да „имамо велику одговорност“, и да се у погледу Чехословачке „морамо понашати реалистички“, а „не као Дон Кихоти.“[22]

Разговор се водио и о политичком и економском стању у крајевима које ће Тито посетити и одмах је истакнуто да ова регија спада међу најслабије развијене у Србији у којој је донедавно политичка ситуација била „слаба“, али су је донекле поправили догађаји у Чехословачкој који су схваћени као опасност за Југославију и довели до јачања јединства и позитивнијег процењивања стања у земљи. Говорено је о проблемима у индустрији, пре свега текстилној, запошљавању, страним кредитима, модернизацији, и посебно о пољопривреди, отежаном пласману робе, маказама цена, смањеној куповној моћи села, ометању извоза на западно тржиште, мерама државе за побољшање стања, итд. Стаменковић је сматрао да би Тито у говору морао да се осврне на положај пољопривреде који је све тежи, а Стамболић да треба поменути и омладину, са чим се Тито сагласио.[23]

---

[21] AJ, 837, КПР, II-1/150, Забелешка о разговору представника СР Србије са Председником Титом, 19. октобар 1968. Тито је истог дана у разговору о питањима народне одбране са истим саговорницима наглашавао да у ствари совјетско руководство има стратешки циљ да припоји Бугарску и да преко Бугарске намерава да нападне Југославију, одузме Македонију и преко Албаније продре на Јадранско море и Средоземље. Он је из тога извлачио значај неутралности Југославије за САД, а потом и значај Македоније и јужне Србије у концепцији народне одбране. Зато је истицао нужност развоја сопствене индустрије наоружања, да не би зависили од Истока и Запада, и спровођења концепта општенародне одбране. (AJ, 837, КПР, II-1/150, Забелешка о питањима народне одбране, 19. октобар 1968).

[22] AJ, 837, КПР, II-1/150, Забелешка о разговору представника СР Србије са Председником Титом, 19. октобар 1968.

[23] Исто.

У оквирима постављеним у овом разговору и припремном материјалу, кретали су се и наступи Јосипа Броза током посете јужној Србији и поруке које је послао окупљеним грађанима јужне Србије, али и грађанима целе земље и нарочито иностранству. У говору 20. октобра у Лесковцу Тито је упутио поздрав борцима, указао на успехе у унутрашњем развитку земље и нарочито у спровођењу привредне реформе, а посебну пажњу је обратио на лошу међународну ситуацију, упад Совјета у Чехословачку и антијугословенску кампању која је вођена из источноевропских земаља, нарочито Бугарске. Тито је искористио прилику да понови осуду упада у Чехословачку; да оштро иступи против теорије ограниченог суверенитета, за принцип независности свих земаља и немешања у њихове унутрашње послове; да подсети на улогу Бугарске у Другом светском рату и послератни развој односа и да осуди лажи и искривљавања бугарске штампе; да упозори домаћу штампу да само принципијелно и чињенично одговара на нападе и оптужбе из иностранства; и да искаже јединство и одлучност народа у одбрани независности и суверенитета земље. Као задатке је поставио рад на друштвеном развоју и привредној реформи, али и сазивање конференције несврстаних, ради покушаја да се мирно реше постојећи сукоби и мали народи одбране свој суверенитет и независност.[24]

У говору у Прокупљу 21. октобра Тито је подсетио на жртве у рату, тражећи да се памти помоћ Совјета у ослобођењу, али и да се не заборављају ни жртве југословенских народа, инсистирајући да се жртве помињу из „пијетета“, а не из „политичких разлога“. Потом је опет говорио о лошој ситуацији у свету, и да се осим о унутрашњем развитку мора водити рачуна и о међународној ситуацији, опасности од светског рата, трци у наоружању, да се мора трагати за мирољубивим решењима, али и бити спреман да се оружјем бране слобода, независност и суверенитет. Поново осуђујући „теоријице“ да суверенитет није за мале народе и да свако може да се меша у њихове послове, Тито је још једном упозорио на исказану одлучност и јединство југословенских народа да бране земљу и на „гвоздени зид“ на који ће наићи свако ко покуша да угрози суверенитет СФРЈ. На крају је затражио да се настави привредна реформа и реформа СК, да се укључује млада генерација у друштвени живот, помињући кратко да на првом месту треба да буде „радни човек самоуправљач, фунда-

[24] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Говор председника Тита у Лесковцу, 20. октобар 1968; *Политика*, бр. 19774, 21. октобар 1968, 1-3; *Борба*, бр. 293, 21. октобар 1968, 4-5; *Наша реч*, бр. 47, ванредно издање, 21. октобар 1968, 1-3. И у кратком обраћању народу у Врању Тито је је говорио о бурном времену, злослутним претњама и јединству народа у одбрани земље и самоуправног система. (*Политика*, бр. 19774, 21. октобар 1968, 4; *Борба*, бр. 293, 21. октобар 1968, 5).

ментални фактор наше социјалистичке заједнице“, те да се стога мора више радити и на подизању животног стандарда народа.[25]

Ни у једном говору Тито није помињао локалне прилике на простору јужне Србије; то су биле теме којима су посвећени разговори са политичко-привредним активима, борцима и омладином у местима која је посетио. У Лесковцу, а потом и у Врању и Прокупљу, Тито је уводним излагањима локалних руководилаца детаљно упознат са политичким, привредним, просветно-културним и здравственим стањем и проблемима, чије је основне црте добио још у припремном материјалу. Поред несумњивог напретка у послератном периоду, констатована је велика неразвијеност и истакнути основни проблеми: незапосленост, презадуженост и застарели капацитети индустрије, уситњеност поседа и аграрна пренасељеност, ниске инвестиције, лоше комуникације, неискоришћени рудни и природни потенцијали, проблеми школства и здравства, нерешени проблеми бораца, итд. У излагањима руководилаца појединих општина дати су забрињавајући подаци (смртност одојчади 1967. 131 на 1.000 новорођених у Прешеву, 62% неписмених у Трговишту, раширеност заразних болести, читави крајеви без путева и електрике, итд.). И поред тога, истицано је политичко јединство народа, одазивање војним вежбама, спремност за одбрану, итд. Тито је био изненађен обимом заосталости, тражио је од присутних план за решавање проблема, упозоравао да се делује постепено, рационално и плански, са оптималним искоришћавањем могућности и без расипања новца („није тешко замислити фабрику да градиш, али где ћеш после да пласираш производе?“). Присутни републички функционери су истицали да надлежни органи студиозно раде на дугорочном решавању проблема и на пружању помоћи неразвијенима. Упркос изненађености неразвијеношћу и проблемима, Тито није пропуштао прилику да у разговорима и здравицама помене заслуге и жртве јужне Србије у НОР-у, да истакне задовољство постигнутим резултатима после рата и, пре свега, политичким расположењем и јединством народа.[26]

Разговор са активистима и омладином Ниша се доста разликовао од претходних. Излагањем привредне и културне експанзије после рата, резултата и тешкоћа током привредне реформе и могућности за решавање постојећих проблема (незапосленост, извоз, инфраструктура, итд.) Ниш је представљен као „развијена оаза у неразвијеном подручју југа Србије“

[25] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Говор председника Тита у Прокупљу; *Политика*, бр. 19775, 22. октобар 1968, 1-2; *Борба*, бр. 294, 22.октобар 1968, 1-2.

[26] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Разговор у Дому ЈНА у Лесковцу, 20. октобар 1968; Исто, Уводно излагање и дискусије на састанку политичко-привредног актива Врањског краја, 20. октобар 1968; Исто, Разговор са политичко-привредним активом и борцима у Прокупљу, 21. октобар 1968.

и „мост између развијених и неразвијених“. У разговору са омладином је поздрављено омасовљавање и подмлађивање СК, укључивање младих у самоуправљање, а Тито се интересовао за критеријуме пријема у СК, идеолошко васпитање младих и стање на Универзитету. Похвалио је још једном везу Нишког универзитета са привредом и повукао паралелу између притисака из иностранства и „немарксистичких појава“ током студентских демонстрација у Београду. Опет је истакнуто јединство и висока свест и морал младе генерације исказани у данима агресије на Чехословачку и кампање из Бугарске у одзиву на делимичну мобилизацију и пријављивању у добровољачке јединице.[27]

Дакле, разговори су углавном увек навраћани на јединство народа у одбрани земље од спољне опасности. То и јесте у суштини био главни циљ Титове посете јужној Србији. Током ње је Председник Републике искористио јубилеј Прве јужноморавске бригаде и актуелну међународну ситуацију да, подсећајући на традиције НОБ-а у овом крају, укаже на спољнополитичке опасности које прете Југославији и одлучност југословенског руководства и јединство народа да се одупре сваком нападу, са било које стране, на суверенитет, интегритет и независност земље. Та порука је имала своју тежину у контексту упада Совјетског Савеза и земаља Варшавског пакта у Чехословачку августа 1968, лансирања теорије о ограниченом суверенитету социјалистичких земаља и антијугословенске кампање која је вођена у штампи источноевропских земаља, пре свега у Бугарској. Управо зато су наведене поруке послате управо из јужне Србије у којој су још била жива сећања на бугарске злочине током Другог светског рата и у којој је кампања из Бугарске подстакла антибугарско расположење и јединство и спремност народа на одбрану земље. Тито је дошао да подржи и подстакне то јединство и спремност народа и да их, уз чврст став југословенског руководства, пренесе домаћој и посебно светској јавности, односно како земљама оба блока тако и неразвијеним, малим земљама решеним да бране своју независност и суверенитет. Те Титове поруке су биле подвучене у извештајима домаће штампе, као и у извештајима страних агенција и новина, које су регистровале посету јужној Србији и из његових говора у Лесковцу и Прокупљу посебно истакле одлучност за пружање оштрог отпора свакој инвазији и мешању у унутрашње ствари, спремност за одбрану суверенитета, независности и социјалистичког система и критику совјетске теорије ограниченог суверенитета. О значају и одјеку тих изјава говори и чињеница да је осам европских телевизија тражило и добило снимак Титовог говора у

[27] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Разговор са политичко-привредним активом Ниша и са омладинцима и омладинкама новопримљеним члановима СК у Нишу, 21. октобар 1968.

Лесковцу.[28] У сенци тих спољнополитичких порука остале су Титове речи о успесима привредне реформе и друштвено-економском развоју и обећања за решавање проблема запослености и брже повећање животног стандарда. У сенци тих порука је остала и економско-културна неразвијеност овог дела земље и тешки проблеми привреде, просвете, културе, здравства, комуникација, итд., са којима се Тито упознао током разговора са локалним политичким и привредним активима и чијим размерама је био изненађен.

Summary

Dragomir Bondžić
JOSIP BROZ TITO IN SOUTHERN SERBIA IN 1968

President of Yugoslavia Josip Broz Tito visited southern Serbia in October 20 - 21 1968. After careful preparation, during which he received large material and talked with leaders of Serbia, Tito visited Leskovac and Vranje in October 20, and Prokuplje and Nis in October 21. During the carefully directed and pompous socialist rituals,accompanied by political ceremonies and speeches, and the celebration of the cult of personality,he visited major factories and met with political and economic activity, veterans and youth, while in Leskovac and Prokuplje gave speeches in meetings. Formal reason for the visit was 25th Anniversary Celebration of The first SouthMorava army, but a list of of inner politics and foreign policy reasons were behind the official visit.The complex international situation, invasion of the Soviet Union troops and Warsaw Pact countries as well into Czechoslovakia in August 1968, proclaiming the Soviet theory related to limited sovereignty of socialist countries, deterioration of Yugoslav-Soviet relations,expanded anti-Yugoslav campaign in Eastern Europe, particularly in Bulgaria, and the deterioration of Yugoslav-Bulgarian relations - all specified indicated to send a messages from this part of the country which remembered Bulgarian crimes from World War II and used to be the subject of Bulgarian aspirations and possible invasion, citizens and foreign country as wll about unity and determination of the leadership and people to defend the independence and sovereignty of the country against any sort of aggression. That was the basic content of Tito's appearance during his stay in the South of Serbia; thus, issues of economics reform, SK reorganization, improvement in standard of living become irrelevant, especially, cultural and

[28] АЈ, 837, КПР, II-1/150, Агенцијске вести о посети председника Тита јужној Србији 20. и 21. октобра 1968.

economic backwardness of southern Serbia Tito faced with; he was surprised by the extent of underdevelopment and severity of economy, cultural, educational, health and other issues.

УДК 930:014.3ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК"1961/2011"
050.48ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК"1961/2011"

Иван М. Бецић

„МАЛА ИСТОРИЈА" У „ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ"

АПСТРАКТ: Анализа библиографије радова *Лесковачког зборника* указује на однос према историографији током вишедеценијског излажења овог годишњака. Она показује које су теме сматране за поље историје, како и да ли се тај став временом мењао, у којој мери се историја друштва сагледавала као равноправна са политичком. Дати су упоређујући елементи са радовима објављеним у часописима од националног значаја и могуће је сагледати положај друштвене историје у српској историографији.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковачки зборник, друштвена историја, знање и сазнање, периодика, историографија

Континуирано полувековно постојање „Лесковачког зборника" више је него довољан временски опсег да се направи анализа структуре објављених радова, оцене нивои постигнутих сазнања, да критичко мишљење о вредности и сврсисходности постојања годишњака Народног музеја у Лесковцу. Промишљање над обимом, садржајем и вредношћу објављених радова у годишњаку уједно је оцена организационе, интелектуалне и стручне спреме његових уредника и сарадника. Развој *Зборника* могуће је приметити и у физичком погледу. Временом су А4 формат и двостубачна штампа замењени савременијим изгледом, дизајном странице, а отварањем нових рубрика дошло се до структуре часописа која је јасно дефинисала припадност рада одређеном жанру. Концепцијом да се објављују радови са бијеналног научног скупа „Културна баштина југа Србије", значила је и обезбеђење довољног број радова за годишњак. Иако носи назив којим је поље интересовања и спроведених истраживања сужено на Лесковац и области које гравитирају ка њему, може се приметити да је *Зборник* превазишао то ограничење и да су у њему објављивани и радови чија тематика премашује габарит ове области и тиме чини део мозаика часописа који су, по темама, али и значају, далеко одмакли из локалних оквира.

Анализом одабира тема, специфичних поља интересовања и става аутора при одабиру тема из историје могуће је пратити развој историографије не само код локалних историчара већ уопште српске историографије, будући да је не мали број сарадника био, и јесте, из других средина. У том погледу, може се рећи да објављени радови носе одлике некадашње југословенске, односно данас српске историографије. Продукција радова, мерена бројем расправа, чланака, прилога, извора и приказа заиста је импозантна. Уз људе од струке, у *Зборнику* су радове објављивали и публицисти, аматери, заљубљеници у историју, међу којима су поједини, иако не историчари по професији, дали значајан допринос свеукупном сазнању о прошлости. Ипак, уколико се изврши анализа тема које су обрађиване, оне по својој форми и начину на који су презентоване представљају класичне историографске теме, које се, пре свега, односе на политичку и војну историју. Овакав приступ сасвим је разумљив, будући да подручје политике од давнина привлачи највише, а понекад и сву пажњу, због лако препознатљивог, непосредног, али и пресудног утицаја на појединца, народ или државу, будући да се у њој доносе одлуке о животу и смрти. У овом погледу српска, балканска или средњоевропска историографија се не разликују.

Да би се схватио овај приступ, којим је друштвена историја на први поглед маргинализована, мора се пратити развој схватања „шта су теме историје", а шта других наука, што је могуће уочити из објављених библиографија радова у зборнику, али узети у обзир и чињеницу да се у њему објављују и радови археолога, историчара уметности и посебно етнолога, што на неки начин чини допуну политичкој, односно „великој историји". Не мали број радова из политичке историје, али и оних који се тичу историје друштвеног развоја, посебно ако се односе на период Другог светског рата или се упоређују са међуратним периодом, иако са формалним обележјима научних радова, подлежу критици и питању у којој мери то заиста јесу. Део њих прејудицира да припадне ангажованој историографији и кроз њих је могуће уочити политичко-пропагандне амбиције аутора. Основе историографије за свако ново поље истраживања требало би да буду (према Агнеш Хелер) логика свакодневних виђења, тумачења, коментарисања или препричавања догађаја из живота.[1] У презентованим радовима вршено је оцењивање пошто су многи догађаји тумачени или је дата сугестија за њихово тумачење, чиме је прескочен базични део сваке историографије, а то је управо избегавање вредновања.

Спознаја да се једно друштво најбоље упознаје по праћењу његове историографије или онога што „историја није написала" и да је ствара-

[1] Агнеш Хелер, *Теорија историје*, Београд 1994, 89-114.

штво историчара „огледало друштва у коме ради" најбоље указује на стање у самој историографији. Највећи број радова у *Зборнику* припада (што је и нормално с обзиром на време настанка и трајања) југословенској историографији и стога је повезан са развојем југословенског друштва, са преображајима у револуционарном субјекту и марксистичкој теорији историје.[2]

Посматрање тематског опсега интересовања аутора даје апсолутно доминантан положај политичкој историји, ако не по наслову теме, а оно према сврси због које је обрађено, мишљењу које заступа, жељи да се одређени став подржи или оспори. Послератна историографија наставила је традиционалистичку политичку историографију, заступљену у историографији Краљевине Србије, а потом Краљевине Југославије. Овим моделом доминира реконструкција политичких догађаја и личности из света политике. Марксистички модел у историографији значио је пренаглашавање социологизма и „човека као бића праксе" (Маркс), па је прво проучаван степен развитка производних снага, а потом правно-политичка надградња. Целовита реконструкција прошлости захтева систематско проучавање односа између финансијско-привредне елите, доминантних духовних вредности и разних облика политичке власти. На овај начин, било би могуће уочити доста тога, између осталог и ко је имао стварну друштвену моћ.

Треба признати да је изузетно тешко писати о историји сопственог, па и других народа, посебно у тренуцима ратних збивања или великих друштвених криза. У овом погледу могу се уочити различите генерације историчара. Наравно, оне се не посматрају у породичном или биолошком смислу, већ према интересовањима и историографској школи којој припадају. Важније је опредељење за неку идеју, став или метод од година старости. Нова генерација замењује стару када се ова претходна замори или истроши, а ове смене нису нагле, већ постепене и често су праћене појавом одређене међугенерације. Без обзира на еволутивну природу, неизбежан је и сукоб генерација, најчешће изазван новим сазнањима у свету науке, појавом већег критицизма услед удаљености од непосредних догађаја или једноставно напретком историографије. Највећи број радова старије генерације историчара карактерише монолитност и „једнозвучност" у оцени догађаја на југословенском простору. Одређене теме обрађене у *Зборнику* изашле су ван његових оквира и биле поприште сукоба мишљења, које је, у зависности од тренутка исказивања, значило и сукоб „званичних историчара" са представницима новије генерације историчара. Важан део у оцени радова представља стајна тачка историчара,

[2] Ђорђе Станковић, *Искушења југословенске историографије*, Београд 1988, 97.

која представља друштвене услове у којима се истраживање спроводило и саопштавао резултат и откривале околности које утичу на субјект истраживања историчара. Утицаји могу бити повољни и неповољни по историчара, али је досадашња методолошка пракса усмерена на оно што ограничава или спречава сазнање, а проистиче из политичких осећања и идеја, као и ванстручних интереса.[3] Део историчара који се бавио или се још увек бави проучавањем историје револуционарног субјекта и даље је, у одређеној мери, у сфери класно-догматске митологије, па се тако и међуратна историја посматрала у функцији револуције. Захтеви времена и друштва у којима су настајала историографска дела били су да буду тенденциозни и да граде резултат који је био партијан, усмераван у складу са ужим интересима, а научности је супротстављена тврдња да се мора бити учесник у политичким борбама, што је порицало захтев суштине науке, да открива знање и надограђује сазнање.

Све наведено наравно не значи да је нова генерација непогрешива, јер је и даље очит недостатак примене мултидисциплинарног и проблемског приступа истраживања прошлости. Читаве тематске области су непокривене или слабо покривене. Овде мора да се уочи да у том погледу *Зборник* није био превише оптерећен проблемима ове врсте, чак је и у предности над часописима од националног значаја и могао је да има солидан број таквих тема. Предност *Зборника* огледа се у томе да је сржу проучавања локална историја, па када се исцрпу актуелне и друге политичке теме, на реду је све о чему се може писати, макар се то у првом трену и не чинило као „права историја".

Прва библиографија радова објављених у *Зборнику* појавила се у његовом десетом броју. Анонимни аутор под насловом „Сарадници „Лесковачког зборника"" дао је ауторску библиографију, а под идентичним називом објављена је библиографија наредних десет бројева *Зборника* у његовом двадесетом броју.[4] Прву класификацију радова према областима дао је Хранислав Ракић, као један од аутора текста посвећеног дводеценијском раду *Зборника*.[5] Подела коју је Ракић применио претпостављала је као „чисте" историографске радове оне из области „историје старог периода", „историје радничког покрета и НОБ", „економске историје" и „историје позоришта". Од 485 текстова из разних научних области, као историографски рад означен је 261 текст, што

[3] Андреј Митровић, *Пропитивање Клио, огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996, 77.

[4] Лесковачки зборник, X, Лесковац, 1970, 283–287 и Лесковачки зборник, XX, Лесковац 1980, 353–358.

[5] *Двадесетогодишњица „Лесковачког зборника"*, Лесковачки зборник, Лесковац 1981, 319.

је око 54% свих објављених радова. Од тога је свега 12 радова изузето из „историје по периодима”, односно нашло се ван политичке и војне историје, чиме је само 4,6% наслова који су сврстани у историографију посвећено друштвеној историји.

Прва предметна периодика објављена је у двадесет петом броју.[6] Аутор Иван Б. Поповић је на основу одређених параметара поделио проблематику радова на: Теорију и методологију наука; Археологију; Нумизматику; Географију; Топономастику и слично; Етнологију; Историју; Раднички покрет и народноослободилачку борбу; Историју државе и права; Историју уметности; Школство и просвету; Језик и књижевност; Урбану психологију; Биографије, библиографије и биобиблиографије; Пригодне чланке, Хронику; Некрологе и Остале прилоге.

Одмах се може приметити да су „као чисти”, историографски радови заступљени у три одељка: Историја; Раднички покрет и народноослободилачка борба; Историја државе и права. Посебан одељак о Другом светском рату настао је због обима радова који су му посвећени, али да би се истакао и његов значај, док се за одељак са насловом „Историја државе и права” може претпоставити да наведене радове аутор није могао да окарактерише као „право” јер очито припадају правној историји. Примењени параметри за извршену класификацију веома су проблематични, поготово за оне чланке који по свом садржају нису припадали класичним историографским радовима. Тако је одређени број радова који по својим темама и одликама припадају економској историји класификован као „привредна географија”, „географија становништва” или „аграрна географија”. Примера ради, ван историографије су смештени радови Драгољуба Трајковића „О почецима лесковачке текстилне индустрије” и Благоја Глигоријевића „Лесковачка индустрија и банке за време рата”.[7] Додатни проблем у разврставању радова чини и спој историје радничког покрета са „Народноослободилачком борбом”. Тако се у овом одељку могу наћи радови који се односе на период Краљевине Србије и Краљевине Југославије, попут рада Николе Илића „Рудник Лece између два светска рата” или више радова о Димитрију Туцовићу, који је као резервни официр српске војске погинуо у Колубарској бици 1914. године,

[6] Иван Б. Поповић, *Двадесет пет књига периодике „Лесковачки зборник”, прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција уже Србије*, Лесковачки зборник, XXV, Лесковац 1985, Прилог, 1–60.

[7] *Исто*, 15. Сам аутор на 56. страни библиографије дао је објашњење за поднаслов „Привредна географија”, за који каже „овде се намерно одступило од уобичајеног међунаслова економска географија, јер није у питању предметна библиографија чисто географске већ музејске едиције”. Да ли тиме аутор сматра да део чланака ипак припада историографским радовима, без обзира на извршену класификацију?

а живео је у времену које је по много чему неспојиво са периодом Другог светског рата.[8]

Наредна библиографија урађена је за тридесет пети број и аутор Јулијана Пешић преузела је понуђену предметну категоризацију, али и начин класификације, што је наговештено самим поднасловом „прилог библиографији".[9] Примењени критеријуми приликом разврставања радова утицали су да се у одељку посвећеном етнологији нашао и рад Живана Стојковића „Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство" од оснивања до 1936.", који по својим циљевима и начину на који је обрађен свакако спада у историографију. Промене у српском друштву деведесетих година XX века огледале су се у називу одељка посвећеном Другом светском рату, тако да се овај феномен од тог тренутка назива именом под којим је заступљен у целом свету, уместо дотадашњег назива „Раднички покрет и народноослободилачка борба". Аутор библиографије одвојила је део радова о Трајку Стаменковићу чиме је очито уочила да се они првенствено односе на збивања у међуратном периоду, али се и код ње нашао један рад из друштвене историје међуратног периоду у одељку о Другом светском рату.

Класификацију радова који садрже теме актуелне за више наука није лако извршити (суштински и немогуће) и диференцијални показатељ требало би да буде сврха истраживања, будући да се на том пољу могу уочити различити циљеви и поља интересовања сваке од заинтересованих наука. Уколико би се анализирали радови који припадају друштвено-економској историографији и при томе узели у обзир и радови из сродних наука (попут етнологије и социологије) или они који су разврстани по области проучавања (школство нпр.), а који дају слику о развоју привреде, школства и друштва у целости, учешће броја радова који припадају друштвеној историји би осетно порастао.

Трећу библиографију радова која обухвата период од 1996. до 2003. године урадила је Ирина Нешић. Начин на који је ова библиографија урађена разликује се од претходних јер је грађа разврстана према областима људског знања, радови нису класификовани строго по наукама, чиме је избегнута замка погрешне класификације, а очувана је компатибилност са претходно урађеним библиографијама.[10]

---

[8] *Исто*, 32.

[9] Јулијана Пешић, *Лесковачки зборник XXVI–XXXV (1986–1995), прилог библиографији*, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 383–411.

[10] Ирина Нешић, *Библиографија прилога објављених у Лесковачком зборнику од 1996. до 2003. године*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац 2004, 389–444.

Табела 1. Број историографских радова према историјским периодима[11]

Периоди	Бројеви зборника			
	I–XXV	XXVI–XXXV	XXXVI–XLIII	XLIV–L
средњи век	6	3	1	1
османска власт	47 51	15 16	2	3
Краљевина Србија	12 43	47 60	10	11
Краљевина Југославија	- 14	6 32	18	15
Други светски рат	228 208	132 113	4	9
послератни период	- 1	3	6	13

Укупан број историографских радова за пет деценија излажења *Лесковачког зборника* је 633. Чак 374 рада, односно 59%, обрађују тематику из Другог светског рата. Приметно је да су радови са тематиком из Народноослободилачке борбе у првих 25 бројева апсолутно преовладавајући и износе 71% свих објављених радова, док је доминација радова који се односе на Други светски рат задржана и у наредној деценији. После научног скупа посвећеном педесетогодишњици савезничког бомбардовања Лесковца радови су објављени у броју XXXV, после којег се број радова са тематиком из Другог светског рата драстично смањио. За последњих петнаест година објављено је 13 радова, што износи 14% укупног броја радова. Драстично смањење интересовања за овај период историје проистиче делимично из исцрпљености доступних извора за настанак нових радова, али је и последица хиперпродукције радова који су били форсирани од стране режима који је 1941. годину означио за најважнију и по много чему узео за почетак историје у Југославији. Може се очекивати да ће се број радова са тематиком из Другог светског рата појавити, али је такође очекивано да ће се закључци нових радова конфронтирати у одређеној мери са оним који су до сада објављени.

[11] Горњи број представља број радова према урађеним библиографијама, док број испод представља укупан утврђени број историографских радова. Период Краљевина Србија обухвата и кратки период независне Кнежевине Србије, тако да се односи на период од 1878. до 1918. године, док период Краљевине Југославије обухвата и време када се држава звала и Краљевство СХС, односно Краљевина СХС, тако да је хронолошка одредница од 1918. до 1941. године.

Највећи број радова у последњих 15 бројева односи се на период између светских ратова и чини трећину свих објављених радова, а приметно је све веће интересовање за период после завршетка Другог светског рата.

Табела 2. Учешће радова посвећених друштвеној историји у укупном броју радова означених као историографски

период	средњи век	османски период	Краљевина Србија	Краљевина Југославија	Други светски рат	послератни период
број радова	11	72	124	79	334	23
друштвена историја	2	8	30	40	21	11
у %	18	11	24	50,6	6,3	47,8

Укупан број историографских радова који су анализирани је 643. Од тог броја друштвеном историјом бави се 112 радова, што износи 17,4%. Уколико се упореди однос броја радова између политике и друштва са водећим националним часописима (Историја XX века, Токови историје, Зборник Матице српске за историју и Историјски часопис) видеће се да је у њима друштвена историја заступљена у двоструко већем проценту – 35,1%.[12] Ван просека на државном нивоу су радови везани за период Краљевине Југославије и социјалистичке Југославије и карактеристично је да су се они у већем броју појавили у последњих пет бројева. Уколико се упореди заступљеност радова по областима из историје друштва између *Лесковачког зборника* и поменутих часописа, може се запазити велика доза сличности. Највише радова посвећено је култури и науци (образовање, штампа), економији, привреди, вери и религији (с тим да у *Зборнику* преовладавају радови из црквене архитектуре), што јасно наговештава поља интересовања, али и указује на делове историје који нису обрађени у довољној мери тако да постоји потреба за њима да би се унапредила сазнања.

Суштински, удео радова који обрађују теме из друштвене историје је већи, али је начин обраде утицао да се многи од радова нађу класификовани у друге науке, тако да је постотак незадовољавајући. Уколико би се у обзир узели радови из свих наука који дају сазнања применљива и за историјску науку, слика о броју радова и областима које су њима покривене, ситуација би у великој мери била промењена и изгледала би овако:

[12] Мирослав Јовановић, *Савремена српска историографија: карактеристике и трендови*, Историја XX века, 1, Београд, 2010 187.

Табела 3. Број тема које се баве историјом друштва према пољима интересовања

демографија, становништво, насеља	38
економија, привреда	53
модернизација, урбанизација	5
хидрографија	1
црква, религија	5
(е)миграције	18
маргинализоване друштвене групе	8
саобраћај	6
свакодневица	5
култура и наука (образовање, штампа, друштва и удружења)	56
архитектура	73
занатство	13
детињство, деца	3
здравство	4

Укупан број радова који су публиковани у *Лесковачком зборнику* је 1326. Број тема које се односе на историју друштва, без обзира на науку којој преферишу је 288, односно 21,7%, што је већи просек у односу на теме које су посвећене „чистој" историји у односу на број радова који су сврстани у историографију. Уколико би се на овај број додала 531 тема која се односи на политичку историју, број радова који су посвећени, у већој или мањој мери, историји за педесет година *Лесковачког зборника* је 819, што износи 61,7%, чиме се на најбољи начин може приметити карактер овог годишњака. С обзиром на количину обрађеног материјала из појединих области, попут црквене архитектуре, економије и привреде, културе и науке, демографских карактеристика лесковачког краја и јужне Србије уопште, значај *Зборника* несумњиво је велики, а најбољи начин да се искористи његово постојање је да се искористе знања из области које су највише и најдубље обрађене, и уз додатна истраживања сагледа проблематика читавих области друштвене историје лесковачког краја и стечена сазнања презентују посебним издањима.

Степен могућности искоришћења радова из *Зборника* зависи од њиховог квалитета, чиме се отвара питање оцене досадашњих објављених радова. У дугом временском периоду, јасно је да мора да постоје осетне

разлике у начину на који је извршен приступ теми, односу према пољу истраживања, односу према изворима и коришћеним врстама извора. У том погледу део радова може се класификовати као обавештајни, будући да је проблематику само површно поставио, а није је обрађивао, део радова носи у себи особеност времена у коме је настао тако да се закључци из тих радова морају сагледати са дозом позорности, док је део радова поставио солидне темеље за добијање слике о читавим областима људског друштва.

Избор теме, примењене методе или форма саопштавања резултата, највећи број радова смештају у класичну српску историографију у којој доминира традиционални позитивистички приступ историји. У њима је готово немогуће наћи проблемско и теоријски постављене полазне тачке теме, док су резултати дескриптивно саопштени, без дубљег аналитичког приступа. Очито је да су аутори били сконцентрисани искључиво на истраживање примарних извора, што ствара проблем приликом историјских тумачења, будући да су она доста сложена. Зато би се највећи број радова могао сврстати у оне који служе „нагомилавању знања" и стога би додатно добили на значају уколико се искористе за веће целине које би омогућиле да се дубље и целовитије разуме прошлост.

Summary

Ivan M. Becić

„A LITTLE HISTORY" IN „LESKOVAČKI ZBORNIK"

Leskovački zbornik/bulletin takes an important place among the periodicals/bulletins focused on exploring of the local history. The area covered by Zbornik/BULLETIN is considerably wider than Leskovac region. During five decades of existence there've been published many papers in various sciences that deal with studying the history of society. Among the first bibliography of works social history was not considered as part of historical science, but the works in this history field, were mostly layout within similar fields, such as ethnology or sociology, or separated into sections. Hence, the number of social history works is difficult to observe; nevertheless, the analysis might use to confirm the fact that their number is approaching to one third of the works that could be considered as the historiography.The greates number of the works includes the works about Culture and Science subjects (education, printing), economics, business and church architecture. Quality of work is different, while, according to the approach of the issue, a few of them feature the system which dominated in Yugoslavia for decades.

Methodologically, the works have the characteristics of positivistic tradition of Serbian historiography; tthey are works of but small importance, since they provides design of widespread studies for extensive and more comprehensive understanding of the past.

УДК 316.722:323.1(497.11)”199/200”(093)
314.116-022.252(497.11)”199/200”(093)

Ивица Тодоровић

ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ ОСНОВНИХ САВРЕМЕНИХ ПРОБЛЕМА СРПСКОГ ЈУГА И СРПСКОГ ИСТОКА – „УНУТРАШЊИ АСПЕКТИ“

КЉУЧНЕ РЕЧИ: савремени проблеми, српски југ и српски исток, етничка депресија (депопулација – сиромаштво – малодушност), узроци, предлози и одговори, примењена наука.

У раду се разматрају питања из домена конкретног решавања основних „унутрашњих“ проблема српског етноса и одговарајућег етничког простора, на карактеристичним и парадигматским примерима српског југа и српског истока. Нагласак је стављен на савремене проблеме (непосредно повезане са наведеним подручјима) оличене у депопулацији, сиромаштву и општој малодушности. Основни циљ текста је, у складу с тим, да се – полазећи од закључака етнологије-антропологије и других научних дисциплина – укаже на главне узроке, али и на одређене начелне принципе и адекватне одговоре који могу променити слику разматраних области (посматраних као јединствена културно-географска целина).

1.1. ***Уводни осврт (или – актуелни проблеми и њихово разматрање).*** У наслову* је наглашена широко конципирана синтагма „савремени проблеми“, која се односи на неке од најактуелнијих потешкоћа српског етноса на простору српског југа и српског истока. У складу с тим, овај текст има за циљ покушај оквирног разматрања питања из домена суштинског/квалитативног решавања основних „унутрашњих“ проблема наведених подручја. Значај и хитност, односно приоритетност решавања поменутих потешкоћа наглашавани су много пута у различитим ситуацијама.[1] По-

* Текст је резултат рада на пројекту бр. 177028: *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

[1] Дотични проблем је стални и најистакнутији тематски мотив, који је посебно наглашаван приликом одржавања свих научних скупова у Лесковцу, посвећених културно-историјској баштини југа Србије, током последњих година. В. рецимо *Декларацију учесника Научне конференције у Лесковцу на Власини* у: Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005.

лазећи од поменуте чињенице, на овом месту им приступамо сасвим директно, уз широко схваћени мултидисциплинарни приступ.

Дакле, у нашем раду – на нивоу који бисмо могли сврстати и у област примењене етнологије-антропологије – покушаћемо да дамо суштинске одговоре на најуочљивије проблеме наведеног простора, који се никако не могу посматрати изван *општег* српског оквира, одакле проистиче и наш приступ који је, такође, *општег* карактера (са нагласком на фокусираном подручју). Према томе, основна намера је успостављање општег и илустративног пресека, без инсистирања на подробној анализи појединачних аспеката и одговарајућих детаља.

Актуелни проблеми српског југа и српског истока (уз напомену да је перцепција ових одредница знатно измењена у савременом контексту – у односу на блиску прошлост)[2] најуочљивије су оличени у често помињаним показатељима као што су депопулација, сиромаштво, етничка депресија на југоистоку и истоку, окупација и геноцид на Космету, проблем идентитета у Црној Гори итд.[3] Наравно, све ове области у савременим оквирима (превасходно културолошки посматрано) представљају делове *српског југа* и као такве их треба посматрати заједно, јер оличавају међузависне елементе исте целине, чији се проблеми испољавају на различите начине, али подједнако драматично и у међусобној спрези. С тим у вези, покушаћемо да предочимо – идући од „општег“ ка „посебном“ – неколико основних, квалитативно најзначајнијих одредница из наведене проблематике, неке од њих додатно илуструјући и опширним напоменама, како се не би реметио ток излагања у примарном тексту. Рад је подељен на два основна дела, при чему се у првој половини (поглавља 2.1., 2.2., 2.3., 2.4.) укратко износе основни узроци проблема и начелни „одговори“, док се у другој половини (3.1, 3.2., 3.3., 3.4.) додатно конкретизују и илуструју разматрана питања, са истицањем појединих могућности и уз општи закључак на крају текста.

[2] В., рецимо, текстове у зборнику *Споменица двадесетпетогодишњице ослобађања Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 1937; в. пре свега Војислав Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Споменица... Обавезно в. и: Јован Трифуноски, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд, 1995; Јован Ердељановић, *Македонски Срби*, Београд, 1925. Уп. и: Миладин Лукић, *Поздравна реч* на Научној конференцији „Културно-историјска баштина југа Србије“, у: Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005, 9-10. А када је реч о етничким и етнокултурним границама *српског истока* в. различите аспекте и схватања (ове проблематике) у студији: Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878*, Прометеј, Нови Сад, 1995; такође в. свакако и: Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* I и II, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1922 (књ. I) и 1931 (књ. II). О свему овоме ће се знатно опширније говорити у посебној студији која ће се бавити *етнокултурним границама*, односно „спољашњим аспектима“ (етничких) проблема српског југа и српског истока, а на бази основних етничких показатеља/маркера.

[3] В. Ивица Тодоровић, *Резултати нових етнолошких истраживања српског југа*, Лесковачки зборник XLIX, Лесковац, 2009.

2.1. ***Главни узроци кризе и драстичног пада наталитета (општи оквир).*** У складу са околностима уоченим током непосредних теренских истраживања, прворазредни проблем у разматраним областима управо је проблем ниског наталитета, и из тог разлога њему ћемо посветити примарну пажњу. С тим у вези, треба нагласити да је у данашњим условима – када је целокупни српски етнички простор, као и српски етнос и сама држава Србија, изложен изузетним искушењима, која очигледно имају карактер историјско-цивилизацијске прекретнице/границе од пресудног значаја[4] – неопходно окренути се одговорима који произлазе из свежих закључака савремених хуманистичких наука. У овом контексту, одговори су врло одређени, често недвосмислени и – са становишта *реалне науке*[5] – њихова примена омогућава промену и потенцијални препород.

Прецизније речено, неопходно је имати на уму да савремена репрезентативна етнолошко-антрополошка наука сасвим јасно долази до закључка „да се религија, односно њено одсуство, а не економија јавља као кључ за разумевање процеса настанка модерног друштва у Србији“[6], а исти кључ је неопходно применити и у контексту наших трагања. Ово се непосредно уочава на нивоу чињенице да је у време СФРЈ и изградње комунизма нагласак био управо на *атеизацији друштва*[7], односно „изградња модерног друштва (не само у Србији) значила је, у ствари, његову дехристијанизацију и секуларизацију, при чему се ‘слобода’ од Бога и ‘принуда’ садржаних у религијском погледу на свет испоставила као предуслов прихватања свих осталих“.[8] Од предочених становишта је полазила и идеја о промени породице[9], која је у савременим околностима – као што примећују истраживачи наведене проблематике – тако јасно и драстично резултирала великим падом наталитета, паралелно са

[4] Наиме, у савременим околностима – „државе-егзекутори темељно су систематским оцрњивањем Српства припремиле своје јавно мњење за подршку казненој експедицији, која је истовремено била прилика за велику војну вежбу уживо, за оправдање постојања једног великог војног савеза и заузимање нових војних база и природних ресурса“ (Предраг Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београдска књига, Београд, 2004, 58). Другим речима, „феномен антисрбизма данас је сасвим очигледна чињеница, тј. таква коју не треба доказивати неком логичком аргументацијом, довољно је отворити новине или укључити радио“ (исто, 59).

[5] Уп. И. Тодоровић, *Традиција поново – Стратегијски концепт савремених проучавања традиционалне духовне културе Срба – сажети осврт*, Гласник Етнографског института САНУ LVIII (1), Београд, 2010, 208.

[6] Александра Павићевић, *На удару идеологија*, Етнографски институт САНУ – Посебна издања 57, Београд, 2006, 358.

[7] Иста, *Друштвена политика према породици – подруштвљавање или крај једне историјске форме?*, Гласник Етнографског института САНУ LV свеска 1, Београд, 2007, 117.

[8] Исто, 117.

[9] Исто, 117.

порастом опште етничке депресије, која је наступила заједно са нарушавањем свих аспеката примарног вредносног система. Наиме, политика подруштвљавања породице подразумевала је „и ослобађање појединаца од породичних веза и традиционалног односа лојалности према рођацима“, а исто тако је и „највећи број делатности које су традиционално биле везане за породичну групу проглашен излишним“.[10]

У сваком случају, „иако је процес трансформације породице био истовремено и циљ и последица глобалних друштвених кретања, на основу неких разматрања може се закључити да је очекивани и жељени, дакле – планирани исход социјалистичке идеологије ипак било нестајање породице“, а „то се желело постићи потпуним негирањем значаја улога које је она имала и њеним потпуним утапањем у ширу друштвену заједницу“.[11] Уосталом, у Преднацрту Устава бивше социјалистичке Југославије нигде се „није ни помињала породица“, односно – породица као целина и мере њене заштите једноставно су изостављени,[12] уз одредбе о породици расуте у разним актима које су често деловале управо дестимулишуће.[13] Све у свему, резултат идеологије која је до краја спроведена у време СФРЈ и ширења комунизма (са нагласком на ширењу атеизма) био је – „пораст броја самачких и старачких домаћинстава, брачних парова без деце, свих облика ванбрачних заједница, ванбрачног наталитета, непотпуних породица самохраних мајки, разведених и напуштених, пораст броја случајева породичне патологије, сукоби генерација, психичке, полне и социјалне неусклађености, дезорганизација породице, негативан став према обавезама које брак односно породица доносе“.[14] Наведени узроци су – више него очигледно – условили и алармантне околности (почев од депопулације) које данас препознајемо на српском југу и српском истоку, а посебно упечатљиво управо на југоистоку Србије, подручја изузетно осетљивог и значајног са геополитичког становишта. Дакле, можемо закључити да су актуелним процесима – које сажето дефинишемо одредницом *етничка депресија* – свакако допринели и спољашњи фактори, али су њихови узроци превасходно духовне, тј. „унутрашње“ природе и засновани су, у првом реду, на разарању породице као основне ћелије друштва, од које зависи и етнички потенцијал нације и државе.

2.2. ***Етничка депресија и етнички ентузијазам.*** Већ смо нагласили да, с једне стране, дакле, постоје очигледни проблеми које детектујемо одредницама: општа етничка депресија, демографски проблем, економски проблем итд.[15] Савремена наука, као што смо видели, неке од при-

[10] Исто, 121.
[11] Исто, 122.
[12] Исто, 122.
[13] Исто, 122.
[14] Исто, 123.
[15] В. напомену 1.

марних узрока ових појава види у систематском разарању породице. С друге стране, међутим, научним средствима (у дијахронијском контексту) сасвим непобитно уочавамо цивилизацију изузетних размера и непревазиђеног глобалног значаја, духовну културу са неограниченим потенцијалима. У самом средишту ове културе јасно препознајемо идејну матрицу која је свеодређујућа са становишта базичног српског етничког кода, тако евидентно уочљивог током читаве српске историје, непосредно формулисане управо овим кодом. Исту матрицу са савршеном лакоћом и аргументованошћу препознају и најзначајнији савремени српски историчари, као и духовници, и она се може дефинисати одредницом *идејни систем – „други Израиљ"/новозаветни изабрани народ*.[16] Управо о овој матрици говори академик, историчар Милош Благојевић (као о примарној идеолошкој матрици средњовековне Србије), исто као Владика Николај Велимировић и старац Тадеј, или пак музичар Енрико Јосиф, књижевник Матија Бећковић итд.[17] О њој говоре и небројени други изрази српске старије и новије културе, од косовског завета/митског комплекса до савремених представа о пореклу и историјско-есхатолошкој мисији Срба.[18]

[16] У наведеном контексту, од посебног значаја је студија историчара, академика Милоша Благојевића, посвећена прототипским представама о Србима као изабраном народу, другом Израиљу (М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби изабрани народ*, Историјски гласник 1-2, 1994). О значају представа о српском народу као изабраном народу и о Србији као светој земљи за уобличавање колективних образаца Срба в. и: Даница Поповић, *Под окриљем светости – култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Балканолошки институт САНУ – посебна издања 92, Београд, 2006, стр. 19, 21, 71-73 итд. Обавезно в. и: И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*, Језик и народна традиција, Косовска Митровица, 2010, в. поглавља *Мотив изабраног народа*, *Дефинитивно уобличавање обрасца: савршени народ*, *Нови Израиљ је Последњи Израиљ (финални досег обрасца)* итд. Такође уп. и: исти, *Митска истина Срба*, Звоник, Београд, 2005, 410.

[17] Примера ради, према речима које се приписују старцу Тадеју – „два народа су само изабрана, Израиљци и Срби" (*Савети оца Тадеја*, записала Добрила Ђурић, Златоусти, Београд, 2010, 88). Исто тако, по Енрику Јосифу – „српски народ је у дворанама бескрајног неба проглашен за исцелитељски народ, изабран да буде предводник уласка у Нови Јерусалим оним народима који ће бити спасени" (Е. Јосиф, *О казни непокајања*, Catena mundi I, Београд, 1992, 393). В. и: *Interview with Professor Enriko Josif: „Similar Destiny"* (http://www.srpska-mreza.com/History/ww2/Jews/Enriko-Josif.html). Такође в. и: Матија Бећковић, *Косово – најскупља српска реч*, Глас Цркве, Ваљево, 1989; Николај Велимировић, *Српски завет на размеђи векова*, Светигора, Цетиње, 2001; Матеј Арсенијевић, *Срб је Христов (Цртице за увод у Српски Црквени завет)*, у: Небеска Србија, Манастир Светог Архиђакона Стефана, Сланци, 2002. Када је реч о научним студијама које су се бавиле наведеном проблематиком в. претходну напомену.

[18] В. И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*; уп. М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби изабрани народ*. В. напомену 16.

Дакле, помало неуобичајено је говорити о етничкој депресији и губитку егзистенцијалне и историјске перспективе тамо где постоји монументално наглашена представа о значају сопствене историјске мисије, која је у најзначајнијим аспектима повезана управо са просторима савременог српског југа. Наравно – долазимо до јединог могућег закључка – проблем је, пре свега, у недовољној освешћености овог идејног обрасца, односно о аналогној, пре свега медијској, колективној менталној блокади српског етноса и српског етничког простора. Ова „блокада смисла“ је, наиме, наслеђена из периода СФРЈ и данас додатно проширена, а о њој су током последњих година такође говорили бројни аутори.[19] Јер, тамо где већина становништва (у време информационе цивилизације) не може да дође у додир са одређеним/кључним информацијама које представљају врхунске културне вредности и дефинишу централну културолошку матрицу, већ се намећу обрасци најприземније масовне културе, подразумева се, не може доћи до културног препорода који је основа сваке друге обнове.[20]

2.3. ***Депопулација, актуелни проблеми и примарни идентитетски комплекс – базична релација.*** Након што смо у претходним поглављима покушали (у најкраћим, крајње сажетим цртама) да 1) детектујемо *основне узроке* актуелних проблема и 2) да укажемо на *основне путоказе* за њихово решавање/превазилажење – потребно је да направимо синтезу уочених елемената и да се још конкретније усмеримо на проблеме демографије, економије и опште депресије, који су посебно јасно видљиви на српском југу и српском истоку.

Пре свега, како решити проблем наталитета са којим је непосредно повезан и општи проблем емиграције, односно проблем напуштања Србије и српског етничког простора? Са становишта *реалне науке*, одговор је једноставан: у време када је српски народ живео на основу православне (традиционалне), идентитетски укорењене хришћанске културне матрице и одговарајућих – јасно одређених – начела живљења, проблем наталитета се није постављао. Јер, православна културно-религијска матрица подразумева посматрање абортуса као греха и злочина,

[19] Примера ради, очигледна блокада националне свести и одговарајућих позитивних енергија огледа се и у чињеници која посебно пада у очи, а тиче се тога да у српској кинематографији готово да уопште нема филмова који се (на позитиван начин) баве темама из контекста велике и славне српске историје. Уп. поглавље *Уметници и „уметност“ доказују српску кривицу* у: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, 112-116. Илустрацију овог проблема (када је реч о најактуелнијим остварењима/филмовима) в. и у: Владислав Панов, *Добро Бог те видео*, Печат 152, 11.2.2011, 69; у наведеном чланку, аутор констатује како филмови из прошлогодишње српске продукције представљају „шару на модерном ћилиму мазохистичког духовног самосакаћења српских аутора“ (исто, 69).

[20] Уп., на пример, поглавље *Б92 и 'васпитавање' српске елите*, у: С. Антонић, *Културни рат у Србији*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 147-155.

а све видове ограничавања рађања (осим оних који су у складу са одговарајућим религијским нормама и улазе у домен аскетизма) сматра нелегалним и нелегитимним са становишта правоверног живљења.[21] Дакле, идејна основа тј. идејни кодекс, на којем је заснован целокупни српски идентитет (као што су то јасно показали бројни аутори) јесте православље[22] – а православни начин живота подразумева одговарајућа правила која су у директној супротности са савременим праксама, почев од суш-

[21] Уп. посебно илустративне текстове: Немања Зарић, *Како се борити против беле куге?*, http://www.dverisrpske.com/tekst/396; исти, *Истина о контрацепцији*, http://www.dverisrpske.com/page.php?p=395; исти, *Културом Живота против Културе Смрти*, http://www.dverisrpske.com/page.php?p=397. Примера ради – „као што је основа Културе Живота Света Тројица, тако и Култура Смрти има своје 'свето' (сатанско) тројство. То су: абортуси, контрола рађања и сексуално образовање“ (Н. Зарић, *Културом Живота против Културе Смрти*). Наиме, „контрола рађања је други темељ Културе Смрти. Насупрот њој стоји хришћанско учење о планирању породице, које се темељи на браку, као Светој тајни и заједници. Какав је однос православља према питању абортуса најбоље илуструје само рођење Спаситељево, које је најављено преко Светог Архангела Гаврила Марији Богородици: 'Радуј се благодатна! Господ је с тобом, благословена си ти међу женама.' (Лк. 1:28) и даље: 'И ево зачећеш, и родићеш сина, и надјенућеш му име Исус' (Лк. 1:31). А у другој књизи Мојсијевој се каже: 'Ако ли се догоди смрт (уколико неко удари трудну жену па убије нерођено дете – прим. Н. З.), тада ћеш узети живот за живот.' (2. Мој. 21:23). Канонским се сматра и мишљење Св. Василија Великог, који каже: 'Оној која намерно уништи плод зачет у утроби својој, треба судити као за убиство'. Црква на зачеће и рађање, и у склопу тога абортус, гледа само и никако другачије до из угла брака, као свете заједнице, односно Свете тајне“ (исто). В. и: Патријарх српски Павле, *Став Православне Цркве о употреби контрацептивних средстава и побачају*, Да нам буду јаснија нека питања наше вере, Београд, 2002; Ирина В. Силујанова, *Православље и савремена медицина*, Светигора, Цетиње, 2007; Биљана С. Спасић, *Зашто Срби нестају?*, Крагујевац, 2003; Хаџи Стојан Адашевић, *Светиња живота*, Београд, 2004. У сваком случају, опште познато је да су „са становишта Православља абортус и контрацепција апсолутно неприхватљиви“ (Н. Зарић, *Културом Живота...*).

[22] Овај закључак врло илустративно наглашавају и речи митрополита Јосифа, које је изговорио у Скопљу 1935. године: „Ако иједан народ има дубоког разлога бити захвалан својој Цркви за своје развиће, напредак и опстанак, српски народ највише за то има разлога; његова историја то је историја његове Цркве и обратно, историја Српске православне цркве јесте историја српског народа. Једно без другог не иде, несмисливо је, непотпуно и несхватљиво“ (в. у: Светозар Ћоновић, *Српско-македонски црквени раскол*, Линеа 5, Београд, 2000, 5). У сваком случају, многи знаменити аутори, припадници различитих научних дисциплина, су „готово на првом месту у историји истицали верски фактор“ (Славенко Терзић, *Религија као фактор обликовања националног идентитета Срба*, Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану, Историјски институт САНУ, Православна реч, Београд – Нови Сад, 1998, 295). С тим у вези, треба знати да су православни Срби „били носиоци националног покрета, обновитељи националне државе, а њихове тежње су наилазиле на подршку једне такође моћне силе – православне Русије, уз све узмаке и заокрете. То је целом српском народу давало изразито православну димензију“ (исто, 298).

тинске моногамије[23] и потпуно другачијег вредносног кодекса. Штавише, лако је показати и доказати да би применом традицијски утврђених православних принципа (из којих непосредно произлази и *специфични национални ексклузивизам* о којем је било речи у претходном поглављу) и одговарајућих правила – као начела живљења – демографски проблем у пракси био решен.[24]

Наравно, он би био решен у случају да се уважи и друго православно-хришћанско (али и државотворно) начело, које подразумева верност сопственом (културном, управо православном) идентитету, односно – сажето речено – „давање предности духовног над материјалним". У том случају, не постоје разлози да се „сређа", тј. егзистенцијални оптимум, тражи ван српског етничког простора, а пре свега у земљама које су геополитички и практично посматрано крајње супротстављене православно-словенској цивилизацији и српским земљама.[25] Дакле, и *начело присутности/остајања* (без чије примене нема успостављања демографског баланса, односно опоравка) – као суштински вид отпора процесима уништавања српског етноса и одговарајуће историјске мисије – непосредно је повезано са принципима православља, у смислу упоришне одреднице српског колективног идентитета. С тим у вези, ни сиромаштво није разлог да се напусти земља, а овај проблем се, у традицијско-православном кључу, решава институционализовањем хришћанске солидарности и спремности за помоћ (уп. са „средњим путем" Владике Николаја),[26] као и личним све-

[23] У општем православно-хришћанском, а истовремено и савременом контексту в. репрезентативну књигу свештеника Илије Шугајева (И. Шугајев, *Једном за цео живот*, Видик, Београд, 2007); уп. и: Архимандрит Рафаил (Карелин), *Светост брака*, Манастир Подмаине, Будва, 2009. У српском контексту в. студију: А. Павићевић, *Народни и црквени брак у српском сеоском друштву*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 46, Београд, 2000, в. пре свега стр. 120.

[24] О овоме би се, свакако, могла написати и посебна студија. Примера ради, по лекару С. Адашевићу – „дуго време атеистичке индоктринације оставило је ужасног трага у нашем народу, па ретко можемо наћи неку породицу у којој су сва зачета деца и рођена" (С. Адашевић, н. д., 59). Другим речима, „разлози за то су свакако између осталог и недовољно верско образовање средине која нас окружује" (исто, 59), јер када би узели у обзир божју заповест „не убиј" – „тада би и број нерођених анђелчића (...) био све мањи, или би, пак, потпуно нестао. Остварило би се оно за чим сваки хришћанин верник мора да тежи – свако зачето дете мора да се роди" (исто, 60).

[25] В. рад: И. Тодоровић, *О општем геополитичком контексту и етничком идентитету – на примеру Горњег Полимља*, Симпозијум „Дани Сретена Вукосављевића" XXIII, Пријепоље, 2008.

[26] В. *Средњи систем у Срба* у: Н. Велимировић, *Српски завет на размеђи векова*, 180-188. Наиме, „од како су прешли у веру Христову, Срби су спонтано, без нарочитих теорија и филозофија, завели и усвојили и до наших дана одржали Средњи систем у погледу материјалног живота људи у селу и у граду. Благодарећи томе Средњем систему српски народ не зна у својој прошлости за економске и аграрне ратове, који су растрзали Европу кроз векове" (исто, 181). У ствари – „средњи систем код Срба састојао се у томе да постоји лична и колективна имовина. Сваки човек има своју личну имовину као наслеђе, било као тековину, а уз то користи се и колективна имовина" (исто, 181).

дочењем хришћанских начела трпљења и скромности, тј. одговарајуће истрајности. Исто тако, ни богатство није предуслов повећања наталитета или остајања/присуства на одређеном простору.[27] Јер, ни материјална сигурност не укида – у свим медијима максимално и константно промовисану – идејну матрицу Запада као „обећане земље“ (земље благостања), простора супериорне цивилизације, где је уз мало труда могуће остварити велика материјална богатства, нити укида континуирано представљање „западоида“ (аналогно терминологији А. Зиновјева) као друштвено пожељне личности.[28] Сасвим супротно, дакле, материјализам односно духовност (с друге стране овог комплементарно-супротног дуалитета) јесте тај пресудни узрок, односно показатељ, који одређује како ће се понашати појединац или колектив[29].

[27] Уп. Милан Војновић, *Кобно осипање српског народа*, Прометеј, Београд, 1995, 15 и даље.

[28] По Зиновјеву, „Запад се стварао, развијао, учвршћивао, очувавао и освајао своје место на планети захваљујући људима одређеног типа, а не просто људима уопште. Називаћу их западоидима. Запад не би био могућ ни са каквим другим људским материјалом. Никакав други људски материјал не би био у стању да створи Запад, нити да га очува на том нивоу који је достигао. Навешћу карактеристичне црте западоида, или тачније, западоидности. То су практичност, предузетност, прорачунатост, способност за конкурентску борбу, инвентивност, спремност на ризик, хладноћа, емоционална безосећајност, склоност индивидуализму, комплекс више вредности, тежња независности и успеху у послу, склоност ка савесном обављању посла, склоност јавном наступу и театралности, осећај супериорности у односу на друге народе, јача склоност да се влада другима него код осталих народа, способност за самодисциплину и самоорганизовање“ (Александар Зиновјев, *Запад – феномен западњаштва*, Наш дом, Београд, 2002, 39-40). Наиме, „целокупна животна форма западних земаља јесте резултат и манифестација индивидуализма западоида. Ако је потребно у неколико речи изразити његову суштину, могло би се рећи да је фундаментални принцип бића западоида следећи: радити за себе, посматрати све остале као средину и средство за егзистенцију“ (исто, 40).

[29] Аутори суштински заинтересовани за проблем беле куге (код Срба) недвосмислено закључују да – „опадање рађања у крилу српског народа ипак није толико проузроковано социјалним и економским чиниоцима, колико променама у менталитету, духовном устројству, последњих 50 година“ (М. Војновић, н. д., 106). У овом контексту, као основни проблем помиње се „структурна девијација у самој свести и духу нашег бића“ (исто, 106). Другим речима, „опадање наталитета у Срба је произашло из пада морала, раскида са традицијом, ерозије свести о потреби хумане репродукције“ (исто, 106), а „када мислимо на раскид са традицијом, мислимо на напуштање оног нашег српског патријархалног менталитета у коме су част, достојанство и срећа заједнице били изнад тежње за апсолутним богатством, и који нема ничег заједничког са данас раширеним презрењем тежњи за нормалним и скромним животом. То смо најбоље осетили ових последњих година, када велики део наше младе интелигенције, школоване трудом и знојем целе заједнице, тежи да побегне у такозване срећне земље долара и марки“ (исто, 106-107).

2.4. ***Освешћење примарне идејне и идентитетске матрице (или – прелиминарни резиме).*** Дакле, како се решава, у први план истакнути, проблем опште етничке депресије? Управо уз помоћ приближавања већем проценту становништва исте, специфициране светосавско-православне културне матрице, која је уједно и базична идентитетска матрица. (Наравно, овде првенствено говоримо о приближавању – колективној, али и индивидуалној – реалној и практичној, а не декларативној примени начела ове матрице.) Јер, тамо где постоји виталност идеје хришћанског сведочења и схватања српства као одговарајуће духовне и историјско-есхатолошке мисије[30] – нема нити може бити ни индивидуалне нити етничке депресије, односно самоуништења појединца и народа (*принцип мисије*, који бисмо могли назвати и *принципом смисла*).[31]

Према томе, освешћењем, тј. ревитализацијом базичних српских етничких и културно-идентитетских образаца, односно освешћењем основне српске идејне матрице, долази до суштинске промене која врло брзо постаје очигледна (уп. са бројним предлозима аутора са патриотским претензијама, како некад тако и данас).[32] У овом пак контексту – претња

[30] В. напомене 16 и 18. В. рецимо и поглавље *Месијанска идеја Косова* у: Марко С. Марковић, *Тајна Косова*, Србиње – Београд – Ваљево, 1998, 27-30.

[31] Уп. са закључцима „који доводе у везу загађивање човекове менталне средине и смрт“ (Зоран Милошевић, *Црква и политика*, Институт за политичке студије, Београд, 2002, 41). У наведеном контексту, З. Милошевић наводи констатације В. И. Курашева, који тврди: „Загађивање човекове менталне средине, сфере његове свести и духа, знатно је погубније за човека од загађења биосфере. Човек може да изгуби свој дух и умре *као човек* још док је физички жив“ (В. И. Курашов, *Екологија и есхатологија*, у: Судбина света с религијске и научне тачке гледишта, Бели анђео, Шабац, 1997, 11; в. З. Милошевић, н. д., 41). Слично тврди и руски мислилац Игор Шафаревич који закључује: „Већина етнографа слаже се у томе да је основни разлог изумирања тих народа (И. Т.: староседелаца Аустралије, Америке итд.) био, не физичко истребљење или експлоатација од стране Европејаца, не заразне болести и алкохолни напитци, већ *рушење њиховог духовног света, религије и ритуала који су их везивали за живот*“ (Игор Шафаревич, *Социјализам као појава светске историје*, Светигора, Цетиње, 1997, 363; в. и З. Милошевић, н. д., 41). Уп. и: А. Павићевић, *На удару идеологија*, 361-365.

[32] По Владики Николају – „шта је српски народ постигао својом Теодулијом, својим служењем Христу Богу? Постигао је све, и постизаће све до смака света, што један народ постићи може“, односно – „постигао је, да створи једну велику и утанчану културу живота и рада, сву прожету духом светим и домаћинским“ (Н. Велимировић, *Српски народ као Теодул*, у: Српски завет на размеђи векова, 253). У књизи Владике Николаја *Говори српском народу кроз тамнички прозор* (Ихтус, Београд, 2005) може се наћи читаво мноштво садржаја у којима се наглашава суштинска разлика између Србије и Европе, уз потенцирање неопходности бирања сопственог, идентитетског и цивилизацијског пута, независно од Европе. О аналогним схватањима владике Николаја Велимировића в. и у: З. Милошевић, н. д., 78-80. Исто тако, примера ради – а када је реч о новијим садржајима који се заснивају на сличним, идентитетски утемељеним становиштима – по Браниславу Матићу (познатом журналисти) „Србија има јасан и духовни, и етнички, и државни простор. То

више не постоји на плану унутрашњих дезинтеграција и етничког одумирања, превасходно се преносећи на геополитичку раван, односно на утицај (за цео систем неизоставно присутног и комплементарног) спољног фактора.

3.1. ***Значај ритуала: пример ресакрализације простора.*** У даљем делу текста покушаћемо да, кроз издвајање неколико посебно важних аспеката (од истицања значаја ритуала у процесу обнове, преко опште симболике југоистока, све до непосредних предлога/акција у циљу сузбијања депопулације) додатно осветлимо и конкретизујемо разматрану проблематику.

У вези с претходним констатацијама, у овом тренутку, најважније је фокусирати значај духовних вредности, а пре свега симбола, митова и ритуала, без којих нема препорода.[33] Рецимо, ритуал крстоноша/литија је пре забране након Другог светског рата[34] имао улогу повезивања, тј. хомогенизације заједнице, коју је са изванредним успехом обављао, изнова на органски начин ревитализујући њене снаге и омеђујући њен физички и духовни простор, као и одговарајуће време.[35] У том смислу, обнова крстоноша у свим локалним заједницама представљала би непосредан и немерљиво значајан корак ка суштинском оживљавању српских села (како још увек виталних, тако и оних која се изнова обнављају или пак стварају).

У наведеном контексту, од кључног значаја је и питање – да ли може да постоји народ (односно култура, која је базични предуслов за постојање народа) без ритуала? Уколико се (без имало сумње) сложимо да је

што га у овом тренутку не контролише у целини, или што није у прилици да га јавно декларише, нипошто не значи да он не постоји“, а „што се тиче 'визије националне обнове', тврдим да и она постоји. Велики проблем је заправо у томе што најбољи део тих визија и визионара није у позицији да ма шта од тога операционализује, али и то се може променити много брже него што смо у овом тренутку склони да верујемо“ (*Битка за клинце је у току*, интервју са Браниславом Матићем, разговор водио: Илија Туцић; http://www.e-nacija.com/view_printer.asp?ID=247). По Матићу, „након 88 година живљења у ширим друштвеним заједницама, Србија је у фази тетуравог и замагљеног повратка у сопствену кожу, у сопствени идентитет, у сопствену историју и судбину“. По њему, треба „урадити нешто врло слично ономе што је (...) урадио (...) Владимир Путин, изложивши у Думи пакет радикалних мера против депопулације. Тај пакет се увелико спроводи и, кажу тамошњи аналитичари, доста брзо ће дати осетне резултате“ (исто).

[33] О значају духовне вертикале в. и у: А. Павићевић, *На удару идеологија*, 361-365.

[34] Уп. Radmila Radić, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Inis, Beograd, 1995, 188-196; И. Тодоровић, *Ритуал ума – Значење и структура литијског опхода*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 53, Београд, 2005, 195-198.

[35] В. И. Тодоровић, *Ритуал ума – Значење и структура литијског опхода*, 206-207.

правилан одговор негативан,[36] следеће питање гласи – који је то базични српски *живи ритуал*, примарни обред основне српске културно-цивилизацијске матрице? Као што смо већ нагласили, с обзиром на то да знамо како је базична српска културно-цивилизацијска матрица *светосавско православље,*[37] долазимо до закључка да је најзначајнији живи ритуал српског етничког контекста – изузев *славе*, као значајног етничког маркера[38] – *литургија* (која, наравно, за разлику од славе, није ексклузивно српска, већ је општег православно-црквеног карактера). У складу с тим, број људи који (унутар одговарајућих локалних заједница, с једне стране, и етноса у целини, с друге стране) учествује у литургији јесте најбољи показатељ стања одређене заједнице.[39] Другим речима, ако припадници извесног етничког корпуса не практикују најзначајнији ритуал на којем је заснован одговарајући етнички идентитет, подразумева се да не може бити суштинског напретка – демографског и сваког другог. Јер, суштин-

[36] Примера ради, углавном је прихваћено становиште „да је религија прожимала сав друштвени живот“, односно – „да се она изражавала у ритуалима и да је ваљало некаквом причом-митом рећи смисао ритуала“ (Сретен Марић, *Архајски човек и мит*, у: Мирча Елијаде, *Свето и профано*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2003, 11; подвлачење И. Т.) Уосталом, „тек обреди који се предузимају непосредно након порођаја подарују новорођенчету статус 'живог' у правом смислу речи; захваљујући тим обредима оно бива уклопљено у заједницу живих“ (М. Елијаде, н. д., 194). С друге стране, „за извесне народе, само обредни укоп потврђује смрт: онај који није сахрањен сходно обичајима, није мртав“ (исто, 195).

[37] В. напомену 22. Наиме, „у околностима, када је нестало српске државе и државних структура (...) обновљена српска црквена организација Пећка патријаршија (1557) била је једини интегративни елемент православног српског народа који је чувао успомене на старе државне и културне традиције. За све то време српска православна црква је била носилац државне идеје и духовног окупљања народа. Све ове околности утицале су на формирање традиционалног српског идентитета у чијим темељима стоје византијско-православна духовност, архитектура и уметност, оличена код Срба у светосавском духовном концепту“ (С. Терзић, н. д., 298).

[38] О *слави* као непорецивом српском етничком маркеру писали су бројни компетентни аутори (све до политичко-идеолошких ограничења и одговарајућих догми успостављених у време комунистичке тј. социјалистичке Југославије), од М. Ђ. Милићевића, преко Ј. Цвијића, Ј. Ердељановића, А. Белића итд. до Р. Грујића, који је у дијахронијском контексту непосредно доказао њено српско порекло (в. Радослав Грујић, *Црквени елементи крсне славе*, О крсном имену, Просвета, Београд, 1985).

[39] Наиме – у периоду комунизма (код Срба, у СФРЈ) – „на православним просторима најуочљивији је био 'бег' људи од религије и цркве и изузетан пад проширености неких значајних облика религијског понашања људи, *пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности као што су посета недељном богослужењу (литургији)* (подвукао И. Т.), посета цркви, пост, молитва итд.“ (Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd, 2005, 20).

ски напредак увек је непосредно повезан са идентитетским комплексом, од кога, дакле, примарно зависи витална снага (односно способност самоодређења, регенерације и самоуређења) одговарајућег етничког бића.[40]

3.2. *Југоисток као симбол преображаја и препорода.* Након примарних ритуала, неопходно је посебно нагласити и значај симболике, почев од очигледне чињенице (која се намеће са становишта националног *самоодржања* – као базичног императива) да је на макро-плану, на нивоу државе Србије, потребно спровести одговарајуће промене које се тичу сфере културне политике. Ово се пре свега односи на неутралисање отвореног и раширеног антисрбизма (као и одговарајуће симболике која се испољава кроз читав низ варијантних облика), у смислу пожељне и владајуће културне матрице,[41] чији је посебан варијетет повезан управо са представама о менталитетима становништва српског југа и српског истока. Уосталом, промена наведених, глобално наметаних образаца – који су посебно опасни јер се свакодневно усложњавају у виду разгра-

[40] Изнесене закључке бисмо могли назвати и *принципом ритуала*. У вези с наведеним, а у контексту савремене борбе против беле куге (уп. претходне напомене – 21, 24, 29 итд.), в. посебно илустративни текст о породици са деветоро деце: *Девет пута јаче узвраћена љубав*, Двери српске 44, 4/2009, Београд, 20-21. Дотични текст почиње управо реченицом: „Једанаесточлане породице Војводић из Београда сећамо се са недељних и празничних Литургија у чувеној 'Кампсади' – храму посвећеном Светом великомученику Трифуну на Топчидерском гробљу у Београду“ (исто, 20). По оцу деветоро деце, свештенику Војводићу – „породица пре свега треба да буде усмерена на богослужења, да на празнике одлази на Литургију и да тако покаже да је та породица део Цркве. Често се дешава да жеља људи да велике празнике прослављају уз све обичаје који прате неки празник, као и уз свечану и богату трпезу, доведе до неких ствари које нису црквене. Дешава се да мајка и кћи не оду на Литургију за неки велики празник или на недељну литургију, већ да остају код куће како би спремили ручак који тај дан треба да буде свечанији. Све те припреме и обичаји су, наравно, лепи, али – ако је могуће – треба испунити и једно и друго. Одсуствовати са Литургије, односно из Цркве у поменутим приликама зарад било каквог другог садржаја који употпуњује прославу празника, то је један велики пропуст и то треба избегавати“ (исто, 21). Из овога се, између осталог, јасно наслућује и непосредна повезаност литургије, односно вере/религиозности и великог броја деце, а несумњива чињеница је да су Срби били изузетно демографски напредан и просперитетан народ у време када су велику већину сачињавали верници, односно када је највећи део становништва живео у складу са православно-хришћанским вредностима.

[41] Уп. напомену 4. О наведеном проблему социолог Зоран Аврамовић – на самом почетку своје књиге *Родомрсци* – каже следеће: „Једна подела на политичкој и интелектуалној сцени била је и јесте од посебног националног и државног значаја – она на родољубе и родомрсце“ (З. Аврамовић, н. д., 5). Другим речима, „било је јавних иступа који су несумњиво значили сипање мржње на сопствени народ“, односно – „могли су се прочитати суптилни и вијугави текстови о злу у српском народу. У тој, већој или мањој, мешавини речи и појмова открива се једна струја мишљења српских политичара и интелектуалаца коју ћу именовати као родомрсци“ (исто, 6).

натих симболичких простора – осим од промена на нивоу државе зависи и од сваког појединца, односно од његове едукације и „борбе са самим собом“, у смислу неприхватања србофобних начела као сопствених менталних матрица.[42]

Исто се односи и на тзв. дебеоградизацију и деметрополизацију Србије, у смислу равномерне расподеле културних и друштвених процеса и добара на читавој територији.[43] С тим у вези, у колективној свести је и током последњих година веома изражена представа (формулисана у виду једне врсте колективне потребе) о српској престоници, тј. метафизичком центру Србије на српском југу или српском истоку, почев од пророчанско-есхатолошких представа и текстова што говоре о Крушевцу – који превасходно припада културно-географском контексту српског истока – као новој престоници (било у максималистичком или минималистичком државном контексту),[44] до истицања значаја Призрена као некадашње престонице и симбола савременог српског отпора окупацији Космета (рецимо, парола „Догодине у Призрену“), или Старе Планине или

[42] Наиме – „чак и без непосредног позитивног поткрепљивања појединаца систем вредности се из врха елите преноси на ободе елите и даље, у поделиту, преко механизма статусног опонашања. Савремено светско друштво можемо посматрати као лествицу неједнаких статусних положаја. Ти положаји свакако да имају везе са материјалним залеђем. *Али, њихова главна одредница ипак је систем вредности појединца*“ (С. Антонић, *Културни рат у Србији*, 28; подвукао И. Т.). Наведени механизам *осмотског понашања* „види се и у драмској уметности“, односно – „писати о Србији као црној рупи препуној лудака постаје не само рецепт за успех, већ и опште место свих оних који држе до себе“ (исто, 30).

[43] Уп. предлоге Марка Младеновића у тексту *Покрет за обнављање становништва – Покрет „Четврто дете“* у: Б. Спасић, н. д., 262-270. Наиме – „морају се разрадити пројекти за *деметрополизацију* градова и за враћање сувишног градског становништва на село, уз врло повољне кредите“ (исто, 267).

[44] В. поглавље *Крунисање будуће царске Србије у Крушевцу после великог страдања* у: *Пророк последњих времена монах – старац Гаврило*, приредила монахиња Макрина (Мајсторовић), Ваљево, 2007, 173-178. Између осталог, старац Гаврило је (по сведочењу монахиње Макрине) говорио да „Београд нема више Благослов да буде престоница. Над њим је сивило и беда. Због грехова, мита, корупције, безакоња, секти и неморала. Престоница ће бити Крушевац, тамо ће се Цар крунисати, и то потомак Немањића, нико други неће бити“ (исто, 174). Наиме, кад буде „Руски Цар закорачио на тло Србије, да се наш цар крунише, дрхтаће тло куда буде он корачао, са том поворком Царском сила Небеска ће бити, Цела Србија ће се слити у Крушевац да се и наш цар крунише, и то круном Немањића, која се чува у пећини сакривена и чека дан кад ће је 'дете из пећине изнети', и пред цара донети“ (исто, 176). Пророчанства старца Гаврила преношена су у различитим контекстима; в. на пример: *Тешки дани за Србију*, Геополитика 37, јануар 2011, 70-73.

Ртња, као симбола баштињења духовне енергије потребне за препород[45], затим Лепенског Вира[46] итд. У наведеном смислу, и Поморавље,[47] Ниш,[48] Куршумлија, тј. Топлица,[49] читаво Косово,[50] као и други центри српског југоистока,[51] често добијају улогу места од посебног значаја или метафизичких средишта у давној прошлости која, с друге стране, окупљају енергије за обнову. (Наравно, ови садржаји често могу имати и псеудомистички карактер.)

Осим тога – иако их је у овом тренутку мало, тј. недовољно – и међу савременим аналитичарима и журналистима срећу се они који недвосмис-

[45] Постојање представа наведеног типа могли бисмо, примера ради, илустровати тзв. „Пророчанствима Србима од Деда Вукана“ (аутор Ненад Гавриловић, Отаџбина, Београд, 2009), где се говори о старцу са крајњег истока Источне Србије, који располаже натприродним знањима о прошлости и будућности. (Аутор овог „пророчанства“ је из Републике Српске, али – као и случају „Деда Милоја“ – простор деловања мудрог старца се, практично *архетипски*, и у овом случају везује управо за српски исток!) Осим тога, представе о Ртњу као метафизичком средишту од суштинског значаја су опште распрострањене, што су потврдила и наша непосредна теренска истраживања у источној Србији. Исто тако, текстови о овој планини – управо у наведеном контексту – веома су чести у часописима различитог профила.

[46] В. рецимо: Милић од Мачве, *Од Лепенског Вира до српске Веданте*, Народни музеј у Београду, Милићево здање на Звездари, Београд, 1991.

[47] В. Павле Матић, *Деда Милоје, пророк из Поморавља – Биће тумбање по целом свету*, Злаја, Београд, 2004, 46-49.

[48] По Горану Игићу – „није случајно да је Србија тек после ослобођења Ниша постала Краљевина Србија“ (Г. Игић, *Јужна Србија и Централни Балкан*; http://www.dverisrpske.com/tekst/1750870/pp).

[49] О представама овог типа в. у: И. Тодоровић, *Митска Топлица*, Митолошки зборник 20, Рача, 2009.

[50] В. бројне текстове који истичу значај Косова у српском и глобалном контексту. Од текстова који на научном плану разматрају ову проблематику в. рецимо: И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*; М. С. Марковић, *Тајна Косова*; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Народна књига – Алфа, Београд, 1999. А када је реч о поетским и сродним текстовима, са мистичким предзнаком, в. на пример: М. Бећковић, *Косово – најскупља српска реч*; М. Арсенијевић, *Срб је Христов (Цртице за увод у Србски Црквени завет)*, у: Небеска Србија, Манастир Светог Архиђакона Стефана, Сланци, 2002; у различитом контексту в. М. М. Славица Шетина, *Косово звездана капија*, Мирослав, Београд, 2008.

[51] Примера ради, по једној популарној интерпретацији – „почетком јануара 2002. године (...) београдски листови и телевизија објавили су да је на налазишту Хисар у Лесковцу пронађено 'археолошко чудо' – предмет дугачак 64,5 центиметара, стар најмање 3.300 година. Археолошки налаз је био чудо зато што је направљен од апсолутно чистог и нерђајућег гвожђа, а савремена човекова цивилизација није овладала металуршком технологијом којом би могла да направи такав предмет“ (Sreten Petrović, *Predgovor za treće izdanje*, u: Aleksandar Gorbovski, *Svet u kome ne živimo*, Naučna KMD, Beograd, 2007, 9).

лено и константно говоре о пресудном, геополитичком и духовно-симболичком, али и егзистенцијалном значају управо јужне и источне Србије за опстанак и препород Србије и српског етноса[52]. Са оваквих становишта, пребацивање тежишта Србије на север (односно у Београд) може се сматрати геополитичком грешком, уз истицање да је апсолутни државни приоритет у будућности снажно форсирање развоја Крушевца, Лесковца, Прокупља или Ниша, јер тежиште развоја Србије треба да буде јужна Србија.[53]

Ово је, у сваком случају, и разумљиво и оправдано, с обзиром на то да се кључне и архетипске српске историјско-митске матрице налазе на српском југу, почев од географије косовског завета/мита[54] до целокупног митског и културног контекста повезаног са животом и деловањем Краљевића Марка, Цара Душана, Милоша Обилића и кнеза Лазара, као централних јуначких фигура српског средњовековља али и колективне матрице која се у савременом тренутку препознаје као српска традиција.[55]

3.3. ***Концепт повратка (или – илустрације нових могућности, тј. идеја и процеса).*** У вези с претходним, од кључног/суштинског значаја

[52] В. рецимо текстове Г. Игића, по којем – „уколико Србија жели да сачува своју централну улогу на Балкану, потребно је да много више уложи у развој југа Србије“ (Г. Игић, *Јужна Србија и Централни Балкан*). Такође уп. (у нешто другачијем контексту) и текст познатог књижевника: Драгослав Михаиловић, *Колонијална Србија*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005.

[53] В. у: Г. Игић, *Јужна Србија и Централни Балкан*. По поменутом аналитичару и журналисти Игићу, који се на активан (и медијски експониран) начин бави управо проблемима српског југа и српског истока, „простор јужне Србије географски је на централном Балкану, и стога уопште није чудно што Американци имају Бондстил, а Руси хоће у Ниш, јер је то један од кључних геополитичких простора“, односно – „ко држи моравско-вардарски правац тај геостратешки контролише кичму Балкана, с тога је значај који има Јужна Србија посебан“ (исто).

[54] В. И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба.* Такође в. и: Бошко И. Бојовић, *Историја и есхатологија – из историје и књижевности јужнословенског средњег века*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњци-Париз, 2008, в. рецимо стр. 31.

[55] В. рецимо: Славенко Терзић, *Срби и македонско питање*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, 1993, 239-240; Ј. Ердељановић, н. д., 14. По А. Белићу – народне песме у областима које се налазе у данашњој западној Бугарској и Македонији су српске, „а довољно је сетити се само да централно место и у песмама Македоније заузима Краљевић Марко, који је и живео у Прилепу у западној Македонији и владао краљевством свога оца, српскога краља Вукашина, па да то буде јасно“ (Александар Белић, *Срби и Бугари – у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд, 1913, 41). Уп. и популарни, посебно илустративни роман „Црни цвет“ (Boban Knežević, *Crni cvet*, Everest media, Beograd, 2008), заснован – између осталог – управо на мотивима који наглашавају иницијацијски значај Јужне Србије/Македоније у контексту подручја од суштинског значаја за историјску судбину Срба.

је управо *идеја о повратку на српски југ*, коју је неопходно и посебно апострофирати. Јер, без оживљавања српског југа, као цивилизацијско-геополитичког упоришта, нема ни обнове Србије. Надовезујући се на овај закључак, треба додати и то да овде, наизглед, постоји парадоксална ситуација. С једне стране, у српским породицама на Косову и Метохији које живе у условима класичног гета – не постоји проблем наталитета (!),[56] док овај проблем постоји на територији која није директно окупирана нити под таквом тензијом. Дакле, на простору југоистока Србије у питању је заиста једна врста клиничке етничке депресије, за чије превладавање је неопходна и нова енергија. У општини Црна Трава, примера ради, постоји изузетна депопулација,[57] која се може надоместити једино акцијом насељавања становништва из других крајева.[58] У овом смислу,

[56] О овоме сведоче и резултати наших непосредних теренских истраживања, односно информације које недвосмислено говоре о томе да је број деце код Срба који су остали на Космету још увек у значајној мери већи него код других Срба. Уосталом, по подацима с краја 2008. односно почетка 2009. године које су пренели медији – у два породилишта у Грачаници и Косовској Митровици „број новорођених расте из године у годину“, а „занимљиво је да је све више жена које рађају близанце, и оних које се одлучују за треће, четврто, па чак и пето дете“ (Ljubinka Račić, *Bebi bum u 2008!*, http://www.pressonline.rs/sr/vesti/u_fokusu/story/54806/bebi+bum+u+2008%21.html). Другим речима, „иако преосталих 125.000 Срба на Косову и Метохији живи у готово немогућим условима, наталитет последњих година ипак расте“ (*Kolevke u getu*, http://www.glas-javnosti.rs/clanak/srbija/glas-javnosti-24-02-2009/kolevke-u-getu). В. Р. Перенић, Р. Столић, С. Капетановић, Д. Столић, *Наталитет Срба на Косову и Метохији*, Praxis medica 34 (1-2), 2006; по ауторима наведеног рада – „изгледа да је подстицајни фактор који је значајно утицао на пораст наталитета и природног прираштаја српског становништва атмосфера угрожености и потреба ојачања корпуса српског националног бића“ (исто, 53).

[57] У популарној књизи Биљане С. Спасић која је посвећена проблему беле куге у Србији, тј. код Срба (и која је доживела велики број издања), наглашава се како је „најдраматичније демографско старење забележено у Гаџином Хану, са просечном старошћу жена од 60 година, мушкараца од 52 године, што говори да је половина становника старија од 56 година. Такође, Црна Трава, Сврљиг, Бабушница имају већину житеља старијих од 50 година. А ми се питамо, ако је половина становништва старија од 50 година о каквој то демографској, популационој и економској перспективи можемо размишљати и говорити. Пре смо склони констатацији да су то демографске пустиње без наде и без будућности“ (Биљана С. Спасић, *Зашто Срби нестају?*, Крагујевац, 2006, 226). Уп. и текст: Гордана Живковић, *Бела куга у Срба – самообмана или збиља*, Двери српске 44, 4/2009, Београд, 6-7.

[58] Наиме, „демографи тврде да када број старих преко 65 година старости буде већи два и по пута од броја младих, наступио је крај једној нацији. Ту живота више нема. То је заправо почетак коначне смрти нације. Међутим, тај однос у Гаџином Хану је један према 3,6 одсто, у Сврљигу један према 3, Бабушници један према 2,8 док Црна Трава има само 8 одсто млађих од 15 година, а 36 одсто старијих од 65 година – дакле, један према 4,5 одсто“ (Б. Спасић, н. д., 226).

у обзир долази пре свега Београд (али и други већи градови у Србији), као и српска дијаспора, у смислу многољудних комплекса (између осталог – препуних житеља чији егзистенцијални концепти и стремљења нису у сагласности са велеградским или западњачким моделима). У циљу истинског квалитативног преображаја, ови људи би требало да дођу добровољно, са свешћу о значају сопствене мисије и тешкоћама (али и радостима) које их у њеном остваривању очекују.[59] Са појавом усмерене колективне енергије предоченог типа реализација наведене идеје (односно преке потребе) неће више изгледати нереално, већ управо као једина могућа опција.[60]

Током последњих година, а посебно у овом тренутку, често су присутне и представе о држави која је немоћна или суштински несамостална (јер „озбиљна држава би нешто предузела да се то стање промени", тј. „покушала би да да неке бенефиције људима тамо да их задржи, увела мање порезе, активније подстицала наталитет и слично"),[61] што је појава која – у сваком случају – реално детектује проблем комуникације становништва у етнички депресивним крајевима и државе. Независно од ових појава – односно независно од тога да ли је држава заинтересована или способна за иницирање одговарајућих процеса (тј. да их она организује или помаже заинтересоване у наведеном подухвату, као и у дејствима сличног карактера)[62] – то не би смело да утиче на индивидуалну или колективну одлуку и одлучност потенцијалних повратника. Јер, од акција овог типа – као што недвосмислено проистиче из наведених демографских чињеница и одговарајућих анализа – у савременим околностима непосредно зависи судбина читаве нације.

---

[59] Бројни добронамерни и компетентни аутори као кључни аспект опстанка и борбе против беле куге наводе *враћање селу*, односно – „села су нам остарела и потпуно опустела. А ту леже неисцрпне биолошке резерве које могу спасити српски народ" (М. Младеновић, н. д., 267). В. напомену 43.

[60] Уп. са већ поменутим предлозима мера против беле куге у: М. Младеновић, н. д., 262-270.

[61] Ово су коментари Г. Игиња (http://forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=16&t=8438&st=0&sk=t&sd=a; приступљено 10.2.2011). Осим тога, бројни аналитичари, друштвено-политички активисти и интелектуалци различитог профила у последње време су изричито говорили о савременој Србији као о полуокупираној или окупираној држави. Примера ради, по Бошку Обрадовићу, „српске невладине организације значиле би друштвени ослонац промоцији српских националних интереса. *Тај посао све теже постиже држава која се налази под непроглашеном окупацијом* (подвукао И. Т.), а то не сме бити примарно поље деловања Цркве" (Бошко Обрадовић, *Српски завет*, Српски сабор Двери, Београд, 2007, 223).

[62] Наиме – са становишта претходно поменутих интелектуалаца, који артикулишу одговарајућа друштвена стремљења – „промена духа на боље (морална револуција) мора да се осети у друштву макар систем фаворизовао супротан процес" (Б. Обрадовић, н. д., 20).

Другим речима, ако буде оваквих „пионира“, удружења и појединаца, спремних да живе у складу са православно-хришћанским вредностима (које, сходно етичким и животним концептима што из њих проистичу, утврђују идентитет и подстичу демографски раст и етничку обнову), биће и српског југа. Уосталом, опште место порука које упућују заинтересовани интелектуалци и друштвени радници патриотских претензија[63] базира се на апелу да се у актуелним околностима људи морају окренути духовним циљевима и знатно интензивније (само)организовати, уз снажно испољавање личне иницијативе и повезивање по пријатељским и рођачким линијама, као и уз јачање свести о пресудности садашњег историјског тренутка итд.[64] Сви општи предлози наведеног типа, када је реч о превасходности, примарно би могли бити примењени, односно употребљени управо на српском југу.[65]

3.4. *Општи закључци.* У виду општег закључка овог текста, можемо нагласити да – као што је већ више пута истицано[66] – подручја на југу и истоку српског етничког простора захтевају посебну пажњу етнолошке и комплетне научне и друштвене јавности, пре свега услед чињенице да

[63] Подразумева се, за нас су у контексту активне усмерености овог рада – тј. када је реч о добробити српске државе и српског етноса – само они (суштински и практично посматрано) релевантни, јер аутори који немају (више или мање непосредно декларисане) патриотске претензије често наступају са других интересних позиција. У вези с тим, о јасно изреченим циљевима протагониста стварања комунистичког друштва у СФРЈ – а када је реч о разградњи породице – в. у: А. Павићевић, *Друштвена политика према породици – подруштвљавање или крај једне историјске форме?*, 121-122.

[64] Уп. већ коришћени, карактеристични илустративни пример (предлога) челника *Српских Двери*, по којем – „значај промене духа свакако предњачи: већи морални квалитет појединца, независно од врсте система, утиче на општи друштвени квалитет“ (Б. Обрадовић, н. д., 19), при чему „бољег учитеља циља, пута и методе промене човека на боље од Цркве нема“ и „стога је повратак црквеном духовном искуству на првом месту потребне друштвене обнове“ (исто, 20). Другим речима, „лакше је усвојити површне и теоријске, спољашње назоре било које идеологије него кренути путем дубоког и личног, унутрашњег преображаја“ и „у овом распону се крије сва драма *Младе Србије*“ (исто, 23). По поменутом Б. Обрадовићу, „српске невладине организације значиле би друштвени ослонац промоцији српских националних интереса“ (исто, 223), односно – „потребне су нам нове друштвене организационе форме, потпуно савремене и демократски оправдане, а неоптерећене страначким поделама, које би извирале из Цркве и уливале се у државу“ (исто, 223). Ово је, наравно, само један пример, а шире разматрање и презентовање савремених иницијатива и гледишта различитог профила захтева засебну студију.

[65] Уп. И. Тодоровић, *Резултати нових етнолошких истраживања српског југа*, Лесковачки зборник 49, Лесковац, 2009, 25-26.

[66] Исто, 25.

је глобални, а уједно и болни, проблем *српског југа*, који се испољава кроз мноштво манифестних облика и варијација, често био потискиван и прећуткиван, иако су ове области одувек биле од суштинског значаја за српски етнички контекст у општем смислу. С тим у вези, и раније смо истицали да би свака квалитативна, суштинска обнова/препород српског етноса логично морала иницијално обухватити управо српски југ.

Новија теренска истраживања, током последњих година спроведена у различитим областима тј. културним целинама/деловима српског југа, непосредно су показала да су се у савременим околностима у семантичком фокусу нашла питања идентитета, депопулације и србофобије, као и контекст базичних митских и идејних образаца, односно симбола и религије.[67] Штавише, свеукупна слика проблема на овом пољу оставља утисак специјалног рата објављеног Србији и српском народу, који је, поврх свега, осетно погодио и породицу.[68] Отуда је логично управо овим питањима посветити највећу пажњу, уз нагласак на давању конкретних одговора, који директно произлазе из приступа *реалне науке*, односно науке одлучно дистанциране од доминантних идеолошких трендова[69], али истовремено и непосредно заинтересоване за помоћ угроженим групацијама.

---

[67] Исто, 15-16.

[68] С тим у вези, треба знати да је у Другом светском рату немачка нацистичка политика контроле рађања на окупираним словенским територијама инсистирала на томе да се путем пропаганде подстиче што више абортуса код покореног становништва, као и на ширењу порнографије, различитих контрацептивних средстава итд., а све у циљу смањења наталитета дотичних (словенских) народа. Другим речима, „биле су разрађене медицинске и законодавне мере за контрацепцију, абортусе и надзор над децом чији је циљ био смањење природног прираштаја у непожељним групама становништва. Контрацептивна средства била су широко доступна и често су дељена бесплатно. Абортуси су били легализовани, безопасни и лако доступни на специјалним клиникама или код локалних лекара“ (Волтер Пери, *Од Хитлеровог до „Новог светског“ поретка*, у: Ако нема Бога све је дозвољено, Легенда, Чачак, 2008, 121-122). У контексту додатног поређења са савременом српском ситуацијом треба знати да је контрола рађања спровођена „под притиском који се у најмању руку састојао од тврдње да је избегавање рађања детета лакше него његово подизање“, а „средства масовних информација су заједнички радила на пропаганди таквих мера истичући личне проблеме који настају због више деце и учећи људе како помоћу мера контроле и абортуса може да се избегне рађање. Подстицани су порнографија и секс без деце (укључујући ту и хомосексуализам) са циљем слабљења породице, одвраћања од политичког отпора и разарања духовних вредности“ (исто, 122).

[69] Уп. И. Тодоровић, *Света структура – Трагање за јединственом основом културних феномена*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 71, Београд, 2009, 25-26 и даље; исти, *Приоритети савремене етнолошко-антрополошке науке у Србији*, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд, 2005, 155-156, 158-162. В. и А. Зиновјев, *Запад – феномен западњаштва*, 212 и даље.

У наведеном смислу (поновимо то још једном) српски југ и српски исток можемо посматрати једино у глобалном контексту српског етничког простора, а никако изоловано – као самодовољне и издвојене целине – јер су управо ове области најбољи, идеалтипски показатељ дешавања на колективном плану, најуочљивији лакмус-папир стања нације. Другим речима, управо наглашена *граничност* и *историјска бременитост* ових подручја представља посебно осетљиви индикатор који региструје све суштинске промене и процесе. С обзиром на њихову потенцирану *граничност* (како у географском, тако и у идентитетском смислу)[70], осим доминантних „унутрашњих узрока" и већ помињани, глобални геополитички разлози и те како утичу на непосредне, практичне проблеме српског југа и српског истока, односно на врло уочљиву *етничку депресију*, најизразитије манифестовану кроз чињенице ниског наталитета, сиромаштва и опште малодушности.[71]

Међутим, преображај је могуће остварити и у врло кратком временском периоду, целовитом променом тренутно преовлађујућих модела, односно успостављањем (у виду основног културног/друштвеног обрасца) оних идејних матрица које су у прошлости посведочене као *централне матрице српског етничког кода*, примарни услови његовог постојања и успешног функционисања.[72] Наравно, ово не представља повратак у прошлост већ управо план за најрационалнију изградњу будућности на темељима сопственог идентитета и културних особености, у складу са којима је једино и могуће функционисање одговарајућег етничког бића. А као што смо показали у ранијим радовима и назначили у претходном делу текста, међу поменутим идејним матрицама налази се једна посебно индикативна, која има средишње место и која је јединствена у општим оквирима. Ова идејна матрица је непосредно заснована на православно-хришћанском ексклузивизму, односно на представи о Србима као новозаветном изабраном народу, тј. „другом (и коначном) Израиљу"[73], уз низ додатних импликација што произлазе из ове идејне представе, почев од косовског завета/мита до конкретних и свежих историјских искустава новијег периода. Другим речима, свеприсутност ове матрице у колективној

[70] Када је реч о семантичким димензијама феномена *границе* уп. Pjero Zanini, *Značenje granice*, Clio, Beograd, 2002.

[71] Током последње две деценије се, наиме, јасно види геополитички утицај и интерес других цивилизација, које подстичу контра-процесе на српском етничком простору, у циљу онемогућавања одговарајуће стабилизације, а тиме и демографског напретка (уп. рецимо: А. Зиновјев, *Велика прекретница*, Наш дом, 1999, 77-93).

[72] В. у претходним напоменама (16, 18, 30). В. пре свега: Милош Благојевић, н. д.; И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*; Д. Поповић, н. д.

[73] Уп. М. Благојевић, н. д.; Д. Поповић, н. д. Обавезно в. и: Н. Велимировић, *Српски народ као Теодул*, в. рецимо стр. 218. О синонимности пута и страдања српског народа и Исуса Христа в. у: исто, 247.

психи Срба релативно је једноставно доказати – о чему, уосталом, сведоче и бројне историјске ситуације, када су се Срби налазили у самом средишту светске историје.[74]

Дакле, као што је већ више пута наглашено, све оно што важи за општи српски етнички контекст посебно је заоштрено управо на примеру *српског југа* (и с њим културно-географски, као и симболички повезаног *српског истока*), који у овом тренутку трпи снажне ударе и искушења, али где се сагледава, тј. ишчекује и иницијално језгро преображаја.[75] Ово је уочљиво и на примеру претходно назначених, савремених (ревитализованих) народних пророчанстава и есхатолошких представа које језгро будуће позитивне трансформације српског етноса виде управо на овим просторима, односно у контексту обнове значаја симболичких средишта српског југоистока.[76] Подсећамо да је овај вид народне духовне културе заснован на одговарајућој древној традицији и да је у прошлости представљао значајан показатељ будућих процеса, односно суштинских етничких тежњи и стремљења.[77] А у савремено доба убрзаних промена до препорода и обнове може доћи већ у блиској будућности, после одговарајуће духовне, тј. идејне катарзе, која би подразумевала комплексну промену на плану општег функционисања друштва, културе и медија, али пре свега породице.

---

[74] Уп. И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*; в. пре свега поглавља *Импликације „српске идеје“: базични оквир* и *Српска идеја – идеја о остваренoм Богочовечанству (поглед „изнутра“)*.

[75] Уп. И. Тодоровић, *Резултати нових етнолошких истраживања српског југа*, 25-26.

[76] В. напомену 44. Уп. са ранијим представама изнесеним у: Радован Н. Казимировић, *Чарање, гатање, врачање и прорицање у нашем народу – Прилог испитивању тајанствених духовних појава*, репринт издања из 1941, Београд, 2006, 505. Наиме, Р. Казимировић поглавље под насловом „Пророчанства Милоша Тарабића“ завршава управо одредницом *будућа престоница*, у којој се говори о Тарабићевим речима „да ће наша будућа царска престоница бити Крушевац. Он је рекао: 'Пошто Србија постане царевина, ондакар неће дуго проћи па ће и престолница прећи из Биограда у Крушевац. Крушевац ће, куме, бити царска престолница“ (исто, 505). В. врло сродне мотиве у поменутим пророчанствима најновијег времена: *Пророк последњих времена монах – старац Гаврило*, Ваљево, 2007; в. рецимо стр. 146-148, 155, 156 итд.; в. пре свега стр. 165-180.

[77] Наиме, народна пророчанства су често – на први поглед, на тешко објашњив начин – прецизно одгонетала и дефинисала путеве стремљења српског народа, почев од тзв. „косовског пророчанства“ (Р. Н. Казимировић, н. д., 439-441), преко предсказања везаних за Карађорђа и Први српски устанак (Драгана Антонијевић, *Карађорђе и Милош – мит и политика*, Српски генеалошки центар, Београд, 2007, 30-31), до креманског пророчанства итд. (Р. Казимировић, н. д., 485-520). Уп. И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба*, поглавље *Митови одређују стварност*.

Summary

Ivica Todorović
CONTEMPORARY ISSUES OF SERBIAN SOUTH
AND SERBIAN EAST - «internal aspect»
(THE ANNEX OF THE REVIEW)

The areas of Southern Serbia and Serbian East focuse the issues as follows: depopulation, poverty and a type of general ethnic depression. On the other hand, this area is considered as expected location for the initial core of transformation and spiritual catharsis (within the context of the Serbian ethnic area). The paper considers the causes of these phenomena, ranging from preliminary concepts responsible for the drastic decline in the birth rate. Moreover, the answers were offered, basis on the main traditional conceptual models. In any case, respecting the conclusions resulting from the large scope of ethno-anthropological observations, the transformation can be achieved in a short period of time by changing the basic ideological matrix - i.e. by changing the patterns established during period of Yugoslavia, with particularly negative impact on the family and violated system of higher-priority consistent ethic values. In other words, by awaking of main ethnic identity patterns and higher-priority consistent ethic values - deliberately marginalized and completely ruined and spoiled in the past - it is possible to achieve an overall national reconstruction.

УДК 271.222(497.11)-726.3:929 Ђорђевић Д.

Милан Ж. Трајковић

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ПРОТЕ ДРАГУТИНА М. ЂОРЂЕВИЋА

Овај рад посвећујем својој мајци Радмили и њеном стрицу Зорану Д. Ђорђевићу, преминулом 03. 11. 2010.

I

Човек изузетног ума и блиставог пера, протојерej ставрофор Драгутин М. Ђорђевић, обележио је својом грандиозном, незаобилазном фигуром лесковачку културу и историју, српску етнолошку науку, фолклористику и антропологију скоро кроз читав XX век. Мало је људи, не само код нас него и у свету, који су могли да један цели век ослушкују и бележе ритам народног пулса и пенушаво животно врело као што је то могао прота Гуте, како су га из милоште сви звали. Живео је са народом, радио са народом и народ га је зато ценио и волео. Ови прилози за његову биографију само су мали допринос за изучавање живота и рада проте Драгутина М. Ђорђевића.

Свеобухватна слика проте Гутета захтева дугогодишњи рад, јер постоји велики број његових казивања „у перо“ својим пријатељима, која нису угледала светлост дана и која чекају истраживаче да буду објављена. Потрудићемо се, колико нам прилике дозвољавају, да се ухватимо у коштац са огромним стваралаштвом, јер прота Драгутин М. Ђорђевић то заслужује.

О Драгутиновим прецима мало се зна. Породица Ђорђевић води порекло из брдовитог малог места Русце које се налази на граници Врањске котлине и Пчиње, а у то време је било погранично место са Бугарском. Интересантан је податак да је граница са Бугарском пролазила кроз цркву и делила село и цркву на два дела. За српски и бугарски део села чинодејствовао је заједнички православни свештеник. Претпоставља се да је родоначелник породице Ђорђевић, Ђорђе, живео у српском делу

села. Подаци о Ђорђевој породици су непознати све до једног од његових потомака Стојмена. Не зна се ко је од Ђорђевих потомака први дошао у Врање, али се зна да је Стојмен живео у Врању[1]. Био је ожењен Ружом – домаћицом, а Стојмен је био сејмен – граничар на српско – турској граници код Ристовца. Стојмен је имао петоро деце – четири сина и једну кћи: Милана (1881 – 1923), Наталију, Стојана и два сина чија имена не знамо. За наш рад је значајан његов син Милан који из Врања одлази са братом у Смедерево да изучава пекарски занат. У Смедереву се у Дунаву удавио његов брат чије име не знамо. Други брат, чије име такође не знамо, умро је веома млад. Изучивши пекарски занат, Милан из Смедерева одлази у Лесковац. У Лесковцу се оженио Јулком и добио два сина и три кћери: Радмилу (1905 – 1923), Драгутина (1907 – 1999), Љубицу (1908 – 1989), Костадинку (умрла са 5,6 година) и Тодора (1917 – 2006).

Драгутин М. Ђорђевић је рођен 31. јануара 1907. године у Лесковцу.[2] Кућа у којој се родио је била на месту данашње Народне библиотеке. Милан је први у град на Ветерници донео „пештанску мају“ и њоме заменио квасац из турског времена, који су употребљавали лесковачки пекари. Умро је 1923. године, у 42. години живота. Његова мајка Јулка имала је 35 година када му је отац умро. Како би издржавала своју децу, она је почела да чува ђаке са села која су се школовала у Лесковцу и од њихове хране хранила њих и своју децу.

Слика 1 - Драгутин М. Ђорђевић

Основну школу и четири разреда Гимназије завршио је у Лесковцу, а 1923. уписао је богословију у Битољу. У школи је акламацијом изабран за председника ђачке дружине „Братство“, а сарађивао је и у гимназијском листу „Глас омладине с југа“. Писао је песме које су се штампале у предузећу у Сарајеву, а уређивали су их Дамјан Николић и Владимир Тмуша (књижевник). Они су издавали „Песме будућих I“, „Песме будућих II“ и „Пе-

[1] Овај податак смо сазнали од Зорана Д. Ђорђевића, протиног сина на чему му срдачно захваљујемо.

[2] У оскудној литератури о проти Драгутину М. Ђорђевићу често се наводи датум рођења 30. јануар 1907, али у његовој листи умрлих наводен је 31. јануар као датум његовог рођења и ми смо прихватили тај податак.

сме нових III“. У свим тим збиркама је учествовао и Драгутин, а у збирци „Песме нових III“ за који је расписан конкурс и била велика конкуренција улазе четири Драгутинове песме.

Из Битоља се враћа у Лесковац 1928. године и најпре се запошљава у општини као писар, што је скоро непознати податак.[3] У Лесковцу се жени Надеждом (девојачко Миленковић) са којом је имао четири сина: Милана (11. октобар 1929 – 1970), Зорана (28. јул 1931), Предрага (6/7. јул 1935 – 2009) и Војина (13. децембар 1939).

Слика 2 - Драгутин са супругом Надеждом

За свештеника је рукоположен 1930. године, када добија парохију Црковничку са седиштем у Доњој Локошници. Пошто тамо није било цркве, служио је у манастиру Свете Богородице, једном од јашуњских манастира на обронцима Бабичке горе. О свом службовању у Доњој Локошници прота Драгутин М. Ђорђевић је рекао: „Тамо сам наишао на један интересантан народ који се одликовао од многих села, тамо се живело врло лепо, поштовали су празнике, извршавали су обичаје, народни живот је текао дивно, просто невероватно лепо, за мене као дете варошко ја нисам ни знао шта је то сеоски живот, али сам приметио да је то заиста лепо и толико ми се овај живот свидео да сам врло тешко отишао из тог села. Волео сам Доњу Локошницу, јер ту сам наишао на другарство, на пријатељство, поштовали су ме добро, просто, тамо је интересантно да тај народ воли свештеника који се дружи са њима, онај који се не дружи са њима они њега нису баш тако ценили и волели.“[4]

[3] Овај податак смо сазнали од Зорана Д. Ђорђевића, протиног сина, на чему му још једном срдачно захваљујемо.

[4] Документарни филм РТС – а „На извориште – записи на колену Драгутина Ђорђевића“, Београд, 1998.

Прота Гуте је у својим истраживањима наилазио на врачаре које су знале да бају од разних болести, а по протином казивању најбоља казивачица басми у Доњој Локошници је била Стана Јовановић. У то време је написао рад „Црква бабичка Света Тројица“.

Та црква припала је Нишкој епархији, а нови владика Јован Илић је тражио да га види и постави у нову парохију, упражњену – Тураковачку. Премештај за Тураковац је уследио 1936. године, а 1940. године је написао, поводом деведесетпетогодишњице тураковачке цркве брошуру „Црква тураковачка Сабор светих Апостола 1845 - 1940“. Ова брошура је дошла до руку професора доктора етнолога Миленка С. Филиповића. Прочитавши је, професор му се обратио писмом и предложио му да се определи за етнологију. Драгутин М. Ђорђевић је прихватио професорову сугестију, и, поред свог свештеничког позива, почиње сакупљање и истраживање материјала за своја будућа капитална дела. У Тураковцу је провео 44,5 године, а пензионисан је 1980. године у Лесковцу. Постао је протојереј, а потом и ставрофор, што је највећи чин за свештеника у српској цркви. Живео је у Лесковцу, у улици Партизанска број 3.

Драгутин М. Ђорђевић је умро 12. маја 1999. године у 93. години живота на празник Светог Јеремије, за време подмуклог бомбардовања Србије од НАТО алијансе. Сахрана је била скромна и достојанствена, баш као и цели живот проте Драгутина М. Ђорђевића. На четрдесетодневном парастосу присуствовао је тадашњи владика нишки Иринеј, сада патријарх српски.

Слика 3 - Супруга Драгутина Ђорђевића Надежда са синовима (с лева на десно: Војин, Милан, Зоран и Предраг)

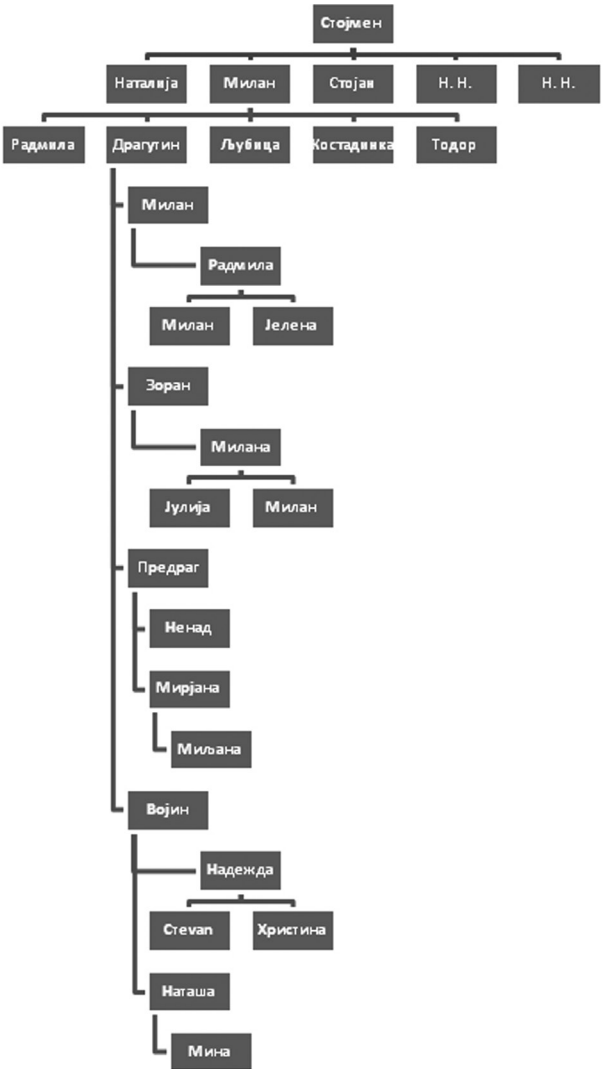

Слика 4 - Родослов породице Ђорђевић (урадио Милан Ж. Трајковић)

II

Његов живот и рад су ишли у два правца, један – свештенички, за њега важнији, и други – научни. Ишао је путем цркве и путем науке. Прота Драгутин је служио подједнако верно и успешно и свом свештеничком позиву и науци која је његова друга велика љубав. Као свештеник, сматрао је да треба спашавати народно благо, народну традицију, све што је везано за народни живот. Још је патријарх Герман рекао: „Народни обичаји су друго јеванђеље“.

Живећи на селу, Драгутин М. Ђорђевић је упознавао народни живот, обичаје, фолклор, говор... „Као млад свештеник, будући у сталном контакту са народом, почео сам ослушкивати ритам народног била и посматрати пажљиво све друштвене манифестације на животном пенушавом врелу. Трудио сам се да што дубље проникнем у богат и разноврстан народни живот, да завирим у многобројне, често врло деликатне појаве и збивања, магичне радње и прастаре ритуалне обреде и да што више зацрпем од тог народног блага, које из дана у дан све више бледи и нестаје из свакодневног живота људи," – записао је прота Драгутин Ђорђевић о свом животном опредељењу. [5]

А о својим књигама је рекао: „Шта сам ја дао и написао, то сам узео од народа, и сад му враћам то, све онако у тој форми, како сам га ја запазио, како је конзервисано у мојим књигама и то ће трајати ваљда много после моје смрти и биће добро за народ, јер сам све волео што је народно."[6]

Један од његових најранијих радова које је написао о народном животу у нашем крају односи се на коледаре, које је гледао у селу Брзи, надомак Вучја. Бранка Петровића и његову дружину заједно са Пертаћанима сматрао је најбољим коледарима у Србији.

Слика 5. Скупштина КУД „Абрашевић" 1968. године
(други слева је прота Драгутин М. Ђорђевић)

Круна његовог рада су четири књиге које се издвајају и по обиму и по вредности. Српска академија наука и уметности издала је његове три

[5] Наша реч, број 20, Лесковац, 1999., 9.

[6] Документарни филм РТС – а „На извориште - Записи на колену Драгутина Ђорђевића", Београд, 1998.

монументелне књиге у редакцији Наде Милошевић-Ђорђевић: „Живот и обичаји народа у Лесковачкој Морави“ (1958. године), „Српске народне приповетке и предања из лесковачке области“ (1988. године) и „Народне песме из лесковачке области“ (1990. године). Четврту књигу му је издао Народни музеј у Лесковцу као монографију: „Живот и обичаји народни у лесковачком крају“ (1985. године). Био је и цењени сарадник Народног музеја у Лесковцу.

Прота Драгутин М. Ђорђевић је написао 2260 страница текстова – тангентно, 430 нумера у библиографији, сакупио 500 народних прича и предања,700 песама, лирских, епских, шаљивих...[7] За ову прилику немогуће је навести све његове библиографске радове, али ћемо издвојити неке његове значајније прилоге по хронолошком издању:

- Личности народног устанка у партизанским песмама лесковачког краја, Рад осмог конгреса СФЈ у Титовом Ужицу, 1961.
- Хајдуци Миљко Бојкин из Разгојне и Белота из Црковнице, Лесковачки зборник I, Лесковац, 1961.
- Рад православних свештеника на етнологији и фолклористици, Православна мисао, Београд, 1961.
- Улога жене у неким пролећним обичајима у Лесковачкој Морави, Зборник СФЈ, Сарајево, 1963.
- Прилози за антропоеографско испитивање Лесковачке котлине, Лесковачки зборник, Лесковац, 1963.
- Никола Скобаљић у историји и народном предању, Зборник СФЈ, Охрид, 1964.
- Певач Живка Благојевић, Лесковачки зборник, Лесковац, 1965.
- Примери народног стваралаштва, Лесковачки зборник, Лесковац, 1966.
- Споменица прославе 120-годишњице цркве Тукековачке, Лесковац, 1967.
- Обичаји, обредне и друге народне песме и здравице, Лесковачки зборник, Лесковац, 1968.
- Басма у народној терапији, Архив за историју здравствене културе Србије, Београд, 1973.
- Традиционални народни сабори и неке промене у послератном периоду, Зборник етнолога, Нови Пазар, 1978.
- О народним лесковачким песмама, Наше стварање, Лесковац, 1987.
- Оцаклија – свети дом, црква Рождество Пресвете Богородице, Лесковац, 2003. (постхумно издање)

Сва ова дела оцењена су као значајна из области етнолошке литературе не само код нас већ и у читавом свету. Био је члан Фолклориста Југославије, Етнолошког друштва Југославије, Међународног друштва антрополога и етнолога, Друштва за изучавање здравствене културе

[7] Документарни филм РТС – а „На извориштy - Записи на колену Драгутина Ђорђевића“, Београд, 1998.

у Југославији, Историјског друштва Лесковца, редакције Лесковачког зборника, као и један од његових оснивача и сарадника од првог броја 1961. године.

Био је учесник на међународним симпозијумима, конгресима фолклориста у Паризу (1960. године), Москви (1964. године), Анкари, Трнову, Охриду, Дојрану. Његови радови саопштавани на скуповима људи од науке увек су наилазили на пажњу и признања. За свој рад Драгутин М. Ђорђевић је више пута одликован и награђиван. Давне 1967. године међу првим радницима у култури је добио Октобарску награду града Лесковца. Носилац је и Вукове награде, као и надимка „Моравски Вук Караџић“, с правом и заслужено.

Међу његовим најдражим сарадницима су били: професор др Миленко С. Филиповић, професор др Васиљевић, професор др Боривоје Дробњаковић, др Душан Недељковић, професор др Антонијевић, Миљана Радовановић, Милош Мацура, Тврtко Чубелић, Нада Милошевић-Ђорђевић и многи други.

Иза проте Драгутина М. Ђорђевића остало је много необјављених рукописа од непроцењиве историјске и културне вредности. Посебно је имао две жеље: да напише радове о црквама и црквштима лесковачког краја и о свештеницима, настављачима Вуковог рада на сакупљању народних умотворина и описивању народног живота. Смрт га је омела у томе.

Тиме су се остварили речи из Маринковог јеванђеља које је прота Драгутин М. Ђорђевић често понављао:„Спиши и поспјеши много грешнаа руко добра и слатка словеса дондеже не наидет самртни конац.“ [8]

III

О његовом животу и раду рекли су:

Нада Милошевић - Ђорђевић:

„Из обимне рукописне збирке народних приповедака и предања, које је Драгутин Ђорђевић, свештеник из Лесковца, сакупио на подручју Лесковачке Мораве и предао Српској академији наука и уметности, издвојили смо за штампу 389 записа. Целокупна збирка настала је у периоду 1953 – 1971. године дугогодишњим, мукотрпним записивачким радом самог Драгутина Ђорђевића, који је, крећући се у аутентичном амбијенту, и сам израстао из истог завичајног тла, био у могућности да сакупи велики број казивања (469 текстова) од различитих казивача. Збирка је резултат

[8] Документарни филм РТС – а „На извориште - Записи на колену Драгутина Ђорђевића“, Београд, 1998.

спонтаног казивања „у перо“ или бележења магнетофоном (ретко по сећању) и обухвата готово све врсте усмене приповедне прозе.“[9]

Томислав Н. Цветковић:

„И без претеривања се може рећи да је чика Гуте био Божји човек: смирен, благог израза, човекољубив, дарежљив, марљив, диван саговорник, бриљантан казивач, изузетан зналац обичаја, обреда, народне културе, духа народа коме је служио и служећи га годинама осмишљавао своје постојање и своје биће.“ [10]

Николај Тимченко:

„О Драгутину Ђорђевићу писано је и говорено много у стручним круговима; о његовом раду писали су Боривоје Дробњаковић, Душан Недељковић, Петар Влаховић, Момчило Златановић, Нада Милошевић-Ђорђевић и многи други; с њим су присне везе одржавали, може се слободно рећи, сви познати зналци нашег фолклора и народног стваралаштва у целини, као Владан Недић, Твртко Чубелић, Божидар Ковачевић, Живомир Младеновић и други, а о његовом раду су с поштовањем говорили академици Мирослав Пантић, Милош Мацура, професор Радмила Пешић, Миљана Радовановић и други.“ [11]

Момчило Златановић:

„Фолклорист Драгутин Ђорђевић интересује се за народно стваралаштво Лесковачке Мораве још од 1931. године. Тада у селу Доњој Локошници бележи лазаричке песме. Од 1947. до 1953. године Ђорђевић врло интензивно прикупља етнографско, фолклорно и друго градиво у лесковачким насељима за своје прво познато дело *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*. Он је опсежно описао женске ритуалне игре лазарице и краљице и навео читаве руковети песама. Знатну пажњу посветио је и свадбеним обичајима и пропратио их низом стихова. Читаво једно поглавље ове обимне књиге садржи љубавне, седељачке, жетелачке, свадбене и друге народне песме. Укратко, ова монографија је својеврсна етничка и културна историја лесковачке области.“[12]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

– Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Београд, 1980.

– Документарни филм РТС – а „На извориште - Записи на колену проте Драгутина Ђорђевића“, Београд, 1998.

[9] Драгутин М. Ђорђевић, Српске народне приповетке и предања из лесковачке области, САНУ, Београд, 1988, IX.

[10] Томислав Н. Цветковић, Говор на сахрани Драгутина М. Ђорђевића, 13. мај 1999, из личне архиве.

[11] Наша реч, број 20, Лесковац, 21 мај 1999, 9.

[12] Лексикон писаца лесковачког краја, Лесковац, 2003, 173.

– Наша реч, број 20, Лесковац, 1999.

– Драгутин М. Ђорђевић, Српске народне приповетке и предања из лесковачке области, САНУ, Београд, 1988.

– Томислав Н. Цветковић, Говор на сахрани Драгутина М. Ђорђевића, 1999, из личне архиве.

– Лексикон писаца лесковачког краја, Лесковац, 2003.

РЕЗЮМЕ

Милан Ж. Трајковић

ВЗНОСЫ В БИОГРАФИИ ПРОТОИЕРЕЙ ДРАГУТИН М. ДЖОРДЖЕВИЧ

Настоящая статья представляет вклад, приложение молодого автора в биографию знаменитого лесковацкого священника-протоиерея ставрофора Драгутина Джорджевича. Протоиерей Драгутин М. Джорджевич родился 31 января 1907 года в Лесковаце, в семье отца Милана и матери Юлки. Происхождение семьи Джорджевич из Пчиньской деревни Русце, откуда они поселились в городе Вранье. Первый в Лесковац приехал Милан и начал заниматься выработкой хлебных изделий. Их дом находился на месте где сейчас находится лесковацкая библиотека. После окончания начальной школы Драгутин поступил в церковное училище-семинарию в Битоле, городе в Македонии. И там он начал писать и печатать первые стихи.

Закончив церковное училище он вернулся в Лесковац. Мало известно, что молодой Драгутин начал работать в общине Лесковац служащим. В 1928 году Драгутин женился на Надежде и получил первую церковную работу в деревне Локошница – Яшуньские монастыри (1930 год). Надежда ему родила четырех сыновей: Милана, Зорана, Предрага, Войина. Здесь в деревне, «в народе», как говорил великий русский писатель Горький, Драгутин познакомился с народными обычаями, рассказами, песнями, одним словом – с народным творчеством. С тех пор он обещал себе сберечь это огромное народное богатство. И успел в этом. Написал он свыше 2260 страниц текста, сберег 500 народных песен, 700 народных рассказов лесковацкой Моравы. Четыре книги напечатала ему сербская Академия наук. Это был верх его научной работы. Его библиография насчитывает более 400 единиц. За эту работу получил «протоиерей Гутэ» (как просто его называли люди) много вознаграждений и признаний (Грамота города Лесковаца, премия Вука Караджича и др.).

Читал он свои доклады в разных городах мира: Париже, Стамбуле, Софии, Белграде и др. Он был знаком с многими передовыми людьми 20-го века и о нем также многие знатоки писали с уважением. Умер он 12 мая 1999 года во время НАТО бомбардировки Сербии. Похоронен он на кладбище в Лесковаце скромно и с уважением, какой была и вся его жизнь.

УДК 069.51:623.44(497.11)
904:623.444.2(560)”17/18”

Мира Ниношевић

ТУРСКА САБЉА К'ЛЧ ТИПА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

У збирци оружја и војне опреме Народног музеја у Лесковцу, међу другим раритетним предметима, налази се једна турска сабља. Пре него што пређемо на опис, задржаћемо се на порекло сабље и на који начин су је преузели балкански народи с циљем да се добије целокупна слика историјског развоја овог средњовековног хладног оружја.

Слика 1. Турска сабља к’лч типа са канијом, друга половина XVIII – прва половина XIX века, инв. бр. И-ЗО/51.

Сабља је оријенталог порекла, развила се од једносеклог мача. Такаво оружје са са кривим сечивом било је познато Дачанима и Скитима. За време цара Трајана (101-106. н.е) сабља је главно оружје Дачана. У наше крајеве доносе је Хуни (II-V век) и Авари у VI веку. У пуном облику сабља се јавља у VIII веку код степских народа источне Европе и Централне Азије. Сабља је оружје својствено номадима, тј. њиховој лакој коњици. Отуд она код Авара, Печенега, Мађара, Арабљана, Турака и Персијанаца.[1] Због лакоће руковања и делотворности, постала је савршено оружје лаке

[1] *Vojna enciklopedija*, Beograd 1974, 300.

коњице и у каснијим епохама и другим поднебљима. Као хладно оружје (гр. *mahera*; арап. *siet*; лат. *copis*, енг. *sabre*; тур. *kiliç*) које углавном служи за напад и сечу, сабља се састоји од сечива, балчака и корица (каније).[2]

Сечиво је криво (по томе се разликује од мача) и наоштрено је са испупчене стране. На њему се разликују: корен, оштрица, врх, жлеб и телуће, а код неких сабљи врх је наоштрен с обе стране. Балчак се састоји од дршке (рукохвата), јабучице (главе) и накрснице. Дршка је, најчешће, асиметрично постављена и усмерена, са благим нагибом супротно од врха сечива. Дршка има незнатно савијену главицу (јабучицу), а омотана је најчешће жицом или обложена дрвеним, кожнатим или коштаним оплатама (облогама). Накрсница је углавном кратка, са равно пруженим или надоле савијеним крацима који су на крају задебљани. Каснији типови сабље имају рукобран (штитник за шаку) који је настао спајањем једног крака накрснице са крајем дршке (јабучице). Корице (каније), најчешће су дрвене, пресвучене кожом и ојачане оковима. Сабље новијег времена, индустријске производње, имају увек корице од метала.[3]

Сабља је у првом реду коњичко оружје, које служи више за сечу у брзом налету, замаху и окршају него за убод. Постоје коњичке и пешадијске сабље. Коњичке сабље су теже и дуже, пешадијске сабље су краће и лакше. У Европи су биле најбројније турске, аустријске, француске, руске, пољске и немачке сабље. Свака од њих имала је неку специфичност. Док су турске биле изразито криве, француске су биле скоро праве као мач. Осим различито обликованих дршки и штитника, најуочљивије промене у њеном развоју биле су на сечиву.[4]

Ради бољег разумевања, истичемо да је оружје пре увођења стајаће војске припадало војнику који га је наручивао од занатлије или куповао од трговаца, у зависности од материјалих прилика. Зато се оружје XVII и XVIII века, а то важи и за сабље, разликује по више индивидуалних карактеристика. Оружје XIX века је фабричке израде, а делови балчака и сечива израђивани су према прописима одговарајућих војних власти.

Под утицајем средњовековног начина ратовања, где доминира мач, сабља је била потиснута. Међутим, продирањем Турака у Европу поново се враћа код европских народа и скоро све европске армије преузеле су основно оружје турске коњице – сабљу.

У нашим земљама, употреба сабље помиње се у XIV веку, већи замах као оружје добија од времена учвршћивања турске власти на Балкану, а

[2] Исто.

[3] M. Šercer, *Sablje*, katalog izložbe, Zagreb 1979, 11.

[4] А.Н. Кулинский, *Европейское холодное оружие*, Оружейная академия, Санкт-Петерьуг 2003. 92-125.

од XV века постепено почиње да потискује мач.[5] Први српски владар који је увео сабљу у наоружање српске војске био је краљ Милутин (1282-1321).[6] Српска војска је за време Деспотовине била наоружана сабљама, али у мањој мери од мачева. О томе нам говоре и прикази ратника у манастирима Нагоричано, Грачаница, Дечани, Лесново, Манасија.

Сабља је, уз лук и стрелу, била свето оружје муслимана.[7] Сматра се да су прво Турци Селџуци, а затим и Османски Турци, сабљу преузели од Персијанаца. Најстарији сачувани примерци потичу из XV века и имају дугачко сечиво са благом кривином која је незнатно шира у другој половини.[8] У војсци османлијских Турака сабља је саставни део наоружања коњаника (спахија) и пешадије (јањичара).[9]

Карактеристика турске сабље је повијено сечиво, наоштрено само са једне стране које се према врху проширује у двосекли део звани јалман. Ради чврстине и јачег ударца, телуће (тилућа, полећина) је ојачано. Испод телућа сечиво је са обе стране било изолучено, чиме се постизала гипкост и лакоћа. Турске сабље за сечу гурањем имају конвексан облик сечива, док друго оријентално оружје за сечу повлачењем (јатаган, ханџар) има конкаван облик сечива. Разлика у сечењу између сабље и јатагана лежи у томе што се јатаган при удару мора вући од дршке ка врху, а сабља од врха ка дршци.

Развој турске сабље може се пратити још од VI века када се формира велика турска империја у централној Азији, преко упада на територију Мале Азије у XI веку, преко инвазије на европске народе у XIV веку, па до напуштања овог традиционалног оружја у турској армији у другој половини XIX века. Изглед сечива, дршке, опрема, декоративни еле-

[5] Већ 1452. године јавља се, поред мачева, и крива турска сабља. На богомилском стећку у Етнографском музеју, који је пренет из Подриња, изрезана је сабља пресијског порекла, сечива дужине 95 цм и балчака дужине 16 цм. St. Stanojević, *Narodna enciklopedija*, III, Zagreb 1928, 274.

[6] Dušan Pribičević, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vojni muzej JNA, Vesnik I, Beograd 1954, 81. Шкриванић тврди да се сабља краља Милутина из 1315. године (ако је аутентична) налази у власништу чланова бивше италијанске краљевске династије. Гавро Шкриванић, Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Београд 1957, 60.

[7] Према предању, Мухамед је имао 10 сабљи од којих је свака имала своје име. Међу најпознатијима је сабља звана Зулфикар, чије се име често сусреће на сечивима. Само име означава сабљу са жљебовима. M. Šercer, *Sablje*.., 12.

[8] Први прикази сабље јављају се на персијским минијатурама „Šah-name“ из14. века. M. Šercer, *Sablje*,12.

[9] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие*, Оружейная академия, Санкт Петербург 2002, 84. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana vojnog muzeja JNA*, Vesnik I, Beograd 1954, 108.

менти и техника израде кроз векове, битно се мењала. Драстичан рез у традицији израде турске сабље направљен је крајем XVI и почетком XVII века. У то време јавља се рожната дршка, а напушта дршка од дрвета омотана кожом с благо укошеном и зашиљеном главицом.[10] На основу сачуваних примерака може се пратити еволуција сабље од XVI до XX века. Поред чисто турских типова, израђиване су сабље које су настале под персијским утицајем од XVII до XIX века, и европским утицајем од друге половине XIX до XX века.[11]

Према Э. Г. Аствацатурян, у XVII веку се разликује пет типова дугог хладног оружја којима су биле наоружане турска пешадија и коњица: 1. сабље *gaddare* (персијски) или *pala* (турски), имају широко сечиво (5-5,5 цм), благо закривљено, са јалманом ширине 6-7 цм, дужине 60-70 цм; 2. сабља *kiliç* (к'лч) са повијеним сечивом средње ширине (3 цм) и дебљине (0,5 цм) са јалманом на 1/3 оштрице; 3. сабља *adžem-kilidži* – персијска - са јако савијеним сечивом ширине 3,5 цм, са јелманом на ¼ оштрице, стањеним врхом и са два шира жлеба целом дужином сечива. 4. Прави *палаш* - са правим, широким, једно или двобридим сечивом; 5. *megg*[12] – „кончар“ (руски), са уским, тробридим сечивом суженим према врху.[13]

Турске сабље се разликују по облику дршке и сечива. По облику дршке, разликују се два типа која су се најдуже задржала у употребу. Први тип дршке био је у облику стилизоване птичје главе,[14] познат под називом *карабела* који се употребљавао у XVII и XVIII веку.[15] Сабље овог типа појавиле су се у првој половини XVI века.[16] Други, са дршком у облику задебљане, повијене луковичасте главице, појавио се у другој половини XVI века и употребљавао се до краја XIX века.[17] Од друге половине XVIII века дршке су шире, са већом луковичастом главицом, познатије као „дршка у облику пиштоља“.[18] Дршке сабљи су се најчешће израђивале од

[10] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,* 84.

[11] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие`...*, 84.

[12] На Балкану познат под називом *шиш* - оружје којим се „боло ... попут копља“; у народним песмама се помиње: *„*Удри њега шишом накомице..“. Шиш је био и оружје дервиша којим су се боли за време верских обреда.Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini,* Glasnik historijskog muzeja u Sarajevu, LV, 1943, Sarajevo, 1944, 95.

[13] M. Šercer, *Sablje*, 12. Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие`...*, 90.

[14] „орлова глава“. Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,92.*

[15] M. Šercer, *Tursko oružje*, katalog izložbe, Zagreb 1983, 9. Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,92.*

[16] У Топкапи сарају у Истамбулу изложена је међу оружјем сабља овог типа која је припадала султану Селиму I (1512-1520). M. Šercer, *Sablje...*, 15.

[17] M. Šercer, *Sablje..*, 15. Тај тип главице јавља се на сабљи султана Селима II (1566-1574). Има примера да се тај тип главице јавља раније. Најстарија публикована сабља тог типа је из 1467. године.

[18] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,109.*

кости рога или слоноваче, ређе од моржове кости, која је у Цариград увожена из Скандинавије.[19]

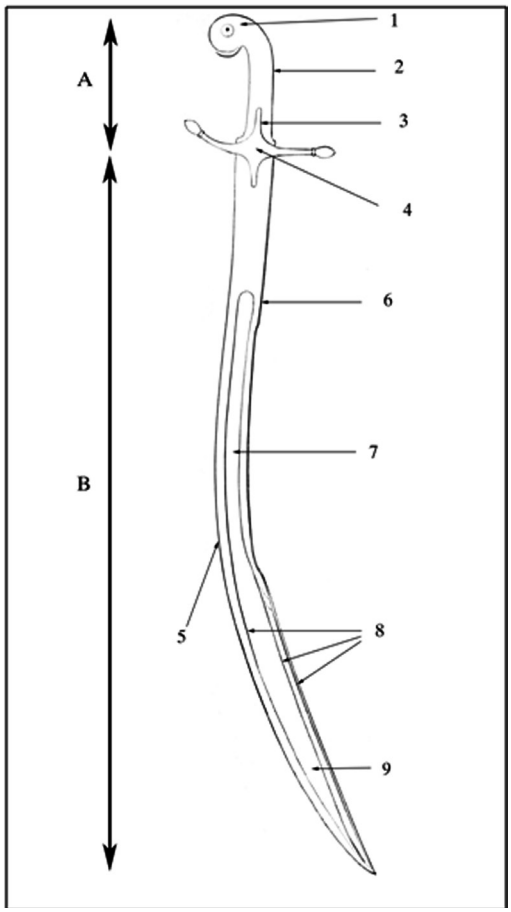

Слика 2. Конструкција турске сабље к'лч типа са луковичастом главицом:

*А- **балчак**: 1- главица; 2- дршка;*
3- рокчићи (језичци) накрснице;
4- накрсница са дугим крацима;

*Б – **сечиво**: 5- оштрица; 6- телуће;*
7- ребро; 8- канелуре (жлебови);
9- јалман (проширени део сечива)

По облику сечива деле се на две групе: на сечива типа к'лч (*kiliç*) и сечива типа шамшир.[20] Сечива типа к'лч су једносекла, са закривљеним сечивом и јаче или слабије наглашеним јалманом и честим жлебовима. Дужина сечива је обично 70-75 цм, најмања 60-65 цм и највећа 80-90 цм.[21] Најстарија сечива са јалманом датирају из XVI века.[22] Међу сечивима к'лч типа издвајају се сечива са јако израженим јалманом мамелучких сабљи, која се јављају крајем XVIII века и која су се у Европи проширила после Наполеоновог похода на Египат.[23] Сечива типа шамшир, која су персијског порекла, веома су закривљена, уска, према врху истањена, па се још називају „лављи реп“. Шамшир, супротно к'лч сечиву, нагло се сужава на последњој трећини према врху. Сабље са сечивима која су необично валовита (у облику „пламених језика“) познате су под називом *ashesh-kiliç* (пламенита сабља).[24] Ст. Стојан Станојевић наводи

[19] А. Радовић, *Занатско оружје Балкана, XVII- XIX век...,* 28.

[20] M. Šercer, *Sablje..*, 14. А. Радовић, *Занатско оружје Балкана, XVII- XIX век,* каталог изложбе, Војни музеј Београд 2002, 26.

[21] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,104.*

[22] M. Šercer, *Sablje..*, 12.

[23] А. Радовић, *Занатско оружје Балкана, XVII- XIX век...,* 26.

[24] M. Šercer, *Sablje*, 12.

да су Турци носили сабљу *гребештак*, која је била назупчана и на сечиву и на телућу позната под називом *kalug krk basamak* или *kalug merdivan*.[25]

Обе врсте сечива турских сабљи биле су у употреби током XVIII и у првој половини XIX века и то са посебном превагом на страну шашмирског сечива. [26] Сабље са јаким јалманом омогућавале су и функцију бода, а тежиште им је било помакнуто према врху тако да је снага удара била јача. Све то, у првој половини XVIII века више није било потребно и то је главни разлог који је сечивима типа шамшир донело превагу. Овакав преображај турске сабље није случајан. Напуштањем оклопа, сабља се враћа својој првобитној и најважнијој тактичкој функцији – резу. Бод губи улогу у земљама традиционално оданим мачу. Сабља у другој половини XVIII века постаје универзално европско оружје и прихватају је армије где сабље раније никад није било.

На турским сабљама јављају се неколико врста накрсница. Најчешће је са равно пруженим крацима и са двокраким језичком. Варијанте су повијени краци савијени у облику пужа или повијени краци са лиснатим завршецима. Равно пружени краци накрснице могу бити краћи тупасти, дужи са копљастим завршецима или извијени у облику латиничног слова S.[27]

Сабљу су Турци носили на вуненим или свиленим, уплетеним, црвеним или зеленим гајтанима преко десног рамена косо преко леђа и прса, или висећи на кајасама на левом куку. Гајтани су се везивали врло замршеним „узловима" (чворовима).[28] Везивање и израда гајтана за сабље био је посао казаза.[29] Гајтани за сабље типа к'лч називали су се „kilič –bag".[30] На сабљи је уз гајтан, била и *кајаса* (за пасивање око паса).[31] Турске сабље стајале су у *корама* (ножницама, канијама, цагријама), чији је задатак да чува сечиво од рђе, повреда и да олакшава ношење, а није ометала брзу употребу.[32]

Најпознатије сабље су израђиване у граду Дамаску, по чему су прозване димискије (дамаскиње, демискиње). Турске сабље ковane су и у другим градовима па се помињу и сабље шамлијанске (по вилајету Шаму

[25] У Нишу овакву сабљу је имао Мустај-бег, унук Хафиз паше, а у Херцеговини Смаил-ага Ченгић. St. Stanojević, *Narodna enciklopedija...*, 274.

[26] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,104.*

[27] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,109.* M. Šercer, *Sablje..*, 14, 12.

[28] Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini...,* 117.

[29] Љубица Младеновић, *Један изумрли сарајевски занат*, Музеји бр. 7, Београд 1952, 131. Казаси се помињу међу занатлијама у попису становништва у Нишу из 1498. године. Олга Зиројевић*, Цариградски друм (1459-1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, бр,7, Београд 1970, 176.

[30] Љубица Младеновић, *Један изумрли сарајевски занат...*, 131.

[31] Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini...,* 117.

[32] St. Stanojević, *Narodna enciklopedia..*, 274.

у Сирији), мисирлие (по Мисиру у Египту), аџемкиње (Аџемистан у Персији), ћорда ћирманија (по Ћирману у Персији), ћемерлије (врло су савијене), исфиканка (по граду Исфикан у Персији).[33] Сабље „ћемерлије“, ковane у царском арсеналу у Цариграду од 1610. године, су биле и даровне – султан их је поклаљао заслужним јунацима. На њима је стављана тугра – „царски печат са царским именом“.[34] Ове дароване сабље, познате као „сабље бабајине“, у породици су се чувале као аманет и преносиле од оца на сина.[35] „Корда“, погрешно називана сабљом, је у ствари велики нож. Г. Шкривањић тврди да се назив „ћорда“ користио за сабљу у време када је сабља потиснула мач, а то је у XVII веку.[36] Сабља је често опевана у народним песмама са атрибутима: оштра, бритка, „бријескиња“, пламена, крволочна, староковка, понаглита. Са њом су јунаци добијали мегдане, решавали битке, над њом су се заклињали на верност и клетве бацали, са њом су копали гробове и тесали сандуке.[37]

Сабље су се употребљавале и у народној медицини. Болесник ради оздрављења и заштите од „злих очи“ пио је воду у којој је претходно опрана *gazi kilidži* (победникова сабља) са очима на балчаку. Мада је ислам забрањивао чаробњаштво, дозвољавао је употребу амајлија. Око је врло раширена амајлија против урока.[38] Сабље са очима помињу се и у народним песмама.[39]

Код свих балканских народа од XV до краја XVII века су биле у употреби криве турске сабље („ensis turchus sive sabia“).[40] Домаћа производња овог оружја почела је, најпре у Босни средином XV века. Првобитни задатак оружарских радионица био је снабдевање војске у новоосвојеним крајевима и зато су Турци настојали да развију оне занате који су им као војницима били врло потребни.[41] Сабље су израђиване у Сарајеву,[42]

[33] Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini* ..., 114, 115.

[34] Исто, 112.

[35] Исто, 120.

[36] Гавро Шкриванић, Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику..., 63.

[37] Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini* ..., 119-121.

[38] Др Тихомир Ђорђевић, *Зле очи у веровању муслимана у Охриду,* Гласник Етнографског музеја у Београду, књига 9, Београд 1934, 1.

[39] „У Момчила је сабља са очима, не боји се никога до бога..“ Вук С. Караџић, *Српске народне песме*, књ.II, Београд 1932, 101.

[40] Теиновић Братислав, *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике српске*, Бања Лука 2008,41.

[41] У прво време међу занатлијама на Балкану било много досељеника из разних занатских места османлијског царства, од којих су многи припадали занатлијама –ордуџијама који су били обавезни да носе свој алат и да се, под руководством ордуџибаше придруже војсци. Олга Зиројевић, *Цариградски друм...*, 176.

[42] У Сарајеву се још 1556. године помиње цела чаршија сабљара у Кулукџијама (од турске речи „киликџи“- сабљар). Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini* ..., 109.

Мостару, Скопљу, Призрену, Фочи, градовима Боке.[43] Квалитетне сабље ковane су у Коњицу, где је у XVII веку било 75 ковачких радионица сабљи.[44] О надалеко познатим „коњичким сабљама“ писао је и Евлија Челебија.[45] Мајстори оружари су у својим радионицама као сировину за производњу сечива углавном користили челик из иностранства. Од дамасцираног челика прављена су најквалитетнија сечива, која су се одликовала великом тврдоћом и гипкошћу.[46] Челик из Дамаска био је високо цењен, а од сечива: мајмун, индијска, кара хоресан и хинд-делир.[47] Српски ножари и сабљари увек су ударали *дагму* (печат) на *пурији* (продужени језичац са оштрице у балчак) само с десне стране, а муслимански мајстори с леве стране.[48]

Сабље су се, осим по квалитету, цениле и по лепоти. Украшавање је често било условљено од куповне моћи, па постоји велика разлика између сабљи са раскошним украсима од златне и сребрне жице, драгим камењем и разним орнаментима и оних које су једноставне, са мало или без икаквог украса. Много пажње поклањало се украшавању овог оружја, а мајстори су се при томе служили техником тауширања, цизелирања, интарзије и гравирања метала. По оштрици често су били исписивани, златом и сребром у техници тауширања, ајети[49] из суре (поглавља Курана), који говоре о рату, а ређе, исписивана су и имена власника и мајстора. *Нема сабље осим Зулфикара нити јунака осим Алије*, најчешће су тауширане речи на сечивима сабљи.[50] Корице су често биле оковане у сребро и злато, а балчак искићен и украшен „алем-камењем“.[51]

Богато опремљене сабље су биле врло скупе - „ваља сабља три царева града“. У Сарајеву је 1777. године сабља „ћемерлија“ процењена на 121

[43] Исто, 110.

[44] Теиновић Братислав, *Хладно оружје из османско-турског периода...,*41.

[45] Evlija Čelebija, *Putopis*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967,20.

[46] А. Радовић, *Занатско оружје Балкана, XVII- XIX век..., 12.* Дамасцирање- ковање и спајање челика различите тврдоћа, препознаје се по изразитим таласастим линијама по површини – зване дамаст (damascus). Ова техника преко Турака Османлија прихваћена је на Балкану. У њој су се истицали мајстори из Фоче. Што је дамаст тамнији то се више ценио. Тако се ценио дамаст зван kirker-devek, као најбољи, а онај равних црта, зван Šam, као најслабији.

[47] Теиновић Братислав, *Хладно оружје из османско-турског периода...,*25.

[48] St. Stanojević, *Narodna enciklopedija..*, 274.

[49] турски „аует”- стих, изрека из курана

[50] M. Šercer, *Sablje..*, 12. Ова сабља у сликарству је приказивана са расцепљеним врхом, као да има две оштрице.

[51] Э. Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие...,107.* Vejsil Ćurćić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini* ..., 106.

грош (у вредности мање куће). Такође у Сарајеву, тих година, цена сабљи се кретала од 120 акчи за обичне сабље, до 9960 акчи за сребрне сабље.[52]

Османлијски Турци формирали су специфичан стил декоративне уметности са оријенталним мотивима без фигуралних представа. Уз *руми*[53] мотиве, најчешћи мотиви су наутове вреже, розете у разним видовима у комбинацији са стилизованим флоралним и геометријским мотивима[54], као и са арабескама. Мотиви су најчешће рађени у виду рубних трака или у хоризонталном низу. Крајем XVIII века, под утицајем запада, на оријенталном оружју примећују се, често модификовани мотиви ренесансе, рококоа и барока. Најчешће су се на сечиву употребљавали геометријски мотиви, који имају симболично значење и талисманску моћ. Чест мотив била је шестокрака звезда, формирана од два равномерна круга тзв. Соломонов печат[55], као и петокрака звезда[56], за које се веровало да имају магичне моћи. Турци су обожавали сунце, зато су га често приказивали различитим симболима (двоструки крст[57], круг подељен на четири дела[58]). Такође, полумесец, симбол који представља снагу месеца у порасту, био је чест мотив на корицама и сечивима.[59] Сабље украшене розетама, зеленим камењем и црвеним коралима (који су имали и изразит талисмански ефекат), су поред декоративне функције, имали и улогу ритуалне заштите јунака – власника од „злих сила“, тј. опасности које су вребале у бој.

---

[52] А. Радовић, *Занатско оружје Балкана, XVII- XIX век..., 28.* Теиновић Братислав, *Хладно оружје из османско-турског периода...,*42.

[53] „Руми стил је стил апстрактне орнаментике, спој више зооморфних и флоралних мотива, где завоји, спирале, кругови, комбиновани са полигонима и звездама, који се преплићу у јединствен орнамент и обликују специфичну арабеску.“ А. Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век..*,17.

[54] Они имају порекло у османлијској примењеној уметности која је неке елементе примила од Арабљана-геометријске и од Селџука-флоралне, повезујући их са традицијом раније турске уметности, не прекидавши везу са оним што је раније донела из старе домовине у Малу Азију. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*...., 113.

[55] Амајлије са овим симболом носили су и муслимани и Јевреји, верујући да је та звезда била урезана на Соломоновом прстену, кога су источни народи сматрали великим чаробњаком. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*..., 106.

[56] Петокрака звезда је имала апотропејску вредност, означавала је и вечност, цртана је у једном потезу са било које стране гледано, до у бесконачност. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*..., 115.

[57] Ова фигура се развила из крста који је код старих народа Азије представљао бога сунца. Овај свети симбол је представљао божанску моћ. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*..., 116.

[58] Турци су веровали да је земља подељена на четири области којима су управљала четири божанства. Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*..., 116.

[59] А. Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век..,*17.

У збирци оружја и војне опреме Народног музеја у Лесковцу налази се сабља која представља пример оријенталног оружарства. Сабља је у Збирци оружја под инв.бр. 51[60], и набављена је 1948. године поклоном од породице Станковић из Власотинца, чији су преци били познате вође устаничких акција у ХИХ веку у власотиначком крају.[61] Сви ови подаци говоре да примерак турске сабље у Збирци оружја Народног музеја у Лесковцу представља оружје везано за акције устаника за ослобођење Власотинца у децембру 1877. године. Сабља је добро очувана, конзервирана (конзев. досије 215).

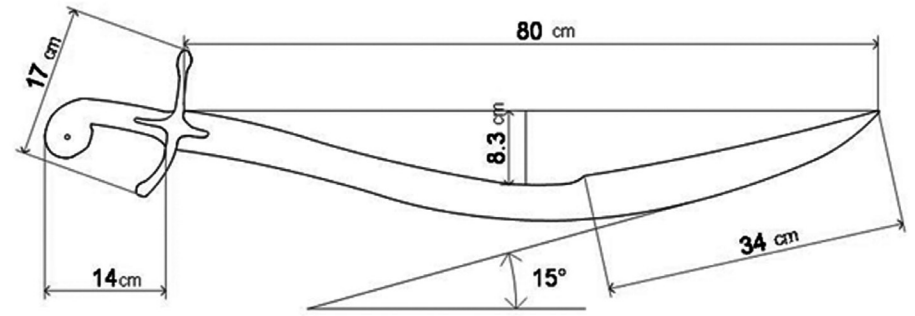

Слика 3. Димензије сабље: Дубина кривине сечива износи 8,3 цм, а оштрица је под углом од 15°

Укупна дужина сабље је 940 мм, од чега на сечиво одпада 800 мм, а преосталих 140 мм је дужина дршке. Дужина каније износи 820 мм. Тежина оружја износи: сабље 906,70 гр и каније 601,15 гр.

Дршка балчака је у облику повијене луковичасте главице, састављена од две коштане плочице - *кабзе* од мрке кости[62] спојене са *пурцјом* (листом сечива) с два коштана закивка. Има месингану глатку, ковану, профилисану

[60] У Инвентар музејских предмета – Етнологија I - Нродног музеја у Лесковцу, под инв. бр. 174 – Сабља са канијом - стоји податак да је сабља заплењена од Турака у борби за ослобођење Власотинца 1877. године.

[61] Станко Атанацковић Бојаџија (1812-1853) вођа устанка из 1841. године, син Петар Станковић (1835-1896), један од вођа буне из 1860. године и учесник у акцијама 1877. године, заједно са синовима Гаврилом и Станком. Драгиша Костић, Мира Ниношевић, *130 година ослобођења Лесковца и 200 година борбе код Дедобарског хана*, Народни музеј Лесковац, 2007, стр.30-32. Податке о Гаврилу и Станку Станковићу дао Радивоје Прикић, адвокат из Власотинца.

[62] Коштане дршке су се углавном правиле од црног бивољег рога.

хашерму (средишњи део који спаја оба дела дршке). Главица постепено заокружена, повијена у облику луковице. На средини главице налази се кружни отвор за гајтан кићанке оивичен месинганом розетом. Накрсница права, од месинга, ливена, глатка, са благо испупченим средњим делом у облику ромба дугачка 170 мм, а ширина профилне форме накрснице је 30,6 мм. Два дужа крака, леви (накнадно) благо повијен на горе а десни равно пружен, завршавају се једноструким прстеном и издуженом стилизованом шишарком. На средишњем делу рама накрснице пружају се двострани танки и дуги језици (рокчићи) од којих доњи служе за фиксирање сабље у корицама.

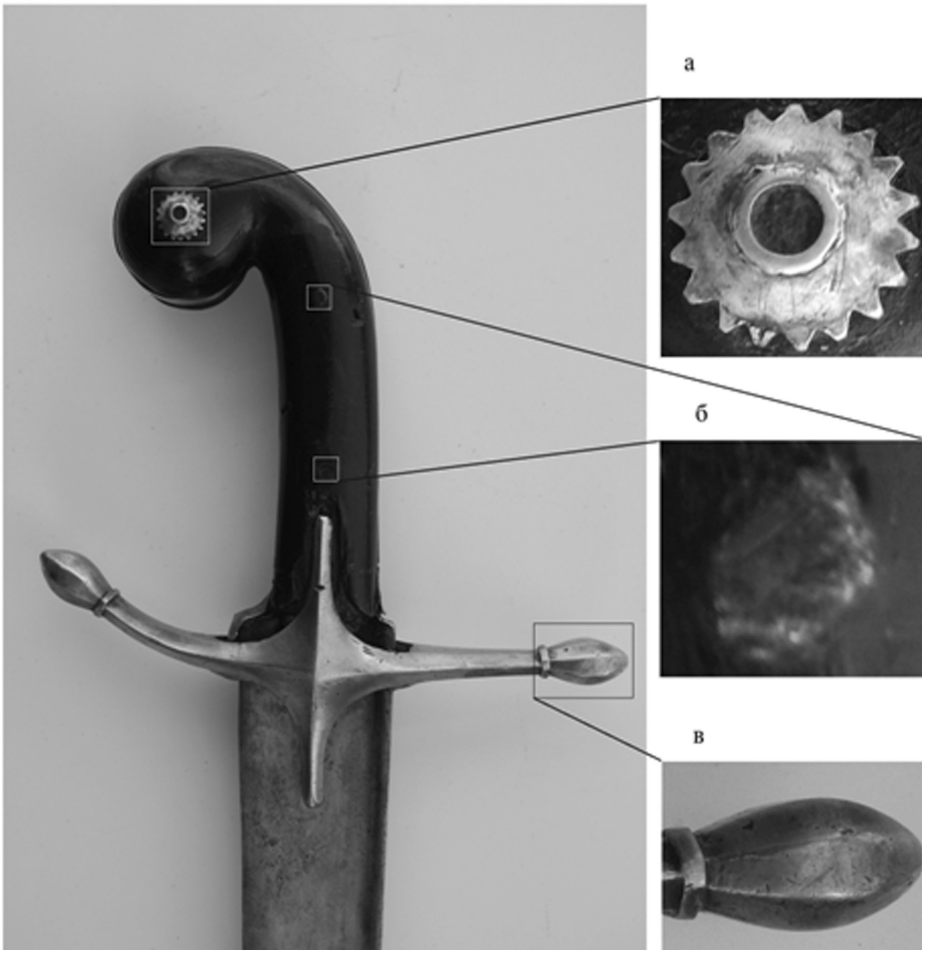

Слика 4. Детаљ леве стране балчака и базе сечива: а – детаљ месингане розете са отвором за гајтан; б- коштани закивци који спајају кабзе са листом сечива; в- краци накрснице који се завршавају једноструким прстеном и стилизованом шишарком

Јако савијено, челично сечиво к'лч типа, једносекло, дуго 800 мм, суженог трбуха, проширеног јалмана, са оштрим врхом који се завршава у линији телуђа. Сечиво на *кајани*[63] широко 42 мм, благо се сужава, ширине 36 мм, а у делу према јалману када се проширује ширине је 45 мм. Кајана (корен) релативно дуга 50 мм, без жлеба и видљивих украса, натписа или жигова.

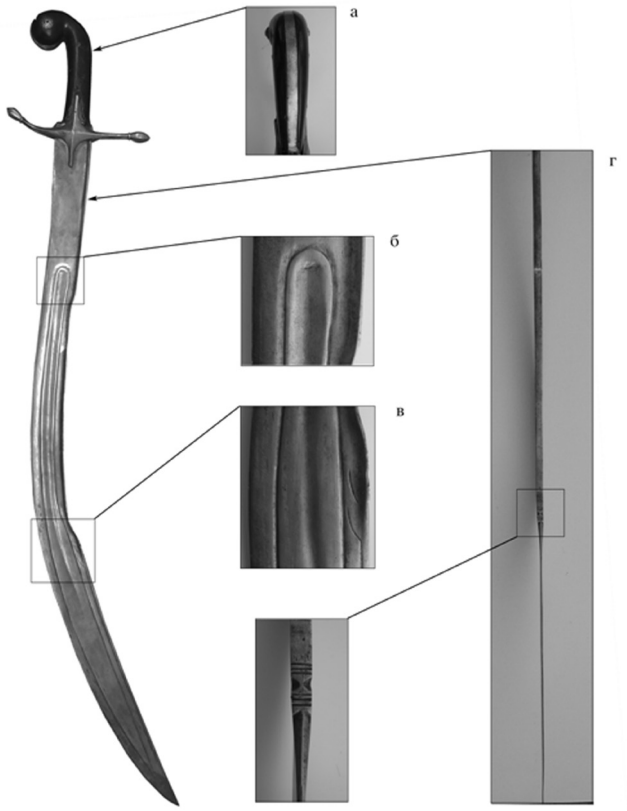

Слика 5. Десна страна сабље: а – детаљ месингане хашерме између коштаних кабзи дршке; б - детаљ ребра са левкастим благим удубљењем; в – детаљ канелура код проширеног дела сечива (јалмана); г –телуђе (леђни део сечива) са детаљем ојачања код проширења у јалман

Сечиво сабље је са нешто плићим олуцима – канелурама[64] са ојачаним леђним делом – телуђем, делимично профилисано, које се сужава према оштрици. Профил клинаст, дебљине 9 мм, који се нагло стањује код последње трећине сечива дебљине на 1 мм код преласка у врх. Ово клинасто ојачање почиње од базе сечива, и пружа се све до дела када се сечиво проширује у јалман. Тај део телуђа завршава се са ојачањем са по

[63] Или ricasso – ненаоштрени корен сечива који је служио за ослонац прста пребаченог преко накрснице

[64] Канелуре су служиле за отицање крви

три попречна плића жљеба између којих су два профилисана усека. Проширени део сечива – јалман, дужине 340 мм и ширине 45мм, завршава се с оштрим врхом у линији телуђа.

Слика 6. Лева страна каније: а- детаљ горњег окова; б- детаљ горњег окова са прстеном за вешање; в- детаљ завршетка доњег окова каније са крестом; г – детаљ“ шагринске“ кожне навлаке са шавом од месингане жице

Дуж сечива са обе стране се протежу, од две четвртине па до под врх се сужавају, две плитке канелуре и шире пластично ребро. Ребро (тур. *баглам*) је изолучено (са левкастим благим удубљењем по средини) које на делу сечива код јалмана прелази у равну површину. Уз део сечива на јалману с обе стране протеже се по једна канелура која се при врху спаја са остале две канелуре.

Корице (каније)[65] су од дрвета, обложене са два глатка месингана окова у техници ливења. На горњем окову стилизован уводник за доњи крак накрснице, око кога су гравирани једноставни украси валовитих шара и цртица. Са бочне стране унутрашњег лука налази се уздужни прорез за једноставније извлачење сечива. Горњи оков уоквирује гравирани геоме-

[65] На перисијском „sargi“

тријски украс непрекидних валовитих шара и цртица. Између окова у средини је обложена „шагринска“ магареће кожна навлака (турски *hatum*), спојена с унутрашње стране за дрво уздужним шавом од месингане жице. Дуж полеђине корица налази се уздужни жљеб који је служио за нашивање кожне навлаке. Доњи оков глатак, завршава се валовитом крестом од ливеног месига са гравираним двоструким линијским орнаментима у виду цртица.

Оков за вешање (прстен) гладак, призмичне форме са благо испученом средином, са очицама на којима се налази по једна месингана (отворена) помична алка за качење. Једна недостаје.

На основу ове анализе не можемо поуздано одредити место израде сабље, без обзира што има бројне аналогије, појединачно или у целини са другим сабљама. Сигурно је израђена у границама Турске царевине. По изради, припада типу к'лч сабљи са луковичастом главицом из друге половине XVIII века и прве половине XIX века.[66]

Практично, ова турска сабља представља непроцењив историјски споменик новије историје лесковачког краја и једино сачувано хладно оружје овог типа из периода ослободилачких ратова (1877/78). Надамо се, да ће након „поновог открића“ заузети достојно место у сталној поставци Народног музеја у Лесковцу.

Summary

Mira Ninošević

TURKISH KILIJ FROM THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

The kilij (from Turkish kılıç, literally “a sword”) as a specific type of sabre, an example of Oriental weaponry displayed at Weaponry and military equipment collection of National Museum in Leskovac. The Kilij, as a specific type of sabre with bulbuous head from the second half of XVIII century and the first half of XIX century. The Blade of the kilij/sword (length 800 mm, depth 8.3 cm) is single-edged blade , steel, very curved, narrow abdomen and extended jalman (distinctive flaring tip is called a “yelman” (false edge) and it greatly adds to the cutting power of the sword. The handle of kilij is shaped like a crossbow bulbuous head, made of the darkbrown bone with outstretched straight sabre helve.The cover are wooden coated with two smooth brass fittings furred in the middle by leather. According to data of The Stankovic, family from Vlasotince, The kilij belonged to their ancestors who participated in actions of Vlasotince rebels for the Liberation of Leskovac area from the Ottomans rule in December 1877. Furthermore, the founder of this family was Atanacković Bojadžija Stanko, the famous rebel from 1841.

[66] Э. Г. Аствацатурян, Турецкое оружие, Оружейная академия, Санкт Петербург 2002, стр. 105

УДК 069.51:391.7(497.11)”18/19”
739.2(497.11)”18/19”

Слађана Рајковић

НАКИТ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ
(пафте, тепелуци и наруквице)

Накит из богате Етнолошке збирке Народног музеја у Лесковцу у неколико је наврата до данас инспирисао кустосе да организују музејске изложбе и публици прикажу највредније предмете. С обзиром на то да се накит израђује још од настанка човечанства и део је свих култура и цивилизација на свету, без обзира на степен развијености, познато је да се његова улога у народном животу не своди само на то да улепша особу која га носи: предмети за кићење, уопште, представљају јасне ознаке које готово редовно избијају у први план.

Одређени накит употребљава као симболичко обележје друштвеног положаја, сталежа, религиозне припадности, као и прелазних и пролазних статуса у току животног циклуса појединца. То нас је и постакло да овом приликом сузимо поље посматрања, пре свега тематски и временски, и прикажемо накит као статусни симбол невесте у XIX и првој половини XX века. Накит је изузетно покретљиво културно добро које се лако прихвата и преноси, у смислу ширења утицаја или прузимања конкретних предмета, и због тога га је тешко посматрати као изразито обележје једног етничког простора или групе. Идеја нам је да овом приликом прикажемо накит и начин украшавања српске невесте, и то кићење главе тепелуком, накит за струк (пафте) и накит за руке (наруквице, тј. гривне). У етнолошкој збирци Народног музеја у Лесковцу има 220 комада накита, од тога 22 наруквице, пафти и појаса 40, тепелука 16, што завређују нашу пажњу.

ШТА ЈЕ НАКИТ?

Сви додаци који се стављају на истакнута и лако уочљива места на телу или одећи, без обзира на њихову крајњу намену, чине – накит. Кићење

је, у ствари, и бојење тела, то су разне апликације на одећи, вез и чипка. Све оно што на одређени начин треба да истакне нека својства личности или да симболичним знацима скрене пажњу, односно да нешто саопшти. Накит није само украсни детаљ, он је симболично и обележје узраста, друштвеног положаја, сталежа, класе, регионалне припадности, али и заштита од злих сила, одличје стечено за специалне заслуге и подвиге.

Данас, када се говори о накиту, првенствено се мисли на посебно обликоване предмете којима се украшавају жене и мање мушкарци. Подразумева се да ти предмети и други детаљи који служе за кићење могу да буду од различитих материјала, али да је, ипак, прави накит израђен од племенитих метала, драгог и полудрагог камена, бисера и других скупоцних и ретких материјала. Ово је само делимично тачно. Такво одређивање накита открива, ипак само једну његову важну страну.

ПОРЕКЛО КИЋЕЊА

Да би се потпуније разумело значење украшавања накита код наших народа и народности, потребно је да се шире и дубље проникне у то како су накит и кићење настали, којим симболичним језиком саопштавају поруке предака, али и жеље оних који га носе и, наравно, друштвене средине у којој је он стваран.

Без сваке сумње, порекло накита и кићења уопште лежи у најдубљим слојевима људске историје. Потиче из времена када је човек свесно почео симболично да се изражава. Тај проблем је предмет интересовања већег броја истраживача. Они су, у складу са својим схватањима и погледима, покушавали да дају одговоре на ово питање. Међутим, код нас, па и у свету, сразмерно је мало посебних студија које целовито обрађују проблем настанка и порекла накита. Једно је сигурно: то шта је кићење представљало остаје недокучиво за наша савремена знања и схватања. То, ипак, не значи да се нисмо приближили истини или коначно утврдили неке делове те истине.

Разноврсност материјала од којег се израђује накит, како је он обликован и компонован са стилом и начином одевања, његове вишеструке функције и симболично значење представљају богату ризницу за испитивање и упознавање његове суштине и ширих уметничких и религиозних схватања, као и техничких достигнућа.

Од досадашњих претпоставки и тврдњи како је настао накит и о његовом пореклу има доста опречних теоријских и филозофских полазишта.

Једна група истраживача тврди да је накит настао из практичних потреба људи и да је касније почео да добија друга својства.

Други мисле да његово порекло треба тражити у религиозним схватањима примитивних људских заједница.

Трећи, опет, објашњења траже у задовољавању естетских потреба и схватања.

Најзад, већина савремених истраживача свестраније и критичније прилази објашњењима не одбацујући ниједну претпоставку без претходне провере. Они порекло накита траже у историјским процесима и виде га као послдицу свеукупног развитка друштва. Поједине ступњеве у развитку посматрају у зависности од материјалне основе, развијености друштва и духовне надргадње сваке средине посебно. Овакви прилази су много прихватљивији, јер настоје да обухвате проблем у свој његовој ширини и сложености.

Код нас је, међу првима, целовитије ставове о пореклу накита и кићења изнео Тихомир Ђорђевић. Он, између осталог, каже да је накит старији од одеће и да се она развила из накита. Порекло накита, односно кићење уопште, повезује са веровањем у «зле очи». Стављањем на тело различитих предмета, човек је, наводно, желео да се заштити од злих погледа, урокљивих олчију какве имају неки људи, па и животиње.

Енглески научник Ј. Еванс сматра да је порекло накита изгубљено у тами прошлости. Слично нашем истраживачу, и он мисли да се у тим давним временима могао носити око врата, или другом месту, какав зуб или неки предмет чудног изгледа који је, свакако, имао намену да заштити онога који га носи својим магичним својствима.

Чувени дански етнолог К. Биркет-Смит тврди да је склоност ка кићењу својствена човековој природи. По његовом мишљењу, то је изражавање нагона за личном афирмацијом. Он закључује да је ова склоност људи прастара и да смисао за кићење у великој мери доприноси развитку одеће и одевања.

У својим студијама о уметности Г.В. Плеханов пише да је у човековој природи да има естетске укусе и појмове. Да ли ће те могућности доћи до израза зависи од услова који га окружују. Тиме се и може објаснити зашто одређено друшто, народ или класа имају баш таква естетска схватања и украсе. Зато Плеханов порекло накита тражи, пре свега, у практичним потребама људи.

Шпиро Кулишић, такође, мисли да је украшавање тела старо колико и човечанство. Јер је чињеница да накита има у свим епохама људске историје, у свим друштвима и на свим местима Земљине кугле где су људи живели или где живе.

Сви научници се слажу да је кићење прастарог порекла и да непрекидно траје све до данас. Шкољке и животињски зуби, а вероватно и дру-

го, служили су људима у палеолиту као накит. Без двоумљења, са четвртим ослонцем на чињенице, може се рећи да је кићење својствено човеку од освита културе. Значи, накит спада у најстарије предмете које је човек свесно употребљавао.

РАЗВИТАК И УЛОГА НАКИТА

Украшавање људи зависи од степена културе одређеног друштва и његових производних снага, затим од традиција, темперамента, веза са другим културним срединама итд. Бојана Радојковић, један од најбољих познавалаца ове области код нас, сматра да је главна намена накита украшавање, али да се кроз кићење повезује и друштвени положај и имовно стање, а порекло уметничке обраде накита открива културни и образовни ниво имаоца. Даље, вели, да симболика накита пружа могућност да се сагледа одређени сталеж, па и читаво друштво када је реч о његовим естетским схватањима и економској снази. „Накит у историјско-друштвеним оквирима има виши значај него што га има новац“.

Најстарији примерци сачуваног накита су из палеолита, и то од материјала који су се могли сачувати из тог доба: животињски зуби и кост, шкољке и камен. Међутим, савим је извесно да је већ тада могло бити накита и од другог материјала: крзно, перје, разни плодови итд. који се, разумљиво, није могао до данас очувати. На ово нас упућује кићење заосталих племена и народа. Човек је, дакле, одувек користио за украшавање тела све оно што му је пружала природа, а што је могао прилагодити или прерадити.

Касније, са појавом уметности, почиње да се израђују и огрлице, гривне, појасеви и разни привесци, јер је већ тада било довољно потребних техничких знања за обраду и дотеривање материјала. У то давно време, сасвим сигурно, накит је већ имао симболично значење, вероватно у првом реду мађијско-верске садржине, био је и ознака личне вредности имаоца и израз естетских поимања колектива. Зачи, накит је од самог почетка имао вишеструко значење и вредност, а то је, опет, утицало на његов развитак.

Палеолитски човек и људи из каснијих епоха, који су се украшавали накитом, нису били примитивци како их обично замишља просечан цивилизовани човек. Начин изражавања тих људи имао је другачију логику, у којој време и простор нису одлучујуће вредности, већ је то снага асоцијације. Слична изражавања се још могу срести код многобројних заосталих народа, и племена а било га је и код људских заједница које су живеле у време у време великих цивилизација Далеког и Блиског истока,

на обалама Средоземног мора, у Јужној и Централној Америци, то је, у ствари, како каже Ерих Фром, научник светског гласа, симболични, са сопственом граматиком и синтаксом, једини универзални језик који је човечанство створило, начин споразумевања који се мора научити ако се жели схватити значење митова, бајки и снова.

Са развитком технике и технологије, усавршавла се и израда накита од материјала који постоје у природи или се добијају прерађивањем сировина. Усавршаване су већ познате и примењиване технике за израду и обраду скала облика, орнамената и композиција. Разноврсност и богатство накита, међутим, није зависило само од техничких и технолошких знања већ и од других чинилаца: развијености друштвене средине, трговине, уметности, религије итд. Посебно у млађим друштвима на вишем степену културног развитка.

ЗАБОРАВЉЕНА СИМБОЛИКА

Временом, симболика у накиту добија богатију садржину. Али, она се са нестајањем сељачких друштва почиње да заборавља, нарочито од краја XIX века. Нека значења накита се сажимају и нестају, па он све више постаје естетско-декоративни елемент. Ипак, чак ни у високоразвијеним друштвеним срединама накит није потпуно лишен неких прастарих основних својстава, само он сада представља рафинирани вид „немуштог језика“ којим се саопштава колико је неко имућан у материјалним добрима, али и којој друштвеној групи, слоју или класи припада. Он још може одређивати и религиозну припадност власника, а свакако показује укус онога који га носи.

Накит, међутим, није изгубио функцију и значај симболичког обележја у друштвима на нижем степену културног и друштвеног развитка, као и сељачким друштвима. У свим срединама на простору бивше Југославије и на ширем пространству Балканског полуострва, накит још чува нека симболичка својства. Уз жељу да се њиме улепша и истакне социјални и материјални положај, понегде су се још очувала и мађијско-религиозна значења.

Већина симбола је претрпела многе промене, у њима су сједињавана различита значења, некад и потпуно опречна. Једно значење је нестајало, друго настајало.

Избор орнамената и облика и њихово компоновање доста је зависило од народног веровања и митологије, што је, опет, у непосредној вези са друштвеним односима и производњом. Значење било којег издвојеног симбола не може се потпуно одредити ако се не проникне у сложеност

средине у којој се налази и у традиционално искуство личности која га употребљава.

Цик-цак линија један је од најстаријих, а у исто време и најједноставнијих орнамената, знакова. Облици и композиције овог орнамента су многобројни и различито се тумаче. Негде представљају змију која је као култна животиња веома поштована код многих народа, па и у нашим крајевима, а негде муњу или неку другу природну појаву. Цик-цак линијама су се придавала различита значења, што је највећим делом заборављено, и она је сведена на декоративни мотив шаре или лозице.

Троугао као орнамент, део или облик накита веома је распрострањен мотив. Посебно је заступљен у источним и југоисточним крајевима, нарочито у оним деловима где су били јачи утицаји медитеранске и оријенталне културе, где су исламска веровања и декоративна уметност извршили јачи утицај на народни живот.

Накит у облику троугла, као и орнамент, обично су називи амајлија. Запис који су писали муслимански свештеници савијао се у облику троугла и чувао у троугаоној кутијици – амајлији. У области Медитерана и на Оријенту се верује да троугао има магичну моћ, да штити од злих погледа и других неповољних утицаја. Магична снага броја три добро је позната у нашим народним веровањима и несумњиво потиче из далеке прошлости, а у његову моћ су веровали и други индоевропски народи. Стари Словени су имали троглава божанства.

Ромб је, такође, прастари орнаментални мотив. На више места одређен је као симбол плодности и ознака за материцу. Не треба занемарити и чињеницу да два спојена равнокрака троугла чине ромб. Иначе, он се у нашем народном накиту врло често налази, особито на филигранским предметима у виду ситних апликација.

Круг, односно точак, венац, обилно је заступљен у накиту уопште. Он представља и основу розете које уновије време имају претежно декоративни карактер. Да круг има митолошку и магијску садржину у народној традицији у то не треба сумњати. У српским народним веровањима он има заштитну моћ од злих духова. Космичко својство круга као симбола Сунца, а негде и Месеца, добро је познато. Код старих народ на истоку круг је представљао вечност, а његова земаљска пројекција требало би да је „Соломоново слово“ (хексаграм, шестокрака звезда), чији краци означавају шест сегмената круга. Хексаграм се често појављује као мотив на нашем накиту, нарочито на пафтама (копча за појас). Дошао је са оријенталним утицајем, па и он има улогу да штити од злих сила.

Значај круга је добро познат у магији, а, између осталог, и у љубавним чинима. Тако је млада настојала, када су долазили сватови по њу да је

одведу на венчање, да погледа младожењу кроз прстен (круг), јер се веровало да ће јој тада бити веран у браку.

Полумесец је симбол младог, растућег месеца и напретка, који до најновијег времена није потпуно изгубио своје значење у нашим народним веровањима. Његово порекло се везује још за матријархат. У новијој историји, полумесец се сматра симболом исламске религије. Не може се оспорити да су оријентални утицаји, чији су главни преносиоци на Балкану били Турци, допринели да се мотив полумесеца одржи све до наших дана. Међутим, исто тако, не треба заборавити да су полумесечасти орнаменти и облици у накиту познати Јужним Словенима, па и старим становницима Балканског полуострва, давно пре појаве ислама и доласка Турака.

Мотив крста често је заступљен у нашем народном накиту, и то у различитим облицима. У многим случајевима он је симбол хришћанства, али и рефлекс много стријаих епоха. Његово порекло, на пример доводи се у везу са везивањем чворова, а мотиви који приказују преплитање требало би да евоцирају сексуални акт и плодност. Према томе, он би требало да симболизује живот, као што и крст са кругом на горњем краку, у ствари, представља египатски хијероглиф који значи живот или представу човека.

Ова значења су, углавном, већ давно заборављена, бар што се тиче хришћанства. Крст као декоративни елемент, а пре свега симбол, био је у употреби код многих нехришћанских народа. Био је познат много пре појаве хришћанства, као симбол плодости и обнављања жвота, а многи су га сматрали заменом за самог човека. Тек од 4. века наше ере крст је коначно постао симбол хришћанства.

Поред поменутих мотива, који су само узети као пример, у накиту се јављају и други геометријски, вегетабилни и зооморфни орнаменти, па и представа човека. Највећим делом сви су они у основи прастари симболи, мање или више прилагођени или стилизовани према материјалу на којем се налазе или под утицајем разне традиције. У њима су садржана наследства минулих епоха. Преношење и обликовање тих мотива на накиту зависи од степена културног развитка, развијености средстава за производњу, економске моћи, призвођача и потрошача, друштвених схватања, уметничких стилова и других чинилаца.

МИТОЛОШКА САДРЖИНА

Магијско и религиозно значење накита извире из митолошке садржине облика, орнамената и композиција. То значење је ретко када стајало

изоловано од неких других функција накита. Најчешће је укомпонован у сложенији садржај. Ношење крста, на пример, имало је вишеструко значење. Њиме се обележавала припадност религији и друштву. Затим, крст је требало да штити власника од злих утицаја, а врло често је био украс. Уколико је био направљен од племенитог матала и украшен драгим камењем, његово симболично значење проширивало се на материјални и друштвени статус имаоца.

Накит који има улогу да штити онога који га носи обично није посебно естетски обликован. Напротив, често се настоји да има што чуднији или чак непријатан изглед, чиме би требало – према схватањима неспутане маште, која је дошла до кривих представа о узрочној повезаности између предмета и замишљених слика у природи – да постигне одређени ефекат. Ипак, треба нагласити да су разне амајлије (предмети за заштиту), врло често биле накит од велике, па и изузетне уметничке вредности.

Није потребно много трагати да би се установило да поједини предмети представљају ознаке. Код заосталих племена и народа, неке врсте накита су употребљаване или се употребљавају као родовске ознаке или као друштвено обележје које може и да указује на сродничке односе појединих чланова заједнице. Тако, на пример, ношење симбола или лика тотема, односно каквог другог знака, може имати вишеструко значење за међусобне односе у одређеном друштву.

Стасањем и ступањем у ред одраслих, младићи и девојке, поред осталог, стичу и право да носе нека обележја. У Шумадији момак је, кад стигне за женидбу, добијао нарочито украшени штап „момчаник“. Матуранти су некад носили штап после положене матуре – „испита зрелости“. Готово у свим крајевима наше земље, за свадбу се невеста особито богато китила накитом. Обично га је први пут у животу стављала на себе, а неки је имала право да носи у току прве године брака или док не роди прво дете. Млади у Црној Гори су стицали право на оружје и кићено одело тек пошто се ожене и стасају за борбу. Сетимо се још венчаног прстена који означава брачни статус ил круне која значи власт итд.

Различити трофеји, стечени у борби или лову симболичне су ознаке, снаге, вештине или храбрости власника. Довољно је сетити се само дијадеме од перја неких северноамеричких Индијанаца или разних огрлица од зуба и канџи дивљих животиња код разних заосталих племена. Најзад, и ордење и медаље за различите заслуге и успехе воде порекло од трофеја.

У раним периодима историје људског друштва метални предмети су представљали велико богатство, исто као што су и племенити метали. Они су речита ознака имовног стања оног ко их поседује.

ОСОБЕНОСТИ НАШЕГ НАРОДНОГ НАКИТА

Кићење и украшавање накитом код наших народа и народности, без обзира на његову старост и порекло, прошли су као и код других народа на свету, кроз многобројне промене и прилагођавања, понекад очигледна, а понекад и неупадљива: од античког доба па до раздобља сеобе народа, из средњег века, угарске, венецијанске, аустријске и турске доминације над појединим деловима територије бивше Југославије. Тако су се стварале регионалне особености на накиту, које су у себи садржавале и утицаје и струјања из других средина, Али, основу су чинили старобалканско наслеђе и словенска уметничка традиција донета из старе постојбине или се спајањем обе дошло до нових облика и израза.

Чврсто уткани у структуру етногенетских и културних тековина наших народа, најпрепознатљивији су: **источњачко-медитерански** утицаји из колевке модерне европске цивилизације и уметности. У релативно новије време, дошло је до већих подвајања, па разликујемо **исламске** утицаје, које уочавамо нарочито у крајевима, који су дуго били под турском влашћу. Затим, **медитеранско-апенинске** утицаје, који се највише осећају дуж јадранске обале, па утицаје из средње Европе, најочигледније у северним и северозападним крајевима бивше Југославије.

Сви народи и народности у Југославији, зависно од низа околности, неговали су склоност према кићењу и трудили су се да украсе себе и своју одећу и да на тај начин истовремено изразе оно што се накитом жели и може рећи.

Накит широких народних слојева, поред особености које се огледају у шароликости боја и употреби цвећа, перлица, трака, перја и осталог, често подржава скупоцени накит владајућих слојева у облицима и изради, али у јевтинијим материјалима. На овај начин су се сачували неки стари облици чији су узорци нестали у току минулих векова. Неке врсте и облици накита у народу трају, јер су се израђивали и носили вековима, чак и онда када није било властеле и уопште богатих наручилаца. Разумљиво, нису се увек сачували изворни облици. Настајала су знатна прилагођавања у духу народних традиција, схватања и утицаја са стране. Дошли су до израза и естетска поимања наивних стваралаца и занатлија, као и средина у којима су радили или трговали.

Народни накит у XIX и почетком XX века врло је шаренолик и живописан – има доста наслеђених и усвојених облика и детаља. Сачувао је неке типолошке и стилске карактеристике поднебља, и оригиналност у компоновању разноврсних делова. Зато можемо говорити о изузетно богатом и особеном кићењу широм нашег простора.

Ако ради јасноће излагања Саву и Дунав узмемо као грубу границу, јужно од ње се истиче метални накит од сребра, бронзе и бакра, а понегде и од злата, као у Далмацији, са полудрагим камењем и стаклом. У северним крајевима је више стаклених перли, вештачког цвећа и текстилних трака. Али, и много јужније од поменуте границе, на Косову, јужној Србији и у Македонији употребљавају се ситне разнобојне перлице зване **манистре**. Исто тако, и на северу има металног накита. Метални новац је готово свуда употребљаван за кићење. Поред метала и стаклених перли, употребљавали су се још бисер, шкољке, седеф, корали, перје, разни плодови и друго. У свим крајевима се обилато користи цвеће, нарочито приликом свадбе или каквих обреда у којим учествује омладина. Највише се свудаките глава, врат, затим груди, руке и појас, док је на ногама и другим деловима тела накита мало.[1]

У народном накиту код Срба изузетна пажња посвећивана је кићењу и украшавању главе, што и током XIX и у првој половини XX века задржава доминантно место. Осим коси као природном украсу, посебна пажња посвећивана је додатним украсима под којима се подразумева ношња на глави коју чини и накит, или речено старинским појмом **оглавље.**[2] Тај термин у XIX веку постаје општи назив за читаву композицију украса који се носе на глави.[3]

Веома сложен систем покривања главе, који се одликује лепотом, богатством и симболиком, јавља се у невестинским оглављима. Оглавља која су украшавала главу српских невеста одликују се великом разноврсношћу облика и начина украшавања, и заслужују засебну обраду.

У прошлости, оглавља су била пребогата накитом разних врста, да би временом потпуно нестала или се трансформисала и прилагодила тренутним условима и могућностима.[4]

У овом раду овом приликом задржаћу се само на типично украшавање главе **тепелуком,** који спада у групу **грађанског накита** за украшавање**.** Етнолошка збирка Народног музеја у Лесковцу поседује велики број тепелука, преко 50, рађених разним техникама и материјалима.

Симбол женске грађанске ношње је фес – плитка капа од црвене чоје са кићанком или тепелуком и барешом. Према мишљењу Б. Радојковић, тепелук представља деформисани средњовековни украс, настао крајем XVII века од чоје, круне, а назив је добио по турској речи тепе, што значи

[1] Bojana Radojković, Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka, Beograd 1969, Politika 15 septebar 1979. god.

[2] Bratislava Vladić-Krstić, Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u XIX i prvoj polovini XX veka. knj.2, Beograd 1995, str. 229.

[3] Bojana Radojković, Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka, Beograd 1969, str.41.

[4] Bratislava Vladić-Krstić, navedeno delo str.229.

теме.[5] Израђивани су од сребра понекад са позлатом, техникама искуцавања и филиграна. Бареш је једнобојна дезенирана марама, или црна сомотна трака, украшена ниском ситних златника или везом од бисера. Обмотаван је око феса и на потиљку причвршћиван иглама са главицама од ћилибара, седефа или стакла. Бареш, такође, представља трансформацију једног средњовековног украса, у овом случају венца.[6]

Сл. 1 тепелук од бисера са барешом и граном

У српској грађанској ношњи назив тепелук пренет је на посебну, малу женску капу од црвене чоје у облику калоте, украшену бисером навезеним у облику купица, која, колико је познато, нема паралела у ношњама других балканских земаља.[7]

Девојке су почињале да носе фес или тепелук и да око њега обавијају плетенице када им се приближи време удаје. Брачно стање, тј. разлике између удате жене и девојке, изражено је употребом, односно неупотребом бареша. „Једна разлика у одећи девојака и удатих жена јесте уски повез од мараме тамне боје, шамије којом ове последње обавијају фес.“ [8]

---

[5] Bojana Radojković, navedeno delo, str.52, 251.

[6] Bojana Radojković , str.252

[7] Mirjana Prošić-Dvornić, Ženski građanski kostim u Srbiji XIX veka, Zbornik ,24/25 MPU, Beograd 1980/81 str.16

8 Isto , st.25

Фес и тепелук, који су оријенталног карактера, украшавани су накитом који се врло рано наручује и увози са Запада, а који се одликује врло елегантним и префињеним линијама. Тај накит су чинили прстен за фес, брош, минђуше и њега је, у комплету са вереничким прстеном, невести поклањала младожењина породица на дан веридбе.[9] Прстен за фес је имао главу у облику круне обликоване у виду цвета купастих латица и везан је у чвор бареша на предњој страни феса. Брош, познатији као грана, у облику је цветне гране с ружицама и листићима који су преузети из француског накита шездесетих година XIX века.[10] Минђуше, од сребра и злата, биле су у виду цвета и типолошки потпуно одговарале прстену и гранама. Други доминантан тип минђуша рађен је од дублеа у облику медаљона са цветном граном.

Скромнији тип оглавља јесте тепелук од црвене чоје који је на предњој страни украшен низовима златних турских парица, с једном већом у срдини. На темену је филигранска челенка у облику разгранатог дрвета.

Сл. 2 Ливени тепелук

[9] Dobrila Vlajković, Nošnja u Kragujevcu XIX veka, katalog izložbe, Kragujevac 1987,str.17

[10] Bojana Radojković, Nakit kod Srba XII-XX vek, str.13

Сл. 3 Ливени тепелук

Као реминисценсија средњовековног накита у свадбеној одећи и накиту прве половине XX века, уз бели вео, одржала се и дијадема, мада у измењеним облицима и а скромним украсима. Дијадема је најчешће кружног или полукружног облика са средишњим делом извијеним у шиљак. До даншњих дана у невестинском накиту за главу дошло је до извесних измена, али неки од елемената и данас су сачувани.

Људи су одвајкада око струка носили **појасеве**. Има научника који мисле да се из овога дела накита, код неких људских заједница, развио доњи део одеће, сукња, скути.

Појасеви су готово обавезни део одеће у нашем народу. Често су сасвим декоративни, а посебно се истиче копча на предњој страни. Праве се од многих материјала: тканине, коже, са везом кићанкама, украсима од перли и других апликација. Неки појасеви су цели од металних плочица, ланаца, чланака, новца или се ови метални делови причвршћују за кожну или текстилну подлогу.

У нашем народном накиту на појасу се истичу металне копче **пафте,** искуцане, пресоване од филиграна, са седефом и понекад бисером. Округле су или имају облик листоликих плоча, често превеликих димензија.

Жене су их носиле у многим крајевима, па је разумљиво што имају и различите називе.

Сл. 4 Пафта – копча за струк

Око струка је ношен раскошан, али истовремено суптилан филигрански појас **- еждер,** који чини низ покретно спојених филигранских плочица. Према облику плочица, издвајају се два типа: појас **на фишеке**, састављен од уских полуцилиндричних делова и појас на **лептирове,** састављен од чврстих или правоугаоних филигранских плочица. Закопчавају се малом плочом, сојком или раскошном филигранском копчом у облику машне или лептира.

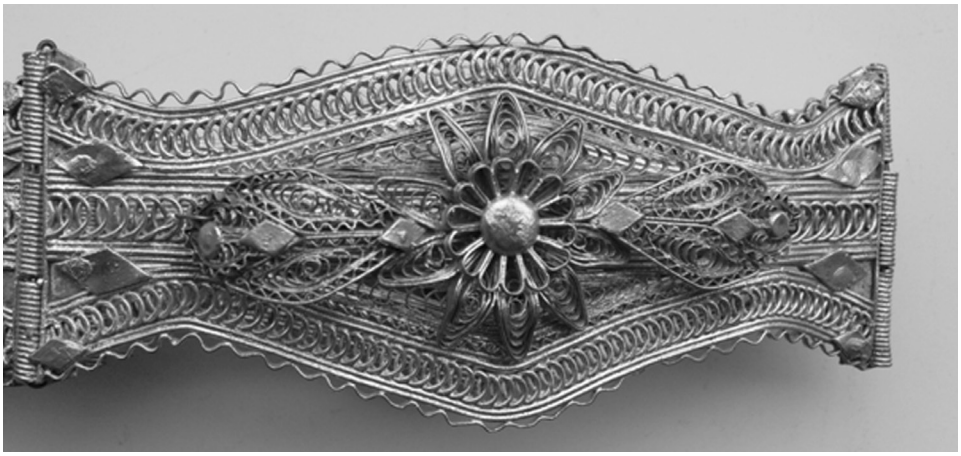

Сл. 5. филигрански појас – еждер

Међу грађанским копчама, осим сребрних и сребрних са позлатом, од којих се посебно истичу пиротске у облику отворене шкољке, пажњу привлаче и бадем копче, са седефом и рожином које су заступљене на целој територији Србије. Оне се јављају у XVIII веку и богато су декорисане урезаним композицијама које су скоро увек везане за живот Христа или Богородице, као и за светитељске фигуре – најчешће св. Ђорђа и св. Димитрија. Према уметничком изразу, те композиције се одликују једноставношћу, тврдим цртежом и не представљају наивне радове мајстора почетника, већ стил који је владао у ликовној уметности уже Србије и Косова и Метохије.[11] Осим тих, на ширем подручју су распрострањене и бадеми, кружне копче богато украшене бисерима и стога у народу назване **бисерли копче**.

Сл. 6 Пафта – пиротска

Сл. 7 Бадемаста пафта

[11] Isto, str. 255,256.

Украшавање руку је прастар обичај кићења који се код Срба задржао у средњем веку, као и у наредним вековима до савременог доба. Накит на рукама чиниле су две накитне врсте: наруквице и прстење, у овом раду ја ћу се задржати на најуочљивији и типичан украс женских руку, а то су **наруквице.** Као накитна врста, познате су од најстаријих времена. Током бронзаног доба оне су биле обавезни део накита. У касноантичком периоду оне се одликују разним облицима, разноврсношћу материјала од којих су израђиване (злато, сребро, бронза, стаклена паста, кост), као и богатом орнаментиком. О средњовековним наруквицама мало је података, јер су оне у то време биле саставни део одела, тј. крајеви рукава. Наруквице – манжетне рађене су од тканине, украшене бисерима, разним нашивцима, гајтанима од сребра и злата. Оне су, пре свега, имале практичну, па тек онда украсну функцију. За разлику од античких наруквица, које су ношене на мишици и испод лакта, средњовековне су спуштене на висину ручног зглоба, на крајеве рукава чврсто припијене уз руку, са функцијом да затворе рукав при шаци. Уз овакав украс, наруквице су биле излишне.[12] Временом, нова мода проширених рукава, под утицајем Оријента, одваја манжетне, и женске руке украшавају се наруквицама које ће се нарочито носити у XVI и XVII веку, али их срећемо и као део народне ношње у XIX и првој половини XX века, као и начин савременог украшавања.[13]

У XIX и првој половини XX века оне су биле значајан део невестинског накита. Да су наруквице од давнина имале улогу у свадбеном церемонијалу указује податак из XVI века, из континенталне Далмације и Приморја: «обичај беше у западним планинским крајевима да се брачном пару о свадби поклањају гривне (наруквице). У Дубровнику забрањено беше до 1515. године као излишан обичај Морлачке."[14] Да је традиција јача од сваког закона, показује континуирана употреба наруквица као обавезног дела невестинског руха кроз цео XIX век.

За украшавање руку невесте су користиле све типове наруквица које су заступљене у народном накиту XIX века. Избор је углавном зависио од укуса и материјалних могућности.

Пре свега, то су наруквице отвореног облика које не чине пун круг око руке. Јављају се у два основна типа. Наруквица са **јабукама** – розетама, ливене су од бронзе или сребра, из четри дела које су касније, лемљењем, спојена. На месту спајања лукова и централног дела налази се по једна розета – јабука. Лукови су углавном украшени већим бројем ситнијих розета, док се на централном делу као орнаменти јављају косе,

[12] Bojana Radojković, nav. Delo, str, 44.

[13] Isto, str.147,148.

[14] K.Jiriček – J Radonić, nav.delo, str.247.

или попречне, уже или шире пруге, или пруге и крст, а ређе вегетабилни мотиви и емајл. Веома су масивне и ношене су по једна на свакој руци. Понекада су у његову шупљину стављана зрна ситног шљунка како би при покрету звецкале и тиме скретале зле очи. Потичу из XIII и XIX века, а ношене су и у XIX веку.

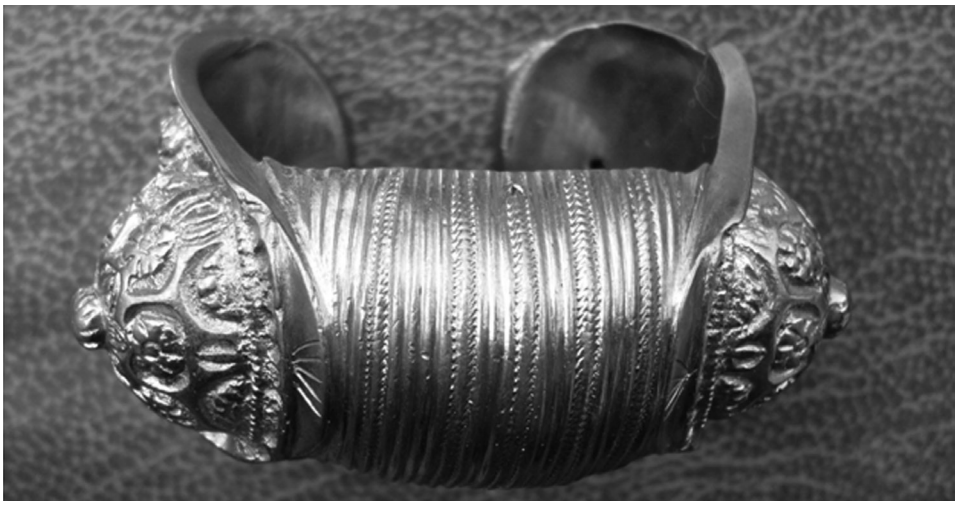

Сл. 8 Наруквица - гривна полукружног облика

Скромнија варијанта тих наруквица израђивана је од месинга. Ливене су из једног комада, а розете и украси добијени су у ливењу и углавном су плитки и слабо изражени. Најчешће су то низови кружића, тачкица, косих и испрекиданих линија. Међу интересантне примерке убрајају се оне који на свом проширеном делу, тј. луковима, као украс имају стилизовано женско попрсје. Те наруквице су мањих димензија и ношене су по једна на свакој руци. Новијег су датума и израђиване су по угледу на прву варијанту, изгледа највише у Јањеву, па се називају јањевске наруквице.

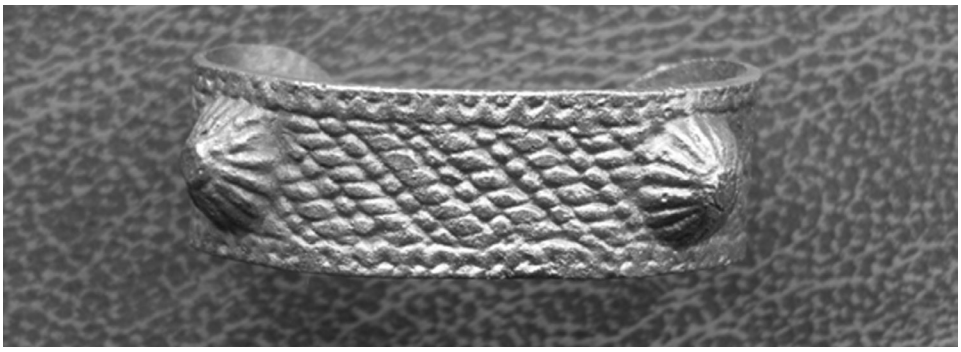

Сл. 9 Наруквица

Од наруквица затвореног облика које чине пун круг најпознатије су наруквице типа обруча, у народу назване **халхале, алале** (алала) којом се називају наруквице у виду обруча, што је, заправо, и њен основни облик. Као такве, познате су и у народним песмама.

Састављене су од два полукруга спојена покретном иглом, на шарнир. На спољној страни, целом дужином, аплицирани су један или два лука. Уколико је лук један, онда он покрива целу ширину гривне, а ако су два, онда су ужи и међусобно одвојени тордираном жицом или низом имитираних гранула. Облик тих наруквица је сам по себи декоративан, али се оне одликују и украсним детаљима. То су, углавном, гранулирна зрна или филигранска жица којом су изведени аплицирани биљни или геометријски орнаменти, док је на наруквице додато и украсно камење. Израђивали су их кујунџије и ливци од сребра и легуре сребра, техникама ливења, ковања, филиграна и гранулација, а могле су бити са затварачем или без њега.

Те наруквице су најчешће куповане девојкама за венчање и касније ношене у свечанијим прилкама на свакој руци по једна. Током XIX века биле су распрострањене на већем делу Балканског полуострва.

Сл. 10 Наруквица затвореног облика

Из тих наруквица произашле су **месингане ливене гривне** које су украшене у току ливења, или накнадно обичним гравирањем. У збирци преовлађују наруквице са украсом у виду плетенице или са крупним вегетабилним мотивима. Производили су их ливци из Јањева у другој половини XIX и почетком XX века. Носиле су их девојке и младе жене, на свакој руци по једну.

Омиљен накит биле су и наруквице од плочице које су међусобно покретно спојене. Плочице су четвртасте, ливене обично или на пробој (ажур). На ажурним, почетком XVI века, још се јавља скоро заборављени симболички мотив паунова поред извора живота, док касније доминира вегетабилна орнаментика са приметним барокним елементима. Обично ливене плочице украшене су имитацијом филиграна и гранулације. Израђиване су још у XVI веку, али су примерци из збирке углавном из прве половине XIX века.[15]

Сл.11 Наруквица са плочицама

Најзаступљене су **наруквице с ланчићима**. Ланчићи су најчешће сребрни и њихов број се кретао од 5 до 12. Затварају се масивном плочом, пафтом, правоугаоног облика, која је скоро увек била позлаћена. Украс чини основна контура у виду ћириличног слова «Х" или латиничног слова "С", филигран и улошци су од разнобојног стакла. На специфичан начин те наруквице су биле ознака националне припадности, будући да су српске невесте и жене носиле наруквице с више црвених стаклених уложака, док су код муслиманки доминирали зелени. Такве наруквице најчешће се називају **белензуке .**

Белензуке су девојке радо давале, као знак обећања, момку, а са осталим накитом куповала их је младожењина породица будућој невести. У великом броју израђиване су у XIX веку и ношене у пару, на сваком делу руке изнад шаке или нешто изнад.

Истом типу припадајуи наруквице **с коралима**. Уместо ланчића, на њима се смењују низови брушених коралних зрна. Закопчавају се пафтицом која је најчешће у виду цвета – розете, украшене гранулама, ромбоидним плочицама и улошцима од стакла у боји.

Одређеном камењу приписиване су чудотворне особине, па тако и коралу. Корал се носи да би заштитио од злих погледа. У нашим народним веровањима црвена боја је симбол крви која значи живот, па се и коралу приписује својство да утиче на здравље.

[15] Bojana Radojković, nav.delo, str.257

Један од омиљених делова накита грађанки биле су **филигранске наруквице**. Најчешће су састављене од два полукруга који су спојени на шарнир. Предњи део наруквице обично је проширен и на њему је украс у облику цвета у који је понекад убачен камен.

Сл.12 Филигранска наруквица

Европеизација и западњачки утицаји огледају се и у невестинском оделу. Раскошно невестинско рухо са доминантним оглављем, богатим колоритом и монументалним накитом, замењује се белом венчаницом, велом и венцем и „умеренијим“ накитом. Пажња која је посвећивана невестинском накиту, пре свега његовој количини, преусмерава се на венчаницу чија се раскош исказује квалитетом материјала и кројем. Белина и бајковит изглед венчанице естетски нису у складу са раскошним, монументалним накитом, па неке врсте полако излазе из употребе. Овде је обрађен, невестински накит, а акценат је бачен на накит за главу, руке и струк, оваква врста невестинског накита је изобичајена.

Summary

Slađana Rajković
ETHNOLOGICAL COLLECTION JEWELLERY OF
NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

Jewelry from the rich ethnological collection of the National Museum in Leskovac inspired the curators, for a few times, to organize an exhibition and display in public the most valuable items. Respecting the fact that jewelry has been made since the begining of humanity and is part of all cultures and civilizations worldwide, regardless of the level of development, it is known that its role in national life is not only to beautify the wearer: decorative accessories, in general, beautiful jewellery are sufficient to seize some people’s focus.

УДК 069:002.66
069:004

Живојин Тасић

МАНУЕЛНИ И КОМПЈУТЕРИЗОВАН СИСТЕМ МУЗЕЈСКЕ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ

Документација је име дато музејској пракси каталогизирања и управљања информацијама покретним културним добрима која се чувају у музеју. То је процес помоћу којег институције које се баве баштином успостављају легалан оквир у бризи за културну баштину. Значајан део трошкова у оквиру одржања и очувања збирки културниих добара иде на документацију, у форми обезбеђивања стручног особља и техничких средстава.

Већ дуже времена у области стручног управљања музејском документацијом доминира окретање такозваним новим технологијама.

Већина музеја данас има успостављен какав-такав систем електронског управљања. У већини случајева ови системи информационо комуникационих технологија (ICT) баве се управљањем информацијама о збиркама, а те информације су углавном коришћене за интерну контролу ускладиштења и смештаја музејских предмета и управљачког процеса у музејима. Традиционални приступ документацији фокусиран је на запис података о легалном статусу предмета, његовом смештају, преносу и процесу интервенције на њему, као што су конзервација или рестаурација.

У последње време музеји све више омогућују да ови подаци буду доступни и online, будући да већ постоје технолошке могућности да публикују своје информације на глобалној мрежи у оквиру претраживе базе података.

Корист од оваквог процеса је вишеструка, будући да чини доступним много већи број информација о значајном броју музејских збирки, односно предметима који се налазе у музејским депоима, а који нису доступни широј публици у оквиру сталних или повремених поставки и изложби. С друге стране, мана овог процеса је истакнут недостатак описних и интер-

претативних информација које се чувају у управљачким записима самог музеја.

Упркос значајном порасту количине информација о збиркама доступним online, оне нису нужно усмерене ка побољшању њиховог квалитета. Тек следећа фаза развоја информационо комуникативних технологија допринеће стварању богатије, више описних информација о предметима које ће задовољити потребе њиховог крајњег корисника.

У оквиру овог процеса постоје неки кључни проблеми на које треба дати одговоре, као што је начин на који се може допринети побољшању јавног ангажмана са предметима проглашеним за културно добро, без угрожавања њиховог очувања. Јер, како је записао Франц Боас још почетком прошлог века, „музејски предмети добијају на значају само кроз мисли које се групишу око њих".[1]

Предмет проглашен за културно добро састоји се из два елемента. Прво, постоји он сам као физички објекат. Друго, постоји информација о томе шта је тај предмет, одакле је, у чијем је власништву и о свим осталим елементима који га чине значајним. Врло често, без информације о историји одређеног предмета, његов значај се губи.

Информационе технологије доприносе третирању предмета проглашеним за културно добро на три начина:

а) Омогућавају музејима прикупљање и складиштење информација о предмету и чувању записа о његовој историји;

б) омогућавају музејима дугорочни приступ управљању и очувању предмета у оквиру институционалне бриге о њима и;

ц) обезбеђују нове канале за објављивање и емитовање ових информације, што, опет, повећава јавни приступ предметима и бављење њима.

Информационе технологије омогућују приступ објављеној информацији о предмету. То повећава број оних који ће доћи у контакт са предметом без његовог подвргавања физичкој интервенцији, што би могло утицати на његову дугорочну заштиту.

Међутим, једноставан приступ информацијама често није довољан за право бављење предметом. Зато музејски стручњаци, у сарадњи са програмерима, дизајнерима и стручњацима из других области, почињу да истражују нове могућности које пружају информационе технологије за прикупљање и презентовање информација о предметима и збиркама у њиховом поседу на начин који подстиче и олакшава интеракцију. Ту спадају, на пример, online изложбе, „сам свој –кустос", изложбе дигиталних материјала или инкорпорације информација о предметима у друге услу-

[1] Boas, F., *Some Principles of Museum Administration.* Science, 1907. 25(650): п. 921-933.

ге, као што је дигитална телевизија или услуге на новијим генерацијама мобилних телефона.

Ако је информација схваћена као „сиров материјал“, онда информационе комуникационе технологије дају механизам за обликовање овог материјала у услуге фокусиране на корисника. Друга велика предност информационих технологија је што омогућавају у много већој мери циљани приступ „кориснику“.На пример, класификацијом и означавањем музеји могу да створе информације које су намењене различитим деловима државног образовног система. То значи да наставници и ученици могу да информације о културним знаменитостима – па тако и музејских предмета – укључе у своје образовна програме и учење.

Циљеви музејске документације јесу:

1.Да обезбеди бројивост објеката, дефинише предмете које музеј поседује, идентификује музејске предмете и забележи место на којем се налазе.

2. Да допринесе безбедности објеката тако што одржава податке о статусу предмета и обезбеђује описе и доказе о власништву у случају крађе.

3. Да обезбеди историјску архиву о музејским предметима која прикупља и ажурира податке о производњи, збирци, власништву и употреби предмета као средства дугорочне вредности података.

4. Да подржи физички и интелектуални приступ културним добрима: може бити искоришћена да подржи приступ самим музејским предметима и информацијама о музејским предметима.

Потреба заштите културних добара од оштећења, губитка, крађе и немара кустоса деловала је као подстрек развоју стандардизације документационе праксе. УНЕСКО је 1970. донео конвенцију о средствима забране и превенције илегалног увоза, извоза и преноса власништва културних добара којом се препоручује да се успоставе национални инвентари културних добара. Инвентарисање културних добара на стандардизован начин може помоћи у превенцији губитака и допринети да се изгубљени предмети надоместе.

Приступачност добре документације, такође, обезбеђује да се знање о музејским предметима прошири изнад самих предмета. Она обезбеђује основу за коришћење збирке од стране кустоса, истраживача и најшире публике.

Питање музејске документације само је на први поглед споредно питање, које се тиче најужег круга кустоса у музејима. Проблеми музејске документације су много шири и тичу се свих кустоса у музејима јер произилазе из саме природе посла и представљају основни резултат укуп-

ног рада, из кога проистичу све остале врсте делатности, укључујући оне којима се музеј представља јавности.

Са променама које се у последње време одвијају унутар опште музеологије у свету, питање документације музејског предмета постаје једно од кључних музеолошких питања.

У информатичком времену, документација би требало у потпуности да промени карактер: уместо да буде усмерена искључиво ка унутра, да постане окренута према споља – према корисницима музејских услуга. У комуникацији са најширом јавношћу она би тако ступила на место самог предмета, јер би темељно урађена документација у сазнајном смислу у приличној мери могла да замени физички предмет. [2]

Визуелна, физичка, историјска и мултикултурална природа музејских предмета чини их веома комплексним и тешким за опис и категоризацију у дигиталној форми. Музеји, међутим, морају бити веома систематични у формирању документације, током времена, и да то чине на начин који ће информације учинити поново употребљивим у дигиталном облику, јер се скоро никада не враћају на поновну каталогизацију читавих збирки.

Први Музејски пројекти дигитализације су се углавном односили на „контролу“ збирке и они су се фокусирали на снимање само мале количине података, и то у форматима и на системима који су били доступни за тренутне потребе. Сувише често ти пројекти су били некомплетни, јер је понестајало донација за њих. Музејска дигитална документација је и даље неуједначена, непотпуна, и институционално несагледана. Иако је већина музеја, поготово оних великих и матичних, а у новије време и мањих, дигитализовало документацију својих збирки у извесној мери, много посла је још остало. Многи музејски експонати никада нису били фотографисани, а још мање је оних који су постали дигитално доступни. Многи старији музеји имају велики проценат записа који нису ажурирани, па чак и преиспитани, јер они су настали крајем 20. века. У већини музеја, документарни извори разних врста (текстови, књиге, евиденције кустоса руковаоца збиркама и кустоса документариста, каталози изложби, фотографије, видео и аудио записи) креирани су и прибављани у различитим одсецима у музеју и често су без документације или веза са одређеним предметима у музејским збиркама. Велики део ових информација је креиран у контексту одређене изложбе или публикације, а није одрађен за дугорочно чување или поновно коришћење.

Свака музејска метода има конкретне трошкове, нивоа напора, и квантитативне резултате документације. Сваки процес ствара ресурсе који

[2] Љиљана Гавриловић, *Култура у излогу: ка новој музеологији,* Етнографски институт САНУ, Београд 2007, стр 139.

имају, више или мање, дугорочну вредност. Музеји као институције и њихови стручни тимови, као и појединци - професионалци и даље имају много тога да науче, да усвоје функционална, трошковно-ефикасна и дугорочна решења за проблеме складиштења, чувања и обезбеђивања приступа основним информацијама о културном наслеђу. Неопходно је успоставити визију ефективног управљања збиркама, у складу са националним стандардима, како би се креирала инспиративна, приступачна и одржива служба која би била на располагању корисницима. Већи део послова у вези са овим тиче се употребе информационо-комуникативних технологија (ICT) као пута који ће омогућити најширој публици приступ збиркама.[3]

Дигиталне технологије су уплетене у историјске трансформације у језику, друштву и култури, и промену парадигме – дефиниције онога што музеј треба да буде. Говорити о дигиталном данас јесте истовремено укључити у импресиван низ виртуелних симулакрума, тренутну комуникацију, свеприсутне медије, глобалну интерконекцију, као и све њихове разноврсне примене. [4]

Систем музејске документације је скуп елемената (инвентарни број, инвентарна књига, руком записани или компјутерски подаци, итд.) који су суодносни један према другом и према музејском окружењу и организовани су тако да омогућавају управљање музејским предметима у збиркама музеја. Различити начини бележења података о музејским предметима (мануелни, дигитални) у оквиру система музејске документације међузависни су и морају омогућити једноставну кросреферентну претрагу. Подаци које садрже два начина бележења често су дуплирани, али су организовани на другачији начин.[5]

Систем музејске документације је састављен из шест делова, од којих се прва четири сматрају основном или базичном музејском документацијом:

1. Инвентарни број на музејском документу
2. Инвентарна књига
3. Систем смештаја музејских предмета
4. Каталошке картице
5. Индекс података
6. Историјски подаци

[3] Cameron, Fiona(Editor), *Theorizing Digital Cultural Heritage : A Critical Discourse.* Cambridge, MA, USA: MIT Press, 2007. p 4.

[4] Исто.

[5] Anne Ambouroué Avaro, with the contribution of Gaël de Guichen and Alain Godonou, *A guide for documentation work for museums in developing countries*, Cultural Heritage Division of UNESCO, MARCH 2009, p. 2-3.

Систем музејске документације

Каталошке информације могу да се уписују у руком вођен кориснички систем или електронски заснован систем. Приступ, односно одлука о томе, зависи од стручности музејског особља и ресурса којима музеј располаже. Најефикаснији поступак код руком вођене документације јесте да се формирају каталошке картице, односно инвентарни картони са рубрикама потребним за уписивање одређених података, а који су поређани и чувају се по редним бројевима. Музеј би требало да има и копије тих докумената које чува на другом месту. Музеји би, такође, требало да имају индексе најкориснијих и најчешће коришћених информације, као што су име музејског предмета, тренутна његова локација, име аутора, период настанка, датум и место уласка у збирку.[6] Рачунарски вођен систем музејске документације складишти информације о објектима и њихове фотографије на много флексибилнији начин него мануелни.

Рачунарски систем вођења музејске документације мора да садржи основну базу података, могућност за једноставан унос података и претраживање, као и опције за штампање каталошких картица, инвентарних картона и извештаја и пренос информација другим системима и процедуре за прављење резервних копија базе података. Систем треба да подржи ефикасну каталогизацију и широк опсег претраживања. Такође, требало би да омогућава музеју складиштење безбедних копија својих записа на спољним сајтовима.

Једна од опција која компјутерском систему даје предност над мануелним системом је та што он омогућује директан упис података у базу, њихово сни-

[6] ICOM – International Council of Museums, Maison de l'UNESCO Running a Museum: A Practical Handbook, Paris, 2009.

мање и једноставно претраживање. Та два система могу да буду компатибилна и да се користе истовремено, будући да један надопуњује други, зато што ручни записи служе као основа за упис информације у базу података. Поред функције вођења основне документације, рачунарски систем документовања музејских предмета подржава широк опсег функција управљања збиркама, као што аквизиција, музејских изложби, сталних поставки, контролу локација и интерног и Музеј, такође, може да се определи за омогућавање online приступа истраживачима и најширој јавности информацијама унутар музеја и на Мрежи.

Кључни корак ка увођењу рачунарског система вођења музејске документације треба да буде функционална анализа захтева Музеја. Она треба да буде заснована на историјском развоја збирки музеја, прегледу њиховог стања и да сумира стање тренутних података са оним што музеј планира у вези са сопственим развојем.

Потребно је описати број могућих записа и ниво евиденције и дубину информација које ће се уградити у систем, потенцијални број слика, скала било заосталих послова, приоритете за каталогизацију, управљање збиркама и приступа јавности и број потенцијалних корисника (особља, јавних и истраживача). Ови детаљи обезбеђују управи музеја основу за одлучивања о томе како ће поступити у увођењу рачунарских апликација.

Након рада на функционалној анализи, музеј може да одлучи да развије нову рачунарску апликација користећи сопствене вештине, или оних софтверских агенција, за прилагођавање управљања системом базе података. Алтернативни приступ је да се прихвати једна од већ развијених апликација које већ користе неки музеји. Најједноставнија музејска апликација мора да има модуле који подржавају вођење основне музејске документације, управљање збиркама и јавни приступ подацима. Ако се музеј одлучи за спољa развијене апликације, функционална анализе може да послужи као основа за захтеве који се постављају софтверским агенцијама.

Summary

Živojin Tasić
MANUAL AND COMPUTERIZED SYSTEM OF
MUSEUM DOCUMENTATION

With the changes taking place lately in the general museology in the world, the issue of documentation of museum objects has become one of the key museological issues. In the era of information techology development, documentation should completely change the character: instead of being

directed exclusively inward, to become oriented to the outside - the users of museum services. In communication with the wider public it would take place of the item, because completely prepared documentation in cognitive terms substantially unable to replace a physical object.

УДК 323.281(497.11)”1944/1945”(093.2)
341.322.5(497.11)”1944/1945”(093.2)

Момчило Павловић, Срђан Цветковић

КЊИГА СТРЕЉАНИХ 1944/1945. - ЈУГ СРБИЈЕ

Жртве комунистичког терора после 12. септембра 1944.
у Јабланичком округу

АПСТРАКТ: Рад доноси пресек досадашњих истраживања о методима ликвидације више стотина лица у Јабланичком округу у времену револуционарног терора после 12. септембра 1944, као и прелиминарни списак жртава који је настао највећим делом истраживањем у архивама службе безбедности. Такође, у чланку се презентују почетна теренска истраживања на територији Јабланичког округа која се тичу локација тајних гробница, као и технологије спровођења репресије.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: политичка репресија, жртве, ОЗН-а, Србија, комунизам

Политичка репресија у Србији у периоду 1944–1946. била је предодређена и низом сложених глобалних друштвених, историјских и идеолошко-политичких фактора. Попут осталих земаља Источне Европе, победом револуционарних снага после Другог светског рата, тежило се имитирању совјетског искуства у изградњи социјалистичког друштва, заснованог на спрези идеологије и репресије коју је спроводила партијска држава институцијама заснованим по угледу на прву земљу социјализма. С друге стране, свака земља је била случај за себе, а сукоб глобалног револуционарног модела, који се наметао, и локалних специфичности рађао је шаролик сплет прелазних система тзв. народних демократија. Стога, репресију смо посматрали као део ширег источноевропског феномена у контексту времена, али и као плод специфичних друштвено-историјских услова на тлу Србије и Југославије.[1]

[1] Е. Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја кратког Двадесетоог века 1914-1991*, Београд 2005, 282-305.

Ванинституционални облици репресије ликвидације без суда и пресуде или „*дивља чишћења*“,[2] оптужених за сарадњу са окупатором, уз незаобилазне елементе политичке и личне освете, нису били ретка појава у послератној Европи. Овај феномен је нарочито био изражен на територијама карактеристичним по масовној колаборацији у току рата и друштвеној поларизацији, али нису без значаја ни фактори менталитета и ауторитарне политичке културе.[3] У *народним демократијама*, поред политичких и личних мотива, терор је имао и идеолошко-револуционарну боју и био инструментализован од стране комуниста у сврху елиминације противника револуције и стабилизовања нове власти (нарочито је жесток обрачун био, осим у Југославији, и у Румунији и Бугарској).[4]

[2] Термин *wild cleansings* („*дивља чишћења*“) за вансудске ликвидације оптужених за колаборацију у условима завршетка Другог светског рата се одомаћио у литератури о политичкој репресији у Источној Европи.; S. Curtois, N. Verth, J. Pane, A. Packovski, K. Bartošek, J. L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 232; Водећи југословенски комунисти (Тито, Кардељ, Ранковић итд.) такође често користе термин „*чишћење“, „велико чишћење“* итд.). Тито већ септембра 1944. захтева да му се пошаљу крајишке дивизије „*да очистим Вршац од швапских становника“;* Кардељ у једној депеши маја 1945. каже: „*...немате посебног разлога бити спори у чишћењу као до сад*“, а у говору у Кумровцу, маја 1945, Тито поново наглашава: „Ми смо *очистили* ову земљу не само од њемачких завојевача већ и од домаћих изрода; Ј.Водушек Старич, *Како су комунисти освојили власт 1944-1946*, Загреб 2006; 276; В. Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тита*, Београд 1983, 145; Кардељева депеша у *Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč* 2005-2008, Ljubljana 2009.

[3] У Француској се број вансудских ликвидација процењује на близу 10.000, од тога око 2.4000 је убијено пре искрцавања, 5.000 у време искрцавања и тек око 1.600 лица непосредно по ослобођењу. По ослобођењу било јеукупно око 3.000 смртних казни, од чега 1.600 вансудских (претежно у партизанском упоришту Мидију). Судови су до фебруара 1945. изрекли око 2.853 смртних казни, али је од њих свага 767 извршено, а војни судови су донели још 757 смртних казни. У Белгији је, такође, „*етос одмазде*“ био јак, па је до августа 1945. године 2.117 лица осуђено на смрт, али је казна извршена „*само”* у 242 случаја. У Италији су антифашисти били нешто мање жустри, иако се званична бројка од 1.732 лица „*убијена и нестала”* сматра сувише ниском; J.Jackson, *France. The Dark Years 1940-1944,* New York 2003, 577-579; В.Лакер, *н.д.*

[4] У Пољској, где је колаборација била заиста слаба, ипак је око 2.000 људи осуђено од „*подземних судова”* још у току рата, али је на хиљаде припадника *Армије Крајове* (АК) постало мета Црвене армије и специјалних јединица СМЕРШ-а, као шпијуни и колаборационисти, док се „*подземни рат“* водио до раних педесетих. Чехословачка је била углавном поштеђена оваквих појава, док су се у Мађарској и Румунији одвијале спорадично. Већу виолентност изгледа да су испољили бугарски комунисти. Процене су да је између 18.000 и 40.000 људи пало као жртва оваквог чишћења до лета 1945, углавном локалних угледника, градоначелника, учитеља, свештеника, трговаца и других. Поред овог, на хиљаде је упослено у радним логорима широм Бугарске. Према неким проценама истраживача, у Мађарској је 1948–1953. било око 700.000 осуђених, у Чехословачкој 200.000, Румунији преко 500.000, док је кроз 86 радних логора у Бугарској прошло око 187.000 људи. Љ.Огњанов, *н.д;* С.Цветковић, *Између српа и чекића*, Београд 2006; S. Curtois, N. Verth, J. Pane, A. Packovski, K. Bartošek, J. L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 232; A.Packovski, Pola stoljeća Poljske, 1939-1989, Zagreb, 2001.

У јесен 1944, упоредо са ослобођењем појединих крајева Србије, у њима се интензивно одвијао и процес „*чишћења народних непријатеља*“, кроз оптужбе за ратне злочине и колаборацију. Доминантни су били елементи класне и политичке револуције прикривени антифашистичком реториком, али често је било и личне освете, добити, каријеризма и других разлога. На тај начин, многима је радост због стечене слободе и пораза фашизма врло брзо била помућена. Поред, наравно, осведочених злочинаца и колаборациониста, на мети револуционарне власти нашао се, пре свега, стари грађански слој – грађански политичари, чиновници, трговци, индустријалци, занатлије, свештеници, сеоске газде (кулаци), као и сви они који су на било који начин били у предратној и ратној државној администрацији или нешто значили у јавном животу, а нису били комунистичких уверења (што је овом насиљу давало тон „*класне револуције*”). Било је опасно бити познаник или рођак осумњичених лица. Кривица је колективизована, а без судског поступка или процесом у режији ОЗН-е, који се по правилу завршавао смртном пресудом, у првим данима слободе заједно са истинским колаборационистима (прави ратни злочинци су најчешће на време избегли), „почишћени су” и многи невини људи или пак они који нису заслужили смртну казну. КПЈ је инструментализацијом антифашизма, пре свега, Срба из НДХ-а (који су чинили окосницу НОВЈ и пришли покрету из егзистенцијалних разлога и ради очувања Југославије, а мање идеолошких побуда),[5] вршила обрачун не само са стварним колаборантима и ратним злочинцима већ и елиминисала класне и политичке противнике револуције.

Политичка репресија према „*класним и политичким непријатељима*“, непосредно по слобођењу појединих крајева Србије 1944, вршена је у две фазе, најпре до марта 1945. на ванинституционалан начин, у тзв. „*дивљим чишћењима*“ (најчешћи облик ликвидација без суда или у фарсичном и тајновитом судском поступку), а од марта 1945. до друге половине 1946. кроз десетине хиљада јавних процеса пред Војним судовима, судовима националне части и цивилним судовима. У *првој фази револуције*, делујући кроз *народни и антифашистички фронт*, партија је приграбила основне полуге власти (војску, тајну полицију, правосуђе) и елиминисала опозицију ван фронта. Друга етапа требало је да елиминише „сапутнике револуције“ (по узору на бољшевике који су елиминисали есере),

[5] Око две трећине свих бригада долазило је са територије НДХ. У партизанском покрету на 7–10 бораца долазио је један комунист. Међутим, кадровску доминацију у војсци потврђује податак да се од 141.000 чланова КПЈ пред крај рата у војсци налазило око 100.000. Праву слику снаге комуниста у кључној ослободилачкој и револуционарној институцији тек даје чињеница да се њих 85.000 налазило међу официрима; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Београд 1995, 205.

успостављањем монолитности у фронту и de facto успостављањем једнопартијског система. Рестрикцијом основних људских и политичких права и мерама државно-партијске репресије, КПЈ, као *„револуционарни субјект*,“ успела је да у периоду 1944–1948. потпуно елиминише сваки облик опозиције. Интензитет репресије је био највећи у периоду 1944–1945. када се сламала наслеђена друштвена и политичка елита под видом кажњавања колаборациониста и ратних злочинаца. Репресија је у самом почетку била спровођена махом од ОЗН-е и војних јединица, нелегитимна, дивља и анархична, да би, временом, ушла у легалне и институционализоване токове. КПЈ је, инструментализацијом антифашизма, вршила обрачун не само са стварним колаборантима и ратним злочинцима већ и елиминисала класне и политичке противнике револуције. У многим случајевима у овом смутном времену радило се и о неселективној освети или многим другим интересним разлозима.

Технологија репресије. – Процес планског и неселективног обрачуна са народним непријатељима и колаборационистима у првим данима по ослобођењу, из различитих друштвено-историјских околности (већа снага монархистичког покрета, већи број припадника немачке, мађарске и албанске мањине) био је нарочито интензиван на територији Србије.[6] На основу до сада истраженог материјала, може се већ констатовати да је сличан сценарио репресије и ликвидација био, мање или више, присутан у свим српским градовима и варошима, само је интензитет репресије зависио од локалних прилика и особености лица из репресивног апарата. Овде ћемо изнети нека кратака запажања и уочене правилности у методама ликвидација и прикривања тајних гробница на основу досадашњег истраживања у Јабланичком и другим обрађеним окрузима.

Организација. – У првим данима после ослобођења кажњавање оптужених за колаборацију било је искључиво у рукама *Одељења за заштиту народа* (ОЗН-а) и војних органа. Војни судови су судили оптуженима до јесени 1945, када тек почиње активније да се укључује и цивилно судство. У току првих месеци по ослобођењу само делом „*чишћења*” управљали

[6] Мајор ОЗН-е Милан Трешњић на следећи начин описује сценарио по којем су се *„дивља чишћења“* одвијала у Београду: *„...План је био да се побије што више сарадника окупатора и непријатеља револуције”* – сведочи Трешњић – *„од људи у униформи, ниједан није био зликовац и није заслужио метак у чело; све их је требало преобући и послати у неку партизанску јединицу на Сремски фронт, јер су сви били вољни да се боре, сви би радо отишли. Многи од њих били су искрени родољуби и умирали су са речима „Живели ослободиоци Београда”, „Живела ослободилачка војска”, као на пример, интелектуалац и грађански политичар Милан Комадина. Да су се склонили док не прође први талас, ја тврдим животом да нико од њих не би добио више од две године.“ Ослобађање Дедиња,* Круг, бр. 8, 1999, 64.

су судови, док је већина оптужених ликвидирана без одлуке суда или на брзину, изрежираним процесима, који су се често завршавали осудом на смрт. Многи објављени документи упућују на планску акцију ОЗН-е и постојање директива и закључака о ликвидацији политичких и класних непријатеља без суђења, колабораната и ратних заробљеника у првим данима по ослобођењу. ОЗН-а је од свог настанка, 13. маја 1944. у Дрвару, устројена методолошки по совјетском моделу, вођена из једног центра и организационо јединствено постављена за целу Југославију. Директно је била подређена Повереништву за народну одбрану НКОЈ-а, прве револуционарне владе, која је створена на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. Начелник ОЗН-е за целу Југославију био је Александар Ранковић, члан Врховног штаба НОВЈ и организациони секретар ЦК КПЈ. ОЗН-а за Србију формирана је у јуну 1944. на Вису. За првог начелника ОЗН-е за Србију постављен је Слободан Пенезић, звани „Крцун". Органи нове службе безбедности, са Слободаном Пенезићем Крцуном на челу, успостављани су паралелно са ослобађањем поједине територије, а једно од првих опуномоћстава формирано је управо у Јабланичком округу. На његовом челу био је Игњат Миљковић Ицко, из села Лапотинца, а као први оперативци помињу се Ђорђе Стаменковић (по занимању столар), Раде Перовић, пријавно одељење, и извесни Ачић, као техничко лице. Октобра 1944. Опуномоћство ОЗН-е за Јабланички округ бројало је око 50 повереника.[7] После успостављања мреже органа ове службе, настале по совјетском моделу, приступало се по јединственом сценарију ликвидацијама политичких противника и стварању мреже повереника која је успоставила свобухватну контролу над становништвом Србије.

Хапшење и ислеђивање. После уласка партизанских јединица у Лесковац и околне вароши, тек што је грађанство одахнуло од патњи и ратних страхота које им је донела немачко-бугарска окупација и савезничко бомбардовање (6. септембра 1944.), уследила је врло оштра кампања про-

[7] *Слободан Пенезић-Крцун* (1918-1964). На Вису је изабран у Покрајински комитет КПЈ за Србију и одређен за начелника ОЗНЕ. Са Виса је, почетком јула, отишао у Бари, у Италију, а одатле је, у ноћи између 11. и 12. августа 1944. Пенезићева група авионом пребачена у јужну Србију, где су на планини Радан формирани први органи Озне за Србију (опуномоћство за Јабланички округ). Затим је из јужне Србије Пенезић прешао у ослобођено Ваљево, затим у Аранђеловац, па у Београд. Као што је био случај и са шефовима Озне у другим републикама, Пенезић је од 1946. до 1953. био министар унутрашњих послова Србије. После тога је био члан и потпредседник републичке владе, члан савезне владе, а од 1962. и председник српске владе. Погинуо је у саобраћајној несрећи 5. новембра 1964. у селу Шопићу код Лазаревца; К.Николић, Б.Димитријевић, *Озна против народних непријатеља у Србији - два документа*, рад у рукопису.

тив „*колаборациониста и ратних злочинаца*“ коју је спроводила ОЗН-а од ослобођења 11. октобра 1944. до почетка 1945. После пријаве грађана, органи ОЗН-е су приводили осумњичене, а официри саслушавали и правили њихов картон (досије). Било је случајева да су се припадници Недићеве страже, саобраћајни полицајци, речна стража, жандарми, поштари, ватрогасци и слична униформисана лица сама предавала, сматрајући да се нису огрешила о закон и „*окрвавили руке*“ у рату. Скинути неког са списка на којем су људи од стране припадника ОЗН-е стављени у категорију „С“ и одређени за стрељање било је готово немогуће.[8]

Лесковац, као индустријски развијен центар, са бројном и снажном класом предузетника, познат од пре рата као *Српски Манчестер*, био је посебно на мети револуционарне власти, будући да се паралелно са антифашистичким ратом одвијала и комунистичка револуција која је претпостављала развлашћење и затирање свих *капиталистичких елемената*. На мети револуције, поред истинских злочинаца, нашли су се и познати лесковачки индустријалци, трговци, занатлије, учитељи и други угледни грађани из града и околине. Они су често хватани по околним селима где су се склонили од бомбардовања чекајући ослобођење. „*Чишћења*“ су почела најпре, још током августа и септембра 1944, у општинама Бојник и Лебане, које су знатно раније ослобођне од Лесковца. Посебна евиденција се водила о представницима цивилне власти, кметовима, деловођама, председницима општина, полицајцима и другим из чиновничког апарата. Класни мотив наговештава се и чињеницом да се често у документима поред ликвидираних лица или оних који се налазе на списку за ликвидацију наводе и прецизни подаци о власништву над земљиштем, некретнинама и другој имовини стрељаних лица.[9]

Према сведоцима и савременицима, затвори су се у Лесковцу налазили: *у подруму зграде Окружног суда, подруму куће Душана Димитријевића Смејурије, предузимача Мелентија, ветеринара Лазаревића и др Данила Стоијљковића*, као и објекту данашње *Пољопривредне школе* у Лесковцу, које је Озна конфисковала за своје потребе. Седиште Опуномоћства ОЗН-е налазило се у самом центру Лесковца. У Власотинцу је као истражни затвор служио тзв. *Поповићев живинарник*, у Лебану *кућа Спире Милосављевића*, а у Медвеђи подруми *кућа Васе Обрадовића и Славка Андрејевића*. Из тих објеката су, после краћег боравка, лица одвођена у Лесковац или Славник на даљу истрагу, а најчешће на стрељање. У близини Ле-

[8] *Ослобађање Дедиња*, Круг, бр. 8, 1999, 64; С.Цветковић, *Између српа и чекића*, Београд 2006, 173.

[9] С.Димитријевић, *Кућа доктора Данила*, Лесковац 2002,

сковца, у селу Славнику, постојала је нека врста већег сабирног логора, објекат који је касније служио као основна школа. Из њега су ухапшени углавном одвођени на оближњу локацију поред Славника на стрељање.

Затвор: Кућа Душана Смејурије Лесковац

Затвор: кућа предузимача Мелентија - Лесковац

Лица у истражном затвору често су подвргавана тортурама и мучењима, и то на невероватно свиреп начин (чупање ноктију, вешање за полни орган, сакаћења, пребијања итд.). Покушаји и иницијативе грађана и локалних власти уочи ослобођења 1944, попут Апела грађана у Власотинцу, да се обустави братоубилачки рат, да се кривци изведу пред суд након ослобођења и да се обуставе сваке репресалије, уз надзор савезничке мисије, као и многе потписиване петиције од стране грађана, како би се спасли појединци угледни грађани, по правилу, нису дали никакав резултат. Чак је већина потписника Апела у Власотинцу изведена пред стрељачки вод, са председником општине С.Стојановићем Буђићем на челу, којем је јавно суђено.[10] Јавна суђења су била ретка и организована су само за виђенија лица како би се у режираном јавном процесу, уз урлање инструираних партијских активиста, раскринкала пред очима народа као колаборационисти или ратни злочинци. Оваква режирана суђења народним непријатељима од којих је већина осуђена на смрт у Лесковцу одржавана су углавном у кафани *Три девојке* у Нишкој улици (данас Јужноморавских бригада).[11] Може се, упрошћено, рећи да су страдале три категорије лица: најпре, било је оних које и најправеднији суд не би могао помиловати, друго, било је лица која су одређеном колаборацијом и нечасним држањем заслуживала осуду, али не и смртну казну, и, коначно, велики је број оних чија је једина кривца била имање, политичко опредељење или што су се у погрешно време нашли на погрешном месту.

[10] А ДК, Иницијатива грађана Власотинца од 13. септембра НОВЈ о за успостављање примирија, Сведочење Добривоја Томића из Београда.

[11] С.Димитријевић, н.д.,

Кафана Три девојке у Нишкој улици

Седиште ОЗН-е у Лесковцу

Ликвидација. – Још уочи ослобођења Лесковца и других вароши на многим местима отпочела су стрељања народних непријатеља, углавном без суда, која су потрајала интензивно до почетка 1945. Тако је већ до 2. октобра 1944. на Јабланичком подручју стрељано 13, а 52 било у затвору, махом са територије Лебана и Бојника.[12] Ликвидације су рађене по унапред припремљеном и добро осмишљеном плану. После саслушања и кратког истражног поступка које је ОЗН-а спроводила, по правилу, без суђења, везане телефонском жицом и обично само у доњем вешу, затворенике су у групама од 15 до 30 лица водили до оближњих локација и ликвидирали... Бележе се случајеви ливидације лица рањених ратних заробљеника који су директно из болница спровођени на стрељање (Власотинце). Они који су их спроводили често су били маскирани како их жртве не би препознале. Стрељачки вод је бројао обично 15-30 војника КНОЈ-а, од којих сви нису имали метак у цеви. Приликом стрељања често су и сами добијали нервне нападе и преживљавали кризе. Има необичних примера да су лица на стрељање масовно одвођена у друге градове (нпр.из околине Лесковца и Власотинца у Пирот), како се не би препознавали међусобно или су стрељања вршена од стране лица која нису била из тог краја.[13]

Локација Славник – сабирни затвор

Локација Салвник – подрум из којег су жртве одвођене на стрељање у близини затвора

[12] К. Николић, Б.Димитријевић, *Озна против народних непријатеља у Србији-два документа*, рад у рукопису.

[13] У Пироту је стрељано око 300 лица, углавном из околине Власотинца и Лесковца. Стрељање је уследило након што је у неразјашњеним околностима страдао шеф ОЗН-е за пирот Павле Бошковић, Коментар, АС, Архив БИА, Књига стрељаних бр. 53, Пирот.

Најчешће, стрељано је током ноћи, до јутра, на шумовитим локацијама на ободима насељених места. Стрељања су вршена у близини села Славника (поред пута из Славника за Горњи Брестовац), у селу Лапотинцу (на Ицковој њиви на путу за махалу Граовце), у јаругама Горњег и Доњег Стопања, а према сведоцима, поједине егзекуције биле су иза болнице у Лесковцу, на месту где су Лудајци, и код Пољопривредне школе, у Араповој долини (брдо Хисар), Плавачкој шуми (Бојник), као и другим местима. Занимљиво је да је више десетина лица из околине Лесковца, највише из села Велика Сејаница, Гределице и других, као и неколико десетина из околине Власотинца, одведено и стрељано у Пироту, највероватније на локацији Барије. Такође, лица из Власотинца, од којих је један део заробљених из локалне болнице, стрељана су на локацији Гувниште у близини села Јастребац (у шуми око 3 км од Власотинца).[14] Поред изјава сведока, и Књига стрељаних, пронађена у грађи БИА, такође наводи као места егзекуције, у највећем броју случајева, Лапотинце, Славник и Пирот. Анализом око 740 стрељаних у овом округу, установили смо да је упадљиво најмањи број стрељан са територија Бојник, где се управо налазе ове две највеће гробнице (Лапотинце и Славник). Занимљиво је да је једно од највећих губилишта управо село Лапотинце, из којег је родом и први опуномоћеник ОЗН-е И. Миљковић Ицко. Према књизи стрељаних, само у току једне ноћи, 31. 10. 1944, у Лапотинце је доведено и стрељано 81 лице, углавном из Лесковца и околине.[15] Такође, треба рећи да је, према истраживању, добар део лица, нарочито припадника ЈВуО и мобилисаних са територије Медвеђа, али и других општина, страдао приликом повлачења према Босни, где им се губио траг, а највероватније су страдала у борбама, као ратни заробљеници у првој половини 1945. или од болести.

Локација Гувниште – пробна ексхумација

Локација Лапотинце – разговор са сведоцима

[14] У циљу потврђивања локације *Гувниште,* на овом месту је 21. октобра 2010, према наводима сведока Јована Николића, Слободана Ћелића и локалног истраживача Николе Поповића, предузета пробна ексхумација чији су налази били позитивни, о чему је обавештена полиција и Више јавно тужилаштво у Лесковцу - *нап. аут.*

[15] АС, Архивска грађа БИА, ф. 53, Књига стрељаних.

Овде, као и на другим местима, било је много неправилности у раду ОЗН-е приликом спровођења процеса ликвидације, па је почетком фебруара 1945. стигла наредба с врха да се уведе више реда и одговорности у процес кажњавања и да се осумњичени препусте више судским органима. Већ крајем 1944. и почетком 1945. стижу први сигнали од највиших званичника ОЗН-е да овакву праксу треба напустити и прећи на институционализованији облик репресије према народним непријатељима. А. Ранковић, а затим и Слободан Пенезић Крцун, 25. децембра 1944, позивају да треба престати са праксом убијања противника без суђења. Исповести жртава у Србији су подударне у ставу да су бесомучна стрељања престала у другој половини фебруара 1945, од када се све више ишло на судске процесе пред војним судовима.[16] И у литератури се наводи акт ОЗН-е за Србију од 9. фебруара 1945. који је упутио С. Пенезић свим оперативцима у Србији, на основу којег се јасно уочавају дотадашње аномалије и нови приоритети. [17]

Локација Барје код Пирота, где је доведено и ликвидирано више стотина лица из околине Власотинца, Лесковца, као и самог Пирота октобра 1944.

Касније су за познатије и имућније грађане од 1945. до 1948, често у сврху легализације, конфискације и на-

[16] С. Банковић, *У предворију пакла*, Вршац 1991.

[17] „*..1) Нико не сме бити ухапшен, а да за то нема довољно разлога а одлука се доноси на основу прикупљених података 2) Истрага се спроводи у најкраћем року, на сасвим коректан начин 3) После истраге окривљени се предају суду на даљи поступак у коме ми немамо више никаквог удела и утицаја 4) Органи ОЗН-е не смеју се мешати у рад јединица Народне одбране 5) Не треба дозволити да хапшење врши свака команда или чак сваки појединац на своју иницијативу и да ствара у сваком срезу затвор 6) Тежиште рада бацити на прикупљање и стварање мреже за контролу сумњивих лица, контролу привреде, саобраћајних средстава и о томе нас редовно извештавати. Обратити пажњу на гоњење четничких трупа које се до сада нису појавиле. Будите обазриви када су у питању сељаци. Наша наређења треба схватити озбиљно и реаговати брзо на њих јер су у питању мобилни сељаци а не зликовци. Исте треба пуштати одмах, са кољачима и официрима треба поступати према раније издатом упутству*.“ Овај документ доста говори о врстама злоупотреба овлашћења и репресији којој су били склони ОЗН-а, њени челници и оперативци после октобра 1944. M. Lopušina, Ubij bližnjeg svog, I, Beograd 1997, 58; наводи се докумнет стр. пов. Бр 345 од 9 фебруара 1945.

ционализације имовине, израђиване пресуде. Чест је случај да су о стрељаним лицима ширене лажи од стране службе државне безедности, како би се ублажо ефекат масовних стрељања и код породица подгрејала лажна нада: „Отишао у Русију“, „Јавио се из Ворошилова“, „Налази се у Борском руднику“, „ Јавио се из Трста“, „...у логору је у Сибиру“ итд.[18] Породице народних непријатеља биле су дуго жигосане од нових власти и на репу за материјална следовања и остале друштвене принадлежности. Имовина им је конфискована и осуђени су на преживљавање и сналажење. Осумњичени за јатаке често су допадали затвора, а у многим случајевима су тај грех платилим и животом.[19]

Прикривање локација и евиденција стрељаних. - У почетку, док се систем још није сасвим успоставио, понегде су породице стрељаних обилазиле локације, одакле су силом растериване.[20] Сахрана остатака је, затим, родбини била строго забрањена, као и сваки приступ локацији и месту егзекуције, па је и разговор о томе био непожељан. Откопавање побијених у тајним гробницама је било озбиљно кривично дело. Наредбом бр. 1253 МУП-а ДФЈ од 18. маја 1945. године, све гробнице „народних непријатеља и фашиста“ оглашене су тајним, било их је потребно прикрити и „уклонити све трагове“ о њиховом постојању и не дозволити приступ локацијама.[21] Стрељана лица су често плитко закопавана у више редова и прикривана камењем или каменим плочама (нпр. Поток Змијанац код Бољевца или Гувниште код Власотинца), како би се онемогућио приступ и разношење костију од стране животиња. Рођаци побијених ноћу су кришом односили тела стрељаних и сахрањивали у родним селима, понекад уз прећутну подршку некога из локалне ОЗН-е (нпр. у случај илегалне ексхумације у Власотинцу)...

Касније, током 1946. а нарочито после сукоба са ИБ-ом 1948, месни органи ОЗН-е су добили задатак да све спискове среде и доставе извештаје вишим инстанцама.[22] Наредбом о асанцији терена такве тајне гробнице

[18] Сведочење Душанке Штерић из Ниша, Сведочење Добривоја Томића из Београда, Сведочење Вишеслава Костића из Лесковца.

[19] Као, на пример, у случају стрељања јатака из села Топли До, подно Старе планине, затим у околини Чачка итд. АС; Архив БИА.

[20] Сведочење Добривоја Томића из Београда, Сведочење Петра Јеленковића из Заграђа.

[21] Архив Државне комисије, Упутство МУП ФНР Југославије од 9. августа 1946.

[22] Опуномоћеник УДБ-е Милутин Поповић за срез Посавотамнавски се позива на *Упутство ст.пов.1439/1948* . којим се тражи од врха Озне да се доставе срећени и попуњени картони за лица која су од 1941. до 1948. осуђена или стрељана. Исто, Лука Драгојловић, опуномоћеник среза Рачанског - за Бајну Башту, позива се на Упутство бр. 1851 од 9. 11. 1948, док опуномоћство среза Љубићког такође има иста захтеве према МНО Рошци итд. АС, Архив БИА, фасц. 140; Збирка докумената о активностима четника, 16 спискова четника ДМ који су ликвидирани по ослобођењу; ИАЧ НОО Рошци, К-1, рег.бр. 1134\ 46.

су и касније добро прикривене и маскиране, а за очекивати је да је, као што је то случај са списковима стрељаних, негде у архивама постојао или постоји елаборат са прецизном мапом локација тајних гробница.

Књига стрељаних – Архивска грађа БИА

Насупрот до сада увреженом мишљењу у јавности, о стрељаним и одбеглим се ипак водила детаљна и прецизна документација, па отуд у архивама службе државне безбедности ипак постоје детаљни спискови, досијеи и читаве укоричене књиге стрељаних и других антинародних елемената. Обично су стрељане најпре евидентирали у списковима локални НОО-и и касније достављали органима службе безбедности. За југ Србије, Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и Крушевац, пронашли смо Књигу стрељаних (какве је за очекивати да постоје и за друге округе) која представља значајан пресек ликвидираних лица. Поред имена стрељаних стајало је најчешће само: ДМ (Покрет Драже Михаиловића), СДС, ЗБОР, народни непријатељ, јатак, или сарадник. За жене је писало шпијунка, јатак, проститутка... Није редак случај да се међу стрељанима нађу и малолетна лица. Било је случајева да се грешком стреља лице са истим именом и презименом, а онда се у извештају каже „нема везе, и он је био непријатељ данашњице“.[23]

[23] АС, Архивска грађа БИА, ф. 154, Списак ликвидираних антинародних елемената, стр. 9.

БРОЈ ЖРТАВА КОМУНИСТИКОГТЕРОРА ПОСЛЕ 12. СЕПТЕМБРА 1944.

ЈАБЛАНИЧКИ ОКРУГ

На основу истраживања Државне комисије за тајне гробнице, докумената из Архива БИА (пре свега на основу Књиге стрељаних), докумената из Архива Југославије, локалних архива, пријава сведока и потомака и теренских истраживања до сада се поименице располаже подацима за 737 убијених и 133 нестала лица са терена Јабланичког округа. Према усвојеној методологији, списак стрељаних садржи име и презиме жртве, годину рођења, пребивалиште, занимање, време, место и начин ликвидације, као и квалификацију и припадност жртве, уз навођење извора за сваки случај појединачно. У доступним документима службе безбедности детаљно се наводе сви лични подаци, уз штура образложења или квалификације које често и изостају. Територијална дисперзија убијених и несталих по општинама је следећа:[24]

	убијени	град у промилима	срез у промилима	укупно	нестали	укупно	укупно
Власотинце	102	4	3.1				3.1
Лесковац	327	9	3		13		3.1
Лебане	57	7.6	2.2		3		2.2
Медвеђа	237	17.5	11.6		117	354	17.5
Бојник	19	1	0.8				0.8
Укупно	742	7.4	2.5	3.7	133	875	4.4

Према уделу страдалих у укупном становништву, далеко искаче општина Медвеђа (око 17 промила), као и сам град Лесковац (9 промила). Прво се може објаснити значајним ангажовањем становништва тог брдско-планинског краја у четничким формацијама и етничким особеностима (насељени Црногорци,) док се у случају Лесковца мора имати у виду поред овог и класни карактер терора, где су се на мети нашли

[24] Основни извори на основу којих је списак срељаних настао су архивски документи АС, Архивска грађа БИА, ф. 61, Спискови стрељаних лица по селима јабланичког и власотиначког среза; АС, Архивска грађа БИА, ф. 53, Књига стрељаних-Лесковац; АЈ, Државна комисија за суђење ратним злочинцима и сарадницима окупатора, ДК-110. Такође, ови подаци су укрштани и допуњавани локалним истраживањима попут: С. Димитријевић, *Кућа доктора Данила*, Лесковац 2002; А. Марковић Туларски, *Бурни дани грађанског рата на југу Србије*..., Београд 1996. и других. Коришћени су поједини приватни архиви и збирке потомака, а уз помоћ сарадника, колико је то било могуће, обављена су теренска истраживања уз сведочења на десетине сведока.

многи имућни припадници тада снажне лесковачке чаршије. Упадљиво најмање страдала је општина Бојник (која је током рата доста пострадала од бугарског терора), а такође је велика дискрепанца уочена између појединих места у унутар самих општина. Такође, према броју страдалих одскачу поједина села, попут Велике Сејанице (чак око 55 промила), Грделице и Дедине Баре (Лесковац) Нове Тополе (Лебане) Ладовице (Власотинце), Свирце, Леце и Реткоцера (Медвеђа) и других.Томе је допринео низ фактора, као што су карактер локалних сарадника ОЗН-е, ангажовање мештана појединих села у колаборационистичким формацијама и супарничком покрету отпора, понегде је то случај типичне ратне освете, личних интереса и омразе итд. Овај феномен „искакања“ појединих места заслужује даља и исцрпнија локална истраживања.

Без обзира на појединачна искакања у случају појединих места, укупно узев, промил смртности је далеко већи у градским и варошким неголи у сеоским срединама. То се може објаснити, поред већ примећеног класног и идеолошког карактера репресије, простом чињеницом да је градско становништво у условима окупације било изложено већој вољној или невољној колаборацији, учешћем у администтративном и полицијском апарату итд., што су револуционарне власти по ослобођењу строго и неселективно санкционисале. Посматрано на нивоу Србије, према до сада доступним подацима, Јабланички округ, уз Тимочки, искаче изнад просека према броју убијених.

Иако заслужује посебну и исцрпнију анализу, већ на први поглед видљиво је да је структура стардалих таква да у великој мери претежу цивили, док је, према старосној структури, највише била погођена генерација младих људи између 20-30 година старости.

БРОЈ ЖРТАВА КОМУНИСТИЧКОГ ТЕРОРА У ЈАБЛАНИКОМ ОКРУГУ ПОСЛЕ 12. СЕПТЕМБРА 1944. ПРЕМА ОПШТИНАМА:

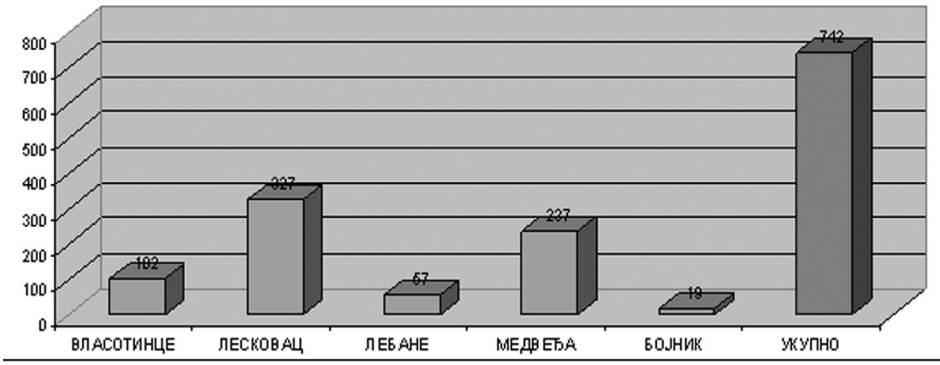

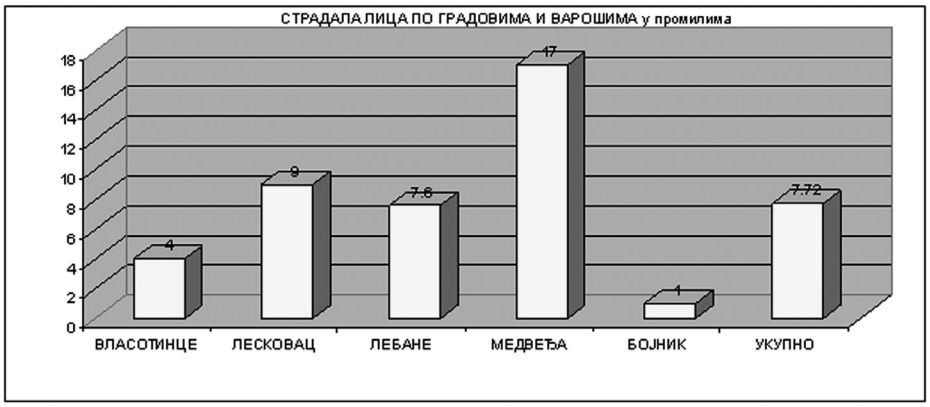

ОПШТИНА ЛЕСКОВАЦ

Списак места у општини Лесковац са бројем и уделом страдалих на хиљаду становника:

Место	број становника 1948.	Број страдалих	страдали у промилима
Лесковац	20 000	178	9
Бадинце	408	1	2.4
Барје	957	2	2.1
Богојевце	1469	3	2.04
Бојшина	337	11	32.6
Велика Сејаница	680	37	54.5
Велико Трњане	954	1	1.08
Власе	575	2	3.5
Горина	702	1	1.43
Грделица	1000	29	29
Губаревац	1900	2	1.05
Дедина Бара	630	18	27.1
Добротин	445	3	6.7
Доња Бунуша	300	2	6.6
Церница	797	6	7.6
Козаре	376	4	10.7
Крпејце	262	1	3.9
Липовица	1328	1	0.75
Мрштане	1215	3	0.82
Ново Село	1137	1	0.88
Ораовица	504	2	3.9

Оруглица	796	1	2.56
Прибој	866	2	2.3
Радоњице	811	1	1.25
Славујевце	538	1	1.86
Стројковце	1182	1	0.8
Ступница	1126	1	0.79
Тупаловце	311	5	16.1
Турековац	1453	3	2.1
Црковница	526	6	11.5
УКУПНО	110 000	327	3

Места са највећим уделом жртава у броју становника – општина Лесковац (у промилима)[25]

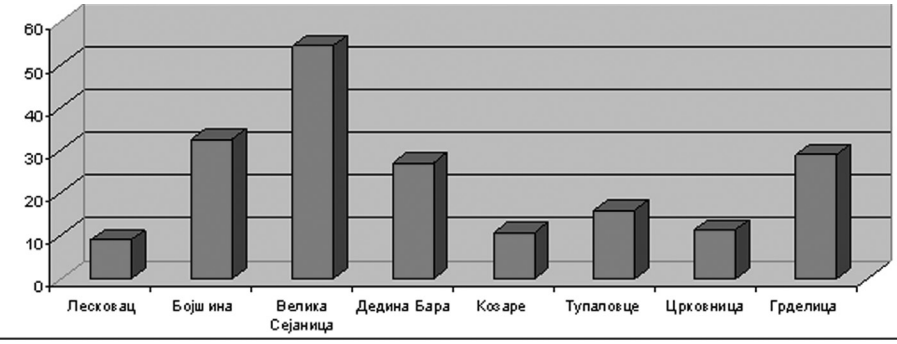

[25] Као референтан, за израчунавање промила страдања по општинама и местима Јабланичког округа узет је попис становништва из 1948. године као најближи времену које смо истраживали - *нап.аут.*

ОПШТИНА ВЛАСОТИНЦЕ

Место	Број становника	Број страдалих	Страдали у промилима
Власотинце	4900	19	4
Батуловце	645	4	6.2
Горња Ломница	254	1	4
Горњи Орах	684	1	1.46
Дадинце	547	6	11
Доња Ломница	476	4	8.4
Јастребац	654	5	7.65
Комарица	467	1	2.15
Конопница	845	3	3.6
Крушевица	1470	1	0.69
Ладовица	1000	18	18
Орашје	1000	6	6
Прилепац	439	1	2.3
Равна Дубрава	200	2	10
Своће	1300	1	0.77
Скрапеж	406	2	5
Стајковце	1200	7	8.4
Црна Бара	820	10	12.2
Шишава	1000	10	10
УКУПНО	33000	102	3.1

Места са највећим уделом жртава у броју становника – општина Власотинце (у промилима)

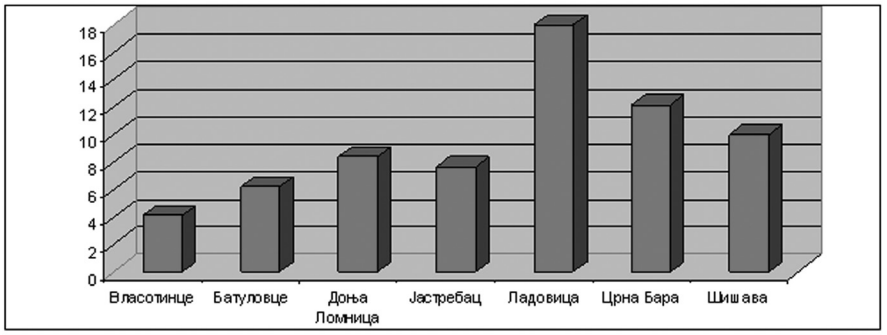

ОПШТИНА ЛЕБАНЕ

	бр. становника	бр. страдалих	удео	нестали	удео	укупно
Лебане	1900	15	7,6			
Бувце	539	1	1,87			
Гегља	630	4	6,4			
Г. Врановце	620	1	1,6			
Клајић	1300	3	2,3			
Кривача	680	2	2,94			
Нова Топола	432	21	48,6			
Пертате	1200	1	0,83			
Пороштица	667	2	3			
Прекопчелица	850	2	2,35			
Радевце	585	1	1,7			
Тогачевце	966	2	2,1			
Ћеновац	347	1	2,9			
Шумане	1347	1	0,75	3	2,3	3.05
УКУПНО	26000	57	2,2			

Места са највећим уделом жртава у броју становника – општина Лебане (у промилима)

ОПШТИНА МЕДВЕЂА

	бр. становника	бр. страдалих	удео	нестали	удео	укупно	укупно
Медвеђа	1732	29	17				
Врапце	354	6	17				
Грбавце	639	8	12,5				
Губавце	168	4	23,8				
Гајтан	560	7	12,5				
Дренце	531	14	26,4	11	20		47
Газдаре	634	1	1,6				
Леце	502	26	51,8				
Маровац	542	15	27,7	1	1,8		29.5
Мађедонце	750	2	2,3				
Медевце	328	5	15,2	4	12,2		27.4

Мркоње	299	3	10	1	3,3		13.3
Петриље	296	2	6,7				
Пороштица	145	2	7,5				
Пусто Шилово	480	5	10.4				
Равна Бања	1228	2	1.6				
Рујковац		1					
Реткоцер	548	27	49.3	20	36.5		85.8
Свирце	462	26	56.3				56.3
Сијаринска Бања	104	1	9.6				
Стубла	500	14	28	5	10		38
Туларе	1000	13	13	24	24		37
Чокотин	276	8	26.4	8	29		54.4
Спонце	467	3	6.4	13	27.8		40.8
Мала Браина	109	1	9.1	5	45.8		50.8
Велика Браина	289			8	27.7		
Тупале		1					
Миревце		2					
Прпоре		1		8			
Завишевце		1					
Срезојевце		1					
Зајчевац		1					
Лисовац		1					
Шуматовац		1		5			
Мискићи		3		3			
УКУПНО	22000	237	11.7	117	5.3	354	17

Места са највећим уделом жртава у броју становника - општина Медвеђа (у промилима)

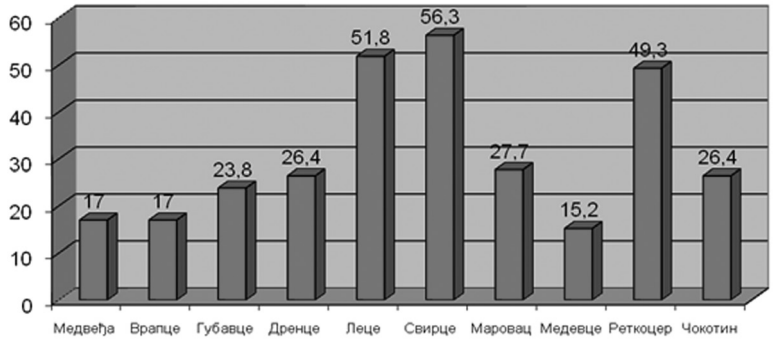

ОПШТИНА БОЈНИК

	Број становника	број страдалих	удео
Бојник	1000	1	1
Брестовац	850	4	4,7
Добра Вода	359	1	2,8
Косанчић	680	1	1,5
Лапотинце	1100	2	1,85
Магаш	600	2	3,3
Речица	496	2	4,1
Статовац	500	1	2
Равна Дубрава		1	
Зоровац		1	
Савинац		1	
УКУПНО	21000	19	0,8

Места са највећим уделом жртава у броју становника - општина Бојник (у промилима)

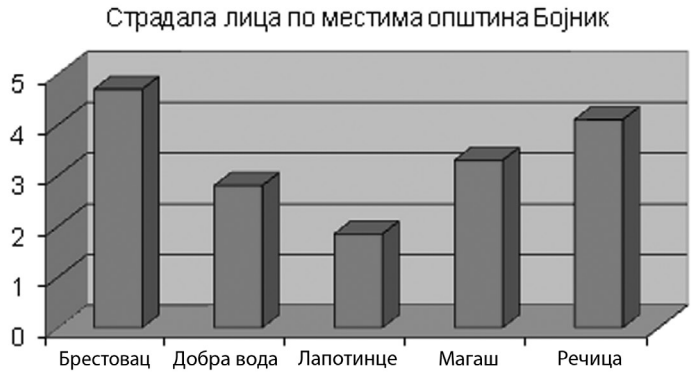

Summary

Momčilo Pavlović, Srdjan Cetković
THE BOOK OF EXECUTED FROM 1944 TO 1945 - SOUTH OF SERBIA
Victims of communist terror after September 12th 1044 in Jablanica District

The survey of repression after the liberation in 1944 in Jablanica region shows that it is among the districts that have relatively the highest number of victims comparing with population. The paper presents a list of killed and overview of research on the location of secret graves within now available sources and documents of state security services (DB in Serbian). According to the number of casualties per thousand, Medvedja takes the first place due to the fact there were relatively the most of Chetnicks' forces as well as urban areas like Leskovac, where they were considered as class enemies. Furthermore, the number of casualties bounce/covers some villages as Velika Sejanica (Leskovac) Nova Topola (Lebane), Ladovica (Vlasotince) Svirce, Lece and Retkocer (Medvedja) and others.

The highest number of victims was executed at secret mass graves near the village Lapotince and Slavnik, while a significant number of killed was in Pirot and around Vlasotince (Guvnishtë) and a smaller number in t Leskovac. It is highlighted the fact, as other districts of the developed technology represesije of arresting from lists and reports, short and brutal interrogations, liquidation in the nearby bushes to the covered location and the prohibition of access to families in which the exerted further pressure. In addition to ideological and political motives of these crimes there is so much a factor as a war of revenge and personal motives that are in some cases, increased mortality.

ПРИКАЗИ

Александар Кадијевић

ПРИЛОГ КУЛТУРНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ: НЕНАД МАКУЉЕВИЋ (ПРИРЕЂИВАЧ), САБОРНИ ХРАМ СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ВРАЊУ 1858-2008, ВРАЊЕ 2008.

Поводом 150 година од подизања Саборног храма Свете Тројице у Врању, епархијски фонд „Свети Прохор Пчињски" у сарадњи са историчарима новије српске визуелне културе из Београда, 2008. год. је објавио исцрпну монографију о тој знаменитој националној богомољи. Пажња аутора тематски је била усмерена на њену богату историју, архитектонски плашт, просторни распоред, литургијска, симболичка и стилистичка својства заступљеног сликарства, као и на садржај ризнице.

Монографија је проистекла из вишегодишњег тимског проучавања разноврсних извора који сведоче о историјату Саборне цркве и њеном уметничком уређењу. Осим провере постојећих сазнања и историографских тумачења малобројних претходника, истраживачи су у различитим архивима открили низ нових података, драгоцених за употпуњавање слике о специфичном карактеру овог значајног културног споменика.

Већи део монографије прилозима је испунио њен приређивач, афирмисани тумач наше новије црквене уметности, проф. Ненад Макуљевић, ранији сарадник „Лесковачког зборника" и ко-приређивач књиге „Иконопис Врањске епархије" (Београд-Врање 2005). И остали писци монографије - Ирена Зарић и Вук Даутовић, познати су научној јавности као учесници бијеналних симпозијума „Културно-историјска баштина југоисточне Србије" (у Народном музеју у Лесковцу) и аутори прилога о споменицима са овог подручја.

Монографија је компонована функционално и прегледно, у складу са важећим критеријумима научног рада у нашој савременој уметничкој историографији. Прецизно изложени, фактографски, дескриптивни и

расправни слојеви су у свим поглављима употпуњени адекватним напоменама и квалитетним илустрацијама (фотографије и цртежи). Аналитички текст, базиран на одрживим запажањима, методолошки је усклађен са савременим међународним искуствима.

По свом обиму, формату, ликовној опреми, аналитичкој слојевитости и тематској заокружености, ова драгоцена монографија превазилази сличне подухвате претходних тумача монументалног врањског храма - историчара цркве, културе, уметности, архитеката и конзерватора, укључујући и оне из Бугарске и Македоније. Важно је напоменути да су за разлику од садашњег тима сви ранији истраживачи (чији је допринос у монографији мање или више подцртан), деловали самостално, ограничени партикуларношћу својих приступа. Будући да обједињује исцрпне специјалистичке погледе на историјат, архитектонски склоп, иконопис и зидно сликарство, као и на ризничко благо храма, овај најновији приказ својом целовитошћу увелико надмашује претходне.

У поглављима „Оснивање и историјат цркве Свете Тројице", „Црква Свете Тројице" и „Литургија, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању" (стр.9-110), Ненад Макуљевић знатно обогаћује тумачења програмских основа саборног храма. У сваком сегменту излагања, осим ослањања на проверене историографске податке, износи и нове атрибуције, датовања, аналогије и паралеле, ревидирајући непрецизна запажања ранијих тумача. Укупна аргументација сведочи о знатно ширем аналитичком приступу проблематици од уобичајеног, о консултовању најразличитијих извора који сведоче о општим токовима развоја хришћанске уметности позноосманске епохе. За разлику од претходних истраживача у приказу процеса пројектовања храма, осим Косте Дамјанова, Макуљевић подцртава и улогу његовог брата Андреје, главног неимара породичне тајфе, чија кључна стваралачка полазишта посебно анализира. Уз то, ефективно продубљује тумачења симболике базиликалне структуре храма, осветљава разлоге за огољену обраду његових масивних спољних површина, успоставља егземпларну анализу литургијске функције и стилистике иконостаса, као стожера укупне симболичке топографије.

У огледу „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице" (стр. 111-157) Ирена Зарић плодно разматра комплексни програм зидног сликарства, примењујући критичку методологију потврђену у сличним прилозима. Остварени корпус зидног сликарства повезује са духом времена, односно темама и програмима који су заокупљали носиоце тадашње верске културе. Идеолошке основе заступљених иконографских решења осветљава слојевито, вреднујући њихову усклађеност са наслеђеним тра-

диционалним моделима, диференцирајући ауторске доприносе ангажованих сликара.

Детаљно описујући богослужбене предмете из ризничког фонда Саборног храма (стр.159-217), једног од најпотпунијих на југу Србије, Вук Даутовић их анализира са типолошког и функционалног становишта. Своје разматрање закључује оценом да ризнички фонд саборне цркве, као владичанског средишта, одражава и богатство укупног духовног живота у епархији.

Концепцијски амбициозно осмишљен, овај историографски подухват својом заокруженошћу неспорно поставља нове стандарде пред тумаче богате уметничке заоставштине македонске тајфе Дамјанов, расуте на просторима централног и западног Балкана. Тематски раслојен и аналитички потпун, задуго ће представљати методолошки узор за темељита монографска истраживања њених значајних остварења. Само посматрана у светлу општих токова развоја хришћанске уметности у епохи слабљења Османске империје, колико и кроз новооткривене фундусе изворне грађе о појединачним споменицима, та заоставштина се може објективније вредновати.

Монографске подухвате овог типа несумњиво би требало наставити, поготово што читав низ монументалних цркава из позноосманске епохе заслужује подробнију историографску валоризацију. У том еманципаторском стремљењу, потпунија сарадња експерата из различитих балканских земаља намеће се као кључна и незаобилазна.

Хранислав Ракић

ХРОНИКА СА ДОСТА НЕЈАСНОЋА

Борисав Динић,*Чекмин (Хроника)*, Културо-просветна заједница Србије, МЗ Чекмин, Библиотека Хроника Села, Београд, 2009.

Хроника Чекмина објављена је 2009. године, а издавачи су Културно-просветна заједница Србије и Месна заједница Чекмин у Библиотеци хроника села,као 329 књига, друго издање.

Она је резултат вишегодишњег напорног рада у коришћењу мемоарске, архивске грађе и литературе која се односила, на прошлост Чекмина.

Књига обухвата период од неолита, преко насељавања Срба до данашњих дана. Аутор је успео добро да прикаже структуру становништва, писменост, радну активност, м и гра ц и она кретења,природни прираштај, начин привређивања,одевање, исхране, лечења и општих прилика у Чекмину.

Посебну пажњу је посветио периоду под Турцима, где је применио све што се дешавало у Србији на своје село, не водећи рачуна да ли све те обавезе постојале и над становништвом Чекмина. Ом је на основу неког историјског догађаја одређивао када је Чекмин пао под Турцима, приказујући, затим буне и устанке и у њима налазио наводно и Чекмињане као учеснике.

Поглавља које се односе на привредне делатности, кућњу радиност, обрађивање земљишта, пољопривредну производњу и сточарство је успешно приказао, као и друштвени, породични и свакодневни живот, празновање,обичаје и др.

Последње поглавље ове занимљива књиге приказао је генеалошко стабло породица које су живеле у Чекмину.

Књига је богато илустрована сликама бројних предмета и грађевина које немају везе са овим селом, али омогућавају да се види шта је све постојало у Србији у том периоду.

Међутим,у покушају да објасни неке историјске чињенице није много успео: Тако он наводи: Срби су приликом запоседања овдашњих насеља затекли, становништво различите народносне припаднсти. Такав је случај са суседним Печењевцем, у коме су настањени пре Срба Печенези (народ турко-татарског порекла.

Печенези нису напустили ово село, већ су поступно прихватили језик и начин живота српског становништва, настављајући да живе заједно. Од Печенега настало је име Печенеце. стр. 29.

Тврдња да су Печенези живели са становништвом села Печењевца и да су се асимиловали није тачна. Јер Печењевце је насељено крајем XVIII века и том приликом нису затекли староседеоце.

Има доста нејасноће око становништва Чекмина, Тако, нн пример, није објашњен долазак Арбанаса у село и њихово напуштање села. Говорећи о породици Кордаци аутор каже: „Настанили су се у првој половини XVIII века. Иако су морали да се повинују читлучком положају, нису напуштали Чекмин. Нису то учинили ни онда када су све староседалачке породице напустиле ово насеље, већ су дочекале нове досељенике, помагали и сачували Чекмин од гашења",стр.227, што значи да са њим почиње поново насељавање Чекмина и, наравно, ту се кида континуитет становништва са староседеооцима уколико их је било, па према томе, иако се село Чекмин помиње у турском попису из XVI века, то не значи да су становници села потомци тих породица из пописа.

Не упуштајући се у анализу ослободилачких ратова Србије, ми ћемо се овом приликом задржати на период окупације 1941-1945. Несхватљиво је да аутор буде толико контрадикторан у многим констатацијама који се односе на овај период. На страни 102 он истиче: „У лето 1941. године појавиле су се оружане формације Драже Михајловића у чијим редовима није било ниједан становник Чекмина". Било је неопходно да аутор прочита оно што је објављено и да користи па макар критички. Тако, на пример није му познато да је објављена књига „Четници у лесковачком крају 1941-1945", 1993. године, аутора, др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе П.Илића, из које би сазнао када се појављује Равногорски покрет Драже Михаиловића (не Михајловића), у нашем крају, па не би дошао до оваквог закључка.

Аутор некритички прихвата многа казивања па, између осталог, пише:

„Окупацију Чекмина извршила је немачка патрола, у пратњи председника општине Драгутина Стојановића, дошавши у село да утврди да ли је свака кућа истекла белу заставу о предаји и покорности немачкој оружаној сили. (100). Међутим, познато је да је Драгутин Стојановић Бу-

чинац, као председник општине са својим, присталицама испред, општине Печењовце дочекао Немце са белим барјаком, када је и почела окупација ових села.

„Немачка јединица која је извршила злочин у Крагујевцу упућена је на подручје Лесковачког краја ради уништавања устанка. У борби коју је ова јединица водила код села Пертата, близу Лебана, више немачких војника је изгинуло, а командант јединице Кениг је смртно рањен. Разбешњени Немци су уз помоћ домаћих сарадника извршили хапшење широких размера, трпали недужне људе у лесковачки логор, а затим стрељали.“ У овом пасусу аутор је исказао неколико нетачности. Прво, ове борбе нису водиле јединице из Крагујевца. Друго, у овим борбама није погинуо Кенинг, већ Ренер, који је требало да буде крајскомандант у Лесковцу и, треће, у Лесковцу није постојао логор, већ прихватилиште. Масовна хапшења у Лесковцу уследила су после ових борби, нарочито после сукоба Ћераниеа и Вукићевића, бораца Бабичког народноослободилачког партизанског одреда, 3. децембра 1941. године, који су херојски погинули, али је било мртвих и на страни Немаца и њихових сарадника. За одмазду, ухапшено је преко триста Цигана, Срба и Јевреја, који су стрељани 11. децембра 1941. год ине.

Половином јула 1941. године формиран је Печењевачки четнички одред који, сем имена “никакве везе није имао са овим местом, јер у њему није било Печењевчана, сем Славка Здравковића Манге који је дошао са Космета. Њега су чинила неколико присталица из Чекмина. С обзиром да је Коста Миловановић Пећанац склопио споразум са Немцима, августа. 1941. године у коме се обавезао да ће се борити против Народноослободилачког покрета, овај четнички одред је стално био под контролом, како се кретао и да ли се омасовљавао. Да би прекинули његово постојање, припадници месних десетина из Прибоја, Винарца и Печењевца, новембра 1941. године, разоружали су ту групу из Чекмина, и том приликом заплењено је шест пушака, нешто муниције и један пушкомитраљез „Брно”.

Тако је заустављен четнички утицај у овом крају. (Лесковачки зборник VI, 1966, страна76/77)

На страни 103 аутор пише: „Пошто у Чекмину није било чланова Партије и њеног омладинског огранка, активисти нису успели да пронађу који би им били стални ослонац. То је произвело незадовољство и брзоплето реаговање од стране појединаца, и организације СКОЈ-а из Печењевца. Оптерећени обилним идеолошким набојем, они су брзоплето проценили утицај Пећанчевих четника и занемарили родољубива осећања становништва Чекмина. Због тога су у јесен 1941. родине под руко-

водством Тихомира Ракића и истомишљеника из П рибоја, упали ноћу у Чекмин да разоружају измишљене четнике. Тада су, наводно, одузели 12 пушака, један пушкомитраљез и нешто бомби и муниције."

Потом, на истој страни наводи имена људи од којих су одузете пушке бомбе и нешто муниције и закључује да нико није имао право да одузима оружје ни морално ни законско, чему није потребан коментар.

Интересантно је да аутор није схватио шта би све било да та групица пећанчевих четника није разоружана претпостављамо дар је аутору познато какве су све злочине извршили и да је њихово разоружање правилна одлука активиста народноослободилачког покрета.

Аутор истиче да су објективне чињенице биле другојачи је и констатује: „У Чекмину током окупације до 1944. године није постојала никаква организована оружана јединица било каквог опредељења, да би на 104. страни побио претходну констатацију, где наводи: „Схватајући прилике у Чекмину, Игњат Благојевић, секретар КПЈ из Лесковца, уз помоћ Славка Цветановића из Прибоја успео је да окупи известан број људи Чекминчана ради организовања партизанских десетина... Јануара 1942. године у присуству Игњата Благојевића и Славка Цветановића у чекминској школи основане су партизанске јединице и". При том наводи имена и функције, а потом каже „Пријавили су се још неки, али нису установљена њихова имена. Укупан број је мали у односу на преко две стотине мушкараца Чекмина од 20 до 40 година".

Интересантно је да аутор, који је био припадник Народноослободилачког покрета, не схвата деловање и начин омасовљавања покрета. Није му јасно да је управо та организована снага била покретач покрета, јер је вршила утицај на рођаке, пријатеље, кумове и друге. То је омогућило да се они септембра 1944. године пријаве за народоослободилачку војску са више десетина Чекминчана, међу којима је био и аутор.

У Хроници није јасно какав је утицај у Чекмину имало стрељање у Бојнику 17. фебруара 1942. године које аутор погрешно датира. (105)

Након тога, аутор истиче: "После ових збивања, до краја 1943. године Чекминчани се нису упуштали ни у какве значајне акције", а затим то демантује речима: „Тада се партизанска борба разбуктала... Дошао је повереник партизанског покрета из пусторечког села Кожинца Влајко Јовановић и обновио везе са партизанским десетинама ... Током зиме 1944. године појачане су активности на прикупљању хране и одеће за партизанске борце". Међутим, у фусноти 123, на страни 105 пише: „За активирање партизанских десетина позивани су исти људи који су пописани 1942. године, али оне нису формиране нити су дејствовале". Колико

смо могли да разумемо аутора у овим контрадикторним наводима, он покушава да докаже да они нису водили борбе, а њихова сарадња на прикупљању хране, одеће и других потреба за партизане да није од значаја.

У делу где описује блокаду Чекмина 12/13 .марта 1944. године од стране Зотовића и Стикића, и четника Косте Пећанца под руководством немачког окупатора, спомиње и четнике Косте Пећанца који у то време нису постојали.

Тврдиа да се становници села нису ангажовали против окупатора и то демантује речима: „Њихов циљ је био да опкољавањем села спрече бекство и похапсе партизанске борце, присталице које су организовано радиле за партизане и остале који су им пружали помоћ. (106)

У тексту којим је приказивао период окупациј има још много нејасних и неприхватљивих ставова. Или их аутор не разуме, или их је чуо од некога или је пак желео да буде оригиналан. На страни 108 аутор каже: „Почетком септембра 1944. године намачким јединицама је пресечена одступница из Грчке преко Грделичке клисуре и моравским правцем. Да би истакао да је у исто време по његовој тврдњи, на основу прогласа краља Петра II Карађорђевића из Чекмина је преко 150 војних обавезника и неколико омладинаца испод 18 година старости приступило јединицама Народноослободилачке војске.” Овакво схватање је непојмљиво, јер аутор не зна коме се кралаљ 12. септембра 1944. године обратио. Невероватно је да он то не зна, јер, како истиче, завршио је средњу школу и правни факултет, а радио у повлашћеној државној служби, па је ово прилика да му кажемо да је краљ позвао четнике Равногорског покрета да приступе Народноослободилачкој војси под командом маршала Тита.

Има још много непроверених чињеница као, на пример, да је Игњат Благојевић био секретар партије у Лесковцу(кога форума?); да је Драгутин Стојановић после паљења општинске архиве и разоружања жандарма поднео оставку (што није тачно) и предао дужност Душану Станковићу итд. Интересантно је да аутор не зна да мора да се каже кога је партијског форума Благојевић био секретар, да ли је председник општине предао дужност или касније, а познато је да су после паљења општинске управе пребацили општинску управу у Лесковац и да су заједно стално бежали из села, да не би заноћили, а исто тако је познато да Душан, који је заменио Стојановића, ништа није урадио без знања претходног председника и да аутор оптужује једино Душана Станковића за Зотовићева недела, а Драгутина Стојановића ослобађа било какве кривице.

Овом приликом нисмо могли, због ограниченог простора, да анализирамо приказ ослободилачких ратова како их је аутор приказивао, али све

ово говори да историјом не могу да се баве аматери који мисле да много знају, али томе доприносе и уредници и издавачки савети у којима нема историчара и оних који познају историјске чињенице једног краја.

Недопустиво је да аутор, који пише хронику, хронологију и друго да не прочита оно што је објављено о том селу у зборницима, посебним књигама и другим прилозима, јер да је аутор користио, па макар и критички прихватао неке детаље, не би правио грешке.

Данас се много пише и објављује, али на жалост не постоје стручни људи који би приказивали критички објављене прилоге, наравно да то није лако, јер се дешава када се нечији рад критички прикаже, онда се аутор љути и сматра да је то уперено против њега, што, разуме се, није тачно, јер критичар жели да разјасни неке чињенице, па је то и у интересу аутора и историјске истине.

Хоришћење материјала и навођење литературе у фуснотама је доста проблематично. Негде наводи страну коришћеног материјала, али не свуда, за тим, има доста грешака у именима које помиње у тексту, али се на томе нисмо задржавали.

Иван М. Бецић

СМРТ КАО НАЧИН ЖИВОТА

Морис Пенге, Добровољна смрт у Јапану, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 2009, 539

Питање шта представља слободу у најпотпунијем значењу те речи је једно од питања која се могу вековима понављати и никада у потпуности одгонетнути. Шта је истинска слобода? Да ли неко ко је роб може уживати неки облик слободе? Анализа људских поступака може бити подстрек да се о слободи и њеном суштинском значењу увек изнова размишља и изнова уочи неки аспект који је био превиђен. Човекова одлука да настави или прекине свој живот једна је од слобода која у себи носи крајњи антагонизам. Да ли нешто означити за кукавичлук или ултиматну храброст често зависи од норми средине, које самим својим постојањем ограничавају човекову слободу. Различите цивилизације су појам самоубиства сагледавале из крајње различитих углова, од којих су поједини дијаметрално супротстављени.

Јапанска цивилизација је за највећи број припадника западне цивилизације велика непознаница, загонетка, несхваћени феномен. Где се налазе корени самоубилачког нагона код човека? Је ли то нешто исконско што он носи у себи? За античку историју самоубиство је био догађај који је имао посебно значење, догађај који је чак значио припадност племенитом делу друштва. Краљ Саул се у Светом писму убио бацањем на сопствени мач после пораза од Филистејаца, док је Катонов избор самоубиства, а не опроста од Цезара постао кључни мотив избора за писца ове књиге. Његово жртвовање доказује да је његов живот био у служби државе и закона, посвећен истинској слободи. Његово самоубиство значило је одбацивање Цезарове неограничене власти јер смрћу припада законима, милост би била њена злоупотеба.

Јавни повод за самоубиство оправдава овај чин и признаје му највишу вредност. Робу се на овај начин открива вредност да једна од осно-

вних слобода никада није престала да му припада јер био на престолу или оковима,човек је слободан као он сам. Какав је био поглед на самоубиство? Циници и стоици признавали су право на самоубиство, питагорејци, платонисти и перипатетици су га осуђивали. Хришћанство је самоубицу посматрало као неког ко је противник Божјих мисли и ко лишава себе његове милости, па се отуда забрана односи и на еутаназијско самоубиство болесника.

Јапан, чији се филозофски развој кретао без метафизике и идеализма никада истински није прихватио хришћанство. Зато не чуди да је један трговац 1610. године пребацио хришћанима да се превише бави својим спасењем и будућим животом. У Јапану се на то гледало као вид егоизма јер таква вера води запостављању дужности на овом свету. Бригу за спасењем Јапан је упознао преко будизма, али апсолутизам вечности ни по чему није постао преовлађавајуће начело живота, јер одлука да се умре и гест убијања себе и даље су посматрани као део живота. Овог права Јапан се никада није лишио.

Стереотип о Јапану као „земљи самоубистава" постоји, али је истина да се у том погледу ни по чему не разликује од развијених земаља запада. Проценат самоубиства нешто је виши него у Француској, нешто мањи него у Немачкој. Врхунац је био 1954. године када је Јапан доспео на друго место светске листе по броју самоубистава. Велики број младих утицао је на то јер се радило о годинама када су младе жене губиле наду за удају због малог броја мушкараца, односно велики број младића који су се нашли у пубертету сусрео се са свим негативностима пораза у рату. Демографски бум тридесетих година, одрастање у национализму и визији непобедивости, узела је свој данак код оних који нису имали храбрости да забораве пораз.

Пре него што је уочен у Јапану, правилан раст стопе самоубистава примећен је у Европи током XIX века. Тада се уврежује мишљење о самоубилачком симптому, што је и данас усађено у тло психијатријске и статистичке праксе, као и на западу. Идеологија јапанског капитализма трома је и налик породичној или феудалној, пошто је феудалност само на војне кланове проширивала односе зависности, заштите и обавезе какви су најпре владали у породичним везама. Ипак, и јапанско друштво није поштеђено својих суровости и сваког дана плаћа цену своје индустријске моћи. Јапан није поштеђен ни једног зла индустријског друштва, ни бетонске гангрене, ни саобраћајног задужења, ни суморних предграђа, па је само деликвенција остала у подношљивим границама. У данашњем Јапану самоубице су пре свега адолесценти школског узраста, зависна, заштићена и усмеравана бића која плаћају данак такмичарског духа.

У првим сакупљеним текстовима: Кођики (712), Фудоки (713), Нихонги (720), као и у обредима шинто наглашена је љубав према животу, а

страх од смрти. Али, попут других области у свету, појављују се и жртвовања, најчешће у случају несреће, глади или епидемије, да би се умирили богови. Живе жртве узидаване су у мостове, лукобране и замкове. Тако су и испод замка Едо који су у XVII веку изградили шогуни Токугаве, а који је доласком Меијија на власт постао царска палата, пронађени костури жртава. Од самог почетка преплићу се жртвовања и самоубиство, за добробит осталих, нарочито господара, чиме се доказивала оданост, као битна норма јапанског друштва.

Царство је било идеал јединства, начело пресуђивања, ауторитет кадар да наметне ред и мир у целом архипелагу. У том циљу, јер је царство изнад породица и кланова, требало је прво омаловажити, а потом и укинути ђунши (пратилачко самоубиство). Појава писма, и ширење будизма преко њега ублажили су обичаје, па се око 1000. године смањио број самоубистава (Pax Nipponica). Насиље се вратило у периоду од XII до XVII века. Јапанци су себи сами били „завојевачи и косачи" у ратовима око наслеђа престола. Победе једних повлачиле су смртне казне за читаве породице поражених, тако да је схватљив гест родитеља да са собом у смрт повлаче и децу. Самоубиство је постало не само најпоноснији већ и најразборитији поступак поражених. Њиме су лишавали непријатеља не само победе, већ и ликовања, а себе поштедели понижења. Победнике су решавали крвне освете, па је починак државе био мање угрожен. Ова рационалност постала је идеолошка догма бушија. Крајем XII века људи су се натицали на мач, али је временом чин постајао све свечанији, прецизнији и ритуалнији. По моралној анатомији тог времена трбух (хара) био је седиште живота и воље. Ширење зенбудизма пратило је развој ратничке класе са нагласком на одлучност, енергију и дисциплину, које су смештане у имагинарну тачку танден. Управо у њој, на пар сантиметара испод пупка треба да пређе челик сепукуа. Сепуку постаје чест од XIV века, и то најпре колективно, јер се смрт у групи чини мање тешком.

Средином XVI века свети Фрања Ксаверски искрцао се на Кјушју и установио да Јапан није мање подељен од Европе. Хришћанство је забрањивало самоубиство, али број хришћана (највише око 7000) у класи ратника само је делимично зауставио ширење и није угрозио сепуку. Сепуку се сматрао најстрожијим и најспектакуларнијим од свих искључивих права која су раздвајала ратничку класу од обичног народа. Од краја XVI века јапански управљачи продубљивали су тај јаз и тиме омеђили друштвену покретљивост из сталежа у сталеж. Хришћански мисионари су протерани, а указима из 1633., 1635. и 1639. године земља је затворена за стране утицаје. Хидејоши, пореклом никоговић, касније господар, разоружао је све грађане 1588. године, осим самураја.

Самокажњавање самураја постаје церемонија брижљиво предвиђене форме. Коса се везује у чвор, облачи се бели кимоно као знак жалости,

а место страдања се адекватно обележава. Помоћник је кајшаку и бирао га је осуђеник. У тренутку пробадања, кајшаку је мачем секао потиљак осуђеника. У време раздобља Едо (1603–1868) наметнути сепуку био је обавезан за самураја и назван је цумебара. Уколико је ђунши обављан у облику сепукуа назива се ојбара. Био је то врхунац духа служења, мада је био потпуно излишан. Последњи већи талас ђуншија био је половином XVII века. Самураји су следили бушидо (пут ратника), који је означавао уздизање борилачких вештина и оданости изнад смрти. Основао га је у XVII веку Јамага Соко. Систем класа укинут је 1870., а цумебара избрисана из закона 1873. године.

Хијерархија у држави била је пример и за хијерархију у кући. Највећи број ритуалних самоубистава у XVIII веку изазивали су: супарништво мајке и жене око сина, апсолутизам оца, забрањене љубави које су се догађале гејшама. Самоубиством се испољавало одбијање, наговештавао отпор, али његов глас остајао је пригушен. Бушидо, временом преставши да буде кодекс ишчезле касте, ставио се у XX веку у службу националне вере. У смрт се ишло првенствено за цара и Јапан. Смрт је постала почаст једног просвећеног живота, јер сепуку све окаје, све избрише.

Као и многе идеје и идеја ритуалног самоубиства доживела је своје дегенерисање. Тероризам је током тридесетих година XX века бестидно искоришћавао вековни углед добровољне смрти. Милитаризам је настао као последица вековног начина живота, а самоубиства су у име „националних идеја" вршили бомбаши самоубице 1932. или камиказе 1944. године.

Као студију случаја која прати развој свести код Јапанаца савременог доба аутор је приказала животни пут Јуки Мишиме, писца који је славу стекао романом „Исповести маске". Иако није примљен у јапанску армију у Другом светском рату због физичких недостатака, Мишима се залагао за очување јапанског војничког духа и поштовање цара. Организовао је пуч за који је од самог почетка био свестан да је самоубилачка мисија. Извршио је сепуку 1970. године, што је један од последњих примера да ће самоубиство „као и свуда, наставити своју мрачну работу".

Преко једне појаве обрађене у овој књизи могуће је пратити развој друштва које је за многе Европљане крајње непознато. Схватање различитости неопходно је за комуникацију на глобалном плану, јер некада знатно удаљени крајеви света постали су модернизацијом и техничким напретком осетно ближи. Зато је рад Морис Пенге у четрнаест поглавља важан и значајан, а остаје питање колико је српско друштво спремно за прикључење оваквим светским токовима, будући да је ова књига преведена и приређена за српско тржиште двадесет пет година након објављивања у Француској.

Живан Стојковић

КА БОЉЕМ СТАНДАРДУ СТАРИЈИХ ЛИЦА

Вукадин Ристић, Милан Леви, *Квалитет живота особа старијег животног доба,* Лесковац, 2010.

Стање старости и старења изазовна је тема, интересантна за стручњаке различитог профила, као и за широку читалачку публику, али је због „динамике развоја као услова за опстанак друштва“, често маргинализована и неправедно потискивана.

Примаријуси др Вукадин Ристић и др Милан Леви, већ афирмисани у својој струци и искусни истраживачи, заједно са сарадницима, прихватили су се озбиљног посла да истраже ову тему и презентују је јавности. Са богатим истраживачким, стручним и научним искуством, уврстили су се тако у ред историчара медицинске и друштвене проблематике.

По свему значајна, књига *Квалитет живота особа старијег животног доба* истовремено је и научна студија и медицинска, социолошка, демогарфска, културолошка, етнографска, историографска, психолошка и политиколошка презентација ове значајне и јединствене теме. Требало је много храбрости, знања и упорног истраживачког рада да се на једном месту нађу сви аспекти квалитета живота особа старијег животног доба. Зато је то могло да се реализује само тимским радом, што су аутори и применили. Књига је јединствена и по 118 графичких приказа и 121 фотографији, које својом документарношћу довољно говоре о питањима која се обрађују.

Једна од порука Светске здравствене организације гласи: „Додати живот годинама представља циљ да се живот и даље продужује, а додати године животу значи не било какво продужење живота него дужи и квалитетнији живот!“ Аутори су то успели да нам приближе in optima forma, користећи импозантну архивску грађу и литературу, што је још једна гаранција изузетног квалитета ове студије, а истраживачки рад овакве

врсте први је у Јабланичком округу. Књига је и ризница упоредних података како о медицинском аспекту старења, старости и квалитету живота, тако и о бројним другим показатељима који нам речито говоре о свој сложености и изузетном значају ове проблематике у друштву. Она је, истовремено, и показатељ демографског стања у Србији и посебно у Јабланичком округу и представља упозорење да депопулација отворено прети Србији. Потресне слике старачких и усамљених домаћинстава морају бити не само упозорење него и захтев да се то стање мења. Зато су у посебном поглављу наведени и задаци у решавању побољшања живота старијих људи. Поред државне бриге и постојање одговарајућих институција за неговање и збрињавање старијих људи, аутори указују и на значај породице и здравствених радника за њихов пристојан живот, међутим, посебно забрињавајуће је и постојање насиља према лицима старијег животног доба. И ту се, у ствари, суочавамо са скоро нерешивом енигмом како успоставити корелацију и разумевање између радно активног становништва и оних који су отишли у мировину. И да ли је то, у ствари, и граница.

Прва помисао кад се отвори ова књига је да ли ће моћи да се разуме због евентуалног стручног медицинског вокабулара. Међутим, већ са првим страницама видимо да се ради о тексту који плени својом садржајношћу, јасноћом и докуметарношћу. Међутим, неће вам дозволити да се од њега одвојите утолико пре што се ради о нашим животима који морају бити предмет интересовања свих релевантних друштвених субјеката. Јер још од античких времена постоји настојање да се људски живот продужи и да по Хипократу то буде „уметност у свему“, што је у наше време и постигнуто, али се мало водило рачуна да се треће животно доба учини срећнијим и безбрижнијим, да се не схвата као губитничко, већ као круна победе човека над природом. Прва ствар која ће читаоцу бити јасна то је разлика између старења и старости и то да се календарска и биолошка старост не поклапају, а онда вас нагони да у том процесу пронађете себе. И наравно да откријете кад почињете да старите и како ћете се снаћи у старости.

Свако поглавље ове студије открива вам нове видике од хуманизма у медицини и животу, преко почетка и карактеристика старости до социолошких и правних аспеката старења и старости, здравља као економске категорија и стремљења ка продужењу живота. То, међутим, само по себи не може да гарантује успех без сагледавања услова за живот све бројније категорије старих, али не само њихсв материјални положај и социјална заштита, већ и унапређење психофизичких и социјатних функција, способности, активности, као и виталности и животног смисла.

Посебно је критичан период после престанка професионалног рада, када може да се западне у безнађе, најпре због губитка контакта са ранијим друштвом, онда због слабљења везе са породицом, пријатељима, појаве болести и, наравно, приближавање смрти. Ова студија ће нам управо помоћи да избегнемо такве ризичне ситуације и охрабрити нас за самопоштовање и већу веру у живот. Она је истовремено и путоказ за отварање бројних видика, али и упозорење на драматичну ситуацију у појединим старачким домаћинствима и на нестајање читавих села. Она је и показатељ демографског стања у Србији, посебно у Јабланичком округу, и представља упозорење да депопулација отворено прети Србији.

Потресне слике старачких и усамљених домаћинстава морају бити не само упозорење него и позив да то стање мора да се мења. Зато су посебном поглављу наведени и задаци у решавању побољшања квалитета живота. Поред државне бриге и постојања одговарајућих институција за неговање и збрињавање старих људи, аутори указују и на значај односа породице и здравствених радника према њима. Посебно је забрињавајуће насиље према лицима старијег животног доба.

Значајан помак у збрињавању старијих лица је доношење Националног плана о старењу у Републици Србији, као стратешког документа за период од 2006. до 2015. године, али он не може бити делотворан, чак ни применљив без неопходног коришћења ове значајне публикације.

Слађана Здравковић

ЕВРОПСКО ПИТАЊЕ ДАНАС

Жак Ле Гоф, Да ли је Европа створена у Средњем веку?, Clio,
Београд 2010, стр. 345

Историјска наука је подложна преиспитивању. Она се мења и то не само на основу неоспорних чињеница, него и у складу са питањима која су отворена у периоду у којем историчар живи. Јер, данашњица произлази из јучерашњице, а будућност из онога што је прошло. И свака историјска књига има свој однос са садашњошћу.

Тако је књига Жака Ле Гофа „Да ли је Европа створена у Средњем веку?", продукт данашњих прилика у Европи, настала током 2002−2003. године као део едиције „Стварање Европе" створене на иницијативу пет издавачких кућа са различитих говорних подручја и из различитих народа са жељом да се осветли настанак данашње Европе уз целовито посматрање прошлости европског континента.

Књига се бави кључним темама европске историја из области политике, економије, друштва, вере и културе где је аутор јасно изложио своје ставове: да је средњи век колевка модерне Европе, да је раздобље од 4. до 15. века имало пресудан значај у њеном обликовању као и да је од укупног наслеђа данашње и сутрашње Европе најважније оно средњовековно. Проблематика је обрађена у шест великих поглавља са мноштвом подцелина које заједно дају једну комплексну и замршену слику Европе у периоду од 10 векова.

Аутор нас упознаје са природом своје тематике кроз „Увертиру" у којој нарочиту пажњу посвећује географији као првом европском наслеђу, затим наслеђу антике и даје свој сценарио средњовековног стварања Европе кроз хронолошке слојеве историјских збивања на континенту залазећег Сунца.

Прво поглавље носи назив „Рађање Европе" и односи се директно на прелазак из антике у средњи век у временском распону од 4. до 8. века.

Овај први од ауторових „слојева" који лежи у темељу Европе, настао је током сеобе и насељавања варвара на рушевинама Римског царства. Христијанизација, свети Августин, Грегорије Велики, Византија и ислам, само су нека од питања којима се аутор позабавио у овом поглављу.

С другим поглављем почиње историја каролиншког света посвећена покушају изградње Карловог националног франачког царства, односно Европе којом би доминирао један народ или једна империја. Европа Карла Великог је свој највећи успех остварила као Европа цивилизације која се развила из Карловог начела да је развијање и чување знања једна од првих дужности владара. Чувајући се претеривања, треба признати да интелектуална делатност у време Каролинга чини један од слојева европске културе.

Оживљавање обреда миропомазања у годинама након пада Рима и то управо у случају франачких владара учврстило је углед династије Каролинга, а вековима касније француски краљеви су се постављали као први међу владарима хришћанског света. Отуда је европска историја била константно испуњена љубомором, супарништвима, тежњама за успостављање хијерархијског поретка у европском политичком простору. Па ипак, каролиншко царство се упркос труду и великим идејама свог оснивача, у перспективи дугог трајања и у европској перспективи завршило неуспехом. На темељима подељеног царства постепено ће се изградити данас три савремене европске државе: Француска, Немачка и Италија у чему се управо огледа значај каролиншког наслеђа у изградњи модерне Европе.

„Сањана Европа и могућа Европа хиљадите године" назив је и тема треће целине посвећене Царској Европи Отона I , немачког краља а потом и цара Светог римског царства немачког народа. Отон је своју идеју о стварању јединственог царства преузео из наслеђа Карла Великог, али је његово царство надживело Карлово и одржало се вековима. Његова творевина носила је специфично име које је указивало на сакрални карактер царства, подсећајући да је оно наследник Римског царства, а Рим престоница и истицало претежну улогу Немаца у том царству.

Аутор се позабавио темом економског успона средњовековног хришћанског света у периоду од 950. до 1050. године коме су одговарала верска и психолошка превирања у народу почевши од појаве разних чудеса и знакова на небу, бујања покрета покајања, прочишћења и реликвијских култова па све да јачања осећања колективног идентитета међу „Европљанима". Било је то доба покрштавања новопридошлих народа (Нормана, Словена, Мађара) уз ширење таласа хришћанства на територију Средње Европе као и време настанка мировних покрета који су те-

жили миру као једном од основних идеала хришћанске ере. Мир је све до данас остао један од најважнијих заједничких циљева за чијим остварењем Европа трага.

У четвртом поглављу „Феудална Европа 11−12. век" Ле Гоф настоји да укаже на опште црте феудализма које је он завештао Европи. Био је то прелазни период од Карловог неуспеха до „лепе" Европе градова и универзитета када је створена феудална земљорадничка Европа и Европа снажних феудалних монархија које су поставиле чврсте темеље будућих европских нација. Заступљено је доста тема о свим фазама сазревања феудалног система од појаве црквеног милитаризма, успона маријанског култа и хришћанског хуманизма, преко еволуције брака, развитка тзв. куртоазне љубави и настанка друштва прогона ради одстрањивања сваког степена искварености па до примера развитка монархија у Енглеској, Француској и Кастиљи.

Пето поглавље аутор је посветио културној интеграцији Европе 13. века, односно развоју озарене Европе градова, универзитета и схоластике, катедрала и готике. У позном средњем веку имена и култови Европе били су јединственији него икада пре тога: свуда су владари Европе ковали новац, ослањали на канцеларије, у свим тачкама се огледала европеизација Европе. Овај списак могао би културно-географски да се прошири примером развоја градова, ширења монашких редова, готског стила, универзитета, саобраћајница и трговачких веза. Многа од поменутих културних и верских обележја обрађена су у оквиру четири подцелина овог поглавља које је аутор класификовао на успех градова, трговине, знања и просјачких редова. Аутор је желео да на разним примерима покаже како је 13. век био врхунац у развоју средњовековног Запада и време зачетка идеја које ће у хуманизму бити разрађене и добити свој коначни облик.

После ових поглавља која садржајем и обимом представљају срж књиге, аутор је посветио последње поглавље временском раздобљу од 14. до краја 15. века, традиционално сматраним завршетком средњег века. Било је то време кризе друштва и бројних несрећа које су га снашле: глади, куге и ратова, затим настанка Европе насиља и све нарастајућег страха од Турака након гашења царства на истоку. Сви ови догађаји истовремено су крчили пут једном новом добу - великој ренесанси уз појаву шпампарства, напретку бродова и навигације и отварање Европе према Атлантику и Африци. Био је то крај једног доба, али и почетак другог дугог раздобља, названог модерно доба.

Вредност књиге „Да ли је Европа створена у Средњем веку?" лежи у чињеници да је она заснована на различитим историјским изворима и делима најбољих савремених историчара, како европских, тако и

неевропских, како признатих, тако и непознатих и да је аутор на основу њих, у значајној мери покушао да одговори на старо, сложено и увек актуелно питање када је Европа какву данас познајемо настала и тиме пружио модел и могућност другим истраживачима, али и широј читалачкој публици да пробају да дају свој одговор на питања: „Ко смо? Одакле смо? Куда идемо?”

IN MEMORIAM

Борислава Лилић
(1946-2010)

Проф. др Борислава Лилић основну школу и гимназију завршила је у родном Пироту, а Историјску групу на Филозофском факултету у Београду 1975, где је 1994. године докторирала са дисертацијом *Пирот 1804-1918*. По завршетку студија, неколико година провела је као професор на Педагошкој академији и гимназији у Пироту. Одгајана у породици патријархалних схватања и у традицији ослободилачких покрета свога пиротског завичаја и српске демократске друштвене средине после 1903. године, грађанска интелектуалка широких духовних видика, темељног школског образовања и пословичне трудољубивости људи Југоисточне Србије, није било за чуђење што се одала проучавању прошлости, најпре свога завичаја, а затим и националне историје српског народа Новога века. Већ њена прва објављена књига *Пироћанци у ратовима 1912-1918* (Београд 1989, стр. 1-223), показала је стваралачку, талентовану личност, што се убрзо потврдило њеним следећим обимним и веома садржајним књигама: *Историја Пирота и околине, I-II; 1804-1918* (Пирот 1994, стр. 1-620) и *Из прошлости Пирота* (Пирот 1995, стр. 1-228).

Борислава Лилић

Следио је, затим, читав низ већих и мањих радова и посебних издања, тако да је др Борислава Лилић убрзо била запажена као велики познавалац не само прошлости новоослобођених крајева Србије у рату са Турском 1877/78. већ и изван њих, а посебно због читавог низа радова из политичке, друштвене и црквене историје Србије.

Пиротски зборник, као и зборници лесковачког и нишког народног музеја учестано објављују њене радове. А њене две омање, али оригиналне студије из црквене историје*: Светосавље и светосавске прославе у Пироту* (1994, стр. 1-80) и *The Metoch in Pirot* (на српском и енглеском језику) (1994, стр. 1-79), допринеле су да је на позив шумадијског епископа Саве и тиочког Јустина, а у организацији СПЦ и САНУ, учествовала у Сокобањи на научном скупу посвећеном Митрополиту Михаилу, новембра 1994, са рефератом: *Активност Митрополита Михаила на сређивању Нишавске епархије после ослобођења од Турака* (реферат ће касније, 2008. бити публикован у Академијином зборнику Одељења историјских наука (књ. 31).

Права сарадња др Бориславе Лилић са САНУ почиње кадаје септембра 1994. позвана да учествује у изради великог значајног пројекта САНУ и Универзитета у Нишу под насловом: *Историја југоисточних крајева Србије и суседних области, од XII века до 1918. године,* са комплетном проблематиком из њене укупне прошлости. Њој је био поверен на обраду део тог пројекта под називом: *Југоисточна Србија у периоду Српске националне револуције у XIX веку (1804-1878).* Она је свој посао обавила у року од неколико година, и резултат тога било је двотомно дело под горе наведеним насловом (2002. године на 560 страна). Због недостатка финансијских средстава, Академија није била у могућности да га објави као заједничко дело Центра за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, па је дело објавио Институт за политичке студије у Београду.

За то време, на Катедри за историју Филозофског факултета у Нишу, била је изабрана за професора за предмет „Историја Балкана XIX и XX века". Као професор у Нишу, провела је пет година (2000-2005). После преласка у Београд радила је, најпре, у Институту за политичке студије, а од краја 1999. године била је позвана у Институт за савремену историју и изабрана у звање научног саветника. У Институту радила је на пројекту *Југоисточна Србија 1878-1918,* као заједничком пројекту са Министарством за науку и заштиту животне средине Републике Србије. Ова књига објављена је као институтско издање 2006. године (стр. 1-572). Са овом књигом професорка Б. Лилић стекла је пуну афирмацију великог познаваоца проблематике о једној области Србије која - упркос бројним мањим радовима, па и добрим публикованим књигама - није до тада истраживана методом критичке историографије.

Њен стваралачки темпераменат дао је историјској науци још један низ књига - посебних издања различите историјске садржине, пре свега из црквене историје и збирки историјских извора о ратној проблематици 1877/1878. године, а посебно и успомена ратника Пирођанаца. Наводим само неке од њих:

Из прошлости Српске православне цркве Југоисточне Србије (Издање Епархије Нишке, Ниш, 2008., стр. 1-128 + 28 фотоса у колору).

Пирот и околина у сећању савременика за време Другог српско-турског рата 1877/78. Поводом 120 година ослобођења Пирота 1998, стр. 1-117 + неколико десетака штампаних рецензија.

Из прошлости Југоисточне Србије у време Другог српско-турског рата (1877-1878). Бела Паланка - Београд 2007., стр. 168.

Успомене српских ратника 1912-1918 (Београд 2005, стр. 121).

Др Бориславa Лилић много је задужила српску историјску науку када је објавила четири књиге успомена знаменитих личности прошлости Југоисточне Србије. То су књиге:

Тодор Поповић, *Бледе успомене мог живота* (Пирот 1996, стр. 121).

Тодор П. Станковић, *Успомене* (Пирот 1996, стр. 222).

Фотије Ар. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике* (Пирот 1996, стр. 1-49 + 45 фотоснимака личности старог Пирота),

Светислав Петровић, *Личност и дело* (Пирот 1997, стр. 114).

За сагледавање и поимање рада на историјској науци професорке Бориславе Лилић, за њено схватање улоге и значаја научно-информативног ангажовања у саопштавању резултата научног рада о прошлости српског народа, ваља истаћи то да је добро урадила што је сакупила већи број својих радова и објавила их под заједничким насловом: *Прошлост Старе Србије. Из историје српског народа, књ. I-IV"* (Београд 1998 - 2004, стр. 804 са више од 60 радова), у издању Института за политичке студије; и са више рецензената (Вл. Стојанчевић, Мих. Војводић, Владо Стругар, Петар Качавенда, Владимир Бован). Разноврсност радова по тематици, добра и обимна документација, присутност нових историјских извора, као и бројни коментари и белешке, указују са колико је стручне методолошке упућености и хеуристичког труда уложено да се историјска прошлост Срба са територије историјске Старе Србије истражи и прикаже по свим методолошким потребама. При томе - више узгред речено - вредне су пажње, професоркине посвете успоменама личности из њеног фамилијарног круга, топло и дирљиво исказане, из којих се сагледава не само успомена на њене драге покојнике него и представа о душевној и емотивној страни личности која их је тако спонтано и продуховљено евоцирала.

Ако се по оној мудрој народној пословици - да се дан познаје по јутру – може наговестити какав ће бити исход неке личности која се определила за рад на науци као перспективи свог животног позива - онда се то са пуним правом може казати за професорку Бориславу Лилић. Њена појава у историјској науци, на пољу научне историографије 1994. године

јавно се манифестовала у троструком запаженом и индикативном виду: те године она је докторирала; први пут дебитовала на једном научном скупу у организацији САНУ и СПЦ - Српске православне цркве; била изабрана да учествује на реализацији великог заједничког пројекта САНУ и УН - Универзитета у Нишу. Са ова три мериторна научна места: Филозофског факултета, САНУ и УН, професорка Б. Лилић посведочила је своју вокацију да се професионално бави историјском науком, и да се паралелно са тим, као већ увелико познати научник млађе генерације историчара, појављује и са завидном научном продукцијом – крупним научним делима. Отада, бројне су научне и културне установе чији је она сарадник.

Сарадња са САНУ очигледан је пример вредносне оцене њеног рада на историјској науци коју је тако радо прихватила, уживела се у њу. Она је са пуно предусретљивости и уз пуно ангажовање учествовала на бројним научним скуповима, како у САНУ, тако и другде, као што је своје реферате објављивала у разним издањима њених одељења и института. У овом погледу завидан је, заиста, њен допринос историјској науци.

Тако, професорка Б. Лилић била је сарадник Академијиних одељења историјских наука и друштвених наука; Академијиних међуодељењских одбора: Вардарског и Одбора за проучавање Косова и Метохије и њихових (истоимених) зборника. Такође, и зборника радова са научних скупова; Гласа Одељења историјских наука, као и Академијиних института: Историјског, Балканолошког, Географског („Јован Цвијић") и учествовала на научним скуповима у њиховој режији (часописима и зборницима радова). - Тако, на пример, само у Одељењу друштвених наука саопштила је своје реферате на 8 научних скупова (о Светозару Марковићу, Васи Пелагићу, Јовану Цвијићу, Јовану Скерлићу, Доситеју Обрадовићу, Његошу, Вуку Караџићу, Владимиру Јовановићу). А у Одељењу историјских наука 4 реферата са научних скупова. У Вардарском зборнику објавила је радове у свих 8 томова, а у Косовско-метохијском зборнику у његових четири тома.

У бившем Академијином Историјском институту публиковано је 5 њених реферата са научних скупова, и један рад у институтском Историјском часопису (6р.XLII- XLIII). У Balcanica, часопису Балканолошког института један рад (XXIV), такође, и то један рад у Зборнику радова (књ.76) и у Гласу Одељења историјских наука (књ. 10).

Као ментор у својству начелника Одсека за историју Центра за научна истраживања САНУ и УН, а затим и као рецензента њених бројних радова објављених у разним издањима Академије, са великим интересовањем пратио сам њен развојни пут историчара-креативца, и

оцењивао резултате њених радова, како бројних чланака, расправа и мањих студија, па до објављених књига посебних издања, уверио сам се о њеној великој заинтересованости за научно деловање и стварање. Као истински стваралачка личност, дала је резултате од стварне научне вредности, који су се односили не само на њен ужи завичај - на прошлост крајева Југоисточне Србије, већ и на опште проблематике националне историје српског народа. И то из више области: политичке, друштвене, културне и црквене историје. Треба нагласити и то да се претежно бавила истраживањима слабо или недовољно познате прошлости крајева историјске Старе Србије, посебно њених источних предела. Њени радови били су добро документовани, углавном оригинални по избору тематике и садржаја, добре и сажете композиције, јасни по изразу и стилу. У целини узев, њено дело одликовало се поузданошћу и објективношћу и, на посредан начин, одражавало је ауторову личност.

Сада покојна, професорка др Бориславa Лилић, била је личност отвореног и постојаног карактера, личност великог радног елана, спремна за подухвате, рекло би се искрено и вољно предана стваралаштву, што се лепо види из њене библиографије састављене од неколико десетина књига, и још много више мањих по обиму радова.

Као друштвено биће, одликовала се тактом, љубазношћу и предузимљивошћу, и импоновала је интелигенцијом и образованошћу. Била је личност благородне нарави и хумане културе, далеко од сваког егоистичног иступања. Друштвено комуникативна, у многим пословима увек спремна за сарадњу. Било је пријатно разговарати са њом и слушати њена излагања и мисли о најразличитијим темама. У расправама о научним питањима била је уздржана да даје категоричне судове без довољне аргументације.

Разложна и добронамерна, била је ведре природе и живахног темперамента, рационална и душевно истински хуманиста. У сваком случају позитивна, умна и честита личност.

Волела је свој српски народ и своју земљу и њима поклонила своја бројна дела и већи део живота. Због постигнућа у научном проучавању прошлости српског народа, њено име и дела већ су записана у познатој *Енциклопедији српске историографије 1997.* Била је, заиста, пожртвовани радник на историјској науци, а они који су је добро познавали, њу и њене драгоцене радове, задржаће је дуго у драгој успомени и великом поштовању.

Једном речи, професорка др Бориславa Лилић је многе неузоране лединe српске историографије оплеменила својим бројним и оригиналним радовима. У том смислу, њена личност и њено дело, били су, јесу и биће

запажени и оцењени као велико достигнуће српске историјске науке. Нама, који смо остали иза ње, имајући у виду све оно што је урадила за добробит свог народа и своје земље на пољу историјске науке, и у своме животу, не остаје ништа друго до да је се сећамо, да се поклонимо њеним сенима и да са болом кажемо: била је велика личност достојна сваке хвале и поштовања. А њена дела остају у баштини српске историјске науке и културе српског народа.

Владимир Стојанчевић

Лесковачки зборник
књ. LI

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Срђан Стојановић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „Марсо“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник / одговорни уредник Срђан Стојановић. - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац : Марсо). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник